

**ЗАПОРІЗЬКИЙ РАХУНОК
ВЕЛИКІЙ ВІЙНИ
1939-1945**

Запоріжжя, 2013

УДК 94:930.25(477.64)“1939/1945”
ББК ТЗ(4Укр-43п)622,01
З 332

У написанні книги взяли участь:

Вступ: *Ф. Турченко*

Розділ 1: *О. Штейнле*

Розділ 2: *В. М. Мороко, В. В. Мороко (частини 1, 2, 4, 5),
О. Попов (частина 3), В. Лініков (частина 6)*

Розділ 3: *В. Орлянський, Ф. Турченко, Т. Винарчук,
Ю. Князьков, І. Спудка, І. Шупак (частина 1),
В. Орлянський, Ф. Турченко, Т. Винарчук,
Ю. Князьков, І. Спудка (частини 2-4),
В. Орлянський, Т. Винарчук, І. Спудка,
Ю. Князьков (частини 5, 6), О. Ігнатуша (частина 7)*

Розділ 4: *О. Штейнле, В. Бондар (частина 1),
Ю. Щур (частина 2), О. Штейнле (частина 3)*

Розділ 5: *В. М. Мороко*

Розділ 6: *І. Спудка, О. Штейнле*

Післямова: *Ф. Турченко*

Науковий редактор: *Ф. Турченко*

**З 332 Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко,
В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.] ; Ф. Г. Турченко
(наук. ред.). — Запоріжжя : Просвіта, 2013. — 416 с.**

ISBN 978-966-653-349-7

У монографії на широкій базі недосліджених раніше архівних матеріалів, мемуарів, споминів, опитувань очевидців вперше у вітчизняній історіографії розкривається історія Запорізької області в роки Другої світової війни.

Автори відходять від суто героїзованої версії подій, яка домінує в місцевих публікаціях останніх десятиліть. Увага акцентується не лише на військових діях, а й на трагічній долі простої людини у складних обставинах воєнного лихоліття. Всебічне відтворення справжньої картини окупації, повсякденного життя в її умовах спонукало авторів до ґрунтовного аналізу «нового порядку», ставлення до нього різних категорій населення.

Книга про Запоріжжя і запоріжців. Вона розрахована на усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

УДК 94:930.25(477.64)“1939/1945”
ББК ТЗ(4Укр-43п)622,01

**ZAPORIZHZHYA'S CHARGE
TO THE GREAT WAR
1939-1945**

Zaporizhzhya, 2013

The following participated in preparing this book:

Introduction: *F. Turchenko*

Chapter 1: *O. Shteinle*

Chapter 2: *V. M. Moroko, V. V. Moroko (Parts 1, 2, 4, 5),
O. Popov (Part 3), V. Linikov (Part 6)*

Chapter 3: *V. Orlyansky, F. Turchenko, T. Vinarchuk,
Yu. Knyazkov, I. Spudka, I. Shchupak (Part 1),
V. Orlyansky, F. Turchenko, T. Vinarchuk,
Yu. Knyazkov, I. Spudka (Parts 2-4),
V. Orlyansky, T. Vinarchuk, I. Spudka,
Yu. Knyazkov (Parts 5, 6), O. Ignatusha (Part 7)*

Chapter 4: *O. Shteinle, V. Bondar (Part 1),
Yu. Shchur (Part 2), O. Shteinle (Part 3)*

Chapter 5: *V. M. Moroko*

Chapter 6: *I. Spudka, O. Shteinle*

Epilogue: *F. Turchenko*

Science Editor: *F. Turchenko*

Zaporizhzhya's Charge to the Great War. 1939–1945 / F. G. Turchenko, V. M. Moroko, O. F. Shteinle, V. S. Orlyansky and others ; F. G. Turchenko (Science Editor). – Zaporizhzhya : Prosvita, 2013. – 416 p.

ISBN 978-966-653-349-7

In this monograph upon a broad research and analysis of unexplored archival materials, memoirs, interviews with witnesses a history of Zaporizhzhya region during World War II is revealed at the first time in the national historiography.

Authors are moving away from purely hero version of events which dominates in local publications of the past decades. They focus not only on military actions, but on a tragic fate of a regular man in complicated circumstances of a war time. Detailed reproduction of a real scene of occupation, daily life under such circumstances motivated the authors to conduct a thorough analysis of "a new order", attitude of different classes of society.

This is a book about Zaporizhzhya and people residing in Zaporizhzhya area. It's for anyone who is interested in the history of a native land.

З М І С Т

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ (Замість вступу).....	7
Розділ 1. НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ	
1. Утворення області	28
2. Передвоєнні настрої запоріжців.....	42
Розділ 2. ПОЧАТОК ВІЙНИ	
1. Запорізький напрямок	60
2. Дніпрогес.....	68
3. «...и несколько вражеских переправ»	76
4. Евакуація.....	82
5. Оборона.....	101
6. Легенда про Комбата	119
Розділ 3. ОКУПАЦІЯ	
1. «Новий порядок».....	136
2. Господарське життя	157
3. Заробітна плата, харчування, житло	178
4. Соціальне забезпечення, медицина, смертність	188
5. Освіта.....	200
6. Культура	212
7. Релігійне життя.....	229
Розділ 4. РУХ ОПОРУ	
1. Радянський опір.....	246
2. Національне підпілля	270
3. Позаполітичний спротив	290
Розділ 5. ВИГНАННЯ ОКУПАНТІВ	
1. Розвідка боєм.....	298
2. Початок звільнення від нацистів.....	303
3. Бої за Запоріжжя	306
4. Лінія «Вотан».....	318
5. Протистояння на Нікопольському плацдармі.....	324
6. Трагічна ціна перемоги.....	331
Розділ 6. ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	
1. Відновлення політичного контролю	338
2. Початок відбудови господарства	354
3. Соціальне забезпечення та медицина.....	364
4. Освіта та культура. Релігійне життя.....	368
УРОКИ ВІЙНИ (Післямова).....	377
ВІЙНА У РОДИННИХ ІСТОРІЯХ АВТОРІВ	385
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	399

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ (Замість вступу)

Перемога над нацистською Німеччиною та її союзниками у Другій світовій війні справила величезний вплив на подальший розвиток людства. Кардинально змінилася політична карта світу. Посилився національно-визвольний рух, і колоніальні країни здобули незалежність. Врешті-решт зазнала краху і розпалася й соціалістична система, а в 1991 р. прийшла черга й Радянського Союзу. Україна стала незалежною. Але чим далі у минуле відходить війна і менше відчуваються її безпосередні воєнно-політичні наслідки, тим помітнішим стає вплив на настрої і поведінку людей *пам'яті про війну*.

Історична пам'ять (спадщина) містить у собі величезний соціальний потенціал, який, залежно від обставин, може бути як творчим, так і руйнівним. Відповідно, соціально-конструктивною чи деструктивною може бути оцінка минулого. Це добре розуміють політики, які часто звертаються до історії і трактують її відповідно до своїх політичних інтересів. Ще не встигли пролунати останні залпи Другої світової війни, як почалася грандіозна *битва за пам'ять* про неї.

У СРСР переможне завершення війни було використано для зміцнення радянського політичного ладу, який залишався антидемократичним, репресивним, тоталітарним. Зусиллями влади й особисто Й. Сталіна був створений *міф про перемогу у Великій Вітчизняній війні*, базову основу якого становили ідеологеми тодішнього радянського режиму: переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політична єдність радянського суспільства, геній Сталіна і керівна роль Комуністичної партії, єдність партії і народу, полум'яний радянський патріотизм, талант радянських полководців і героїзм рядових бійців, дружба народів СРСР тощо. Всі конкретні події воєнних років розглядалися виключно в контексті цих ідеологем.

Але для того, щоб офіційний образ війни міцно закарбувався в масовій свідомості, необхідно було витіснити з народної пам'яті *«негативну»* (з точки зору правлячого режиму) інформацію про неї. Йдеться про викликані довоєнною репресивною політикою влади антирадянські настрої частини населення, серйозні прорахунки радянського командування і воєнні поразки на початку війни, невиправдані втрати і масову здачу червоноармійців у полон, масштабну колаборацію з нацистами, радянські загороджувальні загони і штрафні батальйони, національно-визвольну боротьбу народів СРСР, варварські мобілізаційні заходи радянської влади, репресії щодо окремих громадян і цілих народів, безпідставно звинувачених у зраді. Про це, і про багато чого іншого, що не вписувалося в офіційну сталінську версію війни, але міцно врїзалось в народну пам'ять.

Зазвичай, коли говорять про *історичний міф*, його пов'язують з героїчними віруваннями народу, які відтворюються у фольклорі. Згадаймо хоча б народну пам'ять про козацтво, по науковому – козацький міф, закарбований у народних піснях, легендах, переказах і навіть зразках хореографії. Він сприйнятий усією Україною – від її західного до східного кордону, усіма соціальними і віковими групами населенням. Пам'ять про козацьке минуле об'єднує українців, перетворює їх у націю. Що ж стосується офіційного міфу про Велику Вітчизняну війну, то з самого початку він формувалася «згори», зусиллями влади. Це продукт державної пропаганди, а не прояв героїчних вірувань і фольклорних легенд. Він використовувався і продовжує використовуватися як ідеологічний інструмент для формування «єдиномислія» в суспільстві, зміцнення контролю над населенням. У ньому переплелися елементи реальності, напівправди, добре продуманої фальсифікації і нахабно-настирливої соціальної демагогії. Дієвість цього міфу будується не на народній пам'яті, а на частоті повторення, створенні стереотипів і кліше суспільної свідомості, у тому числі й засобами тотального адміністративного тиску. На підставі загальносоюзного воєнного міфу формувалися регіональні його варіанти.

У Запорізькій області місцева партноменклатура почала творити свій міф вже на завершальному етапі війни. Зберігся унікальний документ – досить об'ємний лист «Від трудящих Запорізької області Йосифу Віссаріоновичу Сталіну», опублікований 10 квітня 1944 р. у газеті «Червоне Запоріжжя». Як зазначається в газеті, «лист обговорено на зборах робітників, колгоспників, службовців, інтелігенції і всіх трудящих Запорізької області». Ця масова ідеологічна кампанія проходила в березні 1944 р. У всіх установах і на підприємствах області були розвішені плакати з текстом листа і портретом Маршала Сталіна. Його підписали 278 489 осіб. У цьому листі сформульоване офіційне бачення війни, яке впроваджувалося владою в масову свідомість.

Зміст листа свідчить, що це бачення (міф) перебувало у стадії формування. Зокрема, звертає на себе увагу та обставина, що війна СРСР з Німеччиною та її союзниками в листі запоріжців ще не називається *ні великою, ні вітчизняною*. Просто війна – без епітетів і сакрального підтексту. Це викликає здивування, адже вже 22 червня 1941 р. В. Молотов у промові по радіо порівняв напад німців з агресією французів 1812 р. і запевнив, що й на цей раз російський народ відповість «*вітчизняною війною*». Наступного дня, 23 червня 1941 р. один з ідеологів сталінського режиму Єм. Ярославський у «Правді» опублікував статтю, де мова йшла про «*велику вітчизняну війну радянського народу*». Коли, нарешті, 3 липня 1941 р. виступив Й. Сталін, то він вжив терміни – «*всенародна вітчизняна війна*», «*визвольна війна*» і «*велика війна*». Всі слова ще писалися з маленької букви¹. Пізніше

¹Для порівняння: більшовицький переворот у Петрограді ще в 30-ті рр. називали «*Жовтневою революцією*» і «*Великою Жовтневою пролетарською революцією*». Також з великої букви позначалася *Лютнева революція* 1917 р. (Див.: Ярославский Ем. Очерки истории ВКП(б). – Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1938. – С. 327-331, 335).

з'явилася книга Сталіна «Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», а у наказі Верховного Головнокомандуючого від 7 листопада 1944 р., врешті-решт, з'явився термін «*Велика Вітчизняна війна*».

Можна було очікувати, що подібні терміни до 1944 р. вже укоріняться у свідомості населення. Але ні. «Трудящі Запорізької області» цими визначеннями у листі Сталіну ще не користувалися. В обласній газеті «Червоне Запоріжжя» за 1944 – поч. 1945 рр., де у кожному номері друкувалися зведення з фронтів, вони також зустрічалися досить рідко.

Та повернемося до змісту листа до Сталіна. Його автори не були б жителями Запоріжжя, коли б свій «патріотичний порив» не спробували обґрунтувати історично, впливши в листа сюжети із козацької старовини. До Сталіна зверталися не інакше, як «*Орле сизокрилий, батьку дорогий, великий Кошовий всього народу радянського*». Нагадувалося про волелюбний характер запорожців, що були «*страшною грозою для всіх ворогів руських, для тих чужоземців, що йшли на нас з мечем*». Говорилося, звичайно, й про «союз з старшим братом руським», і про те, що «*в цій спілці святей наші народи віками боролись пліч-о-пліч*».

Про величезне значення «братського союзу з народом російським» нагадується й тоді, коли йдеться про встановлення в краї комуністичного режиму – як «*під проводом партії Леніна-Сталіна Україна волю здобула, вигнала поміщиків, капіталістів і інтервентів, вільно зажила*».

Важливе місце в структурі регіонального міфу про війну посідала оцінка стану краю в передвоєнний період: «*Під сонцем Сталіна, генієм Леніна осяяна і світлом ДніпроГЕСу освітлена цвіла наша область як сад. Жилося нам щасливо і весело*». Одним словом, було що захищати. Звичайно, при цьому ні слова не говорилося ні про «червоний терор» у краї в період громадянської війни, ні про насильницьку колективізацію, ні про Голодомори 1921-1923 і 1932-1933 рр. і масові репресії 30-х років, ні про всевладну комуністичну деспотію і про багато інших речей, про які знали всі, хто підписував листа Сталіну.

А як же описується війна?

Її причини в листі сміхотворні: «*Їх (фашистів. – Авт.) завидки взяли*». «Завидки», напевне, з приводу щасливого життя радянських людей, яке німцям було недоступне.

Зовсім не йдеться про початковий період війни, про бомбардування й обстріли, про відступ, кров, втрату рідних і знайомих, про сльози, полон тощо. Зате детально, з залученням фактів, підкріплених точними цифрами, говориться про нацистський терор в області, про страждання, величезні людські жертви і матеріальні збитки, яких зазнав край під час окупації від «*німецьких виродків, іродів і людоджерів*».

Не менше «дісталася» в листі й тій категорії людей, яких називали «*українсько-німецькими націоналістами, зрадниками Батьківщини*». Мова, звичайно, йде не про фольксдойче – радянських громадян німець-

кого походження, які до війни компактно проживали в регіоні. Йдеться про членів українського націоналістичного підпілля, яке діяло в області в роки окупації. У листі вони фігурують як «фашистські обозники, викидьки собачі, послідки свинячі, байстрюки фашистські, у всьому світі чужинці, що вітчизни не знають, батька й матір розпинають, серце виймають, самі в грудях лише камінь та холодну змію мають». Але, яких саме збитків зазнав край від «українсько-німецьких націоналістів», у листі не зазначається.

Що ж до себе, то автори листа від імені всіх, що підписалися, скромно зазначають: «Ворогові не покорялися, хліба не давали, машини псували, від угону в рабство втікали, народним месникам – радянським партизанам, які гітлерівцям життя не давали, допомагали». Знову ж таки, ніякої конкретики, яка б підтверджувала цю боротьбу, не наводиться.

Визволення від німецької окупації характеризується як всенародне свято, «празник сталінський великий на нашій землі радянській, українській! Діждалися ми волі, своїх синів – червоних воїнів хоробрих. Визволив ти нас (мається на увазі Сталін. – Авт.) з німецької неволі».

Закінчується лист розлогим звітом «дорогому батьку нашому» про досягнення визволеної запорізької землі: як по-геройськи запорожці воюють на фронті, як по-ударному працюють у тилу, як успішно йде відбудова зруйнованого окупантами краю, з яким ентузіазмом колгоспники допомагають фронту хлібом, «який приховали від окупантів», а також м'ясом, грошима і таке інше.

Лист підписала переважна більшість дорослого населення області. Йшла війна, до закінчення якої було більше року, і відмовитися підписувати – означало демонструвати свою нелояльність владі, яка подібні листи використовувала як тест на політичну відданість. А навіть найменший натяк на нелояльність (а саме так могли оцінити відсутність підпису під листом) міг стати приводом для репресій.

Але чи вчитувалися вони в те, що підписували, чи вірили в написане? Адже у свідомості жителів області довоєнне, а особливо воєнне лихоліття залишалося дуже далеким від тієї картини, яка змальована в листі Сталіну. Війну ще пам'ятали такою, якою вона була насправді – без героїзованого лакування і «білих плям», як загальнонародну трагедію.

Поки що пам'ятали... Це добре розуміли ті, хто готував текст листа, організував його обговорення і збирав підписи. Цим листом вони започаткували тривалу ідеологічну кампанію, покликану назавжди змінити пам'ять про війну. Загнати правду про неї в найдальші закутки свідомості, залишивши на поверхні лише ту інформацію, яка влаштуувала партійну верхівку. Цього можна досягнути не лише з допомогою багаторазового повторювання на різний лад офіційної версії, а й переслідуванням за поширення інформації, яка спростовує цю версію. Ті, хто наважувався на це, цілком могли бути репресовані і опинитися в сталінських концтаборах. «Є дві правди, – писав 18 листопа-

да 1942 р. у своєму «Щоденнику» Олександр Довженко. – *Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп*». А оскільки «наклеп», то і репресії, які породжували страх і формували тип особистості, яка, не задумуючись, говорила те, що їй накаже влада. Такою була «стратегія виживання» людини в тоталітарному суспільстві.

Беззастережна капітуляція Німеччини була використана як додаткова підстава для «освячення» героїчного міфу про війну. За декілька годин до підписання в Берліні акта капітуляції з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення державного свята Дня Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Цей день відзначався 9 травня і оголошувався неробочим. У Москві відбувся грандіозний феєрверк. Тоді це було справді всенародне свято: нарешті закінчилася ненависна війна і наступив мир з його надіями на краще життя. По всій країні люди вітали один одного, обіймалися, цілувалися, плакали. «Одні кричали слова привітання, інші тиснули руки знайомим і незнайомим, треті кидалися в обійми, сміялись, плакали»², – так описувала запорізька обласна газета «Червоне Запоріжжя» реакцію жителів міста на інформацію про перемогу.

Але такий спалах емоцій не міг продовжуватися довго. Коли наступного року знову наблизився День Перемоги, виявилось, що місця для героїчного пафосу не залишилося. Що святкувати? Лютував голод, який лише в нашій області забрав життя близько 100 тис. осіб (точно ніхто не рахував). Про недавню війну щоденно нагадували руїни і світлини тих, хто не повернувся з фронту. А скільки радянських військовополонених і оstarбайтерів з концтаборів і німецької каторги, замість рідної сім'ї, попали прямо в сталінський ГУЛАГ? У жахливому становищі опинилися й ті учасники війни, які повернулися інвалідами, стали безхатченками й на кожному кроці просили милостиню. Їх, нагороджених радянськими орденами і медалями, почали прирівнювати до «антисоціальних елементів» і проганяти подалі з людних місць, потім і взагалі повивозили з міст. Все навколо нагадувало про величезні масштаби народного горя. Святкувати в таких умовах День Перемоги і нагадувати своїм голодним громадянам, які з різних причин під час війни були в капіталістичній Європі, про щастя жити під керівництвом більшовицької партії і «мудрого» Сталіна, було верхом цинізму. За таких умов 23 грудня 1947 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР вихідний день 9 травня скасували, хоча формально свято залишили. Тоді ж вихідним днем оголосили 1 січня – Новий рік. Про день Перемоги відтоді згадували мало.

Така ж доля чекала інше свято – День перемоги СРСР над Японією, яке урочисто відзначали 3 вересня. У 1945-1946 рр. цей день був неробочим, а з 1947 р. перестав бути вихідним.

1953 р. помер Сталін, на зміну якому прийшов Хрущов. Було розвінчано

² Шклярєвський Н. Незабутній ранок // Червоне Запоріжжя. – 1945. – 9 травня. – С. 2.

«культ особи» Сталіна, і німб його святості й воєнної геніальності почав спадати. Але 1964 р. в результаті «двірцевого перевороту» Хрущова замінив Брежнєв. Відійшовши від «ліберального курсу» свого попередника, Брежнєв обрав «неосталінізм». Тим, хто народився 1945 р., було вже майже 20. Про війну в її героїзованому варіанті, препарованому стандартним набором радянських ідеологем, вони знали з підручників, художньої літератури, кінофільмів, засобів масової інформації. Знали і сприймали, бо альтернативної інформації одержували мало і безсистемно. Батьки, які все ще пам'ятали воєнне лихоліття, говорили про нього неохоче. Саме при Брежнєві 1965 р. було поновлено День Перемоги у Вітчизняній війні як свято і вихідний. Про свято перемоги над Японією не згадали.

Брежнєв формував багатонаціональну «нову історичну спільність – радянський народ», а для цього дуже підходила героїзована ідея спільної перемоги. Знову на перший план висувався стандартний набір тез про запоруки перемоги радянського народу над фашизмом, які повинен був засвоїти кожен радянський громадянин. Серед них, як незаперечні істини, висувалися тези про мирне щасливе довоєнне життя в братній сім'ї народів СРСР, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політичну єдність радянського суспільства, керівну роль комуністичної партії, єдність партії і народу, полум'яний радянський патріотизм, масовий героїзм, дружбу народів СРСР і провідну роль «старшого брата» – російського народу. Знову заговорили про особливу роль у війні Сталіна. Про гірку правду війни не згадувалося. Вона не вписувалася в заполітизовану і героїзовану версію, яка закарбовувалась у масову свідомість усіма можливими засобами ідеологічного й адміністративного нав'ювання. Щоправда, до репресій при Брежнєві доходило значно рідше, ніж при Сталіні. Сформувалося покоління комуністів, яке звикло «коливатися разом із партійною лінією», ніскільки не замислюючись про суть партійної політики.

Джордж Оруелл у своєму романі «1984» розкриває специфіку сприйняття дійсності членами правлячої партії у соціалістичному суспільстві. Їм характерна *«благонамеренная готовность назвать черное белым, если того требует партийная дисциплина. Но не только назвать: еще и верить, что черное – это белое; больше того: знать, что черное – это белое, и забыть, что когда-то ты думал иначе»*³. Такими виховували в Радянському Союзі членів Комуністичної партії, саме так при Брежнєві привчали сприймати історію війни.

Набір домінуючих ідеологем і замовчування правди визначали зміст регіональних версій про Велику Вітчизняну війну, авторами яких були місцеві партійні працівники, журналісти регіональних газет, викладачі історії КПРС вищих навчальних закладів і

³ Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – Москва: Прогресс, 1989. – С. 147.

вчителі історії загальноосвітніх шкіл. Ці люди, зазвичай, не мали власної точки зору і чітко орієнтувалися на вказівки «згори». До загальної картини війни вони не вносили нічого принципово нового. Та й таке завдання перед ним не ставилося. Їхня мета полягала в тому, щоб на регіональному матеріалі проілюструвати загальносоюзну версію війни та продемонструвати особисту відданість режиму. Поскільки архівними документами вони, як правило, не користувалися (архіви про війну були малодоступні), то орієнтувалися головним чином на спомини учасників війни, підпільників, партизанів, працівників тилу.

Взагалі-то, не треба бути професійним істориком, щоб зрозуміти очевидну річ: за спогадами учасників, при всій величезній повазі до цих людей, об'єктивну картину війни не можна скласти. Спогади суб'єктивні, а пам'ять вибіркова. Правда про війну – як вирок: її необхідно ретельно доводити. Як і незаангажований суд не має права виносити рішення лише на підставі усних свідчень сторін, а повинен перевіряти їх усією сукупністю фактів, так і кожен, хто хоче наблизитися до правди про війну, не повинен обмежуватися лише спогадами окремих осіб про неї.

Особливо це необхідно враховувати, коли йдеться про спогади, опубліковані в радянські часи. Люди старшого покоління пам'ятають, що таке державна цензура і внутрішня самоцензура. Ще з часів Сталіна в Радянському Союзі добре засвоїли, що можна говорити й писати, а чого говорити і про що писати не варто. Навіть мемуари видатних радянських воєначальників у 60–80-ті рр. ретельно редагувалися. І маршали змушені були погоджуватися на ідеологічну правку своїх текстів.

Але серед ветеранів нерідко траплялися й такі, що «пройшли Крим і Рим», і не хотіли говорити про «чорне», що воно «біле». Вони щиро прагнули передати онукам «свою правду» про війну, яку вони бачили і пережили. Їхні «незручні» розповіді доводилося відповідним чином препарувати, або відмовляти в публікації. Як наслідок, нічого такого, що б виходило за рамки офіційно дозволеного, на сторінках спогадів радянської епохи читач знайти не міг. Все це була добре продумана політика влади. *«Мы, партия, контролируем все документы и управляем воспоминаниями. Значит, мы управляем прошлым...»*⁴ – так формулював подібний підхід до висвітлення минулого один із героїв Оруелла. Це, звичайно, стосується і місцевої пам'яті про війну. Добре відпрацьовані технології «управління споминами» формували тексти, переповнені розповідями про героїчні епізоди, подвиги і масовий героїзм, які подавалися в контексті загальних ідеологічних штампів про причини перемоги.

Звичайно, справа не в авторах споминів і заангажованих редакторах, які випускали в світ книги, де цілком свідомо правду препарували напівправдою, вигадками та брехнею. Справа в системі, яка склалася і яка виключала об'єктивне висвітлення минулого. Сучасні професійні історики

⁴ Оруэлл Дж. «1984» и эссе разных лет. – С. 169.

іронізують: коли б все було так, як описано в таких споминах, то війна закінчилася б радянською перемогою ще в 1941 р. При цьому, як і обіцяли – «малою кров'ю і на чужій території». Насправді, за перші чотири місяці війни загальні радянські втрати становили близько 5 мільйонів полоненими, вбитими і пораненими, в той час як втрати противника – лише 250 тис. осіб. Співвідношення – 20 до 1. І це в умовах, коли Червона армія на 22 червня 1941 р. мала велику перевагу в людях і техніці – танках, авіації, артилерії. До того ж, радянські війська оборонялися, а Вермахт наступав. Не треба бути військовим, щоб знати, що при грамотній обороні втрати значно менші, ніж при наступі.

Лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст., коли останній генсек КПРС М. Горбачов проголосив політику «гласності», в оцінках війни почалися зміни. Вже перші сенсаційні факти про масштаби втрат, обнародовані дослідниками, поставили під сумнів радянську політико-ідеологічну версію війни. Якщо при Сталіні говорили про 7 мільйонів жертв війни в СРСР, то при Хрущові і Брежневі – про 20 мільйонів. В умовах «перебудови» почали говорити про 27 мільйонів, а пізніше московські історики назвали цифри 32 мільйони громадян СРСР, які загинули в роки війни. Принаймні, 10 мільйонів цих жертв припадає на Україну. Стало зрозуміло, що багато інформації про війну просто приховували, або розповідали не так і не все.

А коли в серпні 1991 р. Радянський Союз розпався і на політичній карті з'явилася незалежна Україна, на радянській версії Вітчизняної війни, здавалося, було поставлено хрест. Адже як і будь-яка інша країна, яка брала участь у війні, Україна має право на «всю правду» про неї, особливо на ті аспекти, що стосуються її населення і території, народної пам'яті про війну. Це дає можливість зрозуміти, який вплив справила війна на подальший розвиток України, у тому числі й на її сьогодення.

Був відкритий доступ до «спецхранів», що викликало бурхливий потік цілком нової інформації – «архівну революцію». Почалося системне вивчення і публікація документів про трагічну історію передвоєнного десятиліття та про ті сторінки історії війни, які старанно замовчувалися раніше. Зокрема, була піддана сумніву політико-ідеологічна теза про «морально-політичну єдність радянського народу», про «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії». Виявилося, що українське суспільство увійшло у війну значною мірою розколотим. Переважно селянська за своїм складом Україна, переживши Голодомор 1932-1933 рр. – колосальну за масштабами гуманітарну катастрофу, жертвами якої стали мільйони людей, не відчувала ні відданості ідеям комунізму, ні бажання віддавати за цю абстрактну ідею своє життя. Як наслідок, війна йшла зовсім не так, як її описували у 40-80-ті рр. ХХ ст. комуністичні міфотворці.

Від часу проголошення незалежності України її керівництву необхідно було проаналізувати історичну спадщину держави, якою довелося керу-

вати. Політик зобов'язаний робити висновки з трагічного минулого своєї країни, щоб воно не повторилося. Щоб уникнути катастроф, які спіткали Україну в ХХ столітті, недостатньо відкинути наскрізь утопічну ідею комунізму та поширення її світом, для впровадження якої були пролиті ріки крові. Необхідно було відмовитися і від «близнюків» цієї ідеї – «інтернаціоналізму» і «слов'янського» братерства, за якими чітко вимальовувалися великодержавні тенденції російської правлячої еліти. Слід було чітко визначити власні національні інтереси і спиратися на них. Це найточніший орієнтир, який ніколи не підводить. Саме на такий шлях стали керівники постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, які відкинули наскрізь фальшиве і демагогічне гасло «С Советским Союзом на вечные времена!» і стали керуватися власними національними інтересами. Політична еліта колишніх прибалтійських радянських республік також пішла таким шляхом, орієнтуючись на Європу.

Але Україна – не Прибалтика. За роки незалежності і до сьогодні в Україні так і не визначилися – куди йти. У світогляді її правлячої верхівки еkleктично поєдналися елементи «незалежного» олігархічно-капіталістичного сьогодення і «есересерівського» комуністичного вчора. На вулицях міст Запорізької області всі ознаки розвинутого ринкового господарства: офіси комерційних банків, приватні торгові центри і дрібні МАФи, реклама продукції вітчизняних та зарубіжних фірм і сліди глибокого соціального розшарування – бідність і багатство. А поряд – пам'ятники комуністичним вождям, які з капіталізмом запекло боролися і його носіїв десятки років нещадно винищували. Імена цих вождів продовжують носити міські вулиці. Можна лише уявити, що сказали б вони на адресу нинішньої посткомуністичної номенклатури регіону, коли б раптом ожили?

Залишатися в полоні стереотипів і міфів радянського минулого, а в реальному житті успішно функціонувати в капіталістичному суспільстві – це соціально-психологічна аномалія, яка формує відповідний тип поведінки. Визнавши незалежність і вміло скориставшись її ресурсами для власного збагачення, посткомуністичне керівництво зберегло вороже ставлення до тих ідей, які до цієї незалежності привели, до тих сил і осіб, які за неї боролися. Такий стан називають роздвоєнням, шизофренією. Мертве минуле, як фантомні болі, не покидає свідомість. Такий стан дезорієнтує, паралізує волю, ускладнює вибір людини. До чого це приводить, можуть в деталях розповісти психіатри.

Причини цієї хвороби необхідно шукати в радянському минулому. Сучасна правляча еліта України формувалася у 60–80-ті рр. ХХ ст. – в умовах тотальної русифікації регіону. У Запоріжжі напередодні «перебудови» повністю домінувало російськомовне культурне середовище і залишилася лише одна україномовна середня школа – № 31. Вітчизняною в школах республіки була історія СРСР, за змістом – це історія Росії. В інститутах і університетах була аналогічна ситуація: російськомовне

викладання усіх спеціальних предметів і «суспільних наук», серед яких й історія КППС – модернізований варіант сталінського «Краткого курса истории ВКП(б)». Засвоювали чужу історію, а своєї не знали. Це не могло пройти безслідно. «Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців», – писав у своєму щоденнику О. Довженко. І ставив риторичне запитання: «Де ж рождатися, де плодиться дезертирам, як не у нас? Де рости слабкодушним і запроданцям, як не у нас?». За вдалим висловом відомого українського політолога М. Рябчука, Україна для посткомуністичної номенклатури до сих пір залишається *Україной* і все, пов'язане з її минулим і сучасним, сприймається крізь призму російсько-імперського минулого.

Але попри все – Україна стала незалежною, і той факт, що в період Другої світової війни вона входила до складу СРСР, не може бути підставою для позбавлення її власної історії. Згадаймо преамбулу до Конституції України, де говориться про «суверенну волю народу і багатовікову історію українського державотворення». Це не випадкові слова. За ними глибокі і невідворотні процеси довгого і суперечливого формування передумов національного визволення, боротьби за незалежність України та її здобуття в ХХ столітті.

Часто можна почути про спільну батьківщину, в якій нам довелося жити за часів СРСР, та братські історичні зв'язки, які нас об'єднують. Але ж між країнами колишньої Югославії у свій час вони були не менш тісні, ніж між Україною і Росією (також «слов'янське братерство»), але сьогодні ніхто там не переймається проблемою створення «спільної історії». Там чітко визначилися з європейською перспективою. Зовсім інша ситуація на пострадянському просторі. Багатьом дуже хочеться, щоб народи наших країн на своє минуле (і майбутнє?) дивилися через спільні окуляри. І це не лише ностальгія за минулим. Робляться конкретні кроки, щоб створити спільний образ минулого. Декілька років за сприяння обох урядів над цим працює спільний російсько-український колектив істориків. Але поки-що спроби створити «спільну історію» не мали успіху. Не відходячи від науки, знайти ту «середню лінію», на якій би поєдналося українське і російське бачення складних сторінок історії (а саме вони становлять її суть), не вдалося. І у цьому немає нічого дивного. Історія – особлива дисципліна. Це – не фізика чи математика. Написані спільні з росіянами підручники з цих наук залишаються лише підручниками з фізики чи математики. Може тому такі проекти нікого не цікавлять. Інша справа – «спільна історія» України і Росії, яка насправді виявиться історією Російської держави. Поки Україна залишається незалежною, бажання створити «спільну» з Росією історію, слід розглядати в контексті прагнення позбавити її незалежності. Не більше і не менше. І особливо «зручною» для цього темою виявилася історія Другої світової війни. Але не правдива, а істотно сфальсифікована...

Чому посткомуністична верхівка незалежної України не пішла шляхом створення української національної версії війни? Вона діяла так, як

звикла діяти в усіх інших сферах соціально-економічного життя: замість творення нового, зайнялася пристосуванням до сьогодення старого, радянського, замість глибоких реформ – їх імітацією, створенням нежиттєздатного симбіозу ринку з залишками соціалізму. Так трапилося і з радянською спадщиною про війну. Замість відмови від неї і розробки нової, яка б ґрунтувалася на даних сучасної науки, сталася поверхова «українізація» радянського міфу: традиційні складові його залишилися, відбулася лише героїзація звитяги і жертвності українців у війні.

2000 року під час святкування 55-річчя Перемоги, Верховна Рада України з подання Організації ветеранів України ухвалила Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років». День Перемоги було визначено офіційним державним святом України, що мало зберегти радянську ритуальну символіку. «Болючої теми» – ролі і місця ОУН і УПА у війні – закон не торкався, але в ньому була прописана вимога «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни в наукових дослідженнях, науково-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації». З урахуванням того, що нової української концепції історії війни так і не було створено, а стара виявилася наскрізь сфальшованою, ця норма виглядає як неприхована погроза тим дослідникам, які відійшли від радянської схеми.

Під час президентства В. Ющенка була спроба наповнення історичної пам'яті про війну новим баченням, яке б більше відповідало науковим уявленням. Ця модель пам'яті формувалася з урахуванням принципів полікультурності, взаємної толерантності і не була націоналістичною. Залишилася назва «Велика Вітчизняна війна», свято Перемоги 9 травня, радянсько-російська символіка тощо. До цієї моделі також було імплантовано елементи радянської героїчної риторики про Велику Вітчизняну війну – далекі від об'єктивного осмислення подій. Разом з тим, засуджувався нацизм і сталінізм, визнавався антинацистський і антисталінський характер боротьби УПА. Були спроби примирити ветеранів Червоної армії і Української повстанської армії.

За Президента В. Януковича відбулося повернення до кучмівських, і навіть до радянських уявлень про війну. Про це свідчить публічна відмова Президента від визнання Голодомору Геноцидом українського народу, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України Р. Шухевича і С. Бандери, відновлення помпезного параду Перемоги, Закон про Червоний прапор 2011 р., який на урочистостях використовується поряд із державним. На тлі розмивання української ідентичності російською (новий Закон про засади державної мовної політики 2012 р.), відбувається реанімація старої героїзованої радянської спадщини.

Відповідні зміни відбулися і в офіційній версії Вітчизняної війни в Запоріжжі. Останні роки вона оформилася як певна цілісність.

Першою складовою цієї версії є оборона Запоріжжя восени 1941 р.

Зазначимо, що в листі Сталіну від трудящих Запорізької області 1944 р. про оборону області на початку війни не говорилося нічого. Але вже при Брежнєві деякі «місцеві патріоти» з великим пафосом стали називати Запоріжжя «фортецею на Дніпрі». Сучасні пішли далі, виступивши з пропозицією надати Запоріжжю офіційний титул «Місто військової слави». З відповідними пропозиціями виступали і в інших містах, зокрема, в Харкові. Про цей статус заговорили, коли Президент Росії надав такий статус декільком російським містам, зокрема, Белгороду. Однак, нашим ветеранам відмовили, пояснивши це відсутністю відповідної законодавчої бази. У вересні 2010 р. проект Закону про почесне звання України «Місто військової слави» був внесений депутатом від КПУ П. Цибенком, але у квітні 2011 р. відправлений Верховною Радою на доопрацювання.

Другою складовою запорізької героїчної версії війни є евакуація промислового майданчика на Схід 1941 р., зокрема, «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі», алюмінієвого комбінату та інших індустриальних гігантів. Вона змальовується як надзвичайно ефективна акція, подібних якій було мало в історії. Особливе значення цієї акції пояснюється тим, що через рекордно короткий час запорізькі підприємства були перебазовані на тисячі кілометрів і в евакуації почали випускати військову продукцію.

Наступна складова – історія з жителем Запорізької області Олексієм Єременком. Вважається, що саме його на загальновідомій світлині «Комбат» зафіксував у момент підняття в атаку відомий фронтовий фотокореспондент Макс Альперт. Трапилося це влітку 1942 р. на Луганщині. На Алеї героїв у Запоріжжі є стела «Комбат», виконана за мотивами цієї світлини. На постаменті надпис:

*На монументе «Комбат» увековечен
героический подвиг нашего земляка.*

Политрук

*Еременко Алексей Гордеевич
погиб 12 июля 1942 г.*

Запорізькі ветерани і члени євразійських громадських організацій активно виступають за присвоєння О. Єременку звання Героя України.

Помітне місце в запорізькій версії Вітчизняної війни посідають розповіді про боротьбу з окупантами партизанів і підпільників. Без найменших сумнівів стверджується, що ця боротьба мала масовий характер, відбувалася під керівництвом Комуністичної партії і була спрямована на відновлення радянської влади. Виявляється, з першого і до останнього дня війни жителі області були переповнені радянськими патріотичними почуттями. Як досить ефективна оцінюється і героїчна боротьба запорізьких підпільників, які також діяли під керівництвом комуністів і комсомольців. Підкреслюється, що своїми диверсіями підпільники зірвали відбудову великих запорізьких заводів, які нацисти планували використати для випуску військової продукції. Цим вони зробили значний

внесок у Перемогу. Серед радянських партизанів Запоріжжя виділяють енкаведиста Івана Копьонкіна, який, на чолі невеликого загону, одним із перших здійснив рейд по тилах окупованої Полтавщини і вже на початку 1942 р. був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Про українське націоналістичне підпілля взагалі не йдеться. Вважається, що в нашому регіоні його не було, а якщо й існували невеличкі групки ОУН, то це – західноукраїнські бандерівці і діяли вони лише як поплічники окупантів. Взагалі, в рамках офіційного міфу про Вітчизняну війну українських націоналістів в регіоні розглядають крізь призму концепції «постріл у спину». Владні структури в тісному контакті з комуністами і євразійцями, а також підконтрольні їм ЗМІ навіюють населенню області думку про те, що всі, хто не погоджується з офіційною версією війни - це неонацисти, нащадки окупантів та їх прислужників. Саме так у свій час німецькі нацисти роздували антикомуністичну, а радянські комуністи – антинацистську істерію.

У героїчній версії війни особливо виділяється визволення Запорізької області, яке стало результатом тривалих боїв, зокрема, наслідком прориву радянськими військами лінії «Вотан» – частини так званого «Східного валу». Як зразок військової майстерності зображується також нічний штурм Запоріжжя. Уривками, у стилі нарисів про героїзм, описується форсування Дніпра і бої на правому березі, зокрема, на Нікопольському плацдармі, сорокаденна оборона невеликої ділянки землі на правому березі в районі Дніпрогесу, яку з часів Брежнєва стали називати запорізькою «Малою землею».

Складовою цієї версії є розповідь про героїчну відбудову області, яку її жителі героїчною працею піднімали з руїн і попелу одразу після визволення від окупантів.

Говорячи про запорізький міф про Вітчизняну війну, не можна обійти увагою і місце в ньому постаті Сталіна. Спорудження комуністами Запоріжжя за мовчазної згоди місцевої влади пам'ятника Сталіну у військовій формі – не випадковість. Апологетика Сталіна на тлі героїзації радянського часу, відродження «парадного» розуміння війни, демонстративні заяви про особливу місію російського народу, який переміг би й без участі у війні інших народів – характерна риса сучасної Росії. Запорізькі комуністи і місцева влада діють у руслі ідеології і геополітики сусідньої держави.

Про наміри встановлення у Запоріжжі пам'ятника Сталіну представники місцевого осередку Компартії заявили наприкінці 2009 р. Пояснюючи свою ініціативу, вони посилались на «прохання ветеранів війни». Статую тирана було урочисто відкрито на території обкому партії 5 травня 2010 р. Напис на постаменті: «Руководителю Советского государства, Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину от благодарных потомков».

Місцева влада від конфлікту навколо пам'ятника на початкових ета-

пах дистанціювалася. Окремі представники запорізької верхівки (в тому числі – члени Партії регіонів) висловили негативне ставлення до постаті Сталіна та дій КПУ, проте запобігти відкриттю скандального об'єкта навіть не намагалися.

Бездіяльність влади спровокувала радикальні дії. Спочатку була відпиляна голова металевої скульптури, а згодом, у новорічну ніч, скульптуру тирана було знищено за допомогою вибухівки. МВС та СБУ розгорнули активні пошуки нападників. Незабаром учасників першої акції, які відтягли й викинули голову тирана, було знайдено. Близько трьох місяців молоді люди провели у слідчому ізоляторі, що є безпрецедентним випадком для епізодів із хуліганством (саме так спочатку було розцінено дії змовників). Врешті-решт суд виніс вирок: позбавлення або обмеження волі на термін від двох до чотирьох років умовно, а також відшкодування матеріальних збитків. Жодних аргументів відносно ідейних мотивів вчинку суд до уваги не взяв, розцінюючи скоєне як абстрактне «пошкодження майна».

Що ж стосується організаторів вибуху, то їх/його так і не знайшли.

Під час цих резонансних подій чіткіше окреслила свою позицію запорізька влада. Про незаконність встановлення знищеного пам'ятника заявив тодішній губернатор. Погодився з ним також міський голова. Тим не менше, у 2011 р. було виготовлено новий монумент. Мер міста на цей раз фактично відмовився від своїх слів, не перешкоджаючи його встановленню. Відкриття другого пам'ятника Сталіну в Запоріжжі відбулося 7 листопада 2011 р.

Прибічники Сталіна в Запоріжжі називають його переможцем. Згадують, що під час війни в атаку йшли зі словами «За Родину! За Сталіна!». Насправді перемогу у війні забезпечили мільйони солдатів і трудівників тилу, а Сталін її присвоїв. В результаті перемоги народи СРСР, у т. ч. і український народ, не одержали ні політичної, ні економічної свободи, ні припинення масових репресій, ні землі, ні хліба, ні національного визволення. Перемога зміцнила сталінський режим, політика якого не змінилася ні на йоту. Відтак, Сталіна стали називати в числі переможців у Другій світовій війні. І хоча переможців, як відомо, не судять, проте, як справедливо зазначив у своєму відомому історичному бестселері «Європа. Історія» англійський дослідник Норман Дейвіс, «Сталіна на Нюрнберзькому процесі можна було посадити поряд з гітлерівцями... На будь-якому справедливому процесі він сам дуже легко міг опинитися на лаві підсудних»⁵. І підстав для цього, детально описаних в літературі, більше, ніж достатньо. Це відчувають і його сучасні адепти.

Спробою спростувати одну з таких підстав зробила у 2011 р. Верховна Рада України, яка з ініціативи комуністів ухвалила заяву «До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями». У заяві за-

⁵ Дейвіс Н. Європа. Історія. – 2-е вид. – Київ: Основи, 2001. – С. 1084.

суджуються як «аморальні» спроби вказати на те, що і СРСР, і нацистська Німеччина відповідальні за розв'язання Другої світової війни. Це невдала спроба ще раз відвернути увагу громадськості від очевидної речі: Другу світову війну розв'язали Гітлер і Сталін, які з 23 серпня 1939 р. по 22 червня 1941 р. фактично діяли спільно.

Пам'ятник Сталіну в Запоріжжі – це спроба відродження дохрущовського бачення війни. В Україні Сталін – злочинець, з іменем якого пов'язаний Голодомор 1932-1933 рр. і масові репресії проти українства. Пам'ятник Сталіну – це заперечення української незалежності. Той, хто дав згоду на його відновлення після знищення і скандального судового процесу, повинні розуміти, що вони пішли не лише проти історії, але й проти здорового глузду. Ще вчора було неможливо уявити, що керівництво на масовому мітингу в День Перемоги стане під червоні хоругви з зображенням Сталіна і надписами «СТАЛІН», «ПАРТІЯ». Але сьогодні це факт і водночас політичний діагноз.

Запорізький міф про Велику Вітчизняну війну – штучний витвір прокомуністично налаштованих керівників місцевих ветеранських організацій (учасників війни серед них з відомих причин вже майже немає) та «патентованих патріотів» з молодіжних організацій євразійської орієнтації, яких підтримують місцеві владні структури і вітчизняні та зарубіжні спонсори. Їм надають свої шпальти регіональні газети і телеканали, вони часто виступають у школах і коледжах. У свою чергу, вони охоче дають поради, зокрема, як описувати війну в наукових монографіях, підручниках та як її викладати в школах чи університетах. Вони впевнені, що достеменно знають, як було в дійсності. Все, що не відповідає їхнім поглядам – відкидають, називаючи неправдою чи злісною фальсифікацією, спробою «переписати історію».

Про фальсифікацію історії Вітчизняної війни і про необхідність «дати відсіч фальсифікаторам» і спробам «переписати історію» говорить на всіх без виключення акціях з участю ветеранських чи євразійських молодіжних організацій. Охоче повторюють ці «заклинання» і чиновники різних рівнів, демонструючи своє прагнення підтримувати «запити ветеранів» і готовність «розібратися з фальсифікаторами». Але *що саме фальсифікується і з яких питань слід давати відсіч* – ніхто з них чітко не говорить. Всі повинні розуміти, що необхідно сприймати історію війни так, як її сприймали у «старі добрі часи» і як про неї говорять ветерани комуністичної орієнтації. Ще недавно на засіданні Запорізької ветеранської організації одноголосно, як по текстах партійних постанов радянського часу, ухвалювалися рішення на кшталт: *«Считать непреложной истиной, что причинами победы советского народа в Великой Отечественной войне являются преимущества советского общественного и государственного строя, руководящая роль Коммунистической партии, массовый героизм советского народа...»* і так далі. При цьому жодного

сучасного наукового дослідження, яке б ґрунтувалося на автентичних джерелах і підтверджувало їхню точку зору, не з'явилося. Проте в безлічі серйозних вітчизняних і зарубіжних монографій і дисертацій ця точка зору спростовується. Тому-то вони і дистанціюються від сучасної науки. «Архівна революція» пройшла повз них. Вони переконані, що знають усю правду й без архівів. Таким чином, йдеться не про пошук істини, а про *монополію на неї*. Це характерна риса тоталітарного мислення, для ХХІ століття – політичний релікт.

Дискутувати з прихильниками такого підходу до оцінки війни мало-продуктивно. Але й не звертати на них увагу професійні історики не мають права. Адже мова йде не лише про об'єктивне висвітлення одного з важливих періодів історії минулого, йдеться про те, яким буде майбутнє України.

У цій ситуації своє завдання авторський колектив цієї книги бачить у тому, щоб максимально повно і всебічно, на основі архівних та опублікованих джерел і наукових досліджень відтворити історію Запорізького краю в роки Другої світової війни, документально підтвердивши кожен подію, прізвище, явище. Автори не приймають на віру жодну інформацію, від кого б вона не виходила: установлення достовірності описаних в історичних джерелах фактів є найважливішою метою їх дослідницької роботи.

Читач побачить у книзі багато посилань на архівні матеріали. Авторами використано фонди 15 українських і зарубіжних архівосховищ: Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) – у минулому Партархів при ЦК КПУ, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО), Архіву Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ, м. Москва), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО), Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Архіву Управління СБУ в Запорізькій області (АУСБУ ЗО), Архіву Управління СБУ в Дніпропетровській області (АУСБУ ДО), Архіву Управління СБУ в Донецькій області (АУСБУ ДОН), Архіву Прокуратури Запорізької області (АПЗО), Архіву Мелітопольського краєзнавчого музею. Всього автори проаналізували 46 фондів цих архівів, залучивши до написання книги 556 документів. Цілком зрозуміло, що найбільше інформації, яка стосується історії Запорізької області в роки Другої світової війни, було виявлено у фондах Державного архіву Запорізької області. Зауважимо, що переважна більшість архівних документів, використаних у книзі, до розпаду СРСР і проголошення незалежності України перебували в закритих «спецхранах» і для дослідника були недоступні. Це та частина інформації про минуле, яку комуністична влада цілком свідомо приховувала від населення.

Значний масив документів, які відбивають різні аспекти історії області в роки війни, опубліковані в археографічних збірниках і довідкових виданнях. Автори залучили матеріали, виявлені ними у 42 збірниках документів і різних довідниках. Вони опубліковані в різні роки і в різних країнах – в СРСР і після його розпаду в сучасній Російській Федерації, в незалежній Україні, США, Німеччині.

Залучено мемуари радянських і німецьких воєначальників, спогади очевидців і свідків подій.

Окрему групу джерел становить комплекс документів, об'єднаних загальною назвою «усна історія» – проведені за спеціальною методикою інтерв'ю з учасниками і свідками подій, які описуються в книзі.

Великий масив інформації виявлено авторами в газетах, публіцистиці, дослідженнях професійних вітчизняних і зарубіжних істориків.

Список джерел і літератури з точним бібліографічним описом наводиться наприкінці книги.

Над книгою працював колектив авторів – професійних істориків, викладачів університетів Запоріжжя, краєзнавців, музейних і архівних працівників.

Книга складається з шести розділів, у яких у хронологічному порядку розглядаються події і аналізуються процеси, які відбувалися в Запорізькій області з довоєнних років до закінчення війни.

У першому розділі книги **«Напередодні війни»** мова йде про становище в області в 20–30-ті рр. Без розуміння настроїв населення, його ставлення до комуністичної влади в передвоєнні роки, неможливо зрозуміти і поведінку людей в роки війни. Автор розділу – кандидат історичних наук Олексій Штейнле.

Другий розділ присвячений **початковому етапу війни**. Читач ознайомиться з обставинами підризу радянськими спецслужбами Дніпрогесу, ходом і результатами евакуації підприємств з Запоріжжя, обороною Запоріжжя, яка закінчилася оточенням і розгромом в Приазов'ї двох радянських армій, а також історією з Олексієм Єременком і світлиною фронтового фотокореспондента Макса Альперта «Комбат». Цей розділ написав колектив авторів: першу, другу, четверту і п'яту частини «Запорізький напрямок», «Дніпрогес», «Евакуація» і «Оборона» – кандидати історичних наук Валерій Мороко і Владислав Мороко; третю частину «...и несколько вражеских переправ» – запорізький краєзнавець Олександр Попов; шосту – «Легенда про Комбата» – завідувач відділу новітньої історії краю Запорізького обласного краєзнавчого музею Володимир Лініков.

Третій розділ **«Окупація»** також належить колективу авторів. Над першою частиною «Новий порядок» працювали доктори історичних наук Володимир Орлянський, Федір Турченко та кандидати історичних наук Тетяна Винарчук, Юрій Князьков, Ігор Щупак. Другу, третю і четверту частини «Господарське життя», «Заробітна плата, харчування, житло»

і «Соціальне забезпечення, медицина, смертність» написали доктори історичних наук Володимир Орлянський, Федір Турченко і кандидати історичних наук Юрій Князьков та Ірина Спудка. Авторами п'ятої і шостої частин «Освіта» і «Культура» є доктор історичних наук Володимир Орлянський і кандидати історичних наук Тетяна Винарчук, Ірина Спудка та Юрій Князьков. Сьома, остання частина третього розділу «Релігійне життя» належить доктору історичних наук Олександрю Ігнатуші.

Четвертий розділ «**Рух Опору**» складається з трьох частин. Першу – «Радянський опір» написали кандидат історичних наук Олексій Штейнле і головний спеціаліст Державного архіву Запорізької області Віталій Бондар. Автором другої частини «Національне підпілля» є кандидат історичних наук Юрій Щур. Третю частину «Позаполітичний спротив» підготував кандидат історичних наук Олексій Штейнле.

П'ятий розділ «**Вигнання окупантів**», який складається з шести частин, написав кандидат історичних наук Валерій Мороко.

У шостому, заключному розділі «**Повернення радянської влади**», який складається з чотирьох частин, мова йде про події, які відбувалися в Запорізькій області на завершальному етапі війни – хронологічно, від вигнання окупантів до Перемоги. Автори розділу – кандидати історичних наук Ірина Спудка і Олексій Штейнле.

Вступна і заключна частини книги, які мають назви, відповідно, «Пам'ять про війну», «Уроки війни», і додаток «**Війна у родинних історіях авторів**» належать доктору історичних наук Федору Турченку, який також здійснював загальну наукову редакцію видання.

Представляючи читачу книгу, автори зауважують, що вони не ставили за мету спростовувати офіційну запорізьку версію Великої Вітчизняної війни. Своє завдання вони бачать зовсім в іншому: на підставі архівних матеріалів та інших історичних джерел, документів і свідчень очевидців, які раніше не публікувалися і які кожен читач може перевірити особисто, дати ширше, повніше і об'єктивніше уявлення про війну, ніж те, що пропонували попередники. Увага читача зосереджується не лише на бойових діях – стратегії і тактиці, відступах і наступках, обороні і поразках, проривах і перемогах. Війна не зводиться до звитяги і жертвності, подвигів і зрад, сміливості і боягузливості, хоча вони є важливі її складові і про них необхідно писати з позиції історичної правди, яка ґрунтується на фактах. Війна – це суспільство в екстремальних умовах деформованої економіки, політики, соціальних відносин, спотвореної моралі. Це картина того, як в умовах окупаційного «нового порядку» і радянського режиму воєнних років жили і відходили у вічність прості люди – чоловіки і жінки, діти і старі, здорові і хворі, представники різних національностей. Це історія про те, які рамки дозволеного їм ставилися і що заборонялося владою; як вони працювали, добували хліб насущний і шукали дах над головою; якою була в умовах війни освіта, медицина. Нарешті, яким було тоді духовне

життя, зокрема, культура і релігія. Врешті-решт, щоб мати уявлення про війну, необхідно знати, як люди прагнули зберегти своє життя і життя своїх близьких, адже війна – це стратегія виживання людей у нелюдських умовах.

Автори не претендують на істину в останній інстанції. Своє завдання вони вважатимуть виконаним, якщо їм удалося донести до читачів *необхідність і можливість* подолання стереотипів у поглядах на історію Другої світової війни, які склалися в нашому регіоні.

Істотну допомогу при підготовці книги надали цілий ряд колег, поінформованих в окремих питаннях місцевої історії: Володимир Гречаний – історик-краєзнавець, член військово-історичного центру «Бастіон» (Запоріжжя), Микола Єременко – історик-краєзнавець (Чернігівка Запорізької області), Володимир Карпенко – історик-краєзнавець (Бердянськ), Володимир Мільчев – доктор історичних наук, Роман Акбаш – краєзнавець (Запоріжжя), Степан Рев'якін – керівник науково-редакційного підрозділу Запорізької облдержадміністрації з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією», Михайло Литовченко – член Національної спілки журналістів, науковий співробітник редколегії «Реабілітовані історією» при Запорізькій облдержадміністрації, Їх поради, надані ними документи і матеріали були використані при написанні книги.

Автори книги вдячні також працівникам Державного архіву Запорізької області і Запорізького обласного краєзнавчого музею за надану можливість працювати з фондами цих установ.

Автори далекі від думки, що їм вдалося висвітлити усі питання, передбачені змістом книги. Зокрема, нерівномірно висвітлена історія війни в різних районах і містах області. В центрі уваги авторів – обласний центр, у той час як події поза ним описані фрагментарно. Сподіваємося, що наші наступники відчують зацікавлення та потребу подальших досліджень.

Автори щиро вдячні спонсорам, без сприяння яких ця книга б не побачила світ. Хотілося б назвати їх імена, але вони побажали, щоб ця інформація залишилася неопублікованою. Ми з розумінням ставимося до цього.

Напередодні війни

1. Утворення області

1939 рік приніс людству початок найбільшої війни в історії – Другої світової. Передчуття майбутніх потрясінь та, попри все, сподівання на краще склали атмосферу, в якій довелося жити нашим землякам того часу. На такому тлі починала своє існування Запорізька область як окрема адміністративна одиниця.

10 січня 1939 р. за рішенням Президії Верховної Ради СРСР до її складу увійшли місто Запоріжжя і 28 районів Дніпропетровської області (Андріївський, Бердянський, Василівський, Великобілозерський, Великотокмацький, Веселівський, Генічеський, Гуляйпільський, Іванівський, Кам'янсько-Дніпровський, Коларівський, імені В. В. Куйбишева, Люксембурзький, Мелітопольський, Михайлівський, Молочанський, Нижньосірогозький, Нововасилівський, Новозлатопільський, Новомиколаївський, Орхівський, Приазовський, Пологівський, Ротфронтівський, Сиваський, Червоноармійський, Чернігівський, Якимівський) та 2 райони Миколаївської області (Великолепетиський та Новотроїцький)¹.

Адміністративні зміни 1939 р. засвідчили намагання центральної влади надати краю типового для радянських областей вигляду. 11 лютого утворюється Запорізький сільський район, тісно пов'язаний з обласним центром. 26 березня ліквідуються національні Коларівський, Люксембурзький, Молочанський та Ротфронтівський райони, які включаються до сусідніх та новоствореного Приморського. Регіон зазнає уніфікації, наближаючись до загальносоюзного зразка.

Разом із Запоріжжям обласними центрами стали також Суми та Кіровоград. Такими заходами радянська влада намагалася зменшити розміри величезних регіонів радянської України, які за людським та економічним потенціалом перевищували більшість союзних та автономних республік у 2-5 разів². Подрібнення дозволяло ефективніше розпоряджатися матеріальними ресурсами УРСР та здійснювати тотальний контроль над населенням. Мовою 1939 р. це звучало «наблизити партійне, радянське, господарське керівництво безпосередньо до численних підприємств, колгоспів, радгоспів, соціальних і культурних організацій». Важливим мотивом такого кроку було також намагання запобігти утворенню сильних номенклатурних угруповань на місцях, проголошених Сталіним у 1937 р. однією з найбільших загроз у політичному житті СРСР³.

Новостворена Запорізька область за своєю площею (35 тис. км²) була однією з найбільших в УРСР. Однак за чисельністю населення (майже 1,5 млн

¹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 г. – ноябрь 1958 г.). – Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – С. 60-61.

² Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Институт российской истории. – Москва: Наука, 1992. – С. 22-25.

³ Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 12. – С. 13-14.

У К А З

ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПРО УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Виділити з Дніпропетровської області Запорізьку область з центром в м.Запоріжжі.

До складу Запорізької області включити такі райони Дніпропетровської області: м.Запоріжжя, Бердянський, Василівський, Велико-Білозерський, Велико-Токмацький, Веселівський, Генічеський, Гуляйпольський, Іванівський, Кам"янсько-Дніпровський, Коларівський, ім.В.В.Куйбишева, Люксембургський, Мелітопольський, Михайлівський, Молочанський, Нижне-Сірогоський, Ново-Василівський, Ново-Златопольський, Ново-Миколаївський, Орхівський, Приазовський, Ротфронтівський, Сивашський, Червоноармійський, Чернігівський, Пологський, Якимівський, Андріївський, та райони Миколаївської області: Велико-Депетихський, Ново-Троїцький.

В складі Дніпропетровської області залишити такі райони:

м.Дніпропетровськ, Божедарівський, Васильківський, Верхне-Дніпровський, Дніпропетровський сільський, Томаківський, Апостолівський, Котовський, Магдалинівський, Межівський, Ново-Московський, Павлоградський, Перещепінський, Петриківський, Петропавлівський, П"ятихатський, Синельниківський, Солонянський, Софіївський, Сталіндорфський, Царичанський, Широківський, Юр"івський, Дніпродзержинський, Криворізький, Нікопольський, Покровський.

ГОЛОВА ПРЕЗИДІЇ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Л.КОРНІЄЦЬ

СЕКРЕТАР ПРЕЗИДІЇ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

О.МЕЖЕРІН

9 січня 1939 року

Оригіналу відповідає:

Зав.проб.бюджетно-частиною

М. Турковський
М.ТУРКОВСЬКИЙ

жителів)⁴ вона поступалася не тільки таким «важковаговикам», як Київська (3,5 млн), Сталінська (3 млн), Харківська (2,5 млн), Дніпропетровська (2,1 млн), але й значно меншим областям (Полтавська, Одеська, Чернігівська, Ворошиловградська, Кам'янець-Подільська, Вінницька, Житомирська і Сумська). Менше жителів мали лише Миколаївська і Кіровоградська області та Молдавська АРСР у складі Української РСР⁵.

За радянської влади вже робилися спроби виокремити Запоріжжя в окрему адміністративну одиницю. У 1920-1922 рр. існувала Олександрівська (Запорізька) губернія. Вона була дещо меншою за площею, порівняно з областю 1939 р., – 31,9 тис. км². У ній проживало 1,29 млн чол.⁶ Через 20 років на цій же території практично не змінилася кількість населення, попри значне переселення до Запоріжжя протягом 1920–1930-х рр. Сухі цифри вказують, що шлях, пройдений регіоном протягом 1921–1941 рр., дорого коштував запоріжцям.

Запорізьку область відносили до достатньо «надійних», у розумінні влади, областей. Керувалися, перш за все, «класово-партійним підходом».

Більшість населення Запорізької області (2/3 – понад 1 млн осіб) проживало в сільській місцевості. За рівнем урбанізації (35,5% міського населення) запорізький край знаходився на шостому місці серед 15 областей та Молдавської автономії. Чисельність робітників в регіоні складала близько 220 тис. (152 робітника на 1000 населення), що становило один з найвищих показників у республіці. Більшою частка пролетаріату була лише в традиційних індустріальних областях – Харківській (156/1000), Ворошиловградській (187/1000), Дніпропетровській (213/1000) та Сталінській (220/1000)⁷.

Відсоток представників правлячої партії тут був середнім по республіці – 15 тис. на майже 1,5 млн жителів краю (11 комуністів на 1000 населення). У цьому плані Запоріжжя поступалося індустріальним центрам (особливо Донбасу), де вплив більшовиків був значнішим, і наближалася до інших південноукраїнських областей (Одеської та Миколаївської). У той же час у ряді регіонів Центральної України частка комуністів була меншою у 2-2,5 рази (4-6 на 1000 населення)⁸.

При «нарізуванні» території адміністративно-територіальних одиниць враховували також національний фактор. У другій половині 30-х рр. на нього звертали особливу увагу.

⁴ Зустрічаються різні оцінки чисельності жителів Запорізької області на 1939 р. В офіційних матеріалах перепису 1939 р. – 1 млн 598 тис. Однак цей перепис вважають скоригованим, щоб приховати втрати населення протягом 1930-х рр. Більш вірогідною виглядає цифра, наведена у довідці ЦК КП(б)У, призначеній для внутріпартійного вжитку – 1 млн 440 тис. осіб (Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 519. – Арк. 81).

⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – С. 25.

⁶ Ткаченко В.Г. Трагедії, яких могло не бути // Спокута. Альманах. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – № 8-9. – С. 3.

⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 519. – Арк. 81.

⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 519. – Арк. 81.

Як і інші області Півдня України, Запорізький регіон був багатонаціональним. Разом з українцями тут проживали росіяни, німці, євреї, болгари, поляки тощо. Уявлення про співвідношення між різними етнічними групами області дає таблиця, складена за матеріалами перепису 1939 р.

Етнос	Чисельність, тис.			Відсоток від загального числа жителів
	Загальна	З них міських жителів	З них сільських жителів	
Українці	1060	353	705	66,2
Росіяни	340	148	191	21,2
Німці	89	14	75	5,6
Євреї	43	36	8	2,7
Болгари	38	4	34	2,4
Поляки	7	1,9	5	0,4
Білоруси	6	3,2	3	0,4
Інші	17	7,9	9,2	1,1
Разом	1598	568	1030	100

Українці становили більшість населення області – понад 1 млн осіб (66,2%), з яких 2/3 мешкали в сільській місцевості, а 1/3 були жителями міст. Досить високим був відсоток росіян, які в ієрархії радянських народів, що вибудовувалася правлячою партією у 30-ті рр., займали місце «старшого брата». До того ж, росіяни були досить урбанізованими – понад 40% з них становили міські жителі. Серед росіян було багато робітників та інженерно-технічних працівників – в умовах сталінської модернізації надзвичайно позитивна, з точки зору комуністичної влади, обставина.

У XIX – на поч. XX ст. царизм намагався перетворити Південь України на типово російський край – Новоросію. Але русифікація не зайшла далеко. З початком Української національної революції 1917 р. серед запоріжців-неросіян зростає інтерес до власної культури та історії, активізується національна самосвідомість. Радянська коренізація 1920-х – початку 1930-х рр. сприяла закріпленню здобутків революційного періоду. Адже більшовиками вона розумілася не більше, як засіб зробити радянську владу для пересічних українців та представників етнічних меншин своєю, «рідною». Однак, всупереч намірам правлячої партії, увага до української мови й культури, мов і культур меншин об'єктивно сприяла розвитку національної свідомості в регіоні. У ході коренізації сильнішими виявилися національні почуття, ніж комуністичні ідеї. Це відчувалося до кінця 30-х рр., незважаючи на те, що вже в першій половині цього десятиліття коренізацію згорнули і більшовицька влада повернулася до русифікаторського курсу російських царів.

У процесі виділення Запорізької області в окрему адміністративну одиницю відбувалося становлення регіональної управлінської номенклатури.

Цей процес ускладнювався гострим дефіцитом кадрів. На момент створення області країна пройшла через пік сталінських репресій, під час яких багато місцевих керівників знищили. Зокрема, в Запоріжжі в другій половині 1930-х рр. були репресовані голови міськради Олексій Нефоросний, Іван Атанасов, Мирон Штихно, Михайло Козис, Георгій Алексеєнко, Михайло Грушевенко, Євроїм Левітін; секретарі міськкому Олександр Соколов, Федір Неструєв, Йосип Фукс, Марк Лейбензон, Василь Струц, Микола Матвеев, Дмитро Бесов; директори Ісаак Рогачевський, Петро Мірошников; прокурор Степан Сімочкін тощо⁹. «Україною начебто Мамай пройшов, – описував ситуацію в УРСР на початку 1938 р. Микита Хрущов. – ...На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників на декількох поверхах, кілька разів мінялися кадри і знову заарештовувалися і знищувалися»¹⁰. У таких умовах формувалося керівництво новоствореної області. 10 січня 1939 р. були створені два органи, що стали ядром нової номенклатурної верхівки краю: оргкомітет Президії Верховної Ради та оргбюро при ЦК КП(б)У. Перший очолив відомий у місті Запоріжжі старий більшовик (з грудня 1917 р.) Данило Леженко, другий – Федір Матюшин, нещодавно призначений секретар Мелітопольського райкому КП(б)У. З утворенням облвиконкому та обкому партії, ці діячі очолили радянську та партійну вертикалі влади. Протягом 1939 р. на керівну роботу в області було висунуто 440 осіб, з яких 117 відправилося на партійну роботу, 73 – на радянську, 41 – до комсомольських органів, 209 – до господарських та інших установ¹¹.

Ядром обласної номенклатурної еліти були партійно-радянські діячі, на яких покладалося загальне управління життям регіону та координація роботи різних органів влади. Протягом 1939-1941 рр. до них належали: перший секретар обкому КП(б)У Федір Матюшин; секретарі Яким Федоренко, Андрій Кириленко, Олексій Куцевол, Петро Резник, Андрій Дейнеко; голови облвиконкому Данило Леженко та Захарій Дорофеев; перший секретар Запорізького міськкому партії Петро Комаров; голови Запорізького міськвиконкому Григорій Бондаренко та Володимир Скрябін.

**Перший секретар
Запорізького обкому
КП(б)У
Ф.Матюшин
(березень 1939 р.)**

⁹ Шиханов Р.Б. Керівники міста Запоріжжя (1921-1939 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 87-89, 114-119.

¹⁰ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: в 4 кн. – Москва: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. – Кн. 1. – С. 147, 151.

¹¹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 21.

Очільники партійно-радянської вертикалі влади були досить молодими – 30-36 років. Репресії 1930-х рр. допомогли їм зробити стрімку кар'єру і зайняти посади, для яких їхній досвід роботи навряд чи можна назвати достатнім. Головна людина в області – перший секретар обкому Ф. Матюшин – на 1939 р. лише 7 місяців встиг попрацювати в партійних органах – секретарем Мелітопольського райкому. Його заступники теж прийшли до обкому або з виробництва (Я. Федоренко), або після нетривалого керівництва партійним комітетом (А. Кириленко)¹².

З утворенням області у формуванні її номенклатурної еліти було закладено певну закономірність, що зберігалася потім до 1953 р. Мова йде про протиставлення партійних та радянських керівників. Перші фігури обкому та міськкому КП(б)У були немісцевими (Ф. Матюшин – з Орловської губернії, А. Кириленко – з Воронежської, П. Комаров – з Ялти) і потрапили на Запоріжжя незадовго до свого призначення в партійні органи. За національністю всі вони вважали себе росіянами.

У цей же час очільники радянських органів (оргкомітету Президії Верховної Ради по Запорізькій області, обл- та міськвиконкому), як правило, були місцевими. Д. Леженко – уродженець м. Олександрівськ, робітник Катеринських залізничних майстерень, командир Олександрівського загону Червоної гвардії. З. Дорофєєв – син робітника-залізничника із Олександрівська, постійно працював у Запоріжжі, зокрема з 1924 по 1937 рр. на заводі «Інтернаціонал» (дротово-цвяшному, згодом метизному (нині сталепрокатному) заводі). Г. Бондаренко народився і працював у с. Малокатеринівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (зараз смт Запорізького району), згодом переходить на роботу до Запорізького міськкому та Запорізької міської ради. В. Скрябін, хоча й був уродженцем Орловської губернії, але до Запоріжжя потрапив разом з вітчимою ще у 1924 р., закінчив Запорізький машинобудівний інститут і працював у місті до початку 1960-х рр. Перераховані керівники, за винятком останнього, записувалися українцями¹³. Тож вимальовується досить чітка тенденція: на чолі партійної вертикалі центральна влада ставила «варягів», що не мали міцних зв'язків та контактів у регіоні; радянська ж вертикаль формувалася з місцевих, досить авторитетних діячів. Така кадрова політика по відношенню до Запоріжжя була відновлена після звільнення області від окупації та зберігалася аж до кінця сталінської епохи.

Наступну групу серед номенклатурної верхівки Запоріжжя становило керівництво силових структур. До нього входили начальники управлінь

¹² Шиханов Р.Б. Керівники Запорізької області (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – Запоріжжя: Тандем-У, 2000. – С. 43-44; Кириленко Андрей Павлович // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 7 (июль). – С. 100; Федоренко Аким Иванович // <http://www.knowbysight.info/FFF/08842.asp>

¹³ Шиханов Р.Б. Керівники Запорізької області (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – С. 12-14, 17-18; Шиханов Р.Б. Керівники міста Запоріжжя (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – С. 14-16.

НКВС та НКДБ у Запорізькій області Федір Горбань та Валентин Леонов, обласний прокурор Петро Добротін, голова обласного суду Михайло Єлізаров.

За віком вони були дещо старшими за своїх колег з партійно-радянської вертикалі – 34-40 років. Спільною рисою «силовиків» з «партійцями» було також немісцеве походження. П. Добротін народився у Ярославській губернії, де прожив 20 років. Після служби у царській та Червоній армії потрапив на Донбас працювати суддею та прокурором. Прокурором Запорізької області він став після нетривалої роботи заступником Дніпропетровського облпрокурора¹⁴. Начальник обласного НКВС Ф. Горбань також був тісно пов'язаний з Донбасом. Родом із Макіївки, він пропрацював у ній аж до 1938 р. шахтарем, робітником та головним енергетиком трубного заводу. У березні 1938 р. його відправили на роботу до органів НКВС – оперуповноваженим Сталінського облуправління. З утворенням Запорізької області він очолив її УНКВС¹⁵. Керівник облуправління НКДБ В. Леонов теж не мав коренів у регіоні. Народжений у Москві, він закінчив у 1920 р. Лещинівську дитячу колонію на Київщині. Далі – служба в органах ДПУ-НКВС в Умані, Вінниці, Харкові, Дніпропетровську, Сталіно, Києві. До Запоріжжя на посаду заступника начальника Управління НКВС він потрапив з аналогічної посади у Кам'янець-Подільській області у 1939 р.¹⁶ Тож більшість ключових фігур у силових структурах області, як і керівництво обласної організації КП(б)У, не мали зв'язку із Запоріжжям. Для центральної влади це було гарантією більшої контрольованості регіональної номенклатури та її здатності виконувати поставлені завдання без огляду на реакцію жителів краю. Крім того, протиставлення різних груп всередині верхівки стимулювало доноси та взаємну недовіру, в якій союзна еліта виступала арбітром.

До «силовиків» також належали командири дислокованих на Запоріжжі військових частин у 1939-1941 рр.: 7-ї авіаційної бригади авіаційної армії особливого призначення АОН-3; 274 стрілецької дивізії тощо. На нарадах та пленумах обласних органів влади фігурували прізвища та імена В. Єрмаченков, Н. Федоров, Х. Зарецький¹⁷. На жаль, інформація про них є вкрай скупою і практично відсутньою.

Отже, протягом 1939-1941 рр. було відновлено функціонування регіональної верхівки Запоріжжя. Її характерними рисами було немісцеве походження (за винятком радянської вертикалі влади), переважання керівників із технічною освітою й досить молодий вік (30-40 років). За своїми

¹⁴ Біографії прокурорів Запорізької області (1939-1973 рр.) // http://www.zap.gp.gov.ua/ua/info.html?_m=publications&_t=rec&id=102873&s=print

¹⁵ Горбань Федор Григорьевич // Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941. Справочник. – Москва: Звенья, 1999 // <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/gb106.htm>

¹⁶ Леонов Валентин Иванович // <http://www.knowbysight.info/LLL/12572.asp>; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т. – Том 2. Начало. В 2-х кн. – Кн. 2 (1 сентября – 31 декабря 1941 года). – Москва: Издательство «Русь», 2000. – С. 51.

¹⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 270-273.

ціннісними орієнтирами вони підпадають під тип «командира», виділеного серед номенклатурних працівників сучасним російським істориком В. Моховим. «У “командира”, як правило, нелегке життя, – зазначає він, – у постійних переміщеннях з посади на посаду, з району в район, інколи – по декілька разів. Як дамоклів меч висить над ним відповідальність за правильне проведення партійної лінії»¹⁸. Точну характеристику новим людям, поставленим управляти напередодні 1941 р., дав один із вождів партії Лазар Каганович: *«В основі Сталінської політики й практики підбору кадрів лежать тільки інтереси партії й держави. Ось наріжний камінь усієї роботи нашого ЦК партії. ... Ми маємо зараз кадри, які виконують будь-яке завдання партії, Радянської влади, будь-яку задачу товариша Сталіна»*¹⁹.

Головне для такого керівника – виконати завдання центру, люди – об'єкт впливу, основа всієї діяльності – вміння зорганізувати виконання завдання, незважаючи ні на що. Формування такої обласної верхівки стало логічним завершенням «сталінської революції згори», яка кардинально змінила наш регіон.

Запорізький край наприкінці 1930-х рр. перетворився на потужний промисловий центр, важливу складову економіки СРСР. Більшу частину його потужностей – близько 200 установ – складали підприємства союзного підпорядкування. Енергетичним центром Запорізького індустріального комплексу був Дніпрогес, що в 1939 р. вийшов на проектну потужність у 560 тис. кВт. «Запоріжсталь», завод інструментальних сталей («Дніпроспецсталь»), Дніпровський алюмінієвий комбінат, феросплавний і Дніпровський магнієвий заводи забезпечували виробництво 100% магнію, 60% алюмінію, 60% феросплавів, 10% сталі в СРСР. Велику роль відігравало машинобудування, представлене підприємствами «Комунар», моторобудівним заводом №29 (нині «Мотор Січ»), Першотравневим та заводом № 49 у Бердянську, чотирма мелітопольськими заводами тощо. Загальна вартість виробленої лише найкрупнішими підприємствами регіону продукції становила понад 1 млрд крб. (вартість промислової продукції всього СРСР становила 138,5 млрд крб.)²⁰.

Область мала велике значення і як постачальник сільськогосподарської продукції. На її території знаходилися найбільші площі орних земель в УРСР (2,5 млн га), на яких працювали 1608 колгоспів та 74 МТС²¹.

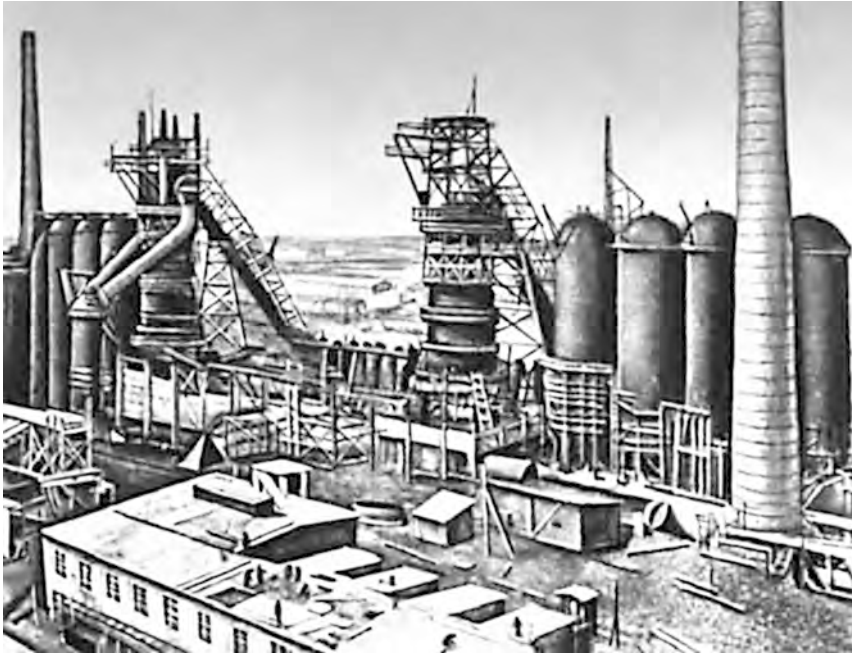
Значна кількість запорізьких підприємств входила до складу військово-промислового комплексу СРСР. Завод № 29 виробляв двигуни переважно

¹⁸ Мохов В.П. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. – Пермь: ПГТУ, 2000. – С. 194-195.

¹⁹ Каганович Л. Речь на XVIII съезде ВКП(б) 14 марта 1939 г. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1939. – С. 45-46.

²⁰ Вознесенский Н.А. Избранные произведения. 1931-1947. – Москва: Госполитиздат, 1979. – С. 484; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С. 11.

²¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 519. – Арк. 81.

«Запоріжсталь». Загальний вигляд доменних печей. 1933 р.

для бомбардувальної авіації (літаки ДБ-3Ф, ББ-1)²². Оборонну продукцію випускали всі чотири машинобудівні підприємства в Мелітополі та бердянський завод № 49 Наркомату авіабудівництва. У Великому Токмаку на заводі № 175 виготовляли торпеди, нафтові установки та мінні якорі, на сусідньому обозному – кулеметні тачанки. Випуском боєприпасів у Запорізькій області займалися бердянський завод № 258 та спеціальні цехи підприємств в Оріхові й Червоноармійському (зараз м. Вільнянськ). Велике військове значення мала нафтопереробка в Бердянську. Для Червоної армії в Мелітополі випускали м'ясу та консервну продукцію. Армійські замовлення виконували також швейна фабрика та промислові артілі²³.

У 1939 р. до переліку оборонних заводів долучилися «Комунар», завод імені Енгельса на Верхній Хортиці (зараз «Запоріжкабель»), Першотравневий завод в м. Осипенко (зараз м. Бердянськ), на які було покладено, у першу чергу, виготовлення гранат та елементів пострілу²⁴.

Особливе становище в такому індустріально розвиненому регіоні, як Запоріжжя, займав директорат найбільших підприємств. У його руках знаходилися величезні матеріальні та людські ресурси, що робило директорів

²² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін; відп. ред. В. Даниленко. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 795.

²³ ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 10, 13, 17, 18.

²⁴ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – С. 39-40.

важливими персонами в номенклатурному середовищі. Так, «Запоріжсталь» в обрахуванні за єдиними цінами 1926-1927 рр. у 1941 р. виробляв продукції на майже 172 млн рублів на рік, завод інструментальних сталей – на 164,5 млн, коксохімічний завод – на 44,5 млн, феросплавний завод – на 33,1 млн²⁵. За масштабами ресурсів, якими оперували директори, їх можна порівняти з керівниками невеликих областей чи міністерств.

Найбільші промислові гіганти Запоріжжя на той час очолювали: «Запоріжсталь» – А. Кузьмін; завод інструментальних сталей («Дніпроспецсталь») – О. Трегубенко; Дніпрогес – В. Гарін та Г. Касьянов; Дніпровський алюмінієвий завод – І. Вірко та Ю. Славський; феросплавний завод – А. Філатов; «Комунар» – А. Сосін; моторобудівний завод № 29 імені П. Баранова – М. Лукін; «Запоріжжкокс» – К. Лайкін та Г. Тимошков.

Їхній життєвий шлях був досить неординарним. К. Лайкін (директор «Запоріжжкокса») розпочав трудову діяльність муляром Брянського металургійного заводу (1924-1927), потім став культпрацівником клубу цього ж заводу (1928-1931), після піврічної роботи інструктором райкому ВКП(б) у 1932 р. потрапив до Запоріжжя. Зі зміною місця проживання змінив й характер діяльності – потрапив на службу до Дніпропетровського облуправління НКВС (1932-1937 рр.). У 1937 р. знову змінив вид діяльності – став заступником, а згодом – директором коксохімічного заводу. З 1943 р. залишив господарську роботу і перейшов до радянських та партійних органів²⁶. Інший цікавий приклад покоління господарників кінця 1930-х рр. – директор моторобудівного заводу М. Лукін. Потрапивши на завод після закінчення інституту в 1935 р., він через рік уже став головним механіком, а 27 вересня 1937 р. (не минуло й року) – директором. У 1939 р. М. Лукін очолив Головне управління моторобудування Наркомату авіапромисловості. Це у віці 34 років і через 4 роки після закінчення інституту²⁷.

Для керівників запорізьких підприємств також було характерним немісцеве походження. А. Кузьмін – родом з Твері, закінчив Ленінградський гірничий інститут і до Запоріжжя потрапив одразу на посаду директора «Запоріжсталі». Ю. Славський – з Макіївки, у 1933 р. очолив завод «Електроцинк» (м. Орджонікідзе), з 1940 р. призначений директором Дніпровського алюмінієвого заводу. «Дніпроспецсталівець» О. Трегубенко походив із Новочеркаська (нині Ростовська обл. РФ), на запорізький завод інструментальних сталей потрапив у 1932 р.²⁸ Тож більшість директорського корпусу з'явилася на Запоріжжі незадовго до свого призначення.

²⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 11.

²⁶ Лайкин Константин Тимофеевич // <http://www.politarchive.perm.ru/leaders/index.php?id=752>

²⁷ Лукин Макар Михайлович // www.rukazan.ru/wiki/Лукин_Макар_Михайлович

²⁸ Запорожсталь. Симфония Металла / Авт.-сост. Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запорожье: Тандем-У, 2003. – С. 52-53; Славский Ефим Павлович // http://www.pseudology.org/democracy/Slavsky_EP.htm; Трегубенко Олександр Федорович // http://www.zounb.zp.ua/resource/ludy/tr_bio.html

Зведення великої кількості потужних підприємств за відносно невеликий проміжок часу засвідчило величезні мобілізаційні можливості планової економіки та заснованої на ній командно-адміністративної системи. Проте платою за такий ривок уперед стало катастрофічне падіння рівня життя абсолютної більшості населення та виснаження всього суспільства. Примітною рисою 1930-х рр. стали черги, без яких було неможливо купити більшість товарів. Відновити непівський рівень споживання життєво важливих продуктів, зокрема молока та м'яса, в СРСР вдалося лише у другій половині 1950-х рр.²⁹ Більшість населення була змушена жити в умовах постійного дефіциту продовольства та промтоварів.

Тоталітарна система дозволяла концентрувати значні ресурси для досягнення поставленої мети. Але досить часто вона давала збої, будучи не в змозі забезпечити стабільне функціонування економіки. Властиві їй суперечності (відсутність потреби максимально раціонально використовувати ресурси та мотивації розвивати виробництво, бюрократична тяганина, слабкі внутрішньорегіональні зв'язки та інше) негативно відбивалися на економічному здоров'ї СРСР.

Досить чітко це простежувалося на роботі запорізьких підприємств. Восени 1939 р. Дніпрогес опинився на межі зупинки через випрацювані запаси води у водосховищі. Його потужність не могла перевищувати 100 тис. кВт, а недостачу повинні були компенсувати теплові електростанції з системи «Дніпроенерго». Електроенергії забракло багатьом користувачам, у тому числі й «Комунару», що простояв 3 місяці.

Навіть підприємства військово-промислового комплексу, яким приділялася особлива увага, працювали з численними перебоями та браком. З оголошенням у 1939 р. мобілізаційного плану, що мав виявити готовність до війни, це стало очевидним. Інформація про становище запорізької «оборонки» концентрувалася в документах органів НКВС, які зберігаються зараз в архіві Служби безпеки України.

Моторобудівний завод № 29 ще в серпні 1939 р. зрівав урядове завдання з освоєння висотного двигуна. Тоді ж почалася справжня епопея з пуском у серійне виробництво двигуна М-88. Перші випробування у травні того року показали ряд конструктивних дефектів, які не вдавалося усунути аж до осені. Коли недолики, допущені в Запоріжжі, були усунуті, виявилось, що браковані комплектуючі (свічі та карбюратори) почали постачати вже московські виробники. Доклав свою руку до затримки процесу й Наркомат авіапромисловості СРСР, «домагаючи» зміною планів роботи та запитами з документації. Врешті-решт, у травні 1940 р. двигун потрапив на службу до військових частин, зокрема Київського особливого військового округу, звідки посипалися скарги на численні поломки та аварії з людськими жертвами. Заміна дефектних комплектуючих розпочалася лише в лютому 1941 р.

²⁹ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – 2-е изд. – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 311.

Внаслідок цього в окремих авіачастинах на території УРСР виконання льотної програми розпочалося лише за 1,5-2 місяці до нападу Німеччини³⁰. Про виконання всього мобілізаційного плану для запорізького заводу №29 (3 тис. двигунів за друге півріччя 1939 р.) взагалі не йшлося. Ані потужностей заводу, ані можливостей його постачальників з Москви, Харкова, Дніпропетровська для цього явно не вистачало.

Не кращою була ситуація на торпедному заводі № 175 у Великому Токмаку, що підпорядковувався Наркомату суднобудівної промисловості СРСР. Після отримання мобілізаційного плану виявилось, що на підприємстві відсутні сировина, виробничі потужності та робоча сила для його реалізації. Для адміністрації першочерговим завданням було виконання плану, військові ж приготування опинилися на другому місці. Велику роль у цьому зіграло розуміння нею нереалістичності поставлених завдань, що вимагали зведення центральної компресорної, електропідстанції, центральної водонасосної станції, закупівлі цілого ряду обладнання та взяття на роботу ще 500 робітників³¹.

Картина, змальована в доповідних місцевих чекістів, добре показує головні проблеми сформованої у довоєнний час індустрії Запоріжжя. Схожі документи, що стосуються інших областей, наочно демонструють, що це не регіональна специфіка, а риси, притаманні всій радянській економіці. В умовах, коли вимагалось за будь-яку ціну виконати план (навіть якщо не вистачало сировини), керівники підприємств не могли собі дозволити відлякати ресурси на виконання мобілізаційних планів.

У документах НКВС УРСР можна помітити ще одну причину збоїв у роботі запорізької промисловості – роль самих працівників держбезпеки. Вони повинні були видавати спецдопуски працівникам оборонних заводів. Та чекати на відповідь доводилося 3-4 місяці, а в окремих випадках рік³². Спроби окремих керівників підприємств вплинути на всесильне відомство, закінчувалися нічим. Ось фрагмент із виступу начальника Запорізького обласного управління НКВС Ф. Горбаня у березні 1940 р.:

«Деякі такі розумники, як Чернишов (у минулому директор заводу № 29), Сьомін – парторг ЦК ВКП(б) на цьому ж заводі..., мені говорили “прибери, будь ласка, оперуповноваженого, який обслуговує завод № 29, бо він нам заважає, не дає правильно працювати заводу”. Я тоді вже сказав, що це діло не пройде. Замість одного, я додаю туди декількох»³³.

³⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – С. 724-725, 797-798, 939-943.

³¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – С. 779-780.

³² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України. – С. 39.

³³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 218. – Арк. 187-188.

Мало обізнані з технічними деталями працівники НКВС (серед яких навіть середня освіта була великою рідкістю) причиною усіх проблем на виробництві називали, звичайно, підступні дії «класових ворогів», «шкідників», які пробралися на виробництво. Але репресії проти інженерно-технічних працівників і робітників лише ускладнювали економічну ситуацію.

Наприкінці 30-х рр. Запорізька область, як і інші регіони України, перебувала в тривожному очікуванні «нападу імперіалістів», що постійно підігрівалося повідомленнями про розкриття контрреволюційних і шпигунсько-диверсійних груп різних іноземних розвідок. Але Друга світова війна почалася не з нападу на СРСР імперіалістів: 23 серпня 1939 р. між Радянським Союзом і Німеччиною був підписаний пакт про ненапад і таємні угоди про поділ Європи. Радянське керівництво мріяло про світову революцію і готове було нести її на багнетах на Захід, а нацистська Німеччина виношувала не менш амбітні проекти світового панування. Тож всупереч угодам, військове зіткнення двох держав було неминучим. Підготовка до нього наклала відбиток на життя країни і, зокрема, Запорізької області.

*«Як довго триватиме медовий місяць»:
англійська карикатура на
пакт Молотова-Ріббентропа*

Що ж до конкретних подій в області, пов'язаних з початком Другої світової війни, то вони цікаві тим, що яскраво ілюструють лицемірство тодішньої влади. 17 вересня 1939 р., у день, коли Червона армія перетнула польський кордон, на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, установах області організували мітинги і збори, на яких, як повідомлялося в газетах, було однотайно схвалене рішення радянського уряду «звільнити і взяти під захист братів із Західної України». А вже невдовзі в Запоріжжі почав діяти концентраційний табір НКВС для військовополонених польської армії. Оскільки піддані Польщі українці-галичани були змушені служити в польській армії, їх було чимало в запорізькому таборі. Час від часу справи полонених переглядалися, «братам» присуджували 5-8 років таборів. І вони безслідно зникали в гулагівській системі.

А тим часом новостворена Запорізька область за вказівкою «зверху» готувала для приєднаних західноукраїнських земель кадрову підтримку. У

Західну Україну були відряджені десятки чиновників, у тому числі голова оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР по Запорізькій області Д. Леженко, який 1939-1941 рр. працював головою виконкому Дрогобицької обласної ради, насаджував там сталінський тоталітарний режим. Його місце в Запорізькій області зайняв З. Дорофєєв – до цього заступник голови Запорізького міськвиконкому.

З початком світової війни в регіоні посилилася мілітарна пропаганда. У партійних і радянських органах діяли військові відділи. В 1939 р. в Запорізькій області утворили близько 500 нових осередків «Товариства сприяння армії, авіації й хімічній обороні». Організовувалися змагання кулеметників, гранатометників, парашутистів, а взимку – воєнізовані змагання лижників. Діяли військово-морські гуртки. Йшла підготовка за програмою протиповітряної оборони. Проводилися масові походи і тренування у протигазах. Здійснювалася льотна підготовка в аероклубах, тисячі юнаків і дівчат готувалися стати снайперами.

Запорізький аероклуб

Усе це проходило під акомпанемент заяв про необхідність підготовки до відсічі ворогу. При цьому обіцялася перемога у майбутній війні. Країну готували до марш-кидка в Європу. На відповідну обробку населення спрямовували значну силу партійних пропагандистів. У цій справі Запорізька область вийшла в лідери. Менше ніж за 2 роки нашим землякам прочитали понад 151 тис. лекцій з роз'ясненням політики партії, міжнародного становища тощо³⁴.

³⁴ Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. Підручник для 11 класу. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 4-5, 8-9.

2. Передвоєнні настрої запоріжців

За радянської влади запоріжці набули незнаного раніше досвіду існування. Створена більшовиками система управління не могла функціонувати без терору – примусу та залякування. Тож покоління, чие доросле життя припало на міжвоєнний період, побачило усі «принади» комуністичного режиму.

Так, під час громадянської війни в контексті «червоного терору» більшовики широко використовували практику взяття та страти заручників у випадку опору місцевого населення. Боротися із неспокійним запорізьким краєм допомагали й концентраційні табори. У 1920 р. їх створили в найбільших містах – Олександрівську (нині Запоріжжя), Бердянську та Мелітополі. З 1921 р. почав функціонувати й концтабір у селищі Кічкас (нині частина м. Запоріжжя)³⁵. Вони призначалися для людей, які, як правило, не скоювали кримінальних злочинів, а просто розглядалися більшовиками як ворожі чи ненадійні.

Остаточне встановлення радянської влади на поч. 20-х рр. відбувалося паралельно з першим штучним голодом 1921-1923 рр. в історії краю. Чим більше голодувало та помирало людей у запорізьких селах, тим слабшим ставав повстанський рух під проводом Нестора Махна. За офіційними даними, взимку 1922 р. кількість голодуючих сягнула 700 тис. осіб з 1,3 млн населення³⁶. Скільки їх загинуло – точної статистики немає. Орієнтовно йдеться про десятки тисяч.

Впровадження нової економічної політики на деякий час заспокоїло селян. Але з початком колективізації конфронтація між ними і радянською владою відновилася. Впертий опір сільського населення гальмував колективізацію та загрожував існуванню радянської влади на місцях. Особливо небезпечною тенденцією для більшовиків стало проникнення незадоволення до інших груп населення: робітників, які страждали від нестачі продовольства, та службовців, змушених проводити відверто злочинну політику правлячої партії. І тоді влада знову вдалася до «надійного» засобу, випробуваного на початку 1920-х рр., – терору голодом.

Голодомор 1932-1933 рр. став кульмінацією війни держави та селянства. Позбавлені не лише зерна, але й інших продуктів харчування, ізольовані від більш благополучних регіонів СРСР запорізькі хлібороби вмирили з голоду у власних домівках або просто неба, намагаючись врятуватися. У цей же час влада за безцінь продавала на Захід відібраний хліб, переробляла його на спирт або просто залишала гнити на складах.

Під час штучного голоду 1932-1933 рр. населення регіону скоротилося більше, ніж на 200 тис. осіб, переважну більшість з яких становили селяни.

³⁵ Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол.) та ін. – Кн. 5. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2010. – С. 222-223.

³⁶ Ткаченко В.Г. Голодомори ХХ століття на теренах Запорізького краю // Голодомор 1932-1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 53.

Ті ж, хто вижив, отримали величезну психологічну травму. Образ голоду міцно в'ївся у народну свідомість, деформувавши її, нав'язавши невластиві їй доти комплекси. За спостереженнями психологів, тривале голодування призводить до фізичного виснаження і завдає надзвичайно сильних страждань. Змінюється психічний стан людини, яка від мобілізації й активності переходить до байдужості, слабкості, апатії³⁷.

Після закінчення голоду цей стан трансформувался в комплекси страху й невпевненості, які збереглися десятиліттями й передалися наступним поколінням. Зміни в селянській психології, започатковані ще розкуркуленням та колективізацією, після Голодомору стали очевидними. «Протестів і виступів зі сторони народу я ніяких не очікую, – оцінював житель с. Василівки (нині м. Василівка Запорізької області) ситуацію 1933 р. – Народ цілковито поневолений та придавлений. Колишніх людей, які колись сміливо лізли на штики – тепер немає. Нинішній народ голодує, пухне від недоїдання. Будуть подихати і будуть мовчати»³⁸. Схоже враження склалося в очевидця Голодомору в м. Запоріжжі Івана Василенка (1922 р.н.). «Гірка правда, – згадував він, – але всі наші люди смирно, покійно віддавались смерті. Безправні, з розтоптаню гідністю, покійно йшли»³⁹. Голодомор з усією наочністю показав селянам цінність людського життя за тоталітарного режиму.

На місце депортованих та померлих від голоду влада переселяла нових жителів з інших регіонів України, Росії та Білорусі. За планом, прийнятим Всесоюзним переселенським комітетом СРСР у вересні 1933 р., до районів майбутньої Запорізької області планувалося направити 4200 родин. У грудні того ж року схвалили додаткове переселення до Дніпропетровської області, частиною якої було Запоріжжя, у складі 3300 родин із Росії та 6000 родин з Київської та Чернігівської областей УРСР. На кінець 1933 р. переселенський комітет звітував про виконання плану з направлення населення до Дніпропетровської області на 102,7%⁴⁰. Але і надалі – аж до розпаду в 1991 р. Радянського Союзу – Дніпропетровська і Запорізька області залишилися регіонами, на які спрямовувався переселенський потік, головним чином, з-за меж України.

Ряд сіл запорізького краю в результаті Голодомору 1932-1933 рр. майже повністю знелюдніли і були заселені заново. Така доля спіткала Дми-

³⁷ Найдьонова Л.А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – Київ, 2009. – Вип. 9; Сорокин П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – Москва: Academia & LVS, 2003. – С. 231-232.

³⁸ Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область / Обл. редкол.: Старух О.В., Фролов М.О., Тимченко С.М., Турченко Ф.Г., Тедєєв О.С. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 699.

³⁹ Голодомор 1932-1933: запорізький вимір. – С. 201.

⁴⁰ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 946, 984.

трівку, Волконешти (зараз Вовчанське), Ганнівку Якимівського району, Новомиргородку, Любомирівку, Шевченкове Червоноармійського (зараз Вільнянського) району, Малу Токмачку, Щербачи, Копані Оріхівського району тощо⁴¹.

Новоприбулі, незнайомі з історичними традиціями регіону, були більш лояльними до влади та схильними до компромісів, ніж їхні покійні попередники.

Досить показові у плані суспільно-політичних настроїв нових мешканців спогади Сергія Прикот (1921 р.н.), вихідця з родини чернігівських селян, а в роки війни старшини, потім лейтенанта Балтійського флоту. Після Голодомору його родина переїхала до с. Дмитрівка Бердянського району. Інтерв'ю демонструє типово радянський погляд на передвоєнний час: не було жодного голодомору, просто куркулі не захотіли працювати й розбіглися. Держава ж мусила викачувати зерно з тих, хто залишився, бо їй треба було годувати робітників та армію. Крізь рядки спогадів проступає ставлення до колишніх господарів: куркулі не бажали працювати на державу, тому й заслужили таке ставлення. Дії ж влади в оцінці автора отримують завжди позитивне трактування – чи це розкуркулення, чи вилучення зерна, чи напад Радянського Союзу на Фінляндію 1939 р.⁴²

Життя запорізьких селян у другій половині 1930-х рр. було вкрай важким. Робота в колгоспі оплачувалася у формі трудовнів, які нараховувалися за виконання різноманітних операцій без прив'язки до їх результатів. Плата за кожен трудовдень була більш ніж скромною. За умови повної оплати родина колгоспника за рік заробляла 2,5 т зерна та 1400 крб. Зауважимо, що це максимум, який часто не виконувався, навіть за умови сумлінної праці селянина. У 1935 р. в окремих районах на трудовдень видавали не 2-3 кг, а 60-100 г, в більшості – 300-500 г зерна, що ставило людей на межу голоду. Джерелом існування для більшості колгоспників були особисті господарства⁴³. Їх площу, яка в Україні згідно з нормою не перевищувала 0,7 га, селяни прагнули розширити. Відбувалася стихійні самозахоплення землі, «деколективізація», у тому числі в Запорізькій області. Але напередодні війни цьому процесу було покладено край. «Чим більше землі – тим менше бажання працювати в колгоспі» – такою була логіка керівництва. У липні 1939 р. Прокуратура УРСР оголосила про притягнення до відповідальності осіб, звинувачених у «розбазаруванні» колгоспної землі⁴⁴.

⁴¹ ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 2, 10, 18.

⁴² Інтерв'ю Прикот Сергея Яковлевича / інтерв'юер К. Чиркин, лит. обробка І. Жидов, О. Корыто; опубліковано 11.12.2012 г. // <http://www.iremember.ru/krasnoflottsiprikot-sergey-yakovlevich-2.html>

⁴³ Мусієнко В.Є. Колгоспи України в 1934-1939 роках: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2002. – С. 14.

⁴⁴ Гриневич В. Неприборкане багатоголосся. Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939-1941 рр. – Київ; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – С. 329.

Натомість напівголодні селяни сплачували цілий ряд грошових податків (сільгосподаток, самоподаткування, культжитлозбір, земельну ренту, податок із коней тощо). Важким ударом по їхньому матеріальному становищу були обов'язкові поставки (здача м'яса, молока, шкіри, яєць, картоплі тощо), введені у 1932-1933 рр.⁴⁵ Середня родина на Запоріжжі мусила здавати державі близько 30 кг м'яса (одноосібник – 60 кг), кілька сотень яєць, молоко.

Суспільство, яке формувалося в Україні в 30-ті рр. ХХ ст., дослідники пізніше назвали постгеноцидним чи постголодоморним. За нього найбільшого поширення в суспільстві набуває стратегія виживання, збереження життя за будь-яку ціну. Людська гідність, самопожертва, прагнення до свободи відходять на другий план і часто сприймаються як те, що заважає. Опинившись у 1941 р. під владою нацистських окупантів, запорізьке село потрапило в до болі знайому ситуацію, в якій жило останні 12 років. І реакція більшості була дуже схожою – намагання вижити, не маючи сил звільнитися самотужки від окупаційного режиму.

Знущання, перенесені запорізьким селянством наприкінці 1920-х – у 1930-х рр., сформували у нього гостру ненависть до колгоспного ладу та до активістів. Протягом усіх довоєнних років вперто розповсюджувалися чутки, що незабаром почнеться війна та колгоспи скасують. Ненависть до осіб, які проводили розкуркулення та здійснювали хлібозаготівлі, була настільки сильною, що руйнувала навіть родинні зв'язки. За спогадами Пантелея Бакуна (1925 р.н.), його батька сфотографували на подвір'ї під час пошуку ями із зерном. Під час німецької окупації родичі власноруч віддали фотографію німцям, які покарали його батогамі⁴⁶. У записаних спогадах мешканців запорізького краю є велика кількість випадків зведення рахунків місцевих із колишніми активістами. Клавдія Григоріва (1929 р.н.) відзначала, що розкуркуленням займалися «партійні люди», яких під час німецької окупації одразу постріляли через «іздівательства» над людьми⁴⁷. Жителька Вільнянська (1906 р.н.) розповіла про вбивство учасника хлібозаготівель Лісового, закиданого камінням⁴⁸.

Ситуація в містах області була дещо відмінною. Характерною рисою Півдня України є більш глибокий соціокультурний розрив між містом та селом, ніж в інших регіонах. Якщо село було переважно україномовним, носієм національних традицій та дещо автономним від держави, то міське середовище було в основному російськомовним, осередком імперської влади в регіоні.

⁴⁵ Міняйло С.А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939 рр.). Історичний аспект: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Черкаси, 2007. – С. 18-19.

⁴⁶ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т. 1. – С. 104-105.

⁴⁷ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 174.

⁴⁸ Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine / James E. Mace and Leonid Heretz, eds. – Washington, U.S. G.P.O., 1990. – P. 1456.

Важливою тенденцією міжвоєнних років стала швидка урбанізація Запорізького краю.

Швидке зростання промисловості вимагало великої кількості робітників та інженерно-технічних працівників. Місто Запоріжжя з невеликого 55-тисячного містечка 1926 р. перетворилося на майже 300-тисячний обласний центр. Мелітополь зріс у 2 рази – від 25 до 57 тис. Осипенко (Бердянськ) у 1940 р. налічував 53 тис. мешканців. Загалом, міське населення складало 1/3 усіх жителів краю – 570 тис. осіб⁴⁹.

Більшість із новоприбулих були українськими селянами, які на трагічному тлі колективізації та Голодомору рятувалися на індустріальних новобудовах, зокрема на грандіозному будівництві в Запоріжжі. Тут вони сподівалися знайти нове життя – хліб, одяг, дах над головою, можливість здобути освіту і переваги міського життя.

Житло робітників Дніпробуду. 1932 р.

Та проза життя виявилася занадто суворою. Лише деяким селянам вдавалося більш-менш пристойно влаштуватися в місті. Переважна більшість залишалася на маргінесі міського життя. Від будівництва заводів хронічно відставало житлове будівництво, внаслідок чого тисячі людей проживали в бараках та землянках, де на 1 людину припадало 2,5 м² при нормі щонайменше 4,5.

Тривалий час не було налагоджено повноцінне постачання харчів для робітників, які нарікали на вкрай низьку якість їжі та її санітарний стан. Фабрика-кухня не задовольняла запитів навіть найневибагливіших. Низькі заробітні плати не дозволяли вирішити проблему харчування самотужки. На будівництві Запорізького індустріального комплексу періодично спала-

⁴⁹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги: сборник документов и материалов / [сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков]. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 33; ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1 – Спр. 17. – Арк. 4; Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – С. 25.

хували епідемії, у першу чергу малярії та черевного тифу. Головними причинами їх було недотримання елементарних санітарних норм, вживання неякісної води, відсутність лазень та пралень у ряді селищ. Великою проблемою була також транспортна⁵⁰. Свідченням вкрай серйозних негараздів у цій сфері була надзвичайно висока плинність людей на виробництві.

Скрутне матеріальне становище викликало у робітників справедливі нарікання. Запоріжжя постійно фігурує у звітах ОДПУ кінця 1920-х – першої половини 1930-х рр. з повідомленнями про скарги на невиплату заробітної плати, погане харчування, перебої з постачанням продовольства та товарів⁵¹. Однак влада пояснювала незадоволення не відставанням сфери обслуговування від потреб міст, а впливом на робітниче середовище ворожих до більшовиків людей, у першу чергу, колишніх куркулів.

Повною мірою ця логіка виявила себе під час «Великого Терору» 1937-1938 рр. На «ворогів народу» вішалися як реальні (технічні проблеми, перебої з постачанням, брак на виробництві), так і вигадані гріхи (шпигунство на користь Японії, Латвії, Німеччини тощо, підготовка збройних виступів, зв'язок із уже засудженими людьми). Винищувалися не лише явні вороги радянської влади. «Великий Терор» повинен був ліквідувати й ті категорії населення, які могли стати опозицією в майбутньому. У 1938 р. масові репресії взагалі перетворюються в гонитву за виконанням лімітів по репресованих, спущених зверху.

Це засвідчив приїзд до Запоріжжя у липні 1938 р. наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського та керівника опербригади Василя Грабаря. Вони ініціювали арешт близько тисячі людей, примушуючи співробітників Запорізького міськвідділу НКВС негайно скласти списки підозрюваних. Як свідчили тодішні працівники міськвідділу Борис Болдін та Михайло Бабасев, звинувачення і приналежність до підпільних організацій бралися просто «зі стелі». Очільників українського НКВС не цікавила вже навіть соціальна приналежність звинувачених⁵². Пізніше, виступаючи на першій обласній партійній конференції, новопризначений очільник УНКВС Федір Горбань лідером серед безглузких чисток назвав Кам'янський-на-Дніпрі район. У ньому секретар райкому комсомолу пропонував виключити й заарештувати повністю всю районну організацію, а керівництво райвідділу НКВС вже почало готувати матеріали на безпрецедентний арешт⁵³. Зауважимо, що авторів цих свідчень безпідставність арештів здивувати аж ніяк не могла, оскільки на Запоріжжі масові репресії тривали вже кілька років і давно вже стали звичною практикою. Важливо інше – терор почав втрачати свою

⁵⁰ Ткаченко В.Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. XVIII. – С. 197.

⁵¹ «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталіну о положении в стране (1922-1934 гг.). – Т. 8. – Ч. 1. 1930 г. – Москва, 2008. – С. 596-602; Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 3. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – С. 42-43.

⁵² Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / Авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. – Київ: Либідь, 2009. – С. 347-349, 359-366.

⁵³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 130-131.

страхотливу логіку, перетворюючись на безцільне винищення населення.

Наразі невідома чисельність запорізьких робітників, знищених сталінським режимом під час масового терору другої половини 30-х рр. Групою дослідників, відповідальних за випуск обласного видання серії «Реабілітовані історією», поки що встановлені імена 3748 з них, наведені у п'яти книгах серії. Та це лише невелика частина від загальної цифри репресованих представників «класу-гегемону».

Більшовики з підозрою ставилися до дореволюційної інтелігенції, вважаючи її виразником інтересів ворожих їм класів. Специфіка розумової праці, яка передбачала більш критичний погляд на світ та зацікавлення суспільно-політичним життям, робила інтелігенцію ненадійною в очах влади. Та маючи величезну потребу в освічених фахівцях, особливо з початком індустріалізації, вони були змушені йти на компроміс. У 1926 р. в УСРР нараховувалося 207,9 тис. працівників розумової праці, з яких 2/3 мали ще дореволюційну освіту. Вони прохолодно сприйняли початок радянської модернізації України, критично оцінюючи її непродуманий радикалізм. Тож політичні процеси проти технічних фахівців, освітян, науковців, працівників мистецтва розпочалися раніше, ніж масові операції 1936-1938 рр. За допомогою «шахтинської» справи, вигаданих «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Українського інженерного центру» та інших «організацій», прихильників яких пильні чекісти «виявляли» і на Запоріжжі, розпочалося знищення старих фахівців, вчених та митців.

Паралельно відбувався процес формування нової радянської інтелігенції. Її «кузнями» стали, перш за все, новостворені технікуми та інститути. Нові освічені кадри – вихідці з робітників та селян – здобули освіту вже при радянській владі, засвоюючи, звісно, і її ідеологічну складову. Тож вони зі значно більшим розумінням зустрічали заходи більшовиків. Але градус їхнього вільнодумства був занадто високим для сталінського режиму.

На Запоріжжі протягом 1930-х рр. переслідувань зазнали члени археологічної експедиції та музею Дніпрельстану. Особливо багато «ворогів народу» знайшлося в Запорізькому педагогічному інституті⁵⁴. Не минули чистки й Бердянський педтехнікум та керівників освітньої сфери Запоріжжя⁵⁵. Освітян Мелітопольського педінституту за так званими справами «Симфонія» та «Професор» звинуватили в націоналістичній пропаганді та зв'язку із закордоном⁵⁶. Не змогли уникнути репресій інженерно-технічні працівники Запорізького індустріального комплексу. «Контрреволюційні» групи та «шкідництво» чекісти виявили на «Запоріжсталі», заводах № 29, «Комунар», інструментальних сталей, магнієвому та інших.

⁵⁴ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 16-20.

⁵⁵ Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол. : Тронько П.Т. (гол.) та ін. – Кн. 1. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – С. 24-26.

⁵⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 14.

Масштаби винищення запорізької інтелігенції ще мають з'ясувати майбутні дослідники. Майже 3 тис. прізвищ, знищених під час масових репресій «службовців» (такою назвою, зазвичай, в справах 1930-х рр. називали людей розумової праці), оприлюднені в біографічних довідках обласної серії «Реабілітовані історією». Ця цифра зовсім не остаточна. Однак очевидно інше. У вирі сталінських репресій гинув інтелектуальний цвіт регіону, здатний принести велику користь суспільству. Ті ж, що вижили, не мали змоги для повноцінної реалізації свого потенціалу.

Загалом, друга половина 1930-х рр. ознаменувалася суперечливими змінами матеріального становища усього міського населення – як робітників, так і інтелігенції. З одного боку, у 1935 р. відмінялися картки і відновлювалася вільна торгівля. Здавалося, голод відступив. Однак торговельна мережа не була готова до швидкого повернення елементів ринку. Якщо за картками робітники та службовці діставали продукти за зниженими цінами, то з їх скасуванням ціни на основні продукти різко поповзли вгору.

Взагалі, передвоєнні роки були позначені хронічним дефіцитом основних товарів. Хоча в регіоні сільське господарство постачало усі основні види продуктів і була розвинена промислова кооперація, запоріжці з великими зусиллями могли їх розшукати. На засіданні оргбюро ЦК КП(б)У та оргкомітету президії Верховної Ради по Запорізькій області у 1939 р. відзначався вкрай незадовільний стан торговельної мережі.

В окремі дні в обласному центрі не можна було знайти жирів, круп, риби, не говорячи вже про м'ясо. Попри наявність на продуктових складах продовольства (цукру, консервів, макаронів тощо), воно не продавалося взагалі або, в кращому випадку, реалізовувалося на 20-30%. Проблеми були

Черга за продуктами. Дніпробуд. 1932 р.

й з постачанням хліба, якого випікали менше від плану та ще й сумнівної якості⁵⁷.

Матеріальні негаразди викликали соціальні наслідки. Низький рівень трудової дисципліни на підприємствах області та висока плинність кадрів були платою за відсутність належного заохочення та відсовування на другий план побутових проблем міського населення. Вирішити цю суперечність влада взялася за допомогою перевіреного засобу – репресій. Протягом 1939-1940 рр. було прийнято ряд указів й постанов, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни. Центральним серед них став указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств та установ» від 26 червня 1940 р. Він фактично прикріпив робітників та службовців до їхнього місця роботи. Звільнення стало можливим лише з дозволу керівника підприємства. У випадку самовільного залишення на робітника чекало 2-4-місячне ув'язнення, у разі запізнення – 6 місяців виправних робіт з утриманням 25% зарплати⁵⁸.

Указ спричинив гнітюче враження на жителів області. Не вирішивши економічну причину негараздів, він лише посилив соціальне напруження в суспільстві. Органи держбезпеки, що уважно стежили за коливаннями суспільних настроїв, відзначали, що «нездорові політичні настрої стали звичайним явищем навіть у робітничому середовищі»⁵⁹. Разом з розгорнутою в липні 1940 р. кампанією підписки на державну позику заходи влади з підвищення трудової дисципліни боляче вдарили по міському населенню Запорізької області⁶⁰.

Важливим фактором, що зумовлював суспільно-політичні настрої та поведінку жителів Запоріжжя напередодні 1941 р., був життєвий досвід. У представників різних поколінь він відрізнявся, причому досить суттєво.

На 1941 р. третину (36,2%) жителів краю складала діти та підлітки допризовного віку (0-16 років), 8,9% – 17-21-річна молодь, 19,9% – молоді сім'янини (22-30 років), 15,2% – зрілі люди (31-41 року) та 30,4% – люди середнього віку (42-61 року).

Найприхильніше налаштованою до радянських порядків була молодь. Для людей, які народилися й виростили вже в СРСР, більшовики були владою єдиною, яку вони знали, та цілком легітимною. Відсутність значного життєвого досвіду робила юнаків та дівчат вразливими до простої та зрозумілої

⁵⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 3-5.

⁵⁸ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 20.

⁵⁹ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – С. 281-283.

⁶⁰ На заводі «Комунар» значна кількість робітників була змушена підписатися на місячний заробіток. У цілому по Сталінському району Запоріжжя сума «добровільної» передплати одразу після проголошення займу складала понад 1,5 млн крб. (Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна та суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – С. 315).

пропаганди більшовиків. Не маючи ще розвинутого критичного мислення, вони змалечку опинялися в полоні партійних гасел та догм, з якими стикалися в школі, у гуртках, газетах, радіо, кіно, на мітингах та зборах. Діти ставали носіями вже нової радянської культури. Для них беззаперечними авторитетами були Ленін та Сталін, ідеалами – Павка Корчагін та Павлік Морозов. Ідеологічна обробка була сильнішою в містах. Пропагандистський тиск на сільських дітей був значно меншим, але все одно відчутним.

Дорослі не могли суттєво допомогти їм у формуванні об'єктивної картини. Вести розмови на політичні теми з дітьми було вкрай небезпечно, адже вони могли проговоритися. Мешканець Мелітополя Давид Гордон (1927 р.н.) згадував, що у відповідь на питання учнів, чому в підручниках замальовують портрети «ворогів народу», вчителі боязливо оглядалися й

відповідали щось малозрозуміле. Доводилося задовольнятися офіційною версією⁶¹. Антоніна Хелемендик-Кокот (жителька с. Копані Гуляйпільського району 1925 р.н.) у своїх спогадах також відзначала великий ідеологічний тиск у 1930-ті рр. В її родині батькові вдалося пояснити

- Нумо поверніться спиною.
- Навіщо, лікарю? Адже мені ніколи не доведеться цього робити.

Єфимов Б. На призовному пункті (радянська політична агітація, 1940 р.)

дітям, що не можна буквально сприймати все розказане у школі. Але були й інші, які піддавалися⁶². Тож у покоління, якому випало вступити у війну ще зовсім юними, формувалися специфічні уявлення про розвиток країни в довоєнні роки, засновані, в першу чергу, на офіційній пропаганді.

Старше покоління було налаштоване критичніше. Петро Григоренко (народжений у с. Борисівка нині Приморського району в 1907 р.) неодноразово намагався переконати батька у перевагах колгоспного ладу та соціалізму. Але той вщент розбивав його погляди, наводячи десятки фактів із реального життя: зниження продуктивності, відсутність зацікавленості у колгоспників, приклади несправедливості та просто безгосподарності з боку держави⁶³.

⁶¹ Гордон Д.И. Это было в Мелитополе. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – С. 34.

⁶² Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: спогади. – Торонто: Вид-во В. Поліщука, 1989. – С. 38-39, 72-75.

⁶³ Григоренко П.Г. Спогади: [пер. з рос.]. – Детройт: Українські вісті, 1984. – С. 113-116.

Водорозділом для старшого покоління була революція 1917 р. Дорослі часто порівнювали життя до та після неї, й у багатьох випадках нові порядки програвали старим. «В очах людей, – описувала А. Хелемендик-Кокот настрої в області 1940 р., – царський режим кращав у спогадах настільки, наскільки погіршувалося життя за нового режиму. Царське вже пройшло, воно вже не болить, а нове допікає, кожного дня дошкуляє, на нього не можна замкнути очей»⁶⁴.

Помітний вплив на ставлення людей до більшовицького режиму до існуючого режиму справляло також їхнє національне походження. Особливо помітно це стало відчуватися з початку 30-х рр., коли вектор національної політики більшовиків починає набувати великодержавного характеру. Голодомор 1932-1933 рр. та розпочатий терор проти націонал-комуністів та інтелігенції завдали величезного удару національному відродженню українців.

У ході репресій окрема, суто «українська» (на зразок «польської» чи «німецької») лінія не виділялася. Відносно українців вони велися не за формальною характеристикою – записом національності у паспорті чи прізвиськом, а через вияв національної окремішності – використання української мови, демонстрацію української ідентичності. На Запоріжжі жертвами переслідувань стали письменник Гордій Брасюк, літератор та краєзнавець Микола Філянський, викладач Олександр Діденко, вчитель Василь Носач та багато інших. Як правило, їм висувалося звинувачення у приналежності до «контрреволюційної націоналістичної організації» або у «націоналістичній агітації».

Загалом напередодні війни національна політика щодо українців мала деструктивний вплив на їхній морально-політичний стан. З одного боку, ще відчувалися імпульси українізації, яка за «інерцією» сприяла збереженню національної ідентичності. З іншого боку, переслідування найбільш активної частини представників українського населення Запоріжжя та ігнорування владою важливості національного питання провокували нігілістичне ставлення до власної національності. І заклики захищати свою Батьківщину, спрямовані до жителів краю, мали значно менший резонанс.

Представники російського етносу були другою за чисельністю групою серед жителів краю (21,2% усіх жителів)⁶⁵. Їх становище дещо відрізнялося від українців. По-перше, вони були представниками «першої серед рівних» в СРСР нації, «старшим братом», мова та культура якого вважалися цементуючими для всієї країни. З 1938 р. згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У російська мова стала обов'язковою для вивчення в усіх школах республіки. У суспільному житті Радянського Союзу відбувається поворот від підкреслено нейтрального інтернаціоналізму до русоцентризму.

⁶⁴ Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: спогади. – С. 114-115.

⁶⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – С. 22-25.

До пантеону радянських героїв включають історичних діячів Олександра Невського, Івана Грозного, Петра Першого, яких раніше трактували як феодалів-експлуататорів. Реабілітовуються російська класична література та музика, засуджені після революції як дворянські⁶⁶. Це ставило росіян у більш комфортні культурні умови, ніж інші етнічні групи.

По-друге, майже половина російського населення (148 тис., 44% від загальної чисельності) були жителями міст, які в умовах планової економіки та централізованого постачання забезпечувалися значно краще, ніж мешканці сіл. Серед них велику частину складала новоприбулі, що брали участь у спорудженні великих підприємств Запорізької області.

По-третє, розмах репресій проти росіян був меншим, порівняно з іншими національностями. У цілому по Україні 1937 р. вони складала 7,7% репресованих при частці 11,3% від усього населення. На Запоріжжі цей показник також становив 7,7% при частці населення 21,2%. Демонстрація російської національної ідентичності не ставала приводом для переслідувань. Виняток робився лише щодо колишніх білогвардійців, які, однак, не становили значної частини серед постраждалих в роки «Великого Терору».

Національний фактор у випадку росіян згладжував соціальні та політичні протиріччя з радянською владою, робив їх лояльнішими до існуючого режиму. Під час війни вони мали значно більшу мотивацію захищати СРСР, ніж інші етнічні групи.

У схожому становищі перебувало єврейське населення Запоріжжя, яке налічувало 43 тис. осіб (2,7% населення області). Більшість з них були міськими жителями (36 тис.), інші проживали у землеробських колоніях, переважно Новозлатопільського району. Євреї відрізнялися високим рівнем освіченості (на 1000 осіб припадало 268 з середньою освітою та 57 з вищою). Для українців ці показники становили 82 та 5, для росіян – 81 та 6, німців – 69 і 5 відповідно⁶⁷. Така перевага дозволяла їм зайняти кращі соціальні позиції, що означало й більш високий життєвий рівень. Політика модернізації спричинила активну інтеграцію єврейських общин у суспільне життя, одним із наслідків якої стало поширення російської мови.

Із встановленням у Німеччині нацистської диктатури та початком переслідування євреїв, єврейське населення СРСР отримує додаткові причини підтримувати радянську владу, яка протидіяла поширенню антисемітських настроїв у довоєнні роки.

Німецькомовне, болгарське та польське населення Запорізької області у 1939 р. налічувало, відповідно, 89 тис. (5,6% від усіх жителів), 38 тис. (2,4%) та 7 тис. (0,4%) осіб. Політика коренізації сприяла створенню мережі національних шкіл та засобів масової інформації, формуванню національних районів: болгарських Романівського (Коларівського) та Ботіївського (вклю-

⁶⁶ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна та суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – С. 358-359.

⁶⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – С. 86.

чений до попереднього у 1930 р.); німецьких Люксембурзького, Молочанського та Ротфронтівського.

З другої половини 1930-х рр. стосунки німців, поляків та болгар з владою набувають конфронтаційного характеру. Згідно з документами органів держбезпеки, під час репресій проти цих етнічних меншин головною причиною арешту була, як це не звучить дивно в умовах більшовицького інтернаціоналізму, їхня національність⁶⁸. Влітку 1937 р. НКВС СРСР офіційно розпочав «польську» та «німецьку» операції, які посилили вже існуюче переслідування представників національних меншин. У лютому 1938 р. до них приєдналися й болгар. Зіставлення частки репресованих з часткою серед усього населення (див. табл.⁶⁹) теж підтверджує особливу увагу чекістів до цих національних груп.

Як вказується в таблиці, німецькомовне населення, складаючи 5,6% від усіх жителів області, становило більше третини усіх репресованих. У болгар показник репресованих – 6,7% – перевищував їх частку серед населення майже втричі. На 1000 заарештованих під час «Великого Терору» припадало 35 поляків, які становили всього 0,4% жителів області.

Наслідком політики влади відносно німців, болгар та поляків стало

Національність	Число репресованих	Відсоток від загальної кількості репресованих	Частка серед населення області
Українці	7652	41,9	66,2
Росіяни	1411	7,7	21,2
Німці	6347	34,8	5,6
Євреї	275	1,5	2,7
Болгари	1230	6,7	2,4
Поляки	631	3,5	0,4
Інші	710	3,9	1,5
Разом	18256	100	100

нав'язування їм образу «п'ятої колони». Їхні суспільно-політичні настрої та рівень лояльності не впливали на ставлення до них режиму. В умовах сталінської диктатури західні національні меншини були приречені, що одночасно штовхало їх на шлях виживання та знищувало будь-яку мотивацію підтримувати радянську владу.

Отже, національний фактор мав значний вплив на суспільно-політичні

⁶⁸ Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 1. – С. 127.

⁶⁹ Число репресованих підраховано за: Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 1-5. Воно далеко не повне, але дає уявлення про національний чинник репресій у регіоні. Національний склад населення області наводиться за: Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – С. 22-25.

настрої населення Запорізької області. Різні етнічні групи мали відмінні мотиви у питанні підтримки/протистояння з радянською владою. Українці перебували в стані постголодоморної дезінтегрованості і глибокому конфлікту з владою. Особливості становища росіян та євреїв згладжували їхні соціальні та політичні протиріччя з більшовиками. Статус «п'ятої колони», прикріплений до німців, болгар та поляків, закривав можливості для співпраці з владою.

Реальні настрої людей у регіоні не відповідали офіційній точці зору про морально-політичну єдність жителів краю, їх небувале згуртування навколо партії більшовиків, всенародну любов до «великого Сталіна». Насправді, за фасадом показової єдності приховувалася ціла палітра людських позицій: від ура-патріотизму до повного неприйняття існуючих порядків.

Напередодні війни розподіл населення за суспільно-політичними настроями мав наступний вигляд.

Першу групу склали противники радянської влади. За політико-економічними характеристиками районів Запорізької області, складеними працівниками НКВС, їх чисельність була відносно невеликою – 1,5-2% від загальної чисельності населення. В Андріївському районі чекісти нарахували близько 6% (понад 2 тис. людей) «контрреволюційних» елементів: куркулів, колишніх махновців та сектантів. У Великобілозерському районі НКВС-ники виявили 200 осіб, налаштованих проти існуючих порядків із зауваженням, що не всі населені пункти були охоплені перевіркою. Веселівський, Михайлівський та Осипенківський райвідділи НКВС нарахували 148, 581 та 419 «антирадянських елементів». У Новомиколаївці, Нововасилівці, Новозлатопіллі та Якимівці на обліку знаходилися 150, 220, 191 та 251 людина відповідно. На жаль, відомості по ряду районів обмежуються перерахуванням груп, опозиційних до влади, та констатацією відсутності відкритих виступів⁷⁰. Взнявши середні цифри по ряду районів, в масштабі області можна говорити про 10-15 тис. відомих чекістам потенційних противників режиму.

Подібні дані вимагають критичного ставлення і аж ніяк не є остаточними. З одного боку, працівники НКВС повинні були демонструвати «нормальний» рівень противладних настроїв у своєму районі, з іншого – показувати свою пильність та результати власної роботи. Тож ці оцінки є, безумовно, скоригованими і зрозуміти, наскільки точно вони встановили чисельність явних противників існуючих порядків, украй важко. Але напевне можна сказати, що попри десятиліття терору та ідеологічного тиску, владі не вдалося досягти стовідсоткової «політичної стерильності» Запоріжжя.

⁷⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16-17; Спр. 2. – Арк. 7; Спр. 3. – Арк. 6; Спр. 4. – Арк. 9; Спр. 5. – Арк. 4; Спр. 6. – Арк. 6-7; Спр. 7. – Арк. 9; Спр. 9. – Арк. 10; Спр. 10. – Арк. 6; Спр. 11. – Арк. 9-10; Спр. 12. – Арк. 10; Спр. 13. – Арк. 12; Спр. 14. – Арк. 8; Спр. 15. – Арк. 12; Спр. 16. – Арк. 12-13; Спр. 17. – Арк. 17-18; Спр. 18. – Арк. 11; Спр. 19. – Арк. 8; Спр. 20. – Арк. 8-9; Спр. 1. – Арк. 7; Спр. 22. – Арк. 5.

Ці люди пов'язували з початком війни свої надії на краще життя. Не дивно, адже в умовах тоталітарного режиму вони були приречені на винищення або ж на нелюдське існування. Відтак вони свідомо уникали мобілізацій та евакуації, явно не палаючи бажанням віддавати життя за владу, що скалічила їхню долю. Під час окупації нацисти намагалися використати їхню антипатію до більшовиків на свою користь. Для багатьох із постраждалих протягом 1930-х рр. це давало можливість поквитатися зі своїми кривдниками або ж покращити своє життя. Однак ненависть до одного режиму зовсім не означала обов'язкової прихильності до іншого.

На протилежному полюсі суспільно-політичних настроїв перебували прибічники влади. Сучасній людині важко зрозуміти мотивацію людей, що підтримували сталінську диктатуру в умовах голоду та масових репресій. Серед них були не тільки представники номенклатури чи робітничо-селянської знаті. Досить часто вони не менше, ніж інші, постраждали від політики більшовиків у міжвоєнні роки. Але вони рішуче голосували за репресії проти собі подібних на зборах, твердо вірячи у правильність своїх дій. Житель довоєнного Запоріжжя Віктор Малик (1931 р.н.) навів у своїх спогадах приклад своєї матері Емми Отт, народженої у родині заможних селян-німців колонії Фрідріхсфельд (нині Роздол Михайлівського району) й постраждалої під час голоду, розкуркулення та репресій проти німецького населення.

«Коли вона [мати автора спогадів – Авт.] чула про беззаконня в країні, то в неї завжди було одно їм пояснення: “Ну, це все політика”. Таке було характерним для людей того часу. Тобто повна безпринципність усіх рівнів, якщо є хоча б якесь зіткнення з політикою. У цьому відношенні вона була повністю “правильною”. До останнього свого часу вона вивішувала на будинку червоний прапор на революційні свята»⁷¹.

Починаючи з 1939 р., прихильники влади гаряче підтримували напади на Польщу та Фінляндію, окупацію Прибалтики. Тут ми маємо справу зі складним культурним феноменом, породженим тоталітарним суспільством.

Досліджуючи життя робітників 1930-х рр., Стівен Коткін помітив, що до їхньої повсякденної свідомості поступово проникали ідеологічні штампи сталінізму. Незалежно від мотивації – чи щоб зберегти життя, чи щоб отримати вигоду, чи через щирий ентузіазм – люди починали говорити «по-більшовицьки», партійними виразами і формулами⁷². Починаючи з «Великого терору», це стає необхідною запорукою виживання. За або всупереч бажанню людини, сталінізм ставав частиною її життя, від якої не можна було сховатися.

У її свідомості формувалася зовнішня сторона (ідеологічно правильна,

⁷¹ Інтерв'ю Малька Віктора Фомича / запись Г. Мальк 2005 г.; опубл. 25.04.2010 г. // <http://www.iremember.ru/grazhdanskie/malik-viktor-fomich.html>

⁷² Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. – Berkeley: University of California Press, 1997. – P. 222.

що демонструвалася іншим людям) та внутрішня (куди заганялися сумніви та думки, відмінні від офіційної). У психології таке явище під назвою «розділена свідомість» вважається захисним механізмом, який дозволяє людині примирити несумісні між собою знання у власній голові. Відтак стають можливими уявлення про соціалізм як турботу про трудящих та смерть цих трудящих від голоду; про демократичну партійну диктатуру; хорошу людину та водночас ворога народу. У літературі для позначення подібного стану свідомості давно зародилася більш колоритна назва, запропонована Джорджем Оруеллом, – «двоємисліє».

«Двоємисліє» передбачає постійні зусилля у переконуванні себе в правильності офіційної сторони, боротьбу зі своїми сумнівами. Надзвичайно точно його сутність описав письменник Василь Гроссман, добре обізнаний із життям радянських людей довоєнних років:

«Він [Луда, типаж людини, яка писала доноси на інших і була опорою сталінізму. – Авт.] же вірив, точніше – хотів вірити, точніше – не міг не вірити. Чимось ця темна справа було йому неприємною, але ж обов'язок!... у своєму бездумстві, у своїй покірності він отримував не безсилля, а грізну міць»⁷³.

Подібні люди складали соціальну базу сталінського режиму. До них належали переважно комсомольці та радикально налаштована молодь; сільська біднота, що брала участь у колективізації села; частина робітників; представники номенклатури та ідеологічно заангажованої інтелігенції. Саме ці групи виступали активними прибічниками нових порядків та провідниками політики радянської модернізації. У практиці 1930-х рр. їх позначали словом «актив». В Україні загалом він був не значним і охоплював, ймовірно, не більше 10% населення⁷⁴.

З нападом Німеччини на Радянський Союз життя радянських активістів значно спростилося. Зникла необхідність долати внутрішні сумніви та думати над незручними запитаннями, шукати виправдання діям влади. Війна пропонувала просту та зрозумілу картину світу: є свої, є вороги, ми захищаємо свою Батьківщину, ми завжди праві. Усі минулі й теперішні регіони списувалися на підготовку до бойових дій та фронтову обстановку. Відтак вони записувалися добровольцями на фронт, брали активну участь в оборонних заходах, намагалися евакуюватися разом із відступаючими частинами. У їхній пам'яті війна залишилася часом великого ентузіазму.

Та для переважної більшості населення були далекими ці настрої. Вони жили повсякденними турботами: змінити своє життя на краще, подолати дефіцит продуктів, чекали припинення репресій і, врешті-решт, сподівалися на ліквідацію ненависного колгоспного ладу. Але самі нічого для цього не

⁷³ Гроссман В. Все течет: поздняя проза / сост. Л. Лазарев. – Москва: Слово, 1994 – С. 298-299.

⁷⁴ Гриневиц В. Неприборкане різноголосся. Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939-1941. – С. 442.

робили. Багаторічна політика сталінського режиму, спрямована на ліквідацію усіх форм самоорганізації населення, перетворення його на масу окремих добре контрольованих індивідів, принесла свої плоди. В умовах сталінських чисток та репресій більші шанси вижити були в тих, хто не виявляв особливої активності, мовчки тягнув свою лямку.

Коли у 1941 р. прийшли окупанти, жителі Запоріжжя знову опинилися в схожій ситуації. Як і в попередні роки, серед них взяли гору настрої вицікування, пасивне сприйняття наявної ситуації. На перший план вийшла проблема виживання: на фронті, в окупації, в тилу.

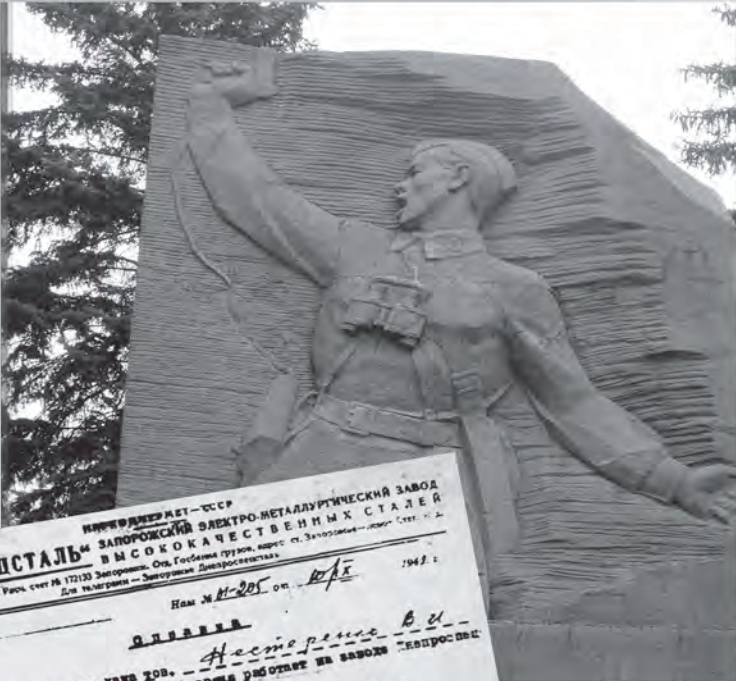
На відміну від жителів Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландів, Франції та інших окупованих нацистами демократичних країн, які в результаті окупації зазнали справжнього шоку, на запоріжців зміна влади справила ефект «дежавю», «вже баченого».

* * *

Напередодні 1941 р. новостворена Запорізька область стала одним з потужних індустріальних центрів СРСР та важливою ланкою військово-промислового комплексу. Однак радянська модернізація відбувалася на фоні небаченої раніше трагедії жителів краю. За найобережнішими підрахунками, протягом 1921-1941 рр. запорізька земля втратила понад 300 тис. своїх жителів. Тоталітарний режим, дбаючи про власну безпеку, послідовно винищував реальних та уявних ворогів. У зародку руйнувалися спроби самоорганізації населення, що перетворило його на масу розділених, добре контрольованих індивідів. Сталінське всевладдя – репресії, цензура, концтабори, жорстокий примус тощо, стали суворою повсякденністю життя. Тож з початком радянсько-німецької війни для більшості запоріжців на перший план вийшла проблема власного виживання та турбота за долю своєї родини, які важили значно більше, ніж партійні гасла.

Початок війни

НИИЧЕРМЕЗМЕТ—СССР
ЗАПОРЖСКИЙ ЭЛЕКТРО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЙ ЗАВОД
ВЫСОКОКАЧЕСТВЕННЫХ СТАЛЕЙ
ИССР г. В. Запорожье. Улиц. счет № 172133 Запорожье. Отд. Госбезопасности, адрес: ст. Запорожье—Дорог. Счет. № 1. А.
Для телеграмм—Запорожская Дирекциясталь

Имя М. М. 205 от 1941 1941 г.

Отдел ОТДЕЛ

Историческое в отделе
в том, что он в настоящее время работает на заводе "Капротель"
отдел по эвакуации завода.
Хевоинтезельна "15" Севастополь 1941 г.

ван. директор завода

1. Запорізький напрямок

22 червня 1941 р. відкрило нову сторінку Другої світової війни. «Медовий місяць» СРСР і Німеччини закінчився. Протягом багатьох років радянське керівництво переконувало співгромадян, що майбутня війна розгортатиметься на чужій території і легко буде здобута швидка перемога. У країні великою популярністю користувалася пісня «Якщо завтра війна» із заколисуючими словами:

*Оборону крепим мы недаром, –
И на вражьей земле мы врага
разгромим
Малой кровью, могучим ударом!*

Події ж розвивалися за іншим і, на жаль, кривавим сценарієм.

Була оголошена загальна мобілізація чоловіків 1905–1918 рр. народження¹. Десятки тисяч запоріжців поповнили діючу армію. У містах і селах області почали з цивільного населення створювати підрозділи різного призначення на допомогу армії.

Для швидкої ліквідації наслідків авіаударів формувалися загони протиповітряної оборони. Передбачалася поява в області німецьких диверсійно-розвідувальних груп. Для їхнього знешкодження створювали винищувальні батальйони. Широких масштабів набула організація загонів народного ополчення, які повинні були підсилити Червону армію безпосередньо на полі бою. Запоріжці будували оборонні укріплення для прикриття індустріальних центрів Придніпров'я. Протитанкові рови, окопи, траншеї з бліндажами й спостережними пунктами простяглися на правому, а згодом і лівому берегах Дніпра, перерізали всю область до Азовського моря. Проте більшість із цих оборонних споруд не була використана армією, і пізніше німці долали їх без перешкод.

На жаль, навіть драматичний початок війни не примусив державу хоча б тимчасово пом'якшити тиск своєї репресивної машини на її громадян. Після 22 червня цей тиск навіть посилювався. Нерідко заарештовували з причин, які в умовах війни виглядали дріб'язковими і недоречними. Наприклад, Л. Блоха, працівника колгоспу з Осипенківського району, на шостий день війни схопили «за вихваляння меншовиків», майже рік тримали в ув'язненні та відправили надалі на спецпоселення до Башкирії. За день до цього Запорізьке облуправління НКДБ арештувало письменника Г. Брасюка. Його звинуватили в написанні «аполітичних літературних праць, розрахованих винятково на темні й міщанські прошарки населення». Це коштувало йому 10 років позбавлення волі². Репресії не оминули і військових. Так, у Запоріжжі

¹ На початок війни в армії вже перебували юнаки 1919–1922 рр. народження. У серпні була проведена мобілізація старших вікових груп (1890–1904 рр. н.) та призовників, які народилися 1923 р.

² Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол. : Тронько П.Т. (гол.) та ін.; обл. ред. кол.: Стрюк А.І. (гол.) та ін. – Кн. 1. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – С. 25.

**Медико-санітарна дружина штабу МППО
Ленінського району м. Запоріжжя. Кінець червня 1941 р.**

29 червня почалися арешти в інженерно-протихімічному батальйоні. В цей і наступні дні взяли під варту 11 осіб. Усіх за належність до ОУН. У серпні дев'ять з них розстріляли, двох виправдали, але вислали на п'ять років у віддалені райони СРСР³. З 22 червня по 25 вересня НКВС⁴ було заарештовано в області майже 800 осіб, більшість із яких звинувачувалися в антирадянській агітації, «зраді Батьківщини», шпигунстві тощо⁵.

Війна до запорізького Придніпров'я докотилася менш ніж за два місяці від її початку. У серпні – жовтні 1941 р. північніше і південніше від Запоріжжя розгорілися бої, підсумок яких позначився на стані лівого флангу радянсько-німецького фронту. Однак в історіографії не знаходимо окремих наукових досліджень, котрі були б присвячені цим подіям. У радянські часи було вдосталь великих за обсягом праць про участь СРСР у Другій світовій війні. Але битва у Приазов'ї висвітлювалася в них украй скупо. Так, у багатотомній «Історії Української РСР» 1941–1945 рокам відводиться окремий том. При цьому про оборону Дніпра військами Південного фронту в книзі знаходимо 7(!) речень⁶.

Причину такої неуваги, очевидно, варто шукати в тому, що битва за Дніпро була програна. Бо, скажімо, невеликий локальний, до того ж відносний,

³ Щур Ю.І. Осередок Організації українських націоналістів у 31 інженерно-протихімічному батальйоні м. Запоріжжя (1941 р.) // Музейний вісник. – 2009. – № 9. – С. 194.

⁴ Через місяць після початку війни з НКДБ і НКВС створили єдиний Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР.

⁵ Бажан О. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Харків: Права людини, 2011. – № 2 (37). – С. 37-38.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) // Історія Української РСР: У 8 т. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 45, 50, 51.

вересневий успіх під Мелітополем був удостоєний окремої публікації⁷. Але це лише частково пояснює ситуацію. Адже масштабна трагедія того часу під Києвом все ж аналізувалася досить детально. На наш погляд, ще одна причина забуття мала суб'єктивний характер. У запорізьких степах зазнала краху 18 армія. Пізніше її Політвідділ очолював Л. Брежнєв. У часи, коли він був Генеральним секретарем ЦК КПРС, бойові здобутки армії надзвичайно гіперболізувалися. Незручну сторінку її історії намагалися не згадувати.

Це радянська історіографія. А що ж українська доби незалежності? Доводиться констатувати, що і в цьому випадку події, про які йдеться, залишалися десь на далекій периферії дослідницького інтересу. В запорізькому ж регіоні знання пересічних його мешканців про 1941 рік у краї як ґрунтувалися, так і ґрунтуються на численних псевдоісторичних лакованих аматорських публікаціях та телепрограмах, котрі «до дати» пропонують місцеві засоби інформації, друковані й електронні. Винятком став хіба що цикл статей авторів цієї книги⁸.

Між тим вже давно маємо солідну документальну базу, яка забезпечує ледь не погодинну реконструкцію ходу війни. У часи хрущовської лібералізації побачили світ документи з архіву Міністерства оборони СРСР.

Два томи цих документів дозволяють показати картину боїв в Україні у серпні – жовтні 1941 р. Перший том містить найважливіші матеріали, які відтворюють дії військ Південно-Західного напрямку з 6 серпня по 25 вересня. До збірника увійшли директиви Ставки Верховного Головнокомандування і Генерального штабу, директиви, розпорядження, оперативні і розвідувальні зведення, донесення, доповіді, довідки, схеми штабів і управлінь, у тому числі Південного фронту та його армій⁹. Інший том вже повністю складається з документів про Південний фронт, його 9-ту, 12-ту, 18-ту армії і охоплює часовий проміжок з 26 вересня по 5 листопада¹⁰.

Через майже півстоліття після цих публікацій у Росії у серії «Архив русской революции» побачили світ документальні збірки по Другій світовій війні. Однак подіям 1941 р. в Україні серед них не знайшлося місця. Деякі

⁷ Петров С. Мелитопольский контрудар // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 2. – С. 84-87.

⁸ Мороко В.М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 197-202; Мороко В.М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони запорізького Придніпров'я) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 60-72; Мороко В.М., Мороко В.В. Оборона Запоріжжя: епізод 3. Евакуація // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 243-252.

⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – Москва: Воениздат, 1960. – 474 с.

¹⁰ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – Москва: Воениздат, 1960. – 358 с.

матеріали, які переважно дублюють раніше опубліковані, знаходимо в книгах про діяльність Ставки і Генштабу¹¹.

У тому випадку, коли їх можна зіставити з документами, певну цінність мають мемуари учасників війни. Свого часу спогадами поділилися ледь не всі командири військових з'єднань різних рівнів, яким поталанило зустріти День Перемоги. Життєвий шлях двох із трьох командувачів армій, що тримали оборону в запорізькому Придніпров'ї, обірвався раніше. Але маємо роздуми про ті події обох командувачів Південного фронту¹². Більший інтерес викликають мемуари Д. Рябишева, які були опубліковані вже тоді, коли зникло жорстке редагування подібних видань. Варті уваги й свідчення з німецького боку – начальника Генерального штабу Вермахту Ф. Гальдера та командувача 11-ої армії Е. Манштейна¹³.

Маючи таким чином достатнє документальне підґрунтя, відтворимо драматичні події кінця літа – осені першого року війни. Провісником наближення фронту стали бомбардування ворожою авіацією промислових об'єктів Запоріжжя, Мелітополя, Осипенко (Бердянська). Перший наліт на Запоріжжя зафіксовано 13 липня, надалі вони стали постійними.

Запорізький напрямок прикривали війська Південного фронту, що оперували на Правобережжі, маючи в заплілі Дніпро в його середній і нижній течії (від Кременчука до Херсона і Дніпровсько-Бузького лиману). На початок серпня війська фронту опинилися у вкрай складній ситуації. На північному його фланзі потрапили в оточення в районі Умані 6-а і 12-а армії, які на середину місяця припинили існування. На південному фланзі відступали в напівоточенні 9-а і 18-а армії. Головнокомандувач військами Південно-Західного напрямку маршал С. Будьонний 16 серпня інформував Ставку про те, що ворог силами двох моторизованих дивізій відрізав їм шляхи відходу. У Москві це повідомлення зустріли з нерозумінням. Адже відрізані армії мали у своєму складі 10 дивізій (у червні 1941 р. штатна чисельність особового складу радянської стрілецької дивізії становила 10 858 осіб, німецької піхотної – 16 859)¹⁴.

Виправдовуючись, командувач фронту генерал армії І. Тюленев посилався на відсутність поповнення матеріальної частини від самого початку війни, внаслідок чого фронт мав на 17 серпня лише 103 танки.

¹¹ Русский архив: Великая Отечественная. – Т. 16 (5-1) Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941. – Москва: Терра, 1996. – 368 с.; Русский архив: Великая Отечественная. – Т. 23 (12-1) Генштаб в годы Великой Отечественной войны. 1941. – Москва: Терра, 1997. – 328 с.

¹² Тюленев И.В. Через три войны. – Москва: Воениздат, 1972. – 240 с.; Рябишев Д.И. Первый год войны. – Москва: Воениздат, 1990. – 255 с.

¹³ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.: В 3 т. – Т. 3. В 2 кн. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград. – Москва: Воениздат, 1971; Манштейн Э. Утерянные победы. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.

¹⁴ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – Москва: Вече, 2009. – С. 291.

Вказував він і на неповне артилерійське озброєння нових дивізій, вкрай незадовільне забезпечення засобами зв'язку і, головне, великі людські втрати. Наголошував, що армії за чисельністю активних бійців насправді нараховують не на багато більше дивізії кожна¹⁵.

І все ж і з урахуванням цього лише дві ворожі дивізії не повинні були становити непереборної перешкоди. Для виправлення становища на Правобережжя терміново перекидалися п'ять дивізій Резервного фронту, який формувався в районі Дніпропетровська. Перед ними ставилося амбітне завдання – утримувати ворога на лінії Кременчук – Олександрія – Кривий Ріг – р. Інгулець. Однак практично миттєво і ці свіжі підрозділи відкотилися до Дніпра. І знову І. Тюленев знайшов об'єктивне пояснення черговій невдачі: дивізії Резервного фронту не встигли повністю укомплектувати і спорядити¹⁶.

Дії командувача фронту спровокували різку реакцію Й. Сталіна, який констатував: «Комфронту Тюленев виявився неспроможним. Він не вмів наступати, але не вмів також відводити війська. Він втратив дві армії в такий спосіб, яким не втрачають навіть і полки... Мені здається, що Тюленев деморалізований і не здатний керувати фронтом»¹⁷. Ніби підтверджуючи цю оцінку, через два тижні, 29 серпня, І. Тюленев під Дніпропетровськом не знайшов нічого кращого як особисто піти з піхотою в атаку. В тій атаці він отримав поранення в ногу і був зміщений з посади.

Цей епізод є ключем для пояснення однієї з причин недієздатності багатьох вищих радянських офіцерів у перші місяці війни. Червона армія вступила в бій, маючи аномальну концентрацію у своєму складі так званих «кавалеристів», клану вихідців лише з одного підрозділу часів громадянської війни в Росії.

Війська Південно-Західного напрямку, що оперували в Україні, очолював, як уже вище зазначалося, С. Будьонний, командарм 1-ої Кінної. У час катастрофи під Києвом його змінив комдив цієї армії маршал С. Тимошенко. Південним фронтом командували вже названий І. Тюленев, у подальшому генерал-лейтенант Д. Рябишев. Обидва вели в бій полки, згодом бригади у все тій же 1-й Кінній армії. На чолі 9-ої армії стояв генерал-полковник Я. Черевиченко, який у свій час командував у 1-й Кінній полком. Командувачі інших армій Південного фронту хоча й не представляли цю кузню кадрів, але теж послуговувалися практичним досвідом виключно Першої світової і громадянської воєн.

У мемуарах Д. Рябишев, очевидно сам того не усвідомлюючи, на прикладі І. Тюленева показав психологічний портрет таких вершителей солдатських долі. Наведемо відповідний уривок зі спогадів: *«Телефонував Верховному по ВЧ, – розповідав Іван Володимирович, – просив залишити тут. А він*

¹⁵ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 224.

¹⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 224.

¹⁷ Русский архив: Великая Отечественная. – Т. 16 (5–1). – С. 114.

вишпетив мене за участь в атаці і отримання поранення. Утлумачував, що маю в розпорядженні достатню кількість людей, яким належить ходити в атаку в силу службового обов'язку, а мені ось це не годиться. – Помовчав, вигукнув: – Та чи мало чого не годиться. Я ж людина, а не параграф!

У моїй пам'яті відразу виник образ Тюленєва – молодецького кавалерійського командира-рубача в дні боїв з кіннотою Денікіна і Врангеля. Він особисто водив в запеклі атаки полк, згодом бригаду, якими командував, введено діяв клинком і наганом...»¹⁸.

Хоробрі генерали гатунку Тюленєва виявили нездатність до адекватної оцінки ситуацій, що стрімко змінювалися. Вони програвали опонентам, які не були обтяжені застарілими стратегічними й тактичними догмами й пройшли вишкіл сучасної війни в Європі. Ця слабкість командування не раз давала про себе знати і в ході серпнево-жовтневого протистояння 1941 р. у Придніпров'ї.

Отже, 16–17 серпня радянські з'єднання відходили до Запоріжжя – Дніпропетровська. 18-а і 9-а армії відступали до ріки в районі Нікополя – Херсона. 17 серпня розвідувальні частини ворога вийшли до Дніпра біля Нікополя. Передові групи німців (танки й мотоцикли) були того дня помічені за 45 км на північний захід від Запоріжжя.

Директива головнокомандувача військ Південно-Західного напрямку від 17 серпня передбачала відведення військ Південного фронту за Дніпро. Але при цьому приписувалося утримувати плацдарми на правому березі у Дніпропетровську і Запоріжжі¹⁹. Дніпропетровськ захищали досить значні сили, які концентрувалися там для контрнаступу, що планувався. На подібне прикриття не могли розраховувати захисники Запоріжжя. Віддаючи наказ на утримання правобережних позицій у Запоріжжі, радянське командування, очевидно, виходило з того, що місто не було об'єктом прямої атаки ворога. Ставка Верховного Головнокомандування не включила Запоріжжя до переліку місць, де противник збирався форсувати ріку. У датованому 6-ою годиною ранку 18 серпня розвідувальному зведенні штабу Південного фронту констатувався факт зосередження сил ворога безпосередньо перед дніпропетровським плацдармом і прогнозувалося, що німці спробують форсувати Дніпро на ділянці Дніпропетровськ – Кременчук²⁰. Прогноз надалі справдився. Однак дійсно, спрямовуючи основний удар на Дніпропетровськ, гітлерівці по дотичній все ж зачепили і Запоріжжя.

Перед містом вранці 18 серпня з'явилися авангардні частини двох дивізій противника – танкової і моторизованої. Запоріжжя готувалася захищати 274-а стрілецька дивізія, що протягом місяця формувалася з мешканців області. Крім того, у місті на той час знаходилися авіаційний, артилерійський та зенітно-артилерійський полки, полк НКВС, декілька

¹⁸ Рябышев Д. И. Первый год войны. – С. 81.

¹⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 48.

²⁰ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 27.

дрібних підрозділів чисельністю до роти. Можливості активної оборони значно обмежувала практично повна відсутність на той момент танкових підрозділів. У Запоріжжі базувалася одна рота 11-ої танкової дивізії. А це лише 10–12 танків. Було сформовано й загони народного ополчення. Згідно з офіційними звітами того часу в обласному центрі в них було 45 тис. осіб. Це значно більше, ніж нараховував особовий склад усіх розквартированих у місті кадрових частин. Але зрозуміло, що можливості підрозділів, які формувалися із ненавчених військовій справі добровольців з числа тих, хто не підлягав призову до діючої армії, й озброювалися за залишковим принципом, були досить обмеженими. Таким чином, перед оборонцями Запоріжжя стояло завдання відносно незначними силами стримати ворога до підходу підкріплень.

15–18 серпня 274-а дивізія, два батальйони полку НКВС і ополченці зайняли оборону на правому березі Дніпра: райони Дніпрогесу, Великого Лугу й мосту через ріку. Вони використали лінію оборони (систему окопів, протитанкові рови), яку десятки тисяч запоріжців будували від селища Велика Лепетиха на півдні до кордонів Дніпропетровської області на півночі. Висунутим на передній край оборони виявився батальйон полку внутрішніх військ. На нього рушило декілька танків, за ними до батальйону піхоти. Атаку відбили. Гітлерівці втратили десятки солдат убитими і два танки.

Поки ворог готував новий наступ, ряди захисників поповнили бійці стрілецької дивізії, решта полку НКВС та ополченці. І коли через декілька годин атака повторилася, вона знову була безуспішною. Епіцентр зіткнення, що розпочалося перед мостом на Хортицю, надалі перемістився на підступи до Дніпрогесу.

Оскільки цей взагалі-то локальний бій точився не десь у глухому степу, а перед великим містом, то з часом, приблизно через чверть століття, коли виходячи з ідеологічних міркувань влада дала відмашку на щорічне бучне відзначення подій війни, почали з'являтися спогади й оцінки, що стосувалися як бою в цілому, так і подвигу окремих його учасників. Подія гіперболізувалася й підносилася ледь не до числа вирішальних у радянсько-німецькому протистоянні. Ця схильність до надмірної героїзації перейшла на місцевому рівні і в публікації уже в сучасній Україні.

Так, підсумком одного журналістського «розслідування» став висновок – захисники правого берега, зокрема бійці однієї з артилерійських батарей, упередили подвиг панфіловців, зірвали далекосяжні стратегічні плани ворога, визначили не багато не мало, долю війни в цілому²¹. Зауважимо, порівняння з панфіловцями видається символічним. Подвиг під Москвою був вигаданий журналістом «Красной звезды», про що той зізнався під час слідства у 1948 р., але про що мовчали до 1990 р. й, судячи з усього, воліють не згадувати сьогодні.

²¹ Сосницький Л. Реквієм по батареї № 3 (Про оборону Запоріжжя 17–18 серпня 1941 р.) // Запорізька правда. – 2001. – 12 липня; Сосницький Л. Запорізькі «панфіловці»: 60 років історична наука мовчить // «Наша газета +» [Центральний орган СДПУ(О)]. – 2001. – 17 серпня.

Що ж стосується окремих дійових осіб, то на роль героя призначили вихованця «Запоріжсталі», політрука полку НКВС І. Гудименка, який тоді загинув. З'явилися відповідні свідчення. За однією з версій, двічі поранений політрук продовжував керувати боєм, а коли німецький танк почав чавити окопи, пожертвував життям, кинувшись під його гусениці з гранатами в руках²². Інший автор запропонував ще яскравіший опис. Спочатку очолювана І. Гудименком група відчайдухів ліквідувала артилерійську батарею і захопила важливі документи (як же без цього. – Авт.). Потім ці ж герої «вогнем і багнетом» знищили ворожу піхоту, що, маскуючись у балці та кукурудзяному полі, підійшла до Дніпра. А вже потім двічі поранений політрук не раз піднімав бійців в контратаки, особисто підірвав танк і у черговій сутичці отримав смертельне поранення осколком снаряду²³.

На цьому тлі виглядає прозаїчним свідчення племінниці героя. Вона згадувала, що сумну звістку із-за Дніпра в сім'ю приніс друг І. Гудименка. Він повідомив, що політрук загинув вночі від випадкової («сліпої») кулі²⁴.

Виконання наказу на утримання плацдарму було провалено, і надвечір 18 серпня радянські війська залишили правий берег. У ті ж години розгорнулася драма, яка й досі не має однозначної оцінки. Після відступу радянських частин за Дніпро було підірвано греблю Дніпрогесу.

Staudamm nach der Sprengung durch die Sowjets 1941
Aufgehämmen am 8. 5. 1942

Зруйнований Дніпрогес (з німецького фотоальбому)

²² Богуслав І. Память израненного сердца // Запорожский плацдарм: очерки и воспоминания. – Запорожье: Интервал, 1999. – С. 39.

²³ Дубровин І. Подвиг Гудыменко не забыт // Индустриальное Запорожье. Панорама. – 2000. – 18 августа.

²⁴ Солонина Є. Хто такий Іван Гудименко // Запорозька Січ. – 2000. – 14 жовтня.

2. Дніпрогес

Оскільки в цій події, як у краплині води, відбилася сутність ставлення сталінської держави до своїх громадян, вважаємо за доцільне зупинитися на обставинах підриву детальніше.

Протягом багатьох десятиріч аж до років «перебудови» про підрив Дніпровської гідроелектростанції та його наслідки або ж мовчали, або повідомляли дуже своєрідно. Мовляв, викликана руйнуванням греблі потужна повінь знищила декілька ворожих переправ і багатьох німців.

Питання ж, яким чином водна стихія обирала жертви саме серед ворога, із зрозумілих причин публічно поставити ніхто не наважувався.

Одинокий голос правди подав тоді не історик, а письменник – захищений авторитетом «Прапорonosців» Олесь Гончар. У 1960 р. вийшов друком його роман «Людина і зброя». Твір, як відомо, значною мірою автобіографічний. В останні дні страшного літа студент-доброволець Гончар був недалеко від Запоріжжя в окопах на лівому березі Дніпра під Дніпропетровськом. Тож писав із знанням справи.

Процитуюємо рядки роману:

«Ще кілька тижнів триматиметься Запоріжжя... Але рани Дніпрогесу уже не закрити. День і ніч клекотатиме рана, і заголосить затоплювана, тонуча в нежданих розливоводах вся понизова частина міста, до жахиття війни доєднається жахиття стихії: стримувані води підуть на плавні потопом, несподівана повінь топитиме застряглі у плавнях війська, людей, техніку, а вище, на обмілілому озері, коли спаде вода, вирине старий Кічкас, вилізуть один за одним з води чорні, зеленим слизом покриті пороги, вилізуть і заревуть на всю Україну»²⁵.

Лише з кінця 80-х рр. виявилось можливим писати про трагедію об'єктивно. Першою ластівкою стало дослідження А. Румме, опубліковане в московському журналі «Социологические исследования» під промовистою назвою «Скажіть людям правду»²⁶. Примітно, що автора вказаної статті до вивчення питання підштовхнув особистий мотив. Його дід був серед тих, хто загинув тоді на Хортиці. Однак надалі тема окремо не розроблялася. Очевидно, на тлі грандіозних катаклізмів Другої світової війни запорізький масштаб видавався недостатньо значним для того, щоб привернути увагу. Чорний серпень у запорізькому Придніпров'ї став предметом розгляду головним чином у публікаціях місцевих авторів²⁷. При цьому продовжувала

²⁵ Гончар О. Вибрані твори: У 4 т. – Київ: Сакцент Плюс, 2005. – Т. 3. – С. 240.

²⁶ Румме А.В. Скажіть людям правду // Социологические исследования. – 1990. – № 9.

²⁷ Див. наприклад: Гаєв Ю. Август 41-го: «Реве та стогне Дніпр широкий» // Гаєв Ю. 25+5. – Запоріжжя: Поліграф, 2005; Мороко В.М. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941 – 1945 рр. Ч. 1. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007.

зберігатися й тенденція на замовчування події. Так, в досить ґрунтовній статті про оборону Запоріжжя С. Тараненко знаходимо погодинну хроніку 18 серпня, аналіз дій усіх підрозділів, що захищали місто²⁸. Але підрив Дніпрогесу в ній лише побіжно згадується як факт, що мав місце.

У висвітленні того, що трапилося в перший день оборони Запоріжжя маємо протилежні оцінки.

Руйнування Дніпрогесу та його наслідки мали б виправдання, коли б дійсно, як це стверджувалося десятки років й стверджується почасти і сьогодні, без висадження греблі Запоріжжя не вдалося б утримати. Ще в березні 1942 р. письменник С. Голованівський змалював епічну картину битви за місто. Радянські воїни були схожі на левів і стояли непохитно. Втрати німців сягали астрономічних цифр. Але їхні генерали не шкодували людської крові і, перекиваючи Дніпро закривавленими тілами своїх солдат, знову й знову кидали в ріку нові полчища. Щоб зупинити ворога й довелося підірвати гідроелектростанцію²⁹. Цей опис став своєрідним дороговказом для тих, хто в подальшому звертався до проблеми.

Однак об'єктивний аналіз свідчить про інше. Виходом до Дніпра в районі Запоріжжя – Дніпропетровська німці завершили чергову операцію. Надалі свої зусилля вони зосереджували на подоланні оборони Південно-Західного фронту, що захищав Київ. Звичайно, ворог був не проти у разі відсутності опору просунутися далі і в смузі Південного фронту. Але надзвичайних зусиль противник докладати не збирався. Змусивши червоноармійців залишити правобережний плацдарм, німці надалі заспокоїлися.

За три години до підриву Дніпрогесу при прямому влучанні снаряду від детонації вибухнув замінований міст, що з'єднував Хортицю з лівим берегом. У пастці на острові залишилося 400-500 бійців 274-ої дивізії. Німці по неушкодженому мосту через Старий Дніпро пройшли на острів, захопили його північну частину, і воїни дивізії вели з ними важкий бій.

Але вибух мосту полегшив завдання захисників Запоріжжя. Надалі на лівий берег можна було потрапити лише через греблю Дніпрогесу. Її вузьке полотно прострілювалося батареями двох радянських полків. «Кавалерійський» наскок на греблю відбили, і на кінець дня безпосередня загроза захоплення міста була вже відведена.

Таким чином, реконструкція подій 18 серпня дозволяє стверджувати однозначно – версія про те, що висадженню Дніпрогесу не було альтернативи й воно диктувалося жорстокими реаліями війни, не має під собою підстав. Потужний вибух, що підняв у повітря майже четверту частину греблі (135 із 600 м), виявився повною несподіванкою для командування фронту.

У бойовому донесенні від 19 серпня штабу Південного фронту Верховного Головнокомандувачу зазначалося: *«Як встановлено слідством, висаджен-*

²⁸ Тараненко С.В. Оборона Запорожья в августе – октябре 1941 года // Музейний вісник. – 2006. – № 6.

²⁹ Голованівський С. Это касается всех. – Москва: Издательство «Известия», 1959. – С. 171-172.

ня греблі і Дніпровської ГЕС здійснено без дозволу, самочинно підполковником Петровським і представником Генштабу начальником окремого науково-дослідного воєнно-інженерного інституту (м. Москва) військовим інженером 1-го рангу Еповим, який на попередньому слідстві показав, що він особисто дав розпорядження здійснити вибух, пояснюючи тим, що отримав вказівку від начальника Відділу воєнно-інженерного управління штабу Південного фронту підполковника Петровського. Петровський на попередньому допиті заявив, що такого наказу він не давав. Петровський і Епов заарештовані, провадиться слідство. Передчасне висадження мосту (що з'єднавав Хортицю з лівим берегом – Авт.) і греблі ускладнило обстановку бою, викликало непотрібні жертви (підкреслено нами. – Авт.), полегшило ворогу умови форсування р. Дніпро»³⁰.

Але чи могли вказані «злочинці» самочинно взяти на себе величезну відповідальність? Зрозуміло, таке припущення було б за межами здорового глузду. Очевидно, вони виконували наказ. Чий? Згідно зі спогадами начальника інженерного управління Південного фронту полковника Шифрина командування фронту виключало саму можливість руйнування греблі. Проте Шифрин дотримувався іншої думки й по спецзв'язку повідомив про ситуацію начальника Головного воєнно-інженерного управління. Наступного дня інженерне управління фронту отримало підписану Й. Сталіним й начальником Генштабу Б. Шапошниковим шифрограму: «У випадку крайньої потреби дозволяється здійснити висадження Дніпрогесу»³¹. На перший погляд видається неймовірним, що розпорядження надійшло «через голови» командування фронту, яке про нього нічого не знало. Однак подальша благополучна доля підривників, на якій зупинимося нижче, сумніви знімає.

Через два дні після отримання шифрограми транспортними літаками з Москви доправили 20 тонн толу, який під наглядом О. Петровського і Б. Епова заклали в тіло греблі.

Що далі – відомо. Почалося з недовіри Москви до командування фронту, а завершилося підпалом бікфордова шнура наділеними надзвичайними повноваженнями визначати «крайню потребу» «стрілочниками». Останні до того ж грубо прорахувалися у кількості потрібної вибухівки. Внаслідок цього в тілі греблі утворився прорив вп'ятеро більший від того, який планувався.

Оскільки підготовка висадження греблі була глибоко втаємничена, військові та цивільне населення виявилися захоплені ним зненацька. Ревуча маса води, що обвалилася з висоти 38 метрів, вже за дві хвилини вдарила в Хортицю. Найвища точка острова знаходиться на висоті 35 метрів над рівнем Дніпра. Тож майже миттєво затопленою виявилася його значна частина.

Масштаби трагедії були такими, що знайшли відгомін навіть у жорстко цензурованих радянських виданнях. Командувач Південного фронту І. Тюленев

³⁰ Мороко В. М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року. – С. 199.

³¹ Самоедова С. Диверсія с именем Сталина // Московский комсомолец. – 2008. – 20 июня.

у мемуарах констатував: вода, що піднялася після підриву греблі, загрожувала затопити острів і його тимчасових мешканців³². Уже згаданий вище С. Голованівський, озвучуючи версію про незрозумілу вибірковість водної стихії, все ж визнав й інше: «Мета була досягнута: гітлерівці, розшматовані могутнім ураганом, стерті в порошок уламками бетону, знищені, ліквідовані. Але вода рвалася далі. Вона спрямовувалася до маленьких красивих будиночків у підніжжя смарагдової Хортиці. Вона трощила, рівняла з землею місця, де люди знайшли своє щастя...»³³.

Безцінні свідчення мешканців Хортиці, котрим поталанило вижити і які допомогли б відтворити обставини трагедії в деталях, протягом наступних 50 років офіційно нікого не цікавили. Вони не записувалися й тим більше не публікувалися, бо не відповідали радянському міфу. Однак, коли це стало можливим, опосередковано спогади ожили завдячуючи публікаціям закоханих у Хортицю краєзнавців. Створену на підставі розповідей старожилів моторошну картину хортицької драми знаходимо в історико-публіцистичній розвідці К. Сушка, котрий десятки років присвятив збиранню всього, що пов'язане зі славетним островом:

«Ніяк не второпати (чи, навпаки, дуже все зрозуміло?), як могло так статися, що про майбутню сплановану диверсію та її можливі трагічні наслідки не попередили підрозділи радянських військ, що зосередились у плавнях острова... Вода, що ринулася із верхнього б'єфа крізь пролом у греблі, здійнялася небаченої висоти й немірної сили хвилею. Частина тієї гігантської хвилі, що прокотилася Новим Дніпром, обрушилась на плавні острова, на озброєних, але беззахисних перед стихією людей. Коли хвиля відійшла, на осоках і вербах, в'язах і дубах залишилися висіти у неприродних позах сотні (якщо не тисячі) захисників соціалістичної вітчизни... Відразу ж окупанти позганяли із селищ жінок і наказали зібрати тіла загиблих червоноармійців. А вони лежали на полях, на городах, висіли на деревах у плавнях. Кажуть, бучімто, завойовники остерігалися спалаху епідемії»³⁴.

Додамо, що К. Сушко акцентував увагу на військових втратах. Але зрозуміло, що гинули й мешканці острова. Як це було в прибережній частині Запоріжжя, куди вода дісталася теж майже миттєво. У місті та в плавнях нижче по Дніпру заскочені зненацька городяни, ополченці, біженці з Правобережжя, як і на Хортиці, рятувалися на пагорбах, деревах.

Наведемо типове свідчення: «Води враз затопили плавні, в яких на той час перебували ополченці. Серед них був і мій дядько, працівник механічного цеху «Запоріжсталі». Загинуло безліч людей. Мій родич врятувався, бо йому вдалося зачепитися за гілля високої деревини. Тримався на ній кілька

³² Тюленев И. В. Через три войны. – С. 144.

³³ Голованівський С. Это касается всех. – С. 172.

³⁴ Сушко К.І. Острів Хортиця: Історико-публіцистична розвідка. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – С. 89, 91.

діб... До наших днів дядько не дожив, бо в 43-му захворів на туберкульоз, довго хворів і помер»³⁵.

Водяний вал котився далі і дістався Каховки. Про силу повені нижче Запоріжжя говорить той факт, що аж до заповнення в середині 50-х років каховського водосховища в плавнях залишалися іржавіючі корпуси річкових суден, закинутих на 0,5 – 1, а іноді й півтора кілометри в сторону від русла Дніпра. Далеко на сушу викинуло навіть броньований артилерійський корабель «Волочайовка».

Що ж відомо про спричинені катастрофою людські й матеріальні втрати? Вище вказувалося, що в часи СРСР мовчали про радянські жертви й змагалися в тому, хто яскравіше подасть картину апокаліпсису німецьких підрозділів у районі Дніпрогесу. При цьому конкретики уникали. Знаходимо лише інформацію про нібито загибель 1500 гітлерівців³⁶. Цифру називають із посиланням на В. Суворова, радше публіциста, ніж історика. Але, швидше за все, ці його дані не відповідають дійсності і є перебільшенням. Адже постраждали переважно частини Вермахту, які встигли пройти на Хортицю. Високий правий берег ріки захистив основні сили ворога. Чого не скажеш про тих, кого повинь захопила на пологому лівому березі та у дніпровських плавнях.

Втрати серед цивільного населення по гарячих слідах ніхто в умовах воєнних дій не збирався фіксувати. Що ж до армії, то командування фронту, вже знаючи за чиїм наказом зруйновано Дніпрогес, теж не ризикувало повідомляти про жертви повені. Адже зрозуміло, що в такому випадку воно й виявилось б винним як таке, що не забезпечило належних умов для захисту ввірених їм частин. Надалі до питання не поверталися з ідеологічних міркувань.

Сьогодні ж, через 72 роки, визначити точне число загиблих практично неможливо. Можемо лише спробувати обрахувати ймовірну їхню кількість, виходячи з оціночних даних про тих, хто опинився в зоні лиха.

Від повені постраждали ті, хто проживав на понизовій частині Запоріжжя й у селах по обох берегах Дніпра. Деякі села та хутори повністю змило. Окрім того, плавні влітку були місцем активної господарської діяльності мешканців прилеглих до ріки населених пунктів. Там випасали худобу, заготовляли ліс, ловили рибу, збирали гриби, ягоди, лікарські рослини, будували тимчасове житло. Тобто біля води постійно знаходилися сотні, якщо не тисячі, жителів краю.

Але на порядок більше було тих, кого до Дніпра привела війна. За декілька днів його перетнуло 50–70 тис. біженців. Відчувши себе у відносній безпеці, вони зупинялися для відпочинку в затінку дерев біля прохолоди ріки. Як ми вже вказували, в Запоріжжі 45 тис. осіб записалося в ополчення. В області загалом ополченців було 200 тис. Більшу частину з них стягнули до

³⁵ Петрик В. Про лихо в плавнях мені розповів рідний дядько // Запорозька Січ. – 2002. – 1 жовтня.

³⁶ Смага И., Боглевская О. ДнепроГЭС: топи своих, чтобы чужие боялись // Газета по-киевски. – 2010. – 31 августа.

Дніпра для участі у відбитті очікуваної спроби німців форсувати ріку. Біля ріки концентрувалися сили стрілецької дивізії (один з її полків залишився в пастці на Хортиці), полку НКВС, двох артилерійських полків, менших підрозділів, які до підходу основних сил армії утримували Запоріжжя. Особовий склад цих частин сумарно нараховував понад 20 тис. бійців. У ніч на 18 серпня в широкій смузі від Нікополя до Каховки і Херсона почався відхід на лівий берег двох загальновійськових армій і кавалерійського корпусу. А це ще 12 дивізій (150–170 тис. солдат і офіцерів).

Армійські втрати від повені свого часу називав публіцист і громадський діяч в еміграції Ф. Пігідо. Він писав про приблизно 20 тис. червоноармійців, які загинули у плавнях³⁷. Але це було лише припущення, яке не базувалося на по-справжньому достовірних джерелах. Про події на Дніпрогесі Ф. Пігідо розповідали частково у 1942 р., а частково вже в еміграції колишній офіцер Червоної армії, що був у серпневі дні в Запоріжжі, та троє мешканців міста. Тож він слушно застерігав: «Цілком зрозуміло, що перевірити кількість тих, що загинули, неможливо. Отже, називаю цю цифру з застереженням»³⁸.

Ми теж не маємо даних, які б дозволили з'ясувати точні втрати від водної стихії в армійських частинах. Але спробуємо визначити, наскільки вони могли бути помітними. Звернемося до документів і спогадів.

Повінь представляла настільки серйозну загрозу, що у зв'язку з нею штаб 18-ої армії видав окреме розпорядження з приводу підвищення рівня води у Дніпрі, яке почалося внаслідок відкриття шлюзів (так у документі – Авт.) у Запоріжжі на гідроелектростанції. Розпорядження містило 7 пунктів, які наказувалося виконати, щоб прискорити переправу і уникнути втрат. У ньому, зокрема, визнавалося, що війська, котрі вже переправилися, залишались у плавнях і вимагалось їх там не затримувати. Окремо констатовалась погана організація переправи: величезне скупчення обозів на під'їзних шляхах, повільне і неорганізоване завантаження, неорганізований підхід частин до переправи³⁹. Подібні розпорядження були й по 9-ій армії та кавалерійському корпусу.

Картину негараздів під час переправи доповнюють спогади С. Тюленєва. Він писав, що в середньому ширина Дніпра в місцях переправи складала два кілометри. Війська мали понтонно-переправне майно лише для спорудження легких поромів. Особливо важко було кавалеристам, яким окрім гармат і транспорту, треба було переправити близько 9 тис. коней. Коні однієї з двох кавалерійських дивізій взагалі долали ріку вплав⁴⁰.

Виходячи з вищевикладеного, сформулюємо висновок: потужна повінь не могла не завдати відчутних втрат в умовах, коли Дніпро долали величезні

³⁷ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. – Київ: Смолоскип, 2002. – С. 52.

³⁸ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». – С. 52.

³⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 372-373.

⁴⁰ Тюленев И.В. Через три войны. – С. 143-144.

маси військ, які під час переправи зіткнулися зі значними проблемами в її організації.

Повернемося до визначення загальної кількості тих, кого так чи інакше зачепив дніпровський потоп. Відштовхуючись від вищенаведених нами даних, назвемо орієнтовну цифру 450 тис. осіб. Можливо, саме на підставі подібних розрахунків А. Румме писав про 75–100 тис. загиблих внаслідок висадження Дніпрогесу. При цьому він, як і Ф. Пігідо, слушно зауважував: ймовірно⁴¹.

Запропонована Румме цифра все ж видається перебільшенням. Якщо її прийняти, доведеться погодитися з тим, що повинь забрала життя кожного четвертого – п'ятого, хто потрапив у її зону. Це все ж, мабуть, не відповідає дійсності. Але й декілька тисяч, а, швидше за все, понад десять тисяч жертв, про яких, на наш погляд, можна говорити – теж свідчення катастрофи. Катастрофи, якій немає жодного виправдання. Вона б сприймалася дещо інакше, якби висадження Дніпрогесу диктувалося жорстокою необхідністю. Однак, як ми з'ясували, цієї необхідності не було. Гідростанцію, звичайно, відступаючи з міста, потрібно було виводити з ладу. Але Запоріжжя після 18 серпня було радянським ще 46 днів.

Якби підрив здійснили в день, коли залишали місто, про жодні істотні втрати не йшлося би. На той час війська й ополченці вже відступили від Дніпра. Далі на схід покотився потік біженців. Та й взагалі висаджувати греблю не було б потреби. Німці вже були на лівому березі вище й нижче по Дніпру, і наявність чи відсутність переправи в Запоріжжі їх мало обходила. Тож достатньо було б вивести з ладу лише агрегати станції. Щоправда, руйнування греблі ускладнювало ворогу спробу відновити її роботу. Але це ж стосувалося й радянської сторони. Назад повертатися все ж збиралися?

Драма 18 серпня стала ілюстрацією ставлення держави до своїх громадян. Для її очільників трагічні долі простих людей були не вартою уваги пустою абстракцією. Такому ставленню завдячували своїм благополуччям виконавці підриву Дніпрогесу. Вони, бачте, помилилися в розрахунках, у результаті чого в тілі греблі виник неочікувано величезний розлом. Якби не це, жертв було б на порядок менше. Що чекало підривників в умовах війни та ще й у сталінській державі, якби загибель безвинних співвітчизників когось турбувала? Запитання риторичне. Розстрілювали за менші провини, часто уявні. У нашому випадку для московського керівництва важливим був лише факт виконання наказу. Тож за розпорядженням з Москви Б. Епова і О. Петровського з вибаченнями звільнили з-під арешту. Невдовзі вони вже підривали Волховську ГЕС, а протягом наступних років війни виконували спеціальні секретні завдання на різних фронтах. Б. Епов, до речі, учасник висадження в повітря храму Христа Спасителя в Москві, став лауреатом Сталінської премії.

Надмірна нервозність, страх, у якого, як відомо, «очі великі» визначили не лише долю Дніпрогесу. Запоріжці й захисники міста перебували під

⁴¹ Румме А.В. Скажите людям правду. – С. 128.

пресом неймовірного, але очевидного факту, який до початку війни видавався більш ніж фантастичним: німці на Дніпрі. Тому поряд з героїзмом і самопожертвою зустрічалися й прояви паніки, плутанини і сум'яття.

Скажімо, німці лише підходили до Запоріжжя, а вже злетіли в повітря будинок НКВС, ще декілька серйозних установ. Підрив здійснили, зрозуміло, самі «бійці невидимого фронту». Міський хлібозавод підірвали під час роботи, разом з працівниками⁴². Інший приклад. Командир і політрук зенітно-артилерійського полку вже в ніч з 17 на 18 серпня залишили свою частину і їх затримали аж у Синельникові та віддали до суду військового трибуналу. Поспішило залишити місто все партійне керівництво. Панічна втеча місцевих очільників не могла залишитися непоміченою й спровокувала потік біженців із числа робітників і службовців, які самочинно полишали роботу. Частина запоріжців, вважаючи неминучим прихід у найближчі години німців, почала розбирати продовольчі й промислові товари зі складів і магазинів. Проти них міліція застосувала зброю⁴³.

Яскраву панораму паніки й хаосу в місті знаходимо в спогадах В.А. Мірошніченка, який пережив ті події у ранньому підлітковому віці. 18 серпня він був з друзями у кінотеатрі.

«Під час сеансу раптом все вимкнулося... і хтось гукає: «Товариші, спасайтеся хто як може! Німці в городі!». Ми теж вискочили на вулицю... А по ній біжать люди, авто, повозки, коні, все рухається в безладі в район Південного вокзалу... І тут я почув два потужних вибухи. Дивимось, а біля пекарні... крики, вбиті і поранені. Як я зрозумів, – зірвали пекарню, впала стіна на вулицю, а там була черга за хлібом. Загинуло багато, бо поруч народ також тягнув вже з підвалів... патоку, мед та вино, бочки відкривали ломами... Бачив я також потім, як розтягували крам з магазину «Торгсин», там четверо чоловіків стягували дуже великий килим, і двоє, що були наверху, впали вниз разом з тим килимом... Такий безлад був кілька днів, а може й тиждень»⁴⁴.

⁴² Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». – С. 50, 52; Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Критика, 2011. – С. 33.

⁴³ Котов Г. Ф. О первом дне войны и обороне Запорожья // <http://www.veteranovd.zp.ua/?p=3198>

⁴⁴ Інтерв'ю В. А. Мірошніченка, 1930 р.н., зап. Поповим О.М., Айбабіним С.С., Штейнле О.Ф. 10 грудня 2011 р. – Хв. 32-33 // Особистий архів О. Штейнле.

3. «...и несколько вражеских переправ»

Майже на всіх сайтах та у більшості друкованих видань, присвячених бурхливим подіям 18 серпня 1941-го в Запоріжжі, проходить «качка» з маленькими різновидами, *що могутня хвиля після знищення Дніпрогесу змела кілька ворожих переправ та потопила німців, що вже сиділи в плавнях*. А в деяких матеріалах потім додається, що вода все ж таки не ділить на «своїх» та «чужих». Автором цього твердження, як зазначалося вище, був письменник Сава Голованівський. Ось як, наприклад, писали про це в книзі, автори якої у 1976 р. були удостоєні Шевченківської премії в галузі літератури: «Гігантський водоспад ринув униз по Дніпру. Він змив декілька наведених через ріку німецьких переправ, потопив чимало фашистських підрозділів, які забралися в плавні»⁴⁵. Однак загалом, ця «качка» не знайшла значного поширення протягом існування Союзу РСР. В офіційній радянській версії подій 1941-1943 рр. на Запоріжжі провина за руйнування греблі гідроелектростанції цілковито покладалася на німецьку сторону⁴⁶. Тож розповіді про підрив радянськими військами Дніпрогесу 18 серпня 1941 р. викликали занадто багато незручних питань.

Реанімація «качки» відбулася вже в незалежній Україні. Факт підриву Дніпрогесу саме радянськими військовими інженерами О. Петровським та Б. Єповим став доведеним. І стара версія про німецькі переправи, знищені штучною повинню, дуже добре допомогла вписатися цьому епізоду в канонічну версію оборони Запоріжжя 1941 р. Тож «качка» «попливла» просторами мас-медіа в матеріалах про сторінки історії нашого краю часів Другої світової війни⁴⁷. Таке «нищення» німецьких переправ продовжується і сьогодні. Так, запорізька газета «Индустриальное Запорожье» (від 22 червня 2012 р.) друкує спогади свідка подій серпня 1941-го Алли Пелехової. І всередині живих спогадів дитини рука газетяра робить сучасну «дорослу» вставку: «Гигантская волна смыла вражеские понтоны, несколько переправ, потопила много фашистских подразделений...»⁴⁸. 17-18 грудня 2012 р. телеканал «Інтер» демонстрував російський телесеріал «Снайперы. Любовь под прицелом». Німецький генерал, який ґрунтовно готував 1943 р. вибух Днепрогесу, за версією авторів фільму так охарактеризував відповідні дії радянських мінерів 1941 р.: «Русские произвели взрыв впопыхах.

⁴⁵ Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. – Київ: Политиздат Украины, 1976. – С. 31.

⁴⁶ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С. 128.

⁴⁷ Запорожье в период ВОВ (Великой Отечественной войны) // http://zabor.zp.ua/zaporozhye/istoria_zaporozhye.htm; История Запорожья. Часть 3 // <http://www.photoalbum.zp.ua/history/history/part3.htm>; Запорожье. 1941 // http://waffen.ucoz.ru/news/zaporozhe_1941/2009-09-14-2375; 3 одного металу ллють медаль за бій, медаль за труд // http://www.zgia.zp.ua/gazeta/082011_56.pdf; Участь запорізьких військ у II Світовій війні // <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4731>; Разрушение плотины: подрыв ДнепроГЭСа, 18 августа 1941 г. // http://www.cawater-info.net/review/dneprogess_accident.htm

⁴⁸ Пелехова А. Мы взяли в каждую руку по узлу и направились к плотине // Индустриальное Запорожье. – 2012. – 22 июня.

Уничтожили 20 тыс. своих. Правда – 2 тыс. наших тоже».

Ці висновки пропонуються всім читачам і глядачам, як доведені факти. Двадцять-тридцять років тому теж здавалося, що логіка в тому є: ну хоч якоїсь шкоди німці зазнали від руйнації прикраси нашого міста.

Тема варта того, щоб продовжити розповідь про події 18 серпня 1941 р.

Автори ідеї про знищення високою водою кількох німецьких переправ нижче Хортиці не наводять жодного місця хоч би однієї діючої німецької переправи. Постає питання: чи могли німці на вечір 18-го серпня вже збудувати переправи на Дніпрі, чи дозволяли природні умови навести ті переправи, чи була необхідність у них для Вермахту і чи взагалі були німці в той час на берегах Дніпра? У всіх, хто розуміється на географії та картографії або в тих, хто хоч раз їздив електричкою до станції Таврійськ, цілком логічно виникає також питання-заперечення: а чи могли бути взагалі ті переправи, і чи міг би хтось із військових штабів Вермахту до такого додуматись, щоб гатити переправи через Дніпро у найбільш незручних місцях, тобто там, де плавні Великого Лугу найширші і немає шляхів сполучення?

Час показав, що топографія та картографія не були проблемою для німецького генералітету. Ця проблема була більш притаманна радянському командуванню, яке часто й густо вимагало форсувати річки та ріки не там, де треба, а там, де вийшли до води, і при тому, не зважаючи на наявність тих самих переправних засобів. Отже, влітку 1941-го, під час військових дій форсувати Дніпро від Запоріжжя до гирла можна було в кількох місцях: там, де плавні були найвужчі, де не треба перекладати понтони з острова на острів та й ще в заболочених місцях. Необхідні також шляхи сполучення в тих місцях (бажано залізниця). Таких, відносно зручних, місць було тоді всього три: Розумівка, Нікополь та Каховка. І не випадково командувач 11-ої армії генерал-полковник фон Шоберт обрав 31 серпня 1941 р. Каховку для форсування Дніпра та створення плацдарму під нею, повторивши маневр С. Будьонного зразка 1920 р.

Щоб розібратися та дати відповіді на зазначені вище питання, слід ще раз скласти справжню картину подій Південного фронту за серпень 41-го року та з'ясувати, де і які війська знаходились на берегах Дніпра від 18 до 22-23 серпня. На сьогодні немає перешкод це зробити. Існує достатньо військових документів та мемуарів з обох боків, наукових досліджень тощо⁴⁹.

⁴⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40; Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий / Авт.-сост.: Замлинский В.А. и др. – Киев: Украина, 1991. – 512 с.; От Буга до Кавказа: [сборник / пер. с нем.: Е. Первушина, К. Степанчиков]. – Москва: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 494 с.; Восемнадцатая в сражениях за Родину: Боевой путь 18-й армии / [М.И. Повалий, Ю.В. Плотников, И.М. Ананьев и др.]. – Москва: Воениздат, 1982. – 528 с.; Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – Москва: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 710 с.; Остен В.В. Встань над болью своей. – Москва: Сов. писатель, 1989. – 376 с.; Рунов В. Удар по Украине. – Москва: Вече, 2011. – 381 с.; Мессенджер Ч. Гладиатор Гитлера. Вторая мировая глазами глазами генерала СС. – Харьков, Белгород, 2009. – 320 с.; Мороко В.М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони Запорізького Придніпров'я). – С. 60-72; Героев славных имена: 65-летию Великой Победы посвящается / [авт.-сост. и гл. ред. Н. Кузьменко]. – Запорожье: АА Тандем, 2010. – 224 с.; Иринархов Р. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии. – Москва: Яуза; Эксмо, 2012. – 544 с.

До річч, саме виходом до Дніпра німецьких військ завершувався перший етап відомого німецького «бліцкригу». Завданням був розгром та взяття в полон військ Червоної армії, що перебували на Правобережжі. Сміливості плану для 1-ї танкової групи Евальда фон Клейста та групи армій «Південь» міг би позаздрити сам Ганнібал. Рішучими діями була розірвана радянська оборона південніше Прип'ятських болот, вийшли на київські підступи, а далі повернули на південь, щоб оточити та розгромити армії в центрі та на півдні України. То того ж, воювати Вермахту довелося з чисельно переважаючими силами Червоної армії та на великих територіях українського Правобережжя.

Ця зона бойових дій, яка нас цікавить (від Умані до Одеси)*, від початку серпня 1941 р. належала до Південного фронту, а це чотири армії, що тримали фронт з півночі на південь у такому порядку: 6-а, 12-а, 18-а та 9-а армії. Дві перших армії потрапили в оточення на південь від Умані, тиждень боролися, але до 10-го серпня припинили спротив та склали зброю.

Після такого успіху для захоплення всього українського Правобережжя 1-а танкова група фон Клейста була розпорошена на трьох напрямках. 3-й моторизований корпус (13-а та 14-а танкові, 60-а моторизована дивізія, дивізія СС «Вікінг» та італійська дивізія «Пасубіо») посунув фронтом від Кременчука та Кіровограда на Дніпропетровськ, долаючи послідовно спротив дивізії Резервної армії генерал-лейтенанта Никодима Чибісова. 14-й корпус у складі 9-ї танкової та 25-ї моторизованої дивізії (командувач Г. фон Віттерсгейм) через Криворіжжя рушив на Запоріжжя. А 48-й моторизований корпус під командуванням В. Кемпфа (16-а танкова, 16-а моторизована дивізія та моторизована бригада СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» (далі ЛШАГ)) розпочали наступ на південь у напрямку Миколаїв – Херсон з метою завдати удару 9-й та 18-й арміям. Військ 48-го корпусу виявилось недостатньо для оточення двох радянських армій, які з боями проривалися з напівоточення північніше Миколаєва і виходили на береги Інгульця 17 серпня. Ставка Верховного Головного Командування погодилась з відступом не відразу, також вимагала утримувати та боронити плацдарми Херсона, Каховки, Запоріжжя, Дніпропетровська, Черкас та Києва. А вже 18 серпня починається відступ радянських військ Південного фронту до Дніпра, щоб переправитись на відстані від впадіння Інгульця в Дніпро до Нікополя та закріпитись на лівому березі. Переправа цих двох армій триватиме до 23 серпня, а Берислав німецька 22-а піхотна дивізія захопить аж 26 серпня. Отже, 17 серпня німецькі частини без бою входять до Нікополя, а 18 передові загони ЛШАГ збройно захоплюють Херсон.

Під Херсоном ніхто переправ не робив і на те були вагомні причини. У німців ще не підійшли сапери, раз. Широкі Херсонські плавні – два. Наявність військових кораблів Дунайської флотилії в гирлі Дніпра – три. Форсують річки

* Оборона Одеси покладалася на окрему Приморську армію, яка не підпорядковувалася Південному фронту.

та створюють плацдарми при спротиві ворога в першу чергу піхотні дивізії, а не танкові, – чотири. Піхота німецька не встигала нагнати відступаючих – п'ять. Авіація також передислоковувалася ближче до Дніпра, – шість. Сам Гітлер ще визначався зі своїм генералітетом у суперечках, а що робити далі: чи воювати за планом – захопити Москву та знищити збройні сили СРСР, чи захопити більше територій, а потім вже на Москву, якщо вийде? Це сім.

Є згадування тільки про німецьку розвідку під Херсоном 20-21 серпня. На той час «Лейбштандарт» передав місто Херсон одному з полків 73-ої піхотної дивізії, а сам відійшов на перепочинок та приведення себе до порядку. Було не до форсування. Більш того, спроби форсування були з боку радянських військ. «22 серпня, – зазначає Р. Іринархов, – перед військами 9-ї армії було поставлено завдання – захопити Херсон. Наказ є наказ, його треба виконувати. Генерал Черевиченко сформував зведену групу, до якої увійшли полк 150-ї стрілецької дивізії та кілька підрозділів 51-ї стрілецької дивізії, поставивши перед нею непосильне завдання. Результат: частинам навіть не вдалося перетнути Дніпро, вони одразу потрапили під сильний мінометно-кулеметний вогонь, зазнали великих втрат та відкотилися на попередні позиції». Цим не скінчилося, 24 та 25 серпня були ще дві спроби захопити Херсон з тим же результатом⁵⁰.

Під Нікополем також, окрім розвідки, спроб переправитись не виявлено. Більш того, переправа та саме місто радянські артбатареї тримали довгий час під обстрілом, чим шкоди завдали саме нікопольчанам, а не німцям⁵¹.

18 серпня частини 9-ї танкової від Нікополя, 14-ї танкової дивізій з північного заходу виходять до Запоріжжя, де на підготовлених позиціях їх чекала свіженька 274-а стрілецька дивізія під командуванням полковника Петра Немерцалова з різними допоміжними частинами⁵². Перший бій з німцями виявився вкрай невдалим для 274-ої стрілецької. Стрілецькі полки полишили позиції та почали безладний відступ через греблю та Хортицю на лівий берег⁵³.

У такій ситуації потреби наводити переправи під Розумівкою до самого підриву греблі від 18-ої до 20-ої години вечора (за різними джерелами) у німців не було. Бій склався на їхню користь. Сподівалися на плечах відступаючих радянських військ захопити Дніпрогес і увірватися до Запоріжжя. Про переправу іншим способом у цих умовах мова не йшла. Адже на побудову через Дніпро будь-якої переправи потрібен тривалий час, а не кілька годин. І потрібно мати хоч якісь знання про саперні частини та їхню службу, і тоді питання переправ на 18 серпня під Розумівкою відпаде само собою.

⁵⁰ Иринархов Р. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии. – С. 493-504.

⁵¹ Война глазами подростков / сост. С.В. Шеремет. – Днепропетровск: Пороги, 1993 // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/5-1-0-75>; Борзенко С.А. Жизнь на войне. – Москва: Правда, 1965. – 339 с. // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/6-1-0-19>

⁵² От Буга до Кавказа / Г. Гейер, Э. Макензен. – Москва: АСТ, 2004. – С. 251.

⁵³ Мороко В.М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони Запорізького Придніпров'я); Інтерв'ю В.А. Мірошниченка, 1930 р.н., зап. Поповим О.М., Айбаїніним С.С., Штейнле О.Ф. 10 грудня 2011 р. – 74 хв. // Особистий архів Попова О.М.

Чимало деталей подій, які відбувалися 18-19 серпня в районі Розумівки, містять спогади жителів сусіднього села Біленьке (нині Запорізького району Запорізької області). Микола Книш (1928 р.н., у 1941 р. йому виповнилося 13 років) свідчив, що німецька мотопіхота, рухаючись від с. Мар'ївка, увійшла до Біленького надвечір 19 серпня. На той момент у селі все ще перебували червоноармійці, які не встигли переправитися на лівий берег та були захоплені припливом води після вибуху греблі Дніпрогесу. Майже беззбройні, вони без жодного пострілу здалися в полон⁵⁴. Любов Кута (1918 р.н., у 1941 р. їй виповнилося 23 роки) у 1941 р. проживала у зараз затопленому Каховським водосховищем хуторі Портмашеве. За її спогадами, 18 серпня на лівий берег активно переправлялися радянські солдати за допомогою моторного човна та парому. Вибух греблі застав деяких із них на правому березі. *«А шум ноччю. – описувала вона затоплення. – Кури, люди, скотина! Собаки вують! Крик! Страшний суд! Деревя ж тріщать, ото ж валом іде вода, ламає, трощить! Люди кричать, бо хуторів багато було в плавні»*⁵⁵.

Тож у плавнях під Розумівкою опинилися червоноармійці, які не змогли відступити на Хортицю. У повідомленнях мешканців району можливої переправи відсутні будь-які згадки про неї. За чотири-п'ять днів потому німецькі частини під Запоріжжям були замінені полком угорців, який і перейшов до оборони.

Отже, хвиля від зірваної греблі пішла Дніпром, заливаючи плавні, і чим далі від Запоріжжя, то хвиля меншала. Як зазначалося вище, у цей час, від 19 по 24 серпня дві армії (9-а та 18-а) виходили до Дніпра від Берислава до Нижнього Рогачика та переправлялися на лівий берег. От цим арміям та другому кавалерійського корпусу генерал-майора П. Белова висока вода зашкодила. 20 серпня вода дійшла до Північних Каїр. У щоденнику військового фельдшера 56-го медико-санітарного батальйону 96-ї гірськострілецької дивізії Зінаїди Олександрівни Шиленок відбулася ця ситуація. Авторці опублікованого у 2007 р. щоденника у 1941 р. виповнилося 24 роки. Детальність записів робить його цінним джерелом з історії бойових дій Південного фронту, тим більше, що писати щоденники протягом 1941-1942 рр. заборонялося. Наведемо розлогу цитату, щоб передати картину переправи.

«19 августа.

Днепр. Стоим целый день. К вечеру в 19 часов 30 минут подъезжаем к Днепру. Машины наши недалеко от переправы, но надежд мало на скорую переправу. Куда ни бросишь взгляд, весь отлогий берег и скалы облеплены тысячами машин. Впереди нас автоколонна Дубчака. Мы за ним. Но у нас 3 машины с ранеными. Приемосортировочный и хирургический взводы должны переправиться раньше другого транспорта.

⁵⁴ Усна історія Степової України. – Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 19-20.

⁵⁵ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 59-60.

20 августа.

Днепр. В 5 часов работники взводов переехали на другой берег. Отдыхаем в ожидании машин. Действительно, чуден Днепр при тихой погоде, когда нежные лучи восходящего солнца мягко плещутся в широких водах его. Немного отдохнув, мы пошли купаться. Девушки немедленно приступили к стирке одежды. Смотрим на противоположный берег. Кажется, что ни одна машина не тронулась с места, настолько велико количество их. Нас предупреждают о том, что через короткое время будут открыты шлюзы. Вдруг невдалеке раздался выстрел. Все машины, стоящие на нашем берегу, помчались вперед с криком о том, что вода прибывает. Многие идут пешком. Проезжаем через плавни, которые поражают своей чарующей живописностью. Проезжаем через мостик небольшой рукав Днепра и въезжаем в село Северный Каур. Здесь в церкви ночуем, поджидая остальные машины»⁵⁶.

Таким чином, підстав говорити про наявність уже наведених переправ, або тих, що наводили німецькі сапери в межах 18-20 серпня 1941 р., на сьогодні немає. Це є звичайною «качкою».

⁵⁶ Шиленок З.А. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград / [предисл., подгот. текста и публ. Ю.И. Шепетова] // Военно-исторический архив. – 2007. – № 8. – С. 86-102; № 9. – С. 116-134; № 10. – С. 131-151; № 11. – С. 132-151 // http://14gvard.info/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=5

4. Евакуація

Розповідь про гіркі місяці 1941 р. буде неповною без висвітлення питання про евакуацію з області виробничих об'єктів, матеріальних цінностей промисловості і сільського господарства.

Проводячи прес-конференцію з нагоди відзначення 70-річчя оборони Запоріжжя, міський голова у благородному регіонально-патріотичному запалі говорив, що в місті було зосереджено близько половини промислового потенціалу країни (?) і без його переміщення на схід справи у війні склалися б значно гірше, а втрати були б істотно більшими.

Якщо судити по цифрах про розмах евакуації, що постійно озвучуються, це не таке вже і перебільшення. Але звідки ці цифри? Десятки років із публікації в публікацію переходять одні й ті ж дані, які беруть зі спогадів та декількох документів, стовідсоткова достовірність яких чомусь вважається аксіомою. Часто автори взагалі не обтяжують себе посиланнями на будь-які документи.

Спробуємо відділити зерно від нажитниці й почнемо з огляду джерел. Документів серед них критично мало. Перш за все, це доповідна записка Запорізького обкому КП(б)У й виконкому облради в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, РНК СРСР і РНК УРСР про евакуацію, датована 3 жовтня⁵⁷. Складена за лічені години до залишення Запоріжжя, вона фіксує факт вивезення з області обладнання 25 великих заводів, 45 підприємств місцевої легкої, харчової промисловості і промкооперації. Містить записка й інформацію про евакуацію сільськогосподарських об'єктів. При цьому в доповідній конкретні (вкрай скупі) дані наводяться лише по 5 запорізьких заводах («Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», алюмінієвий, електродний і магнієвий). Форс-мажорні обставини, в яких готувалася записка, змушують віднести її до розряду документів, дані яких можна використовувати лише у зіставленні з іншими. Частина перерахованого в документі обладнання не дійшла за призначенням, й зараз уже неможливо встановити – чи воно просто безслідно зникло на неосяжних просторах великої країни, чи взагалі було лише на папері.

Є документи Державного архіву Запорізької області, які дозволяють відтворити більш-менш повну картину евакуації трьох заводів («Дніпроспецсталь», коксохімічний, паровозоремонтний) і частково семи («Запоріжсталь», алюмінієвий, Комунар, моторобудівний ім. Баранова, 9-й завод м. Осипенко («Південгідромаш»)) та показати атмосферу, в якій вона здійснювалася.

Але, як і при оцінці записки від 3 жовтня, змушені застерегти – наявні архівні матеріали не можуть вважатися абсолютно достовірними. Лише по окремих заводах збереглися акти, які склалися по завершенню евакуації й підписувалися відповідальними за неї особами. Готувалися вони, як

⁵⁷ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов. – С. 56-61.

правило, безпосередньо перед відступом тими, хто був зацікавлений зафіксувати по можливості такі підсумки, які б не залишали сумніву – вивезено все чи майже все. Це ж стосується й звітів, які керівники підприємств писали через 2-3 місяці потому.

Ще більш критичного ставлення вимагають спроби назвати конкретні дані по евакуації, які учасники подій зробили вже в повоєнні роки. Серед таких спроб окремо виділимо оформлені у вигляді публікації в збірнику спогадів свідчення О. Шереметьєва, який у 1941 р. обіймав посаду начальника «Головспецсталі» наркомату чорної металургії й відповідав за евакуацію запорізької групи заводів⁵⁸. Ці свідчення побачили світ через більш ніж 20 років після подій початку війни. Й це не могло не позначитися на їхній точності. Так, за Шереметьєвим, Запоріжжя обороняли війська Південно-Західного фронту (насправді Південного) і бій з німцями до ранку 19 серпня тривав на лівому березі, безпосередньо в місті. Але головне в іншому. Маємо справу з типовими «спогадами» чиновника високого рангу (на час їх написання Шереметьєв був заступником голови ВРНГ РРФСР). Очевидно, насправді «згадував» посередник – анонімний літературний ремісник. Замовлення виконано ним у стилі, в якому пізніше, у 70–80-ті роки, готувалися численні книги про підприємства в серії «Історія фабрик і заводів». Набір пишномовних фраз-штампів, перерахування сотень імен і прізвищ рядових і генералів виробництва, яких, насправді, Шереметьєв не знав не те що у 1962 р., а й у 1941 р.

Ці спогади не варті були б уваги, якби не важлива обставина. Без будь-яких посилань на джерела в них повідомлялося: потрібно було вивезти 320 тис. т вантажів і їх 100% вивезли. Для цього використали 16 тис. вагонів⁵⁹. Оскільки ці дані наводилися вперше, варто було б назвати документи, які дозволяли дійти такого висновку. Натомість вони одразу й беззастережно були взяті на озброєння. Їх наводили у багатотомних виданнях, монографічних дослідженнях, комплексних роботах з історії Запорізького краю і краєзнавчих працях. Вони обов'язково озвучуються на всіх присвячених тим чи іншим подіям війни запорізьких урочистостях.

Щодо історіографії, то вона представлена головним чином працями місцевих краєзнавців, які виконані в публіцистичному стилі. У таких «дослідженнях» марно шукати посилання на джерела. У свій час на загальносоюзному рівні евакуація як окрема тема розроблялася лише поодинокими авторами, які обмежувалися публікаціями статей⁶⁰. По Запоріжжю в них все вибудовувалося навколо доповідної від 3 жовтня. Однак зустрічаємо й

⁵⁸ Шереметьєв А.Г. 45 дней, 45 ночей // Гвардия тыла. – Москва: Госполитиздат, 1962. – С. 16-30.

⁵⁹ Шереметьєв А.Г. 45 дней, 45 ночей. – С. 23, 29.

⁶⁰ Митрофанова А.В. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) // История СССР. – 1960. – № 3. – С. 33-48; Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941–1942 гг. [Сб. статей]. – Москва: Наука, 1966.

окремі посилання на архів міністерства (наркомату) чорної металургії СРСР. У присвячених темі війни загальних працях евакуації із Запоріжжя відводиться декілька абзаців. Це в кращому випадку.

Дещо інформативніший блок досліджень з історії радянської економіки та залізничного транспорту доби Другої світової війни. Ці праці можна поділити на дві групи. Одну складають праці з поверховими, іноді навіть фантастичними твердженнями про евакуацію Придніпров'я. Звичайно, треба враховувати, що авторам для оцінки ситуації в усіх регіонах країни потрібно було опрацювати величезний масив документів і матеріалів. Але більшість із них вивченню проблеми присвятили все життя, й можна було б сподіватися на різницю між публікаціями, які виходили з друку з інтервалом у 20–30 років. На жаль, цього не бачимо.

Пошлемося для прикладу на монографію Я. Чадаєва⁶¹. Вперше вона побачила світ у 1965 р. й через 20 років була перевидана без жодних змін. Евакуації в ній відведено окремий розділ. Але посилання на документи, зокрема архівні, в розділі відсутні. Джерелом стали в основному праці загального характеру з історії економіки СРСР. Уявлення про події в Запоріжжі автор будував виключно на згаданому нами збірнику документів 1959 р. Припинення подачі електроенергії й води на запорізький проммайданчик Я. Чадаєв пояснював не виведенням з ладу Дніпрогесу (про цю «деталь» він очевидно взагалі не знав), а сильним артилерійським обстрілом й прямим влучанням снарядів у заводські приміщення 19 серпня. Обладнання моторобудівного заводу його працівники демонтували, виявляється, ведучи водночас разом з бійцями Червоної армії бій з частинами Вермахту.

Іншу групу складають дослідження, автори яких не обмежуються посиланнями на одне-єдине джерело. Плюси і мінуси робіт цієї групи проілюструємо на прикладі праць Г. Куманьова, спеціаліста з історії залізничного транспорту СРСР у 1941–1945 рр. загалом та його ролі в евакуації зокрема. Між першою публікацією молодого вченого і останньою вже маститого академіка РАЕН проміжок у півстоліття, але різниця в інформаційному наповненні відсутня⁶². Те ж стосується й трьох монографій вказаного автора⁶³. Між першою і третьою – чверть століття. Але монографії ідентичні дослівно, змінені лише назви розділів. Це очевидний мінус. Плюс же в тому, що в Куманьова відсутні казкові сюжети Чадаєва й, головне, він залучив

⁶¹ Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Москва: Мысль, 1985.

⁶² Куманев Г.А. Советские железнодорожники в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 36–52; Куманев Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941–1942 годы // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6. – С. 7–27.

⁶³ Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). – Москва: Издательство АН СССР, 1963; Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945. – Москва: Наука, 1976; Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР. 1941–1945. – Москва: Наука, 1988.

до обігу матеріали архіву наркомату шляхів сполучення. Хоча при цьому зазначимо: перевірити точність і коректність посилань на цей архів ми, на жаль, сьогодні можливості позбавлені.

У цілому змушені констатувати: нестача достовірних джерел, які дозволили б скласти чітку картину перебігу й підсумку евакуації, розбіжності в даних, які вони містять, позначилися на якості вивчення теми. Дослідники могли отримати результат, лише просіявши через наукове сито великий масив інформації. Для цього потрібен час, терпіння і бажання. Очевидно, і з першим, і, особливо, другим та третім були проблеми. Тому маємо розмаїття оцінок, вже починаючи від визначення дат початку і завершення евакуації. Не знайдено спільний знаменник і в питанні про її масштаби (кількість вивезених підприємств, тоннаж, вагони тощо).

Ми теж спробували хоча б частково обійти гору. Здалося, що принаймні для визначення загальної вартості виведеного з-під удару ворога та й для уточнення даних про евакуйоване обладнання достатньо виконання простих арифметичних дій. Маємо дані про номенклатуру обладнання 1941 р. та загальну вартість основних фондів підприємств на початок війни. Є акти надзвичайної комісії по встановленню і розслідуванню здійснених німцями руйнувань. І у 1941 р., і у 1943–1944 рр. обрахунок здійснювався на основі стабільного курсу карбованця, незмінного ще з 1926–1927 рр. Тож віднімаємо одне від іншого і отримуємо об'єктивну оцінку евакуйованого.

Однак не все так просто. З'ясовується, що на рахунок окупантів записали все, що було знищено і зруйновано під час війни. Хоча до цього доклали зусилля обидві сторони. До речі, визнання цього очевидного факту знаходимо навіть там, де на це сподіватися можна було б найменше. У спогадах Л. Брежнєва про 1946 рік у Запоріжжі наштовхуємося на сентенцію: «Усе підірвано, спалено, порушено війною»⁶⁴.

У тому, що противника вважали винним у всіх руйнуваннях, була своя логіка. Якби не німецька навала, не довелось би знищувати обладнання, техніку, матеріали, капітальні споруди, продовольство, худобу тощо. А отже за виведене з ладу власними руками теж повинен відповідати ворог. Але автори актів надзвичайної комісії на цьому не зупинилися. Очевидно за вказівкою Москви, задля досягнення максимального пропагандистського ефекту і в розрахунок на компенсацію від переможених вони запропонували астрономічні цифри. Піддавати їх сумніву ніхто публічно не наважувався, й вони благополучно дійшли до наших днів.

Тож згідно із актом надзвичайної комісії лише в Запоріжжі німці знищили 27 заводів і 41 фабрику⁶⁵. Пізніше, у 1947 р., у звіті Запорізької облради наводилися дані про знищення окупантами в обласному центрі 66 підприємств союзного і республіканського підпорядкування та сотень підприємств

⁶⁴ Брежнев Л.И. Воспоминания. 2-е изд., доп. – Москва: Политиздат, 1983. – С. 86.

⁶⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов. – С. 129.

місцевого. В останньому документі перераховувалися 13 найбільших заводів м. Запоріжжя і два м. Осипенко, які були зруйновані і розграбовані⁶⁶. Із руйнуванням зрозуміло. Але як ці підприємства можна було грабувати, якщо відповідно до рапортів про евакуацію з них практично все вивезли, а те, що не встигли, вивели з ладу? Це залишається загадкою.

Ми порівняли вартість основних виробничо-промислових фондів найпотужніших підприємств Запоріжжя станом на 1 січня 1941 р. з рахунками, виставленими нацистам у квітні 1944 р. З'ясувалося, що ці рахунки склали майже 103% показників 1941 р. По Дніпрогесу ж вони сягали понад 197% довоєнного рівня, а по заводу ковкого чавуну (Верхня Хортиця), який евакуювати не встигли, 1697%⁶⁷.

Подібну невідповідність спостерігаємо і в оцінці збитків, завданих сільському господарству області. Підрахунки велися дуже ретельно. У список було включено все аж до двох вівчарок та одного віслюка⁶⁸. Однак показує інше. Якщо вірити підрахункам, німцям та їх союзникам вдалося забити або вивезти набагато більше худоби, ніж її було на початок війни. Те ж стосується й сільськогосподарських машин, основу яких складали трактори і комбайни. Їх окупанти знищили 69927 одиниць⁶⁹. У той же час за актом від 3 жовтня з області не встигли вивезти лише 1514 тракторів і комбайнів. Та й взагалі на початок евакуації їх нараховувалося 8509⁷⁰.

Отже, цей нібито легкий шлях насправді веде до глухого кута. Тож з'ясовуватимемо суть справи, виходячи з наявного матеріалу. І почнемо з перебігу подій війни, які зумовили необхідність евакуації.

Як відомо, Рада з евакуації була утворена постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР уже на третій день війни. Евакуацію розпочали з вивезення готової продукції, запасів матеріалів та сировини, обладнання, яке не було задіяне у виробничому процесі, а також сімей працівників народного господарства. У Запоріжжі після 30 липня відповідно до розпорядження ДКО розгорнули роботи з демонтажу обладнання і металоконструкцій недобудованої доменної печі № 4 «Запоріжсталі». Ще у відносно спокійній обстановці поки що досить глибокого тилу пішли перші ешелони на Нижньотагільський металургійний завод.

⁶⁶ Отчет о деятельности исполкома обласного Совета депутатов трудящихся за период 1940–1947 гг. – Запорожье, 1948. – С. 20.

⁶⁷ Доклад о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных на территории Запорожской области // ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 37; Списки промышленных предприятий с производственными показателями за 1940 год // ДАЗО. – Ф. 2515. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 20.

⁶⁸ Доклад о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных на территории Запорожской области. – Арк. 54 зв.

⁶⁹ Отчет о деятельности исполкома областного Совета депутатов трудящихся за период 1940–1947 гг. – С. 20.

⁷⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов. – С. 59.

7 серпня Рада з евакуації прийняла постанову «Про евакуацію членів сімей робітників та службовців з Дніпропетровської та Запорізької областей». Наркомат шляхів сполучення зобов'язали щоденно, починаючи з 8-9 серпня, протягом 10 днів відправляти із Запоріжжя по два ешелони.

Евакуація мешканців Запоріжжя

Далі прийшла черга підприємств неметалургійного спрямування. За розпорядженням з наркомату 9 серпня розпочалася часткова евакуація паровозоремонтного заводу. 11 серпня евакуаційні роботи розгорнули на моторобудівному заводі, 17-го – на «Комунарі». Але масштабна евакуація ставала фактом лише в міру того, як наближалися ворожі війська. 18 серпня ДКО визначив порядок евакуації підприємств, розташованих на лівому березі Дніпра. Евакуацію із Запорізької області координував член Військової Ради Південного фронту Л. Корнієць (до війни і після неї Голова РНК УРСР). 20 серпня в місто приїхав О. Шереметьєв. На місцевому рівні відповідальних за окремі ділянки евакуаційних робіт загалом і уповноважених з евакуації на заводах і підприємствах 18 серпня на засіданні свого бюро призначив обком КП(б)У. Обком брав на себе функцію забезпечення евакуації вагонами. Директорів заводів і керівників господарських організацій зобов'язували щоденно подавати відповідні заявки⁷¹.

Однак гладко було на папері... Початок масштабної евакуації зірвали обставини суб'єктивного характеру. Деякі дослідники затримку з евакуацією промислових гігантів Запоріжжя схильні пояснювати тим, що весь ресурс вагонів спрямовувався на екстрене вивезення устаткування металургійних заводів, розташованих на правому березі Дніпра Дніпродзержинська і Дніпропетровська. Проте евакуацію заводу ім. Дзержинського провели 8–15 серпня, останній ешелон із заводу ім. Петровського відійшов 16 серпня⁷².

Насправді, причиною стало інше. Як ми зазначали вище, з виходом ворога до Дніпра Запоріжжя охопила паніка, запанував хаос, городяни тікали з міста.

Масштаб втечі проілюструємо декількома прикладами. 18 серпня всупереч забороні до Краснодарського краю виїхали п'ять працівників Ленінського

⁷¹ Запоріжський обком Компартии України. Протоколи №№ 108–110 засідань обкома КП(б)У // ДАЗО – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 545. – Арк. 1-2.

⁷² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 1. – С. 278.

райкому партії. У їх числі ті, хто працював на «героїчних» напрямках – завідувач й інструктор військового відділу, штатний пропагандист. Залишили місто заступник голови міськради й секретар цієї ради⁷³.

Про ситуацію на заводах можна судити з пояснення, яке дав директор «Дніпроспецсталі» О. Трегубенко в евакуації. «У зв'язку з захопленням німецькими військами 18.08 правого берега Дніпра більшість працівників втекли з заводу і за межі Запоріжжя. Деяка частина була організовано вивезена в м. Сталіно»⁷⁴. Але особливо на рівні заводів відзначилися працівники алюмінієвого. Група заводчан, яку очолив парторг ЦК ВКП(б) на ДАЗі, виїхала в Новомиколаївський район, звідки відмовлялася повертатися. Дії парторга стали предметом розгляду на рівні райкому КП(б)У. Відзначалося, що провину цього працівника ідеологічного фронту поглиблювало те, що підприємство він залишив, знаючи про арешт директора заводу Ю. Славського й головного інженера І. Пустильника⁷⁵ і в ситуації, коли залишалися не відвантаженими до 300 т готового металу. Дезертирував заступник директора ДАЗу Л. Дашевський. Скориставшись машиною, яка була в його розпорядженні, він поїхав у Сталіно⁷⁶.

Не відставали й керманічі рангом нижче. Начальник охорони допустив пограбування заводу, розпустив підлеглих й теж подався до Сталіно. Зникли з підприємства начальник електролізного цеху і його заступник. Аж на станції Микитівка в Донбасі отямився начальник відділу рафінування цього цеху. Компанію йому склав начальник зміни водопостачання. «Творчо» підійшов до справи один із механіків електролізного цеху. Захопивши заводський мотоцикл, він подолав на ньому виснажливу дорогу в Краснодарський край⁷⁷.

Органами НКВС були затримані в Сталіно й етаповані до Запорізького слідчого ізолятора директор і декілька інших керівників магнієвого заводу⁷⁸.

Краснодарський край обрали своїм маршрутом утікачі з електродного заводу. Ті, хто були посадою нижче й не мали відповідних можливостей, переховувалися десь у місті⁷⁹. Окремі керівники не просто залишали виробництво, а й будучи переконаними, що ворог з години на годину ввійде в Запоріжжя, віддавали наказ на знищення обладнання. Так, за розпорядженням директора заводу феросплавів підпалили трансформаторні камери печей

⁷³ Ленинский районный комитет КП Украины г. Запорожья. Протоколы №№ 113-132 заседаний бюро райкома КП Украины // ДАЗО – Ф. 164. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 111-116.

⁷⁴ Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». Баланс производства завода за июль м-ц 1941 с приложением доклада о проведении эвакуации завода, отчет о расходах по эвакуации // ДАЗО – Ф. 2463. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 5.

⁷⁵ Обставини арешту й тривалість перебування під вартою цих керівників, які в працях місцевих краєзнавців фігурують як організатори евакуації, нами не встановлені.

⁷⁶ Ленинский районный комитет КП Украины г. Запорожья. – Арк. 108.

⁷⁷ Ленинский районный комитет КП Украины г. Запорожья. – Арк. 113.

⁷⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Запоріжжя. – Ф. ПС. – Спр. 1624, 1625.

⁷⁹ Ленинский районный комитет КП Украины г. Запорожья. – Арк. 108-109.

«Міге». Військовий трибунал цю ініціативу оцінив розстрілом, який замінили штрафним підрозділом⁸⁰.

Панічні настрої відчувалися не лише у прифронтовому Запоріжжі. Директор 9-го інструментального заводу наркомату авіаційної промисловості (м. Осипенко) С. Бейлінсон 13 серпня виїхав до Москви, як він згодом пояснював, для доповіді керівництву треста про план евакуації й назад не поспішав. Сподівався, що німці «допоможуть» й повертатися вже не буде куди? 21 серпня з наркомату до треста надійшла вказівка терміново демонтувати обладнання заводу. У доповідній записці, яку С. Бейлінсон писав уже у 1942 р. в далекому сибірському Бердську, він вказував, що «негайно виїхав з Москви», але в Осипенко чомусь з'явився лише 26 серпня. Тож не дивно, що за відсутності керівника, яка, очевидно, на місці небезпідставно трактувалася як втеча, серед працівників заводу «поширювались різні чутки, аж до контрреволюційної агітації»⁸¹. Страх настільки вразив свідомість і відбився в пам'яті, що навіть після війни головний енергетик заводу Д. Ключенко згадував: «Німці вже були у Мелітополі. А ми відправили лише три ешелони»⁸². Насправді евакуація заводу розпочалася 30 серпня, й до втрати Мелітополя залишалося ще більше місяця.

Гасло «Рятуйся, хто як може» запанувало і у прифронтових сільських районах. Можливості для порятунку були, звичайно, не в рядових працівників. Дерзирство й створення атмосфери паніки серед колгоспників інкримінували кільком головам колгоспів Василівського і Кам'янсько-Дніпровського районів, керуючому пунктом із заготівлі зерна в останньому районі. У невідомому напрямку виїхали окремі працівники районної влади у Великій Лепетисі тощо⁸³.

Залишається відкритим і питання про місцезнаходження в критичний момент обласного партійного керівництва⁸⁴. Здається, благородний порив обкому КП(б)У очолити евакуацію закінчився на прийнятті згаданого нами вище рішення 18 серпня. До того дня засідання обкому відбувалися щотижня від одного до трьох раз. Наступне ж після 18 серпня бюро датоване 1 вересня. У вересні – перші дні жовтня місцеві партійні вожді збиралися ще

⁸⁰ Открытое акционерное общество «Запорожский завод ферросплавов»: 70 лет по пути свершений / М.И. Тепер [и др.]; ред. кол. В.Д. Белан [и др.]. – Запорожье, 2003. – С. 40.

⁸¹ Доповідна записка директора 9-го заводу м. Осипенко (Південний завод гідравлічних машин «Південгідромаш» Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України, м.Бердянськ Запорізької області) Бейлінсона С.Л. про евакуацію заводу // ДАЗО. – Ф. Р-3660. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 114.

⁸² Кривошей М.Ф., Михайличенко В.И. Сто лет в рабочем строю: Краткий очерк истории Бердянского Южного завода гидравлических машин им. 60-летия Советской Украины. – Днепрпетровск: Промінь, 1985. – С. 25.

⁸³ Запорожский обком компартии Украины. Постановления бюро обкома КП(б)У // ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 2–10.

⁸⁴ Штейнле О.Ф. Керівна верхівка Запорізької області у 1939–1941 рр.: колективний портрет // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 76.

тричі, але питання евакуації їх вже не цікавило.

Спокій на лінії фронту все ж вгамував пристрасті й дозволив розпочати системну евакуацію.

Переходячи до аналізу її проведення, зробимо застереження. Ми не повторюватимемо тих авторів, які давали перелік евакуйованого обладнання аж до окремо взятого верстата. Тим більше, що вони просто переповідали текст записки 3 жовтня, декількох актів і окремих доповідних, що збереглися, складених особами, які відповідали за евакуацію. Акцентуватимемо увагу на визначенні реальних масштабів евакуації, ступені достовірності даних про неї. Спробуємо розібратися і з ситуацією в області, оскільки евакуаційні заходи за межами Запоріжжя майже не розглядалися.

У Запоріжжі регулярна робота з евакуації на основних заводах розпочалася від 21 серпня. Окрім взяття під контроль загальної ситуації в місті цьому посприяло й відновлення енергопостачання після введення в дію тимчасової електролінії з Донбасу. За його відсутності, з 18 до 21 серпня стояли крани й інше необхідне для демонтажу й повантаження обладнання. Вручну й з механічними лебідками вдавалося працювати лише з легкими й малогабаритними вантажами.

Протягом декількох днів поступово розв'язувалася проблема дефіциту робочих рук. Частина робітників, які залишили виробництво, все ж поверталася на заводи. Допомогло і їхнє активне матеріальне стимулювання, забезпечення безкоштовним харчуванням, які на свій страх і ризик на частині підприємств організовували заводські керівники евакуації. Щоб не витратити час, тих, хто був задіяний на евакуаційних роботах, перевели на казарменне становище. Ряди працюючих поповнили робітники й інженери, які на законних підставах залишили місто 18 серпня. Ешелон з ними повернули з Синельникового. Почали прибувати монтажники, відряджені в Запоріжжя зі Сталінської області.

На демонтажі металургійних заводів у місті на кінець серпня зосередили близько 5,5 тис. робітників і спеціалістів. 3900 з них працювали на «Запоріжсталі», 920 – на «Дніпроспецсталі». Завдяки цьому за 10 днів, що залишалися до кінця місяця, за даними А. Митрофанової, яка посилалась на архів міністерства чорної металургії, із «Запоріжсталі» відвантажили 1927 вагонів, «Дніпроспецсталі» – 1130⁸⁵.

Хроніка наступних тижнів евакуації відсутня. Перша конкретна інформація за вересень пов'язана з алюмінієвим заводом. Скандально почавши евакуацію, його працівники тим не менше першими серед металургійних підприємств її завершили. Останній ешелон пішов з заводу 16 вересня. Однак дані про хід і підсумки евакуації цього заводу обмежуються трьома реченнями доповідної записки за 3 жовтня: «З алюмінієвого заводу вивезено більше 1000 вагонів обладнання, близько 1000 тонн алюмінію і 4000 тонн

⁸⁵ Митрофанова А.В. Евакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.). – С. 36.

алюмінієвих шин. Повністю вивезено обладнання електролізного, глиноземного й електроцехів. Демонтовані й відправлені підстанція «А», трансформатор, парокотельний цех і 3 печі «Міге» підірвані»⁸⁶. Наведені вище цифри викликають скепсис. Все обраховано в круглих тисячах. Але, як відомо, джентльменам прийнято вірити на слово. Тим більше, що 3 жовтня вони явно нервували, а тут ще вимагають прозвітуватися.

Один із «джентльменів» Л. Корнієць у записці на ім'я М. Хрущова вже 21 вересня відрепортував: «По місту Запоріжжю всі заводи евакуйовані. Евакуація проведена організовано, з маркуванням усіх частин»⁸⁷. Що спонукало до такої заяви, незрозуміло. Можливо, надихнула інформація, яка стосувалася алюмінієвого заводу.

Ще одні й водночас останні проміжні дані знаходимо у Г. Куманьова. Посилаючись на архів наркомату шляхів сполучення, він стверджував: перевезення від початку евакуації й до 24 вересня склали по «Запоріжсталі» 12435 вагонів, «Дніпроспецсталі» – 2013, алюмінієвому заводу – 2032 (порівняємо з інформацією від 3 жовтня), коксохімічному – 904, моторобудівному – 2064⁸⁸.

На початку жовтня евакуація тривала. Серед тих підприємств, що її ще не завершили, були й два основних: «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь».

⁸⁶ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов. – С. 56.

⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. – Т. 2. – Москва: Воениздат, 1961. – С. 144–145.

⁸⁸ Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941 – 1942 гг. [Сб. статей]. – С. 125; Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945. – С. 147.

Ніщо не віщувало драматичний фініш, який стрімко наближався. Принаймні, не віщували запоріжцям цивільним, включно з керівниками області. 2 жовтня бюро обкому КП(б)У розглянуло цілком «мирне» питання про збір теплих речей і білизни для Червоної армії. На 6 жовтня запланували з цього приводу «викликати на килим» секретаря Андріївського райкому⁸⁹.

Однак 3 жовтня вранці на заводах отримали наказ негайно, за годину, відправити останні ешелони по залізничній лінії Запоріжжя – Пологи – Волноваха, єдиній ще не перехопленій ворогом. Директор «Дніпроспецсталь» писав навіть про 15 хвилин, які виділили для трьох підготовлених на той момент «його» ешелонів⁹⁰.

У світлі цього викликає заперечення непорушна теза про повну евакуацію всіх запорізьких заводів. Якщо її прийняти, доведеться визнати рідкісне на межі дива співпадіння. На заводи надійшла команда на екстрені припинення робіт і виїзд, а там, очевидно, відповідали: «От і добре, ми щойно якраз на сьогоднішній ранок все завершили».

Наказ про негайну евакуацію допоміг далеко не всім. Останні ешелони із Запоріжжя були німцями перехоплені й розстріляні за 20 – 25 км від міста на перегоні Кирпотіне – Фісаки.

Отже, 3 жовтня евакуація не завершилася, як прийнято стверджувати, а припинилася. Це, зрозуміло, зовсім різні речі. Які її підсумки?

Автори доповідної від 3 жовтня вказували, що із Запоріжжя передислоковано на схід 44 підприємства союзного, республіканського, обласного й міського підпорядкування та промкооперації. При цьому лише по п'яти з них, як ми вказували, розглядаючи джерела, дали конкретну інформацію. Але вкрай стисло, від одного до декількох речень. Цифрові дані знаходимо в документі по двох заводах. Окрім алюмінієвого, про який вже йшлося, ще одне-єдине речення: «З заводу «Запоріжсталь» вивезено близько 8000 вагонів чорного металу, обладнання доменного й мартенівського цехів, тонколистового й середньолистового станів вивезено повністю»⁹¹. Знову кругла цифра, яку можна зіставити хоча б із запропонованою Г. Куманьовим зовсім іншою.

Що ж до евакуації із Запоріжжя окремо взятих підприємств, то залишилися документи лише по трьох із них. Це звіти директорів «Дніпроспецсталь» й коксохімічного заводів, а також виконуючого обов'язки начальника паровозоремонтного заводу. Звіти склалися після прибуття на місце нового розташування. Окрім того, по коксохімічному заводу зберігся й складений ще в Запоріжжі 27 вересня акт, підписаний директором, головним інженером, секретарем парторганізації, заступником Головкиксу й затверджений Шереметьєвим.

⁸⁹ Запорожский обком компартии Украины. Постановления бюро обкома КП(б)У // ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 547. – Арк. 12.

⁹⁰ Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». – Арк. 7 зв.

⁹¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов. – С. 56.

Оскільки вказані підприємства знаходилися в ідентичних з іншими умовах, це дозволяє відтворити загальну картину евакуації й ступінь її завершеності.

Отже, згідно зі звітом з «Дніпроспецсталі» вивезли 2327 вагонів. З них із обладнанням – 797, металоматеріалами – 1430. Евакуювали 25300 т готової продукції і напівфабрикатів. Загальний обсяг переміщеної на схід готової і незавершеної продукції, сировини, різноманітних матеріалів склав 33585 т⁹².

Багато це чи мало? Наскільки повною була евакуація? У звіті визнаються значні втрати обладнання обох сталеплавильних і прокатного цехів. Майже повністю вдалося вивезти лише ковальський і термічний цехи⁹³. Зауважимо, в неодноразово згаданій нами доповідній записці від 3 жовтня ситуацію на «Дніпроспецсталі» вміло завуалювали, згадали демонтаж і евакуацію сталеплавильного цеху №2 й обійшли мовчанням інший. Пізніше втрату обладнання першого цеху пояснили потраплянням у нього авіабомби і двох снарядів⁹⁴.

Залишилося на заводі й 25550 т готової продукції і сировини. Окрім того, не змогли вивезти 1350 т палива (кокс, вугілля, пек кам'яного вугілля) і на суму 409 тис. карбованців вогнетривів⁹⁵. Як бачимо, по готовій продукції й сировині цифри евакуйованого й залишеного приблизно рівні.

Атмосфера, в якій проходила евакуація, є ще одним чинником, що спонукає до обережності в сприйнятті наявної інформації про її підсумки.

У наркоматівському висновку з наданої О. Трегубенком доповіді вказувалося, що звіт не повністю підтверджується документально. Це й не дивно, якщо мати на увазі умови, в яких здійснювалася евакуація. У пам'ятний день 18 серпня документи й справи заводу управління «невідомими особами були вилучені з місць зберігання, ... розкидані по кімнатах і частково знищені». Керівники відділу капітального будівництва, на балансі якого знаходилося все обладнання заводу, в перший день оборони зникли і за період демонтажу й евакуації на роботу не повернулися. Головний бухгалтер приєднався до ешелону із заводчанами лише 18 вересня на станції Тихорецька й прибув до місця нового призначення 31 жовтня.

Подібна картина спостерігалася й в здавалося б спокійному Сталінську (Новокузнецьку). Хоча більша частина ешелонів відправлялися із супроводжуваними, двосторонні акти прийому вивезеного обладнання і матеріалів не склалися, завод розвантажували в безладі. Із відправленого за місцем призначення прибуло до 70% відвантажених вагонів. Директору «Дніпроспецсталі» неодноразово пропонувалося вжити негайно заходи щодо розшуку обладнання, металу й інших матеріалів, відрядити для цього своїх співробітників. Востаннє така вказівка надійшла 26 грудня 1941 р.⁹⁶

⁹² Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». – Арк. 10-11.

⁹³ Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». – Арк. 13.

⁹⁴ Кравченко Г. С. Военная экономика СССР. 1941–1945. – Москва: Воениздат, 1963. – С. 101.

⁹⁵ Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». – Арк. 24.

⁹⁶ Запорожский Электрометаллургический завод «Днепроспецсталь». – Арк. 2-2зв.

Вищенаведене не дозволяє однозначно стверджувати, що всі 30% загублених вантажів насправді існували, і дає підстави говорити про дуже велику відносність даних про евакуацію.

Коксохімічний завод. В акті про евакуацію від 27 вересня зафіксували відправку 932 вагонів (542 з обладнанням, 126 – з металом, трубами і рейками, 100 – з вогнетривкою цеглою, 150 – з готовою продукцією, 14 – з персоналом). Вивезли навіть 31 коня і 100 голів рогатої худоби⁹⁷.

Однак при цьому евакуація на Коксохімі повторювала вади дніпроспецсталівської. Уже в заводському акті від 2 вересня читаємо: «Кількість тонн відправленого металу у зв'язку з аварійним демонтажем в умовах воєнних дій точно не враховувалась». Ще на початку евакуації спалили технічний архів заводу. Така ж доля спіткала й архів бухгалтерський. Його документи, «у період відсутності охорони невідомими особами спалені з метою підпалу контори». Не все з вивезеного дісталось пунктів призначення. Контроль на етапі надходження фактично був відсутній. Звіт по евакуації, за винятком касового й неповних даних щодо витрат на евакуацію, не було підготовлено⁹⁸. Тож і в цьому випадку залишаються питання.

Паровозоремонтний завод чомусь виявився сиротою, й дослідники обділили його увагою. Зокрема, автори останньої на сьогодні праці про оборону Запоріжжя обмежилися повідомленням, що його евакуація тривала 4 дні й завершилася вже 18 серпня. «Було вивезено все обладнання, матеріали й паровози, що знаходилися в ремонті»⁹⁹. Але це твердження дуже далеке від реальності.

Евакуація заводу тривала до 3 жовтня. Збереглося декілька документів про неї. Це датована 1 січня 1942 р. доповідна записка виконуючого обов'язки головного бухгалтера, який на момент евакуації на заводі не працював, і в Уфу, куди передислокувався ПРЗ, потрапив випадково. Йому довелося очолити облікові роботи з евакуації, оскільки більш знайомі зі справою колеги залишилися в Запоріжжі. Зрозуміло, що в силу цього документ не викликає особливої довіри. Більш інформативними є складені виконуючим обов'язки начальника заводу, його помічником, а також комісаром з евакуації акт 10 лютого та доповідна про евакуацію від 26 березня 1942 р. й пояснювальна записка до неї.

Парадоксально, але наявність трьох документів лише ускладнює з'ясування істини. У них різні дані як щодо кількості вивезеного, так і щодо повноти евакуації. Це вкотре підтверджує суб'єктивність таких матеріалів.

Якщо в доповідній записці повідомлялося, що була забезпечена повна евакуація верстатного і електрообладнання, інструментів і матеріалів,

⁹⁷ Запорожский коксохимический завод... Бухгалтерия. Отчет об эвакуации завода за 1941 год // ДАЗО. – Ф. Р-2493. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 27.

⁹⁸ Запорожский коксохимический завод. – Арк. 80, 143.

⁹⁹ Подвиг за порогами. 70-летию обороны Запорозжя посвящается / В. И. Шевченко (автор-составитель), Л. Н. Малыхина, Т. К. Шевченко и др. – Запорожье: АА Тандем, 2011. – С. 49.

знято й відправлено 24 мостових крани вантажопідйомністю від 5 до 75 т, то в пояснювальній записці говорилося про неповну евакуацію матеріально-технічних цінностей заводу. До того ж, станом на 15 лютого десь у дорозі знаходилися 32 з 278 вагонів з обладнанням.

Акт від 10 лютого фіксував несподівану точність в оцінці вартості залишеного в Запоріжжі – 1 841 496 крб. і 46 копійок. Укладачі акту пояснювали причини незавершеності евакуації, перш за все, відсутністю достатньої кількості вагонів.

Як і для запоріжців з інших заводів, на котрих на початку жовтня ще тривали роботи, фінал для паровозоремонтників склався драматично. Останній ешелон не пройшов далі станції Кирпотіне. При розстрілі його німцями загинули документи на оплату праці щодо евакуації, а відповідні суми довелося закопати поблизу одного із сіл. Заводчани змушені були повертатися до Запоріжжя¹⁰⁰.

Звернемо увагу на ще один важливий момент. Керівники ПРЗ, які, зрозуміло розбиралися в тонкощах залізничної справи, подали інформацію про кількість використаних для евакуації вагонів у двох варіантах обчислення. У доповідній записці вказувалося, що з 21 серпня до 3 жовтня до Уфи відвантажили 280 вагонів, а в двухосному обчисленні до 420¹⁰¹. Окрім цього випадку подібне уточнення ми зустріли лише одного разу. Говорячи про «Запоріжсталь», автори книги про Запорізький індустріальний комплекс повідомляли, що із заводу було відправлено 9600 вагонів з матеріальними цінностями, або 12600 в двухосному обчисленні¹⁰². Очевидно, саме за другим варіантом наводив дані, які нами використані, Г. Куманьов. А оскільки ні в документах, ні в дослідженнях цей момент не враховується, залишається лише гадати, що малося на увазі в тому чи іншому випадку. У світлі вищевказаного значною мірою втрачає сенс обговорення питання про кількість використаних в евакуаційних роботах вагонів.

Ще раз зробимо наголос на тому, що зібрані нами і підтверджені документами дані відображають типову для Запоріжжя в цілому ситуацію. Жодне з підприємств не змогло прозвітуватися про повне вивезення обладнання й матеріалів. Та й взагалі свідчення про загальний обсяг переміщеного можна доповнити лише інформацією по «Запоріжсталі», яку вже наводили ряд авторів¹⁰³. Стосовно інших підприємств не залишилось чогось більш-менш конкретного.

¹⁰⁰ Запорожский паровозоремонтный завод... Годовой отчет (по основной деятельности) за 1941 год // ДАЗО. – Ф. 972. – Оп. 4. – Спр. 871. – Арк. 6-7.

¹⁰¹ Запорожский паровозоремонтный завод... Годовой отчет (по основной деятельности) за 1941 год. – Арк. 7.

¹⁰² Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. – С. 35.

¹⁰³ Подвиг за порогами. 70-летию обороны Запорожья посвящается; Горячее дыхание: Краткий очерк истории металлургического завода «Запорожсталь». – Днепропетровск: Промінь, 1984. – 120 с.

Вкажемо, що проти опонентів, які наполягають на версії про стовідсоткове вивезення обладнання й продукції з об'єктів всього Запорізького промислового комплексу, свідчать не лише звіти безпосередніх організаторів і учасників евакуації, а й матеріали актів, які складали після визволення міста. У повідомленні надзвичайної державної комісії знаходимо довгий перелік обладнання, готової продукції, сировини, матеріалів (переважно металургійних заводів), які, починаючи з жовтня 1941 р., вивозилися із Запоріжжя німецькими фірмами¹⁰⁴. Перелік справляє враження.

А що відбувалося в області? На відміну від Запоріжжя господарські об'єкти в ній не мали скільки-небудь істотної економічної ваги. Певний виняток становили хіба що заводи союзного підпорядкування в Осипенко, Мелітополі, Великому Токмаку. Евакуації з районів не надавали особливого значення, що створювало проблеми при її проведенні.

Чи не єдиним джерелом, яке дозволяє оцінити розмах евакуації в районах, залишається все та ж доповідна записка від 3 жовтня. У першу чергу вона містить загальну картину евакуації заводів трьох вище названих міст. Вивезено нібито все, окрім сировини. Те, що не встигали евакуювати, знищили (у тому числі повністю завод ковкого чавуну в Мелітополі)¹⁰⁵. Цю скупку інформацію доповнюють деякі архівні матеріали. Ми вже робили посилення з іншого приводу на звіт директора 9-го заводу в Осипенко. Він вказував, що заводу виділили 150 вагонів під обладнання і 100 для робітників, службовців та їхніх сімей. Якщо обладнання, за твердженням Бейлінсона, вивезли, то 70% працівників залишилося в окупації¹⁰⁶. З Мелітополя обладнання його 4 основних заводів повантажили в 2 тис. вагонів¹⁰⁷. Але чи цього вистачило незрозуміло.

У районах області стрімкий перебіг подій, який закінчився оточенням радянських військ, залишив на полях значну частину врожаю, особливо пізніх культур. Зібрали 480 тис. т зерна (у 1940 р. – 1 млн 600 тис. т). Вивезти вдалося 410 тис. Решту знищили або роздали населенню¹⁰⁸. Численні свідчення говорять про те, що зерно насправді лише спалювали та псували (обливали гасом), й місцевим мешканцям діставалося те, що вдалося вихопити з палаючих елеваторів. Додамо, що свого часу цинічно-брехливу

¹⁰⁴ Сообщение Чрезвычайной Государственной комиссии... // ДАЗО. – Ф. 1662. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13-16.

¹⁰⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 56-58.

¹⁰⁶ Доповідна записка директора 9-го заводу м. Осипенко (Південний завод гідравлічних машин «Південгідромаш» Міністерства машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії України, м. Бердянськ Запорізької області) Бейлінсона С. Л. про евакуацію заводу // ДАЗО. – Ф. Р-3660. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 17.

¹⁰⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – С. 427.

¹⁰⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 60; Доклад о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, совершенных на территории Запорожской области. – Арк. 30.

версію оприлюднило партійне видання – зерно, яке залишилося невивезеним, колгоспники, виявляється, знищили за власною ініціативою¹⁰⁹.

Худоба колгоспів і радгоспів у тил просто переганялася. Значна її частина була спожита військами на місці (дві армії стояли в південних районах області більш ніж півтора місяці).

До 1 жовтня провели часткову евакуацію техніки й обладнання 54 МТС. Це стосувалося головним чином не переданих в армію тракторів. Їх відправляли своїм ходом. Інші 23 МТС евакуацію повинні були здійснити з 3 по 6 жовтня¹¹⁰. Не варто пояснювати, чим вона завершилася.

Була спроба забезпечити масштабну передислокацію цілих колгоспів у Саратовську область. 8 вересня на виконання вказівки РНК СРСР відповідну постанову прийняли виконком облради й обком КП(б)У. Передбачалося, що для вивезення колгоспників та їхнього майна вистачить сім днів, з 8 по 15 вересня. Проте постанова була лише зразком маніловського проєкту й скоріше стала звичайною чиновницькою відпискою на наказ «згори». У ній, зокрема, розписувалися три десятки залізничних станцій, від Джанкоя до Пришиба, від Фісак до Царекостянтинівки, на які повинні були прибути ті, кого передбачалося евакуювати. Щоб зняти з себе відповідальність, обласні очільники передали переселенському управлінню РНК СРСР й УРСР, а також управлінню Сталінської залізниці заявку на потрібну кількість вагонів¹¹¹. Зрозуміло, ніхто заради селян не збирався на тиждень паралізувати магістраль, яка живила війська половини фронту в час виснажливих боїв на якраз його південному фланзі в межах Запорізької області.

Загалом по області, не виключаючи й Запоріжжя, евакуація не торкнулася місцевої промисловості й колгоспного виробництва. У роки окупації працювало більше 98% довоєнних підприємств цієї категорії, у тому числі всі 100% у Запоріжжі, Мелітополі й Осипенко¹¹².

Однак повернемося знову до Запоріжжя. Ще раз вкажемо: твердження про повну евакуацію його промислових підприємств не має документального обґрунтування. Як і магічна сумарна цифра 320 тис. т евакуйованих вантажів. До цієї цифри у своїх обрахунках не наближаються навіть її завязаті апологети.

Але оскільки вона стала своєрідним символом подій 72-річної давнини, спробуємо з'ясувати ще й технічну сторону проблеми. Чи могла подолати таку планку Сталінська залізниця?

Залізничники області у передвоєнному 1940 р. щомісяця в середньому

¹⁰⁹ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації / [редкол.: О. С. Шерстюк (гол. ред.) та ін.]. – Київ: Політвидав України, 1968. – С. 203.

¹¹⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 59.

¹¹¹ Запорожский обком Компартии Украины. Протоколы №№ 108–110 заседаний обкома КП(б)У // ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 545. – Арк. 26-29.

¹¹² Списки действующих и бездействующих предприятий по районам области за 1943 год // ДАЗО. – Ф. Р-2515. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 4-35.

відправляли 387,5 т вантажів¹¹³. Як відомо, активна евакуація із Запоріжжя почалася 21 серпня. Після рапорту Л. Корнійця М. Хрущову 23 вересня залізниця припинила подачу вагонів для потреб евакуації. Її відновили 27 вересня. Але на той час німці вже вийшли на основну магістраль, яка йшла від Запоріжжя на Харків. Залишався лише одноколіїний з незначною пропускною здатністю шлях на Донбас через Пологи.

Тобто відносно інтенсивна евакуація могла, по суті, здійснюватися лише протягом місяця. Але якими були можливості залізниць в кінці літа – на початку осені 1941 р., які пріоритети лежали в основі її діяльності? Чи могла вона понад 80% свого довоєнного потенціалу віддавати обслуговуванню потреб евакуації?

При всій значущості евакуаційних перевезень вони, зрозуміло, не були основними для залізничників. Вже 24 червня рух поїздів перевели на особливий графік, який передбачав першочергове пересування військових ешелонів і вантажів, пов'язаних із стратегічним розгортанням Збройних Сил. Цим графіком регламентувався і порядок обробки залізничниками необоронної продукції. В окремих випадках при нестачі так званого порожняку взагалі протягом 2–3 днів заборонялося транспортування невійськових матеріалів, й проводилося їх примусове вивантаження. На фронтowych дорогах, а такою й була Сталінська, подібна практика була постійною.

З кожним місяцем війни загострювалася проблема нестачі рухомого складу залізниць. Залізничні вузли і станції, мости, ешелони на перегонах піддавалися безперервним бомбардуванням. У початковий період воєнного лихоліття залізничний транспорт втратив 151 400 вагонів, а виробництво нових припинили¹¹⁴.

Паровозобудівні й паровозоремонтні заводи переключили на виконання військових замовлень. Частина з них опинилася за лінією фронту, інші, як от Запорізький, знаходилися в стадії евакуації. Значно скоротився вантажообіг, середньодобовий пробіг локомотивів. Середня швидкість руху вантажних поїздів впала до 15 км за годину¹¹⁵. У цьому плані показово, що «запорізькі» ешелони з вантажами і навіть з працівниками заводів перебували в дорозі 1,5–3 місяці. Деякі не дісталися місць призначення й до початку 1942 р.

Ситуація ж, яка склалася на залізничних шляхах Запорізької області, була особливо напруженою. Основна магістраль, яка йшла через Запоріжжя із Криму на Харків, у межах області й далі в бік Синельникового знаходилася недалеко від фронту. Але головне в іншому. Вона обслуговувала потреби п'яти армій. До лінії фронту йшли ешелони з поповненням, військовою

¹¹³ Народне господарство Запорізької області. Статистичний збірник. – Донецьк: Союзобліквидав, 1972. – С. 145.

¹¹⁴ Куманев Г.А. Советские железнодорожники в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) – С. 40.

¹¹⁵ Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Статистический сборник. – Москва: Информационно-издательский центр Госкомстата СССР, 1990. – С. 158.

технікою, боєзапасами. У зворотному напрямку спрямовувалися санітарні потяги. Здійснювалася постійна ротація між арміями і фронтами. Зокрема, 18-а армія у вересні віддавала цілі дивізії на підсилення військ, що потрапили в скруту під Києвом. При цьому можливості напрямку стримував «тромб» – одноколійний шлях між Запоріжжям і Федорівкою.

Не набагато меншу, а у другій половині вересня і основну роль відіграв уже названий нами раніше залізничний шлях із Запоріжжя в Донбас. Дві дороги з'єднувала «перемичка» Федорівка – Царекостянтинівка. До Царекостянтинівки через Верхній Токмак йшла колія з Осипенко. Але ці шляхи теж були одноколійними.

Слабким місцем у перевезеннях була потреба у постійному дозаяправленні паровозів водою. Колонки водоподачі на станціях були незахищені від авіаударів. Зокрема, з цієї причини в окремі дні серпня на лінії Федорівка – Царекостянтинівка, по якій зазвичай в добу проходило 6–8 пар поїздів, виникали величезні затори до 4500 вагонів¹¹⁶.

Не забуваймо й про іншу важливу обставину – перевезення на залізниці здійснювали майже стовідсотково в темну пору доби. У кінці літа – на початку осені інтенсивний рух обмежувався ліченими годинами. У шпарини між проходженням військових ешелонів намагалися втиснути все. Ми вже згадували спробу переміщення з області колгоспів. ДКО також прийняв постанову про переселення з південно-східних областей України німців. Із Запорізької області вивезли протягом 25 вересня – 2 жовтня 31 320 осіб¹¹⁷. Подачу вагонів для цієї акції контролював НКВС СРСР.

Щоб звести «кінці з кінцями», окремі дослідники евакуації з посиленнями на спогади залізничного керівництва подають епічну картину того, як по шляхах прифронтової зони потяги рухалися безперервним потоком на відстані гальмівного шляху. Але будні залізниці виглядали інакше.

Процитуємо промовисті рядки щоденника залізничника станції Великий Токмак. *«29.VIII. Ще повністю не завершили завантаження, як черговий по станції телефонує й говорить, що... йде група літаків ворожих, усі вискакують із напіввагонів хто куди. Як тільки літаки пролетіли усі назад залізають у напіввагони. Після завантаження вагони виставляємо на станційні шляхи, але лиш виставили вагони чути гул літаків... усі вискакують із напіввагонів і ховаються хто куди, цього разу не обійшлося щасливо, скинули декілька бомб, пошкоджений вугільник за депо»*. Врешті-решт ешелон відправили до Царекостянтинівки, але її вночі двічі бомбили й пошкодили колію і зв'язок. Відносно спокійної Волновахи потяг дістався через 12 годин¹¹⁸. І це ще у серпні, коли ворог був далеко.

¹¹⁶ Куманев Г.А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945. – С. 101.

¹¹⁷ Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – Київ: Рада, 1994. – С. 45.

¹¹⁸ Дневник Смольянинова (1941–1945 гг.). Забытые мемуары / Сост.: А. Бойко, Ю. Каптюх. – Запорожье, 2010. – С. 9-10.

Ми дозволили собі зробити розширений огляд ситуації на залізниці, щоб, як вважаємо, остаточно зняти питання про 320 тис. т. До вищенаведеного лише додамо. Усі без винятку автори звітів про евакуацію фіксували гостру нестачу вагонів, й це було основне, чим вони пояснювали її незавершеність.

Таким чином, із проаналізованого нами матеріалу однозначно випливає, що теза про повну евакуацію у 1941 р. підприємств Запорізького господарського комплексу не знаходить документального підтвердження. Те ж стосується й масштабу евакуаційних робіт, який безпідставно перебільшується. Це втім не означає заперечення значущості, важливості зробленого в екстремальних умовах для збереження й переміщення на схід помітної частки зосередженого в Запорізькому краї економічного потенціалу.

5. Оборона

Ситуація на лінії фронту перед Запоріжжям з 19 серпня і до початку жовтня була стабільно спокійною. Ворог тримав перед містом дві дивізії, а невдовзі ще менші сили. Запорізька ж група радянських військ станом на 21 серпня складалася з трьох стрілецьких дивізій і полку НКВС. 25 серпня було розформовано Резервний фронт. На основі його двох стрілецьких корпусів постали дві армії, що отримали номери попередніх, які не вийшли з оточення. Нова 6-а армія прикривала район Дніпропетровська, 12-а – Запоріжжя. Останньою командував генерал-лейтенант І. Галанін. У складі армії з'явилася й танкова дивізія. Дніпро патрулювали кораблі Дунайської флотилії, які базувалися в Запоріжжі та Херсоні.

**В. Леонов –
начальник Запо-
різького обласного
управління НКВС**

**П. Комаров –
перший секретар
Запорізького міськ-
кому КП України**

Спокій протистояння у Запоріжжі порушувала лише боротьба за о. Хортицю. Після 18 серпня радянські війська перебували в його південній частині. Однак в ніч на 27 серпня, незважаючи на комфортне для радянської сторони співвідношення сил, острів залишили. 600 його захисників, яких підтримували вогнем 2,5 батареї, не стримали атаку 300 врожених піхотинців, підсилених 10 танками і

2 батареями. У штабі Південного фронту цю невдачу пояснювали тим, що атакуючий ворог спирався на артилерійсько-мінометну вогневу підтримку з правого берега¹¹⁹.

В останні дні серпня співвідношення сил у смузі відповідальності 12-ої армії ще більше змінилося на її користь. Для протидії можливим спробам противника форсувати Дніпро з фронтового резерву з півдня в район Михайлівка, Копані, Зелений Гай, станція Кирпотіне (20–40 км на схід від Запоріжжя) перекидався 2-й кінний корпус (дві дивізії). До нього долучалася ще й кінна дивізія, яка прибула з-під Дніпропетровська¹²⁰. Натомість гітлерівці залишили «охороняти» Запоріжжя лише одну, та й то угорську, дивізію, підсилену німецьким танковим полком. Знаючи про це, командування 12-ої армії змогло дозволити собі певну розкіш. У резерв була виведена

¹¹⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 244.

¹²⁰ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 58.

єдина танкова дивізія, а полк НКВС, що був задіяний у боях 18 серпня, та бригаду міліції залучили до служби за прямим призначенням – забезпечення охорони тилу¹²¹.

Пасивність німців повинна була б насторожити. Досвід перших місяців війни мав підказати, що, не атакуючи Запоріжжя з фронту, ворог готував йому місце в «казані» оточення. А тим часом у місті запанувала благодущність. За наказом з Москви повернулася назад більшість керівників-втікачів, які взялися завзято запевняти городян, що тепер вже Запоріжжя нізащо не здадуть і ворога за Дніпро не пустять. Ідилію дещо порушували демонтаж і евакуація обладнання промислових гігантів, які не припинялись.

27 серпня члени Військової Ради Південного фронту доповідали С. Будьонному, що в Запоріжжі навели порядок. Робітники й службовці повертаються, працюють ресторани, торгують магазини. Щоправда, зберігаються великі черги й місто залишається без води. Командувача Південно-Західним напрямом інформували про кампанію з наведення ладу в командному складі 6-ої і 12-ої армій. Цей склад (2 тис. осіб) збиралися перевірити й профільтрувати. Фільтрації підлягали «люди, що весь час бовталися в тилах», а також ті, котрі вийшли з оточення¹²².

Аж надто велика «неповага» німців до захисників Запоріжжя, яка проявилася і в тому, що на Хортиці вони залишили лише союзників, обійшлась їм втратою острова. Хоча цим вони, швидше за все, не переймалися. У ніч з 1 на 2 вересня на острів десантувалася посилена рота стрілецького полку. Зав'язався бій, але під сильним мінометним і кулеметним вогнем бійці

*Переправлення продовольства для радянських воїнів через о. Хортиця.
Серпень 1941 р.*

¹²¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 359.

¹²² Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 60.

змушені були повернутися на вихідні позиції. Нічна вилазка відіграла роль розвідки боєм, виявила основні вогневі позиції ворога.

Вночі 3 вересня Дніпро перетнув вже батальйон і оволодів південно-східною частиною Хортиці. Гітлерівці перекинули підкріплення, але скинути радянських бійців у воду не змогли. Наступної ночі на острів переправились підрозділи двох полків. Після годинної артпідготовки вони пішли в наступ на земляний вал, де були встановлені гармати і вкопані в землю танки. У ніч з 4 на 5 вересня на Хортиці висадилися нові частини. На кінець дня 5 вересня їм вдалося закріпитися на окремих ділянках земляного валу. Ввечері ж почався загальний наступ усіх полків і доданих їм підрозділів у південній частині острова. Перед загрозою оточення ворог залишив важке озброєння і відкочувався по мосту через Старий Дніпро. На ранок 6 вересня Хортицю повністю звільнили. Було знищено близько 500 гітлерівців, захоплено багато зброї і боєприпасів. Полки зайняли оборону по берегу Старого Дніпра.

Допомогу частинам, що наступали на Хортиці, надав загін «Юні чапаєвці», який складався із запорізьких школярів. Ще в двадцятих числах серпня, коли на острові трималися бійці, що залишалися там з першого дня оборони, ці сміливці не раз перепливали Дніпро, розвідували ворога, потім неподалік розпалювали вогнища як умовний знак для дії радянської артилерії і авіації. Член Військової ради фронту О. Запорожець 27 серпня доповідав про них С. Будьонному. За свідченнями очевидців, напередодні вересневого наступу «чапаєвці» вночі в точно обумовлений час теж запалили поряд з позиціями ворога вогнища – орієнтири для артилерії. На жаль, у роки війни майже усі члени групи загинули: одні ще у 1941 р., інші – 1942 і 1943 рр., у час окупації, більшість – 1943–1945 рр. вже у складі Червоної армії.

Хортицька контрнаступальна операція, яка в силу незначних сил противника при інших обставинах не набула б широкого розголосу, в дні суцільних невдач викликала ейфорію, розглядалася як перша ластівка, яка ще не робила погоди, але свідчила про зростаючі можливості Червоної армії. Учасники визволення Хортиці отримали поздоровлення й подяку від С. Будьонного. У наказі Військової Ради армії висловлювалось «тверде переконання, що частини армії будуть і надалі мужньо битися з підлим ворогом, свято виконуючи вказівки товариша Сталіна не допустити жодного ворожого солдата на лівий берег р. Дніпро». Пропонувалося надати Військовій Раді списки бійців, командирів і політпрацівників, гідних представлення до урядових нагород і цінних подарунків¹²³.

Що ж до інших подій на фронті під Запоріжжям, то повторимось, оперативні зведення про них були протягом серпня – вересня одноманітні – ворог здійснює неінтенсивний рушничний, кулеметний, мінометний, іноді артилерійський обстріл лівого берега, час від часу пробує переправляти через ріку розвідувально-диверсійні групи. У зведеннях жодного разу не згадувались атаки ворожої авіації. Та й артилерія окрім позицій 12-ої армії обстрілювала

¹²³ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 360.

лише залізничні вузли. Очевидно, гітлерівці сподівалися зберегти промислові об'єкти, капітальні споруди й інфраструктуру міста для себе. Наведемо одне з повідомлень штабу Південного фронту, яке було типовим: «Частини 12 А 11.9 продовжували розвідку й зміцнювали зайняті рубежі. Противник протягом дня особливої активності не проявляв. Вів артилерійський і мінометний вогонь по передньому краю оборони 12 А і південному вокзалу Запоріжжя. Авіація противника (3 літаки) здійснювала розвідку в районі о. Хортиця, Запоріжжя і лівий берег р. Дніпро»¹²⁴.

Тому й втрати 12-ої армії на Дніпрі, як для масштабів світової війни, протягом півтора місяця були незначними. Як приклад, штаб фронту, інформуючи про дії армії, 19 і 20 вересня згадував про 60 поранених і 4 вбитих¹²⁵. І це на лінії протистояння від майже Дніпропетровська на півночі до плавнів під Василівкою на півдні. При цьому армія отримувала істотне поповнення. Так, лише в останній тиждень серпня і лише в розпорядження однієї 274 дивізії прибуло три маршових батальйони (3 тис. бійців)¹²⁶.

Тож численні квазіпатріотичні сентенції в публікаціях запорізьких краєзнавців на кшталт «півтора місяці в нерівній боротьбі бились захисники Запоріжжя з ворогом і утримували його на правому березі ціною неймовірних зусиль»¹²⁷ належать до категорії міфів. Перспективи утримання міста чимдалі ставали проблемнішими з іншої причини. З кожним днем наростала загроза з півночі. Не говорячи вже про Південно-Західний фронт, ще в серпні почала формуватися вкрай небезпечна ситуація поряд, під Дніпропетровськом.

У критичні дні серпня, коли ворог швидко наближався до Дніпра, був спланований контрудар із дніпропетровського плацдарму. Там створили ударну групу з шести дивізій, основу якої склали щойно сформовані дві танкові дивізії. Дії ударної групи забезпечувала вся авіація фронту й Главкома Південно-Західного напрямку. Залучалась також авіація Верховного Командування й Південно-Західного фронту.

20 серпня планувалося розпочати атаку з тим, щоб вже 23 серпня визволити Кривий Ріг¹²⁸. Але не так сталося, як гадалося. Німці вжили контрзаходи, перекинули на загрозливий напрямок дві танкові й дві моторизовані дивізії. У тому числі з-під Запоріжжя, залишивши там, як вище вказувалося, лише сили прикриття.

Двічі, 19 і 20 серпня, ударна група переходила в наступ «з метою знищити запорізько-дніпропетровське угруповання противника», але в підсумку довелося самим оборонятися й відступати. 23 серпня, коли збиралися звільнити Кривий Ріг, насправді залишили, ледве уникнувши оточення, Дніпродзержинськ, 25 серпня – Дніпропетровськ.

¹²⁴ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 257.

¹²⁵ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 280.

¹²⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 247.

¹²⁷ Богуслав И. Память израненного сердца. – С. 50.

¹²⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 224.

При цьому відступ переріс у панічну безладну втечу, скориставшись якою німці переправились через Дніпро й створили плацдарм в селищі Ломівка (нині в межах Дніпропетровська).

Єдине, чого досягли в останні дні літа і на початку осені, це локалізували ломівський плацдарм, зупинили його розростання. Але своє зловісне призначення дещо пізніше він виконав.

Виправдовуючись за фінішні миттєвості свого перебування на посаді командувача фронту, І. Тюленев писав, що відтягнувши на себе сили ворога, його війська під Дніпропетровськом надали величезну допомогу знекровленим 9-й і 18-й арміям, забезпечили їм можливість відірватись від переслідувачів, підійти до дніпровських переправ¹²⁹. Очевидно, в цьому твердженні є значна доля правди. Але навряд чи виправдане уникнення однієї катастрофічної ситуації шляхом породження іншої.

У вересні ж події розвивалися так, що вже було не до Дніпропетровська. Стрімко наростала катастрофа Південно-Західного фронту. Його рятували й силами армій Південного фронту. Вище говорилося про появу під Запоріжжям кінного корпусу. Не встиг корпус зайняти визначене місце дислокації, як його перенаправили до ломівського плацдарму. Але й там він не залишився. 10 вересня було отримано наказ нічним маршем рухатися аж під Путивль в розпорядження Брянського фронту. Підрозділи, за допомогою яких все ще не полишали надії ліквідувати плацдарм, послабили, віддавши Південно-Західному фронту дві стрілецькі дивізії і частину артилерійських полків.

Що ж до ситуації на лінії фронту південніше Запоріжжя, то, отримавши 17 серпня наказ про відхід за Дніпро 9-ої і 18-ої армії, основними силами виконали його протягом двох днів, повністю до 23 серпня. Ар'єргардні підрозділи 9-ої армії залишили Правобережжя лише 26 серпня. 18-а армія (командувач генерал-лейтенант А. Смирнов), зайнявши оборону в смузі від лівого берега проти Нікополя до Каховки, прикрила західну частину запорізького Придніпров'я з Іванівським, Нижньосірогозьким, Великопетиським районами, що пізніше увійшли до складу Херсонської області. 9-а армія, розташувавшись від Каховки до гирла Дніпра, мала позаду Генічеський, Сивашський, Новотроїцький райони, які у 1941 р. становили південно-західну частину Запорізької області.

Оскільки радянське командування в ті дні ще не полишало плани швидкого повернення на Правобережжя, то перед 18-ою армією стояло завдання

Командарм А.К. Смирнов

¹²⁹ Тюленев И.В. Через три войны. – С. 144.

охорони дніпровської переправи під Нікополем й підготовки до атаки на це місто. Відповідно 9-а армія повинна була утримувати тет-де-пони¹³⁰ у Бериславі й Херсоні і не допустити прориву ворога в напрямку Перекопу.

Обидві армії залишилися на декілька днів без пресингу ворога, що дозволило їм оговтатися від невдач попередніх тижнів, поповнити арсенали важкого озброєння, отримати підкріплення. Недокомплект армій складав, за оцінками Головного Командування Південно-Західного напрямку, 25–30 тис. бійців, у штабі Південного фронту вказували ще вищі цифри.

Однак повністю відновитися армії на початок вересня так і не змогли. У 18-ій армії стовідсотково укомплектували лише кавалерійську дивізію. Стрілецькі дивізії отримали 17 тис., але не вистачало ще 16 тис. осіб і нове поповнення не передбачалось. Особовий склад 9 армії нараховував 48 тис. рядових і командирів. Хоча в серпні в армію влилося більше 16 тис., але потрібно було ще 24 тис. Очікувалось же прибуття 9 тис.¹³¹

Це позначилось у боях, які невдовзі відновилися. А одразу після переправи в арміях запанував спокій. Дніпро видавався магічним рубежем. Здавалося, найважче позаду. У наказах обох командувачів підкреслювалось – привівши в порядок стройові частини й тили, отримавши поповнення армії повинні бути готові «до вирішальних ударів по розгрому і знищенню ворога, що зарвався»¹³².

Події розвивалися таким чином, що командування 18-ої армії до певного часу мало можливість дублювати в своїх бойових розпорядженнях наказ не пропустити жодного німця на лівий берег. Як це робили їхні сусіди вище по Дніпру під Запоріжжям. Цю можливість надавали самі гітлерівці. Вони продовжували застосовувати тактику, яка приносила успіх з перших днів війни – удари у фланги з наступним оточенням. Протидії цій тактиці командування Червоної армії не знаходило і на осінь 1941 р.

Тож у смузі Південного фронту німці атакували 6-у армію (Дніпропетровськ), про що вище йшлося. Наприкінці серпня настала черга 9-ої армії на іншому фланзі. 12-а ж і 18-а армії почувалися у відносному спокої, і їх командування навіть тішило себе ілюзією, що стабільність фронту – це їхня заслуга. Справедливості заради зазначимо, що 18-а армія від самого початку оборони Дніпра перебувала в складнішій ситуації, ніж армія 12-а. Якщо проти оборонців Запоріжжя, як нами відзначалося, діяло дві дивізії, а згодом одна і та угорська, то п'ять дивізій (пізніше чотири) 18-ої армії бачили перед своїм фронтом сім ворожих (6-а і 9-а армії – по дев'ять).

На боєздатність 9-ої і 18-ої армій, як і інших, негативно впливали не лише проблеми з кількісним наповненням частин, але і якісним. Вище вже йшлося про професійний рівень генеральського корпусу Червоної армії, що діяла в Україні. Але бажали кращого й професіоналізм офіцерів на рівні

¹³⁰ *Передмостові укріплення для охорони переправ.*

¹³¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 247-248, 320.

¹³² Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 317.

командирів дивізій і нижче, мужність і стійкість рядових. Так, у наказі командувача 9-ої армії від 21 серпня про приведення військ до порядку констатувалися породжені невисокою морально-вольовою стійкістю низькі бойові можливості частин, починаючи від відділення й закінчуючи дивізією. Перед командирами дивізій і полків ставилося завдання розшукати підрозділи, які відстали, окремих бійців, командирів і частини тилу й приєднати їх до себе. Особлива увага зверталась на «танкобоязнь».

Вимагалось навчити всіх правильно підраховувати кількість танків, щоб в донесеннях говорилося про певні величини, а не просто фіксувалась їх поява і щоб випадкові передові машини ворога не приймалися за танкові ударні групи. Поширені у військах недбалість, боягузтво, панікерство пропонувалося зупиняти розстрілами на місці¹³³. Бойовий дух покликаний були «піднімати» й загороджувальні загони, що розташовувалися за частинами кожної стрілецької дивізії.

Усе це разом узятє мало наслідком і відсутність справжньої, а не паперової оборони Дніпра. У директиві Ставки від 22 серпня констатувалось: «Замість оборони рубежу ріки, навіть на основних напрямках справа зводиться фактично до спостереження. В діях Смирнова і Черевиченко можна углядіти відведення військ за 25–30 км від Дніпра від половини до двох третин сил. На фронті 9А група противника в 100 бійців 21.08 в 19.00 абсолютно безкарно переправилась через Дніпро і вела розвідку. Херсон здали без впертої оборони піхоти, не дивлячись на наявність у Бериславі 2 сп»¹³⁴. Додамо, що всього лише трьома днями раніше утримання Херсона і дніпровських лиманів Ставка визначала головним завданням 9-ої армії¹³⁵.

Ефективна оборона Дніпра була проблемною й без виконання комплексу фортифікаційних робіт. Директива І. Тюленєва від 21 серпня вимагала відповідну роботу розпочати негайно. Передбачалось обов'язкове влаштування протипіхотних (4–5 рядів кілків дроту) й протитанкових перепон, мінних полів і всіх видів загороджень. Для цих робіт залучались місцеві жителі. Але до «негайно» на практиці так і не дійшли.

Тож неприємності були справою часу, і вони не забарилися. Але до їх початку 18-а армія ледве не розпочала наступальну операцію.

Німці не турбували, й це сподвигло на рішучі дії. Значною мірою ситуація була схожа з тією, що склалася під Запоріжжям. Там, як відомо, дещо пізніше, скориставшись слабкістю ворога, 12-а армія звільнила Хортицю. Південніше Запоріжжя вирішили створити плацдарм на правому березі і замахнулися на Нікополь.

Операцію призначили на 27 серпня. Після взяття міста планували перетворити його на протитанковий район. Але в останню хвилину командування Південно-Західного напрямку наступ скасувало. Там вирішили не

¹³³ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 317-318.

¹³⁴ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 11-12.

¹³⁵ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 11.

ризикувати й зберегти синицю в руці. С. Будьонний категорично заявив: «Смирнов не здатен і не має сил провести сміливу операцію по оволодінню Нікополем, тому треба припинити операцію... й організувати міцну оборону лівого берега»¹³⁶.

На прийнятті рішення, очевидно, вплинуло й роздратування тим, що успіх контрнаступу А. Смирнов пов'язував із допомогою авіацією та необхідністю повернути із Запоріжжя з відправлених туди частин хоча б артбригаду¹³⁷. У день початку наступу, що так і не відбувся, О. Запорожець інформував С. Будьонного: Смирнов «весь час плаче, що у нього забрали два корпусних артполки для 12-ої армії, а також 169 дивізію (перекинули до ломівського плацдарму – Авт.), все лякає, що йому нічим буде у випадку наступу противника оборонятися»¹³⁸.

Взагалі-то «плач» командуючого 18-ою армією, на наш погляд, був цілком обґрунтованим. Але тим, хто стояв вище, настирність А. Смирнова не подобалася.

Однак головне в іншому. «Нікопольський епізод» продемонстрував, що постійно звинувачуючи підлеглих у пасивності, командування Червоної армії в Україні само поводитися вкрай нерішуче. Воно боялося прийняття відповідальних рішень й пливло за течією, лише реагуючи на наступальні дії ворога. Показово, що скасувавши наступ на Нікополь, С. Будьонний тоді ж рекомендував 12-ій армії залишити Хортицю (її південна частина була в руках радянських підрозділів) та зосередитися виключно на обороні.

Перепочинок для радянських військ, що тримали оборону в нижній течії Дніпра, тривав для різних підрозділів від одного до двох тижнів. 26–27 серпня було втрачено останній опорний пункт на правому березі – Берислав. 30 серпня німці форсували Дніпро й захопили північну околицю розташованої навпроти Берислава Каховки. Тим самим вони започаткували створення нового плацдарму на Дніпрі.

Неприємно вражає легкість, з якою це було зроблено. Ріку німці вранці 30 серпня форсували силами до батальйону, на середину дня мали в Каховці не більше полку. Цей полк безуспішно атакували частини 9-ої армії, на підтримку яких спрямували армійську та фронтову авіацію і авіацію 51-ої армії, що прикривала Крим¹³⁹. 1 вересня ворог мав на плацдармі вже п'ять полків¹⁴⁰.

У ніч на 3 вересня «щоб покінчити з наливом під Бериславом» на Каховку кинули всі п'ять дивізій 9-ої армії¹⁴¹. Безрезультатно. 7 вересня Каховку удостоїв окремим бойовим розпорядженням С. Будьонний. Розпорядження

¹³⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 63.

¹³⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 376.

¹³⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 62.

¹³⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 247.

¹⁴⁰ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.: В 3 т. – Т.3. В 2 кн. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград. Кн. 1. – С. 319.

починалося категорично: «Ворог, що прорвався біля Каховки, повинен бути зупинений і знищений». Наказ підкріплювався виділенням значного авіаційного підсилення. На вузькій ділянці наступу наземні війська підтримувала повітряна армія зі 100 бомбардувальників¹⁴². Здавалося, від ворожих позицій нічого на залишиться. Але плацдарм ліквідувати не вдалося.

Спираючись на нього, 9 вересня німці перейшли в успішний наступ. За один лише день 9-а армія по суті розсипалась. Процитуюмо драматичне донесення С. Будьонного Й. Сталіну: *«Командувач Південним фронтом Рябишев доповів про загрозливе становище в районі Каховки, де суцільного фронту наших військ на кінець 10.9 не існує. Частини ведуть розрізнені бої з силами противника, що наростають. У підсумку напружених боїв останніх днів більшість наших дивізій зазнали великих втрат: у 296 сд залишилося 150 багнетів, 30 сд має всього не більше полку, 176 сд не більше 500 багнетів, 74 сд – 200–300 багнетів. Обстановка вимагає організації оборони на новому найбільш вигідному рубежі. Приступити до цього треба негайно, інакше розбиті війська відкриють дорогу в Донбас»*¹⁴³. С. Будьонний просив затвердити рубіж оборони на лінії Михайлівка – Мелітополь.

Причини миттєвого краху і по свіжих слідах, і пізніше називалися різні – і об'єктивні, і суб'єктивні. Це значні сили ворога. У донесеннях-виправданнях «на гору» кількість атакуючих німецьких піхотних дивізій за день-два зростає з трьох до шести. Називалась мотомехгрупа до 200 танків, що обходила фланги радянських військ. Командування Південного фронту наголошувало на відсутності не лише в армії, а і у фронту в цілому резервів, які передали в розпорядження Південно-Західного фронту.

Д. Рябишев у мемуарах виділяв суб'єктивний фактор: керівництво штабу 9-ої армії передовірило контроль за діями частин під Каховкою командирам дивізій, досвід яких був недостатнім, а уявлення про матеріально-технічні можливості ворожих військ застарілими. Вони вважали, що таку велику ріку, як Дніпро Вермахт не зможе форсувати значними силами швидко¹⁴⁴.

Завершимо «каховську історію» згадкою про сумний курйоз. У день, коли німці почали розгром цілої армії, на їхні позиції в смузі відповідальності цієї армії здійснили 61 літаковиліт. Крім бомб ворог отримав 40 тис. листівок, 3 тис. листівок-перепусток, 500 кг газет¹⁴⁵. На жаль, інформацією про те, скільки ж гітлерівців скористалося перепустками й пішли в радянський полон, ми не володіємо.

Оргвисновки, до того ж зроблені ще до 9 вересня (втратило посади все керівництво 9-ої армії, включно з Я. Черевиченком), нічого, звичайно, не міняли. Очолив армію генерал-майор Ф. Харитонов. 17-18 вересня залишки

¹⁴¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 328-329.

¹⁴² Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 70.

¹⁴³ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 74.

¹⁴⁴ Рябишев Д.И. Первый год войны. – С. 85.

¹⁴⁵ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 253.

9-ої армії і 18-а армія відійшли вглиб Запорізької області й зайняли смугу від дніпровських плавнів південніше обласного центру до озера Молочного. Противнику відкрили дорогу в Крим.

Оскільки 18-у армію змусив залишити берег Дніпра не ворог (перед армією було лише два румунські корпуси), а крах сусіда, то вона мала час для здійснення московської директиви залишати німцям лише випалену землю. В наказі А. Смирнова «про перегрупування» окремим пунктом значилось: *«При відступі виходити з того, що ворогу не повинно залишитися жодних матеріальних цінностей, для чого знищувати лінії й вузли зв'язку, мости, споруди оборонного значення (електростанції, майстерні МТС тощо), максимально псувати дороги. Усі продовольчі запаси і худоба, які не можуть бути вивезеними в потрібний термін, знищувати (спалювати та інш.). Командирам дивізій виділити з цієї метою спеціальні команди на чолі з відповідальними за це особами»*¹⁴⁶.

Парадоксально, але повсюди при відході Червоної армії місцеве населення почувалося краще, коли відступ виявлявся швидким і хаотичним (як у випадку з 9-ю армією). Тоді в період короткого міжвладдя мешканці міст і сіл отримували можливість зробити запаси промислових товарів першої необхідності й продовольства, що значно спрощувало життя в окупації.

Продовжуючи наступ, противник наблизився на відстань 20–30 км до Мелітополя, важливого стратегічного пункту на шляху до Криму. Ввечері 19 вересня штаб 9-ої армії видав драматично-патетичний наказ, в якому, зокрема, говорилось: *«Армія переходить до впертої оборони на рубежі західніше Мелітополя з завданням у жодному разі не допустити захоплення його ворогом. Відступ закінчено. Країна вимагає боротьби за кожний будинок, за кожну п'ядь нашої радянської землі. Партія і уряд вимагають, щоб за кожну смерть нашого товариша ми знищували десятки фашистів, користуючись укріпленнями й перетворивши кожний осередок оборони в неприступну фортецю. Покращити, поглибити укріплення, організувати систему вогню. Ці завдання довести до кожного бійця. Битися сміливо і героїськи»*¹⁴⁷.

Невідомо, наскільки ефективними були ці заклики-закливання, бо битися за кожний будинок не довелося. Напружена ситуація на декілька днів розрядилася. Німці вирішили використати нові можливості, перш за все, для найшвидшого прориву в Крим, подолання опору 51-ої Окремої армії на Перекопському перешийку. Для цього вони знімали свої ударні частини з фронту під Мелітополем. Радянські ж війська навпаки посилились. 19 вересня у Великому Токмаку й Мелітополі почали розвантажуватися дві свіжі стрілецькі дивізії, які прибули із Закавказзя. На підході були танкові бригади. З Ростова в Осипенко перебазовувалась авіація. Щодня в обидві армії і особливо в 9-у вливалось поповнення з маршових батальйонів і запасних полків.

¹⁴⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 388.

¹⁴⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 349.

Командування Південного фронту виступило з ініціативою використати момент для завдання контрудару. Була правильно спрогнозована можливість німецького концентрованого наступу з флангів фронту в напрямку на Сталіно. У бойовому донесенні Д. Рябишева Генеральному штабу Червоної армії від 22 вересня пропонувалося зірвати наміри ворога негайним упереджувальним ударом по його мелітопольському угрупованню, «оскільки кожний день посилює противника й погіршує наше становище»¹⁴⁸.

Не чекаючи на рішення Москви, командування фронту 20 вересня видало директиву про наступ. Нею основне завдання покладалося на 18-у армію. Вона силами п'яти стрілецьких дивізій, двох танкових бригад, п'яти артполків і протитанкової бригади повинна була знищити мелітопольське угруповання ворога. Ослаблена 9-а армія (п'ять стрілецьких і одна танкова дивізії, танкова бригада й артполк) повинна була допомагати сусідам допоміжним ударом. Маючи свіжий гіркий досвід, командування 9-ої армії у наказі на наступ про всяк випадок попереджало, що «створені за наказом тов. Сталіна» загороджувальні загони дивізій дезертирів будуть затримувати й розстрілювати на місці¹⁴⁹. Разом дві армії як мінімум не поступалися ворогу з його 12 дивізіями, серед яких лише одна була танковою. Наступ планували розпочати 23 вересня.

Однак у Ставці вагалися. З одного боку, пропонований наступ міг справді в разі успіху зняти загрозу флангового охоплення з півдня. До того ж, серйозно підсилював можливості захисників Криму. Але, з іншого боку, надто стрімко й загрозово розвивалися події північніше. Завершивши оточення Південно-Західного фронту, німці розвертали велике угруповання для удару у фланг і тил Південного фронту.

Наступ на півдні тимчасово скасували. Натомість додаткові сили перекидалися на допомогу правофланговій 6-ої армії північніше Дніпропетровська на річку Оріль і під захоплений ворогом Красноград. «Запорізька» 12-а армія заміняла підрозділи 6-ої біля ломівського плацдарму, приймала на себе захист Дніпра аж до Орілі й частину фронту по лівому берегу цієї річки, а також передавала сусідам сформовану в Запорізькій області (Оріхів) 270-у стрілецьку дивізію. Дивізію, яку планували спрямувати з-під Дніпропетровська під Мелітополь, натомість терміново перекидали в район Лозової. Загалом, 12-а армія все більше розверталася основними силами від Запоріжжя, де вже понад місяць панував спокій, у напрямку на Павлоград – Красноград.

26 вересня звільнена після захоплення Києва танкова група німців ударом у тил Південного фронту започаткувала розгром п'яти радянських дивізій, які не дозволяли розширити ломівський плацдарм. Для нейтралізації прориву у 18-ої армії забирали кавалерійську дивізію, танкову бригаду й протитанковий артилерійський полк – частини, які планувалося використати в мелітопольському наступі.

¹⁴⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 280.

¹⁴⁹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 40. – С. 353.

Здавалося, питання цього наступу вичерпане. Однак пізніше від запланованого на чотири дні він таки розпочався. Радянське командування не утрималося від спокуси, коли з'ясувалося, що на мелітопольському напрямку німецькі частини, які спрямовувались на Крим, замінили румунські. Якщо ініціатива наступу 23 вересня виходила, як ми зазначали, від керівництва Південного фронту, то рішення про 27 вересня приймалося всупереч його волі за наказом із Генштабу.

У перший день наступу 18-а армія відтіснила ворога на 20 км, 9-а армія – на 10 км. 18-а армія завдала поразки одній румунській бригаді й розбила іншу. Румуни втратили до 2 тис. вбитими й 300 полоненими. 9-а армія доповідала про 500 ворожих солдат, що залишилися на полі бою в районі Якимівки й захоплені гармати зі снарядами, які одразу використали в бою¹⁵⁰.

Наступний день уже був менш успішним. За ніч німці повернули з Кримського перешийку гірськострілецький корпус (дві дивізії), підтягували резерви й почали переходити в контратаки при підтримці 140 бомбардувальників і 100 винищувачів¹⁵¹. 29 вересня 18-а армія вперед вже майже не просувалася, 9-а – подолала 8 км.

Оскільки і в ході наступу 18-а армія віддавала цілі дивізії і бригади для порятунку 12-ї армії, то 30 вересня вона перейшла до оборони. У результаті чотириденних боїв ця армія майже повністю знищила дві румунські бригади й завдала відчутних втрат піхотній дивізії німців. У донесенні штабу Південного фронту Ставці повідомлялося, що лише в Малій Білозірці й Ульяновці, де відбувалися найзапекліші бої, нарахували 5,5 тис. загиблих ворожих солдат. За цей же час 9-а армія, яка до 1 жовтня ще наступала своїм правим флангом, завдала поразки трьом румунським кавалерійським бригадам¹⁵².

Фіаско румунів визнавали й німці. Ф. Гальдер 30 вересня зробив у щоденнику наступний запис: «Фронт 11-ої армії відновлено. Проте румуни, здається, зазнали тут дуже великих втрат»¹⁵³. Значні румунські втрати згадував і Е. Манштейн¹⁵⁴.

Попри це Мелітопольський контрнаступ визначив сумну долю 9-ої і 18-ої армій. Втягнувшись у нього, вони невдовзі опинилися у безвиході. У ті дні німецьке угруповання з півночі Лівобережжя стрімко рухалося у фланг і тил трьох армій Південного фронту (6-у армію передали відновленому Південно-Західному фронту). Ще 26 вересня командування фронту поставило до відома Ставку, що ворожа мотопіхота з танками швидко просувається на Новомосковськ і Павлоград, а резерви, щоб зупинити цей рух, відсутні. Саме тоді й почали забирати, як вище вказувалося, підрозділи 18-ої армії.

¹⁵⁰ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 25.

¹⁵¹ Рябышев Д.И. Первый год войны. – С. 102.

¹⁵² Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 64.

¹⁵³ Гальдер Ф. Военный дневник. – С. 387.

¹⁵⁴ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 225.

Уже 27 вересня частини Вермахту захопили Новомосковськ, а командувач 12-ої армії утратив зв'язок з трьома своїми дивізіями. Тоді «вистрілив» ломівський плацдарм. Значна частина 12-ої армії опинилася між молотом і ковадлом, між танковою групою німців у Новомосковську і їхніми силами, котрі пішли в атаку з плацдарму. Одна дивізія армії припинила існування, з оточення в наступні дні виходили лише невеликі групи й окремі бійці. Інші дві дивізії хоча й збереглися як бойові одиниці, але втратили майже весь свій склад. Штаб Південного фронту доповідав Ставці, що 27–29 вересня 12 армія своїм правим крилом безладно відходила на східний берег Самари, а командування й штаб армії втратили на цій ділянці керованість військами¹⁵⁵. Цими драматичними подіями розпочалася Донбаська оборонна операція, що тривала до 4 листопада. У хроніці радянсько-німецької війни в її рамках прийнято розглядати й останні бої у запорізькому Придніпров'ї.

Ставка, втративши відчуття реальності, вимагала контрнаступу й розгрому новомосковського угруповання. Вважалося, що ворог має одну танкову й одну-дві моторизовані дивізії. Насправді в атаку йшла бронегрупа Клейста (4 німецькі і 2 словацькі дивізії), а також корпус з ломівського плацдарму. Тож замість знищення ворога отримали 1 жовтня його новий потужний удар у напрямку на Павлоград, Синельникове, Запоріжжя. Противник майже безперешкодно просувався на південь і схід, глибоко охоплюючи Південний фронт і, перш за все, 9-у і 18-у армії, створюючи безпосередню загрозу їхньому тилу.

Лише після цього, 2 жовтня, отримала наказ припинити наступ 9-а армія. Але в наказі не йшлося про негайний відхід з метою уникнути оточення. Ставилася завдання утримувати досягнуте. Аналогічний наказ на збереження позицій виконувала 18-а армія.

Штабом фронту передбачалося, що 18-а армія з метою не допустити прориву ворога в район Поліг лише надвечір 5 жовтня вийде на оборонну лінію Любицьке, Оріхів, Великий Токмак. Планувалося, що днем раніше лінію Молочанськ, Мелітополь, озеро Молочне займе 9-а армія. При цьому від неї вимагалося міцно утримувати район Мелітополя¹⁵⁶.

3 жовтня Ставка видала директиву на відведення в цілому Південного фронту на рубіж Павлоград, Васильківка, Оріхів, Мелітополь. Але робити це наказували без поспіху. Вимагалося перед відходом поставити в новий район деякі дивізії й артилерію й лише після цього дозволялося зайняти його основними силами¹⁵⁷.

Однак 4 жовтня 12-а армія вже залишила Запоріжжя. При цьому, попри неспроможність затримати ворога на полі бою, встигали успішно виконувати розпорядження про знищення всього і вся, але свого. У наказі штабу 12 армії про відступ не забули передбачити ліквідацію того, що не можна

¹⁵⁵ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 63.

¹⁵⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 52.

¹⁵⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 8.

евакуувати¹⁵⁸. Ліквідації підлягали не лише матеріальні цінності. Прямо на подвір'ї запорізької в'язниці енкавесівці розстріляли всіх, кого не вивезли з неї у попередні дні. Позбавили життя як засуджених, так і просто затриманих за те, що нібито слухали ворожі радіопередачі чи висловлювали сумніви стосовно щирості офіційних заяв про те, що місто за жодних обставин не буде залишено¹⁵⁹.

12-а армія, відходячи в напівоточенні встигла уникнути повної блокади. Але ця біда не обійшла тих, хто сподівався на успішніші дії армії Галаніна.

Евальд фон Клейст

У наказі штабу 18-ої армії пізнього вечора 4 жовтня констатувалося, що передові групи німецької мотопіхоти зайняли Омельник, Оріхів, Юрківку, тобто ті пункти, на які наступного дня повинна була відійти армія. Надвечір 5 жовтня танкові і моторизовані частини Клейста захопили Гуляй-Поле та Пологи і глибоко вклинилися в бойові порядки не лише 18-ої, а тепер уже і 9-ої армії. Військова рада Південного фронту інформувала Й. Сталіна, що на ділянці Новомиколаївка – Орі-

хів утворився розрив до 40 км, для закриття якого сил і засобів фронт не має¹⁶⁰. Одночасно з виходом на тиллові комунікації цих двох армій з'єднань Клейста понад берегом Азовського моря перейшли в наступ, дочекавшись відходу радянських військ, 11-а польова армія німців та 3-я румунська армія. 7 жовтня північне і південне угруповання ворога, що йшли назустріч одне одному, з'єдналися під Осипенко. У 9-ої армії, у якої до 7 жовтня ще зберігалася відкритою вузька ділянка для відступу, в оточенні опинилися і з нього не вийшли три дивізії. Поряд з ними в азовському (мелітопольському) котлі залишилась вся 18-а армія.

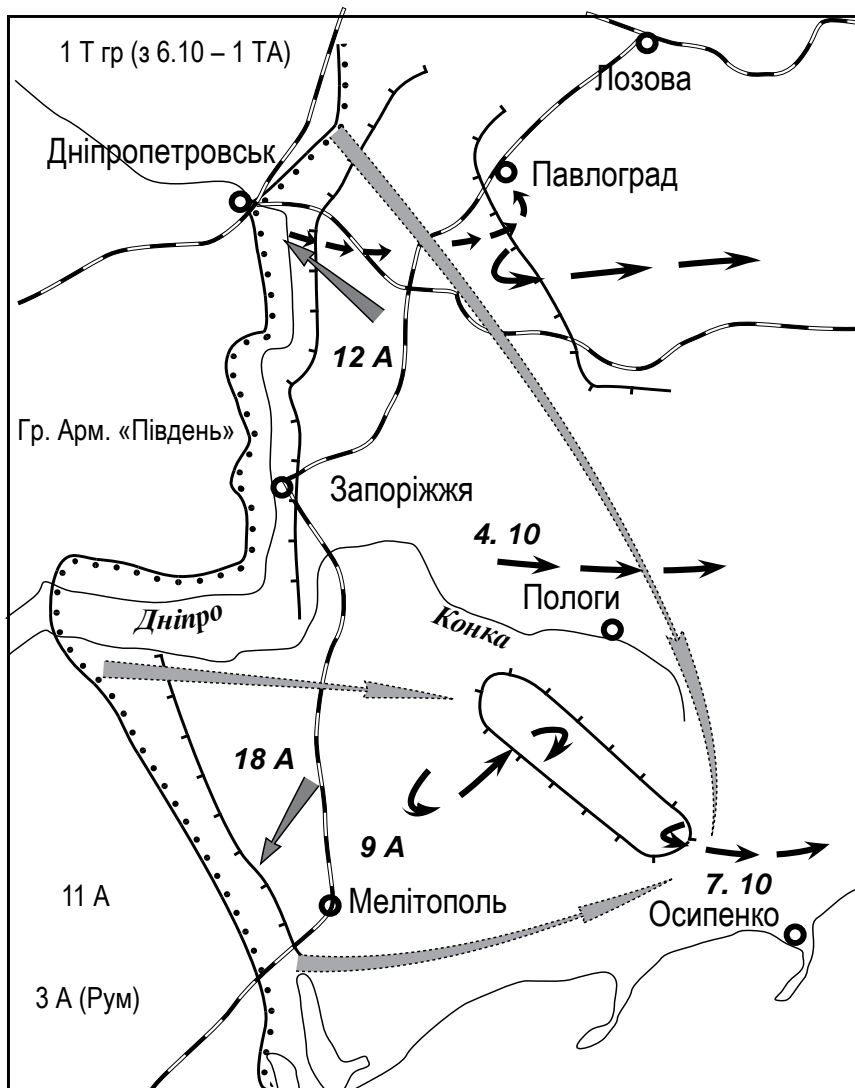
Ця армія відчула на собі в повній мірі мінливість і примхливість воєнної долі. Після відходу за Дніпро вона півтора місяці перебувала в «курортних» за мірками тієї масштабної війни умовах, без серйозного, а частіше і будь-якого тиску з боку ворога. Дивне відчуття якоїсь нереальності

¹⁵⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 274.

¹⁵⁹ Тараненко П.М. Мої спогади. – б.м., б.р. – С. 93; Михайлюта О. Ложа преси. – Київ: Журналіст України, 2007. – С. 119.

¹⁶⁰ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 73.

того, що відбувалося, охоплює при ознайомленні з документами штабу 18-ої армії. 29 вересня ще фіксуємо сповнений оптимізму наказ по армії, яким ставилося завдання добити відступаючого противника, знищити його. А через шість днів все скінчилося. Наказ 4 жовтня ще дарував промінь надії. У ньому говорилося про сили Вермахту, що зайшли з тилу, але водночас звично відзначалося – перед фронтом армії ворог активності не проявляє. А вже наступного дня побачив світ останній наказ А. Смирнова про недопущення прориву противника у смузі армії. На ньому точний час – 21 година 5 хвилин¹⁶¹. Далі повна тиша.

Азовське (Мелітопольське) оточення

¹⁶¹ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 328-329.

Оточені могли сподіватися лише на себе. Відстань між ними і фронтом зростала з кожною годиною. 8 жовтня було втрачено Маріуполь, у наступні дні радянські війська оборонялися вже в глибині Донбасу. В сьомому томі «Історії Української РСР», який присвячено Україні часів радянсько-німецької війни, читаємо: «З'єднання 9-ї та 18-ї армій Південного фронту опинилися в оточенні. Рішучими атаками їм вдалося вирватися з кільця ворожих військ і зайняти оборону на нових рубежах»¹⁶². Якби ж це було правдою.

Насправді ж згідно зі зведеннями штабу Південного фронту на 10 жовтня у 18-ій армії прорвалася до своїх група керівного складу в 180 осіб, оперативна група штабу і залишки трьох дивізій. Повідомлялося про загибель А. Смирнова. По 9 армії вийшли з оточення залишки однієї дивізії і «за непевіреніми даними» окремі групи іншої¹⁶³. У наказі по фронту, датованому 11 жовтня, мова йшла про залишки вісьмох дивізій, по чотири в кожній армії¹⁶⁴. Зауважимо, на практиці в 1941 р. під залишками розуміли окремі невеликі групи й одиночних бійців. В інших випадках вказувалось точне число.

Зрозуміло, що крах двох армій, величезні втрати третьої не могли не привести і до чергових кадрових перестановок. Але при цьому лише мінялося місцями обмежене коло осіб. Д. Рябишева звільнили 6 жовтня й перевели з пониженням командувати армією іншого фронту. Замінив же його ... «герой» Каховки Я. Черевиченко. Втратив керівництво армією Ф. Харитонов.

Що ж відбувалося всередині казана оточення? У запорізьких степах повторилася типова картина оточень 1941 р. Армії миттєво втратили керіваність і здатність до осмисленого опору, по суті розвалилися. Запанували хаос, паніка і страх. Наведемо свідчення легендарного О. Покришкіна. Його літак збили під Оріховим і він декілька днів провів в епіцентрі подій. Спогади аса опубліковані в радянську добу й не могли бути відвертими. Але навіть із них постає сумна картина. Бронівський рух натовпу, в якому змішалися представники всіх родів військ, без натяку на наявність керівництва, хіба що на рівні невеликих підрозділів. Розгублений генерал без підлеглих, гармати без снарядів, транспорт без палива¹⁶⁵.

У публікаціях, які з'явилися до 70-річчя початку радянсько-німецької війни, наводяться інші вражаючі і можливо дошкульні для патріотичного самолюбства епізоди тих днів. Зокрема, згадується «подвиг» розвідувального батальйону першої моторизованої дивізії СС. 6 жовтня батальйон захопив під Осипенко штаб 9 армії, наступного дня саме місто, ще через день увійшов у Маріуполь. Німецьке командування останньому донесенню відразу навіть не повірило. Адже батальйон і переповнене радянськими військами чимале місто – непорівнянні величини¹⁶⁶.

¹⁶² Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 51.

¹⁶³ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 95.

¹⁶⁴ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 42. – С. 99.

¹⁶⁵ Покришкін О. Небо війни. – Київ: Політвидав України, 1988. – С. 127-129.

¹⁶⁶ Кирпичов Ю. Та війна... Коли воюють за батьківщину, штрафбати і загородзагони з кулеметами не потрібні // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 17-24 червня.

Тож не дивно, що спроби вийти з оточення завершилися вже наступного дня після того, як було перекрито шлях до відступу. Останні поодинокі бої зафіксовано 10 жовтня. На регіональному рівні за багато десятків років вийшла добра сотня публікацій, в яких славився подвиг А. Смирнова. На наш погляд, відбулося явне зміщення акцентів. Варто не стільки славити героїзм, скільки вшановувати пам'ять тих, чиє життя, найчастіше молоде, обірвалося в один із тьмяних осінніх днів, і тих, для кого почалося випробування жахами концтаборів.

Що ж стосується самого генерала, то віддаючи належне його мужності, не забуватимемо – під його началом була армія в майже 50 тис. осіб. При професійному керівництві об'єднана в один кулак вона з втратами, але прорвала б не таку вже й ешелоновану блокаду.

У кінці першої декади жовтня 1941 р. шляхами запорізької глибинки потягнулися багатокілометрові колони полонених червоноармійців. Скільки їх було? Радянська сторона не оприлюднювала даних про втрати в азовському оточенні. У сучасній Росії з'явилося довідкове видання, в якому повідомляється, що в Донбасько-Ростовській оборонній операції Південний фронт втратив 132 тис. осіб (вбиті, померли від ран, ті, хто зник безвісти чи потрапив у полон)¹⁶⁷. Але ж зрозуміло, що лєвова частина цих втрат припадає на Придніпров'я і саме на полонених (9-ої, 12-ої і 18-ої армій). За німецькими даними між 5 та 10 жовтня в районі Чернігівки потрапили в полон понад 100 тис., були захоплені 212 танків і 672 гармати¹⁶⁸.

У які ж втрати загалом вилілося для Південного фронту півторамісячне стримування ворога у Придніпров'ї й Приазов'ї? Узагальнююча статистика відсутня. Більшість втрат «розподілена» між двома оборонними операціями: вже названою Донбасько-Ростовською, а також Тирасполь-Мелітопольською, яка їй передувала. Остання завершилась 28 вересня й обійшлася без врахування полонених у 122 тис. жертв¹⁶⁹.

Спробуємо виокремити втрати, які стосуються періоду, котрий нами розглядався. Дані про щоденні втрати у некризові тижні протистояння майже відсутні. Але оцінка масштабу і характеру боїв дозволяє припустити, що вони склали десь 20% від загальної їх кількості й припадали головним чином на час, коли докладалися зусилля з ліквідації лєвівського і каховського плацдармів та на Мелітопольський контрнаступ. Про інші втрати можна говорити більш точно.

Ми називали чисельність 9-ої армії на кінець серпня й розповідали про те, що від неї залишилося після 9–10 вересня. Йшлося про чотири майже повністю знищені дивізії, 30 тис. бійців. Три дивізії й теж близько 30 тис.

¹⁶⁷ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – С. 92.

¹⁶⁸ Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – С. 195.

¹⁶⁹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – С. 178.

втратила в кінці вересня 12-а армія. Нарешті, як вище наголошувалося, у першій декаді жовтня з оточення вийшли лише окремі групи восьми дивізій 9-ої і 18-ої Армій. Це втрата ще 80 тис.

Таким чином, за лічені дні, по суті, припинили існування 15 дивізій, що рівнозначно складу трьох армій, вибули 140 тис. солдат і офіцерів. Якщо додати вказані ймовірні 20%, матимемо цифру під 170 тис. і це без врахування втрат серед цивільного населення, а також спричинених висадженням Дніпрогесу небойових військових. Такою була ціна оборони запорізького Придніпров'я в другій половині серпня – на початку жовтня 1941 р.

На початку жовтня 1941 р. воєнне протистояння в краї завершилося. На довгі два роки область опинилася під німецькою владою.

6. Легенда про Комбата

Як зазначалося вище, про поразку радянських військ у запорізькому Подніпров'ї 1941 р. і про ті величезні жертви, якою вона супроводжувалася, до недавнього часу згадувалося мало і неохоче. Причини цілком зрозумілі. Ця поразка ніяк не вписується в радянський міф про добре організовану Червоною Армією і місцевою комуністичною владою «героїчну 45-денну оборону» Запоріжжя. Коріння цього міфу лежить ще в широко розрекламованій у свій час брошурі «Відродження» Л. Брежнєва, про яку сьогодні більшість молодих читачів нічого не знає. Проте, в останнє десятиліття він знову цілеспрямовано нав'язується жителям регіону. Опубліковані факти, які раніше замовчувалися, дозволяють розсудливому читачу зробити інші висновки. А тим, хто не звик аналізувати, героїчну версію першого періоду війни посилюють легендою про голову колгоспу з Запорізької області, політрука однієї з рот 220-го стрілецького полку 4-ї стрілецької дивізії Олексія Гордійовича Єременка. Вважається, що саме він під вогнем противника підняв бійців в атаку і загинув, а цей героїчний вчинок зафіксував 12 липня 1942 р. на півці фронтовий журналіст М.В. Альперт. Цей образ викарбовано на стелі «Комбат» на Алеї слави в Запоріжжі.

...За довгу журналістську кар'єру Макс Володимирович Альперт зробив багато чудових фотознімків. Але його робота «Комбат» стала одним із символів війни. Вважається, що на ньому зображений політрук однієї з рот 220-го стрілецького полку 4-ї стрілецької дивізії О.Г. Єременко. Легендарним знімок став через фабулу, яка під нього була підведена: командир піднімає бійців в атаку та гине. Саме момент загибелі і було сфотографовано. Проте занотувати ім'я командира кореспондент не зміг. За його версією, було не до цього: осколком пошкодило камеру і він був змушений зайнятися нею. Тільки

почув, що солдати передавали один одному: «Комбата вбили!». Тому фотографія і була названа «Комбат».

Задля розуміння максимально повної картини спробуємо спочатку простежити історію публікації самого знімку. Дата першого оприлюднення знімка дискусійна. Спеціальний фотокореспондент газети «Красная Звезда» Р. Рязанов із посиланням на М. Альперта стверджує, що знімок надрукувало багато фронтових газет¹⁷⁰. Журналіст О. Авраменко під час бесіди з автором світлини дивувався, чому ж так вийшло, що знімок не був оприлюднений до 1948 р. М. Альперт відповів: «Наші війська відступали, знімок атаки не пішов у газету, а пізніше змінилася форма одягу»¹⁷¹. Перевірити перше твердження не маємо змоги, тому схилиємося до підтримки другого твердження. Тим більше, сам автор у своїх опублікованих спогадах не повідомляв про публікації знімку воєнного періоду, а говорив про виставку, яка була присвячена 30-ій річниці Радянської армії у 1948 р. На ній ця світлина отримала першу премію¹⁷². Але під час виставки її побачила невелика кількість людей. Знімок уже тоді мав класичну назву – «Комбат».

До 20-ої річниці перемоги над Німеччиною фотографія розійшлася мільйонними накладами на шпальтах газети «Правда»¹⁷³. У газеті йшлося про вихід з друку ювілейного фотоальбому «Великий подвиг». Ілюстрацією слугувала саме фотографія Альперта, хоча прізвища автора під нею не було. У вказаному альбомі всі ілюстрації були безіменними, інформація про авторів подавалася в кінці книги узагальнено¹⁷⁴. Тому радянські люди за будь-якого бажання не могли ототожнити знімок та його автора. Друге видання альбому ніяк не змінило ситуацію з авторством, проте солдат з пістолетом тепер був ще й на обкладинці¹⁷⁵. Почалося рекламування образу.

Багато різних людей впізнали на знімку свого родича, який не прийшов з війни. Обрати когось конкретного було майже неможливо, хоча міф почав формуватися і ситуація вимагала конкретики. Із Запоріжжя до редакції «Правди» з приводу знімку теж було надіслано листа. Іван Олексійович Єременко впізнав в офіцері свого батька – Олексія Гордійовича.

¹⁷⁰ Рязанов Р. История известной фотографии // Еременко И. Жизнь – подвиг. – Запорожье, 2007. – С. 52.

¹⁷¹ Авраменко О. Син комбата // Україна. – 1970. – № 36 (вересень). – С. 15.

¹⁷² Альперт М. Беспоконная профессия. – Москва: Искусство, 1962. – С. 65.

¹⁷³ Языком документальной фотографии // Правда. – 1965. – 15 марта.

¹⁷⁴ Великий подвиг. Фотоальбом. – Москва: ИПЛ, 1965. – 336 с.

¹⁷⁵ Великий подвиг. Фотоальбом. – Москва: ИПЛ, 1965. – 336 с.

Саме тут, на наш погляд, до справи вирішили під'єднати ідеологію. Герой світлини перетворювався в символ, а його прототип обов'язково повинен мати зразкову біографію. О.Г. Єременко для цього, скоріш за все, підходив найбільше. Один із перших комсомольців, хлібороб, комуніст, голова колгоспу. Додаємо подвиг на війні і отримуємо відображення офіційної історії усього Радянського Союзу. Відіслані з Запоріжжя довоєнні фотографії Олексія Гордійовича порівнювали з воїном зі світлини експерти Всесоюзного науково-дослідного інституту судової експертизи Полевой та Соколов. Вони дійшли висновку, що комбат з фотографії та О.Г. Єременко - одна й та сама особа¹⁷⁶.

Але тепер треба було не тільки назвати прізвище, а ще й оформити ідеологічно досконалу версію подвигу. Формувати фабулу було доручено журналістам. Спрацювали вони нашвидкуруч, непрофесійно і вже в перших публікаціях заклали під версію подвигу «міну уповільненої дії». Однак, протиріччя не лежали на поверхні, і без певного аналізу версія здавалася правдивою. Автор цих рядків був науковим редактором однієї книги, де ця легенда вкотре повторювалася, і навіть не здогадався перевірити її факти¹⁷⁷. Дана розвідка, серед іншого, є спробою виправити помилку восьмирічної давності.

Почнемо з публікацій журналіста О. Авраменка, який 1970 р. описав довоєнний шлях героя, розповів про його мужність на війні. Також він розповів про похоронку, яка була отримана родиною Єременків після війни. У ній повідомлялося, що О.Г. Єременко зник безвісти в січні 1942 р. Як же безвісти, якщо він вчинив подвиг, підняв бійців в атаку? І атака та була 12 липня 1942 р. Журналіст поділився своїми сумнівами з читачами. Для вирішення проблеми він зателефонував М. Альперту і отримав таку відповідь: «Так, фото зроблене 1941-го. Зовсім недавно мені вдалося уточнити. То було восени»¹⁷⁸. Начебто проблема була вирішена, але тепер виникла нова – фото зроблено раніше вчиненого подвигу.

Ця стаття О. Авраменка була передрукована у 2007 р. в книзі «Жизнь – подвиг». Але рік виправили і тепер ця фраза виглядала таким чином: «Так, фото зроблене 1942-го. Зовсім недавно мені вдалося уточнити. То було восени»¹⁷⁹. Як же так, герой гине в липні, а фото роблять восени? Проблема з неспівпадінням дат була основною в легенді. Протягом сімдесятих років її намагалися вирішити різними шляхами, аналіз яких попереду.

А зараз повернемося до справжнього О.Г. Єременка. Єдиний офіційний документ, доступний широкому загалу, де згадується Олексій Гордійович під

¹⁷⁶ Ляшенко В. Здравствуй комбат // Колхоз – моя судьба. – Москва: Колос, 1979. – С. 56.

¹⁷⁷ Время выбрало нас: Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны / ред.-сост. И.В.Веретельник; авт.-кол.: К.А. Арсеничев, Н.И. Зубашенко и др. ; науч. консультант В. А. Лиников. – Запорожье: Дикое Поле, 2005. – 384 с.

¹⁷⁸ Авраменко О. Сын комбата // Иван Еременко. Жизнь – подвиг. – Запорожье: ООО «Издательско-полиграфическое объединение «Запорожье», 2007. – С. 85-90.

¹⁷⁹ Авраменко О. Сын комбата. – С. 90.

час війни, датований 24 квітня 1952 р. Це наказ Головного Управління кадрів Радянської армії № 0543. В наказі йдеться про те, що О.Г. Єременко зник безвісти в січні 1942 р.¹⁸⁰ Також зазначено, що він був ротним політруком. Але нема найголовнішого – номера військової частини, де він воював. О. Авраменко стверджував, що це була 274-а стрілецька дивізія 12-ої армії¹⁸¹.

Начебто світло можуть пролити спогади однополчан, але вони тільки заплутують справу. Той, хто прочитає спогади, переконається, що для встановлення обставин загибелі О.Г. Єременка вони нічого не дають, але об'єктом нашого дослідження є ще й легенда. Тому в дослідженні саме легенди вони мають суттєву цінність. Стверджуємо так тому, що від першої особи надруковані тільки спогади В. Везубчака. Він свідчить, що вони з О. Єременком служили у 220-му стрілецькому полку 4-ї стрілецької дивізії¹⁸². Спогади іншого свідка подій К. Гарькавіка були сильно перекручені журналістами, тому є найменш надійними. І все ж таки він стверджував, що їх призвали до Запоріжжя, потім відправили до школи політскладу у Павлоград, а після її закінчення у 285-ту дивізію. Дивним є факт потрапляння саме в цю дивізію, тому що в цей час вона діяла на Ленінградському фронті і ніколи не була на Півдні¹⁸³. Припустимо, що О. Єременко потрапив все ж таки до 274-ої стрілецької дивізії, до якої було мобілізовано багато мешканців Запоріжжя та найближчих сіл. Він дійсно міг брати участь у перших оборонних боях за Запоріжжя. І якщо потрапив до 961-го стрілецького полку цієї дивізії, міг опинитися біля Павлограду. Тому що 2 жовтня 1941 р. полк зайняв оборону саме там. Далі полк з боями відступає у складі 6 армії Донбасом і опиняється у Красному Лучі, де отримує поповнення з Середньої Азії та 17 листопада 1941 р. 951 сп змінює назву на 197-й стрілецький полк і передається до 99 стрілецької дивізії¹⁸⁴. Сама ж 274-та стрілецька дивізія потрапляє в оточення. Тому 20 жовтня 1941 р. була розформована, а її рештки були передані 4-й стрілецькій дивізії. Потрапити до 4-ої сд молодший політрук О. Єременко міг, якщо кинув свій підрозділ під час оточення під Федорівкою і таким чином уникнув полону.

У січні 1942 р. О.Г. Єременко пропав безвісти. На жаль, у повідомленні неказано військової частини, де він служив. Вірогідно, він загинув.

Проте нашу легенду творять журналісти, яких не цікавлять історичні подробиці. Їхнє завдання довести, що після січня 1942 р. головний герой залишається живим. От тут і згодилися спогади К. Гарькавіка. Він стверджував, що курсанти школи політскладу під Павлоградом потрапили в оточення. Під час виходу з цього оточення зник Гордій Олексійович Єременко, і він,

¹⁸⁰ ЦАМО. – Ф. 33. – Оп. 595608. – Спр. 6. – Арк. 1.

¹⁸¹ Авраменко О. Син комбата // Україна. – 1970. – № 36. – С. 14-15.

¹⁸² Везубчак В. Легендарний політкерівник // Запорізька Правда. – 1979. – 9 травня.

¹⁸³ Великая Отечественная война. 1941-1945. Энциклопедия. – Москва: СЭ, 1985. – С. 599.

¹⁸⁴ Слесаренко М.Н. Дневник Великой Отечественной войны 1941-1943 года // Запорожцы на фронтах войны. – Запоріжжя: «Інтер-М», 2012. – С. 11, 13.

Гарькавик подав про це рапорт. У штабі все переплутали і за документами зниклим виявився саме Олексій Гордійович¹⁸⁵. Ми вважаємо фігуру Г.О. Єременка цілком вигаданою. Скоріш за все, так само гадав і Євген Бабинін, коли у 1989 р., переповідаючи цей міф, замінив прізвище зниклого на Єременко. Проте не скористатися цим персонажем він не міг. А щоб виглядати ще більш переконливим, запевнив читачів у існуванні листа, ніби то написаного дружині влітку 1942 р. Навіть текст був наведений: *«Дорогая Евдокия. Воспитай детей достойными Родины. Сейчас идти в бой... Спешу. Алексей»*¹⁸⁶.

Взагалі, спогади К. Гарькавика виявилися найбільш переплутаними. У версії О. Авраменка вони надзвичайно художньо оформлені. Мова йде про його зустріч з дружиною Єременка вже після війни:

– Не жди, Докіє. Олексія вбито під Ворошиловградом.

– Неправда! – скрикне, не вірячи його словам Докія Лук'янівна.

– Підняв Олексій нас в атаку і впав. Ми служили в одному полку. Я політруком в шостій роті, Олексій – у п'ятій¹⁸⁷.

Версія спогадів К. Гарькавика в редакції В. Ляшенка виглядає таким чином: *«Утром 27 февраля я был тяжело ранен и направлен в госпиталь. С тех пор с Еременко не встречался»*¹⁸⁸. Остання версія має наступний вигляд: *«11 июля я был ранен и попал в медсанбат. Сюда привезли несколько бойцов из 5-й роты. Они и рассказали мне о том, как погиб политрук Алексей Еременко»*¹⁸⁹.

Не менш плутаною була й розповідь іншого учасника війни Б. Лебедева. Він зізнався, що про ці події йому розповів санітар Олександр Макаров. Хоч Макаров ніколи не розповідав про підбитий танк, це не завадило Лебедеву стверджувати наступне: *«Тот бой стал для комиссара последним. Подняв остатки роты в атаку, он погиб, успев поджечь вражеский танк»*¹⁹⁰. В останній версії тези про підбитий танк вже немає¹⁹¹. Взагалі-то, це єдина згадка про танк у всій історії цієї легенди.

О. Макаров стверджував, що на кінець дня був або поранений за першою версією¹⁹², або вбитий за другою¹⁹³ командир роти старший лейтенант Петренко. Саме його і замінив політрук О.Г. Єременко. Звернемо увагу читача на цей факт, але повернемося до цього трохи пізніше. Зараз акцентуємо увагу на тому, що події відбувалися наприкінці дня, і за Макаровим полк відбивав

¹⁸⁵ Ляшенко В. Здравствуй комбат // Колхоз – моя судьба. – Москва: Колос, 1979. – С. 52-57.

¹⁸⁶ Бабынин Е. Колосья у памятника // И первым поднялся в атаку. – Київ: ІПЛ Укрианы, 1989. – С. 96-97.

¹⁸⁷ Авраменко О. Син комбата // Україна. – 1970 – № 36. – С. 14.

¹⁸⁸ Ляшенко В. Здравствуй комбат. – С. 57.

¹⁸⁹ Иван Еременко. Жизнь – подвиг. – Запорожье: ООО «Издательско-полиграфическое объединение «Запорожье», 2007. – С. 43.

¹⁹⁰ Лебедев Б. Комбат // Наука и жизнь. – 1987. – № 11. – С. 147-149.

¹⁹¹ Иван Еременко. Жизнь – подвиг. – С. 38-39.

¹⁹² Лебедев Б. Комбат // Наука и жизнь. – 1987. – № 11. – С. 147-148.

¹⁹³ Иван Еременко. Жизнь – подвиг. – С. 42.

десяту або одинадцятую атаку. До речі, максимальна кількість відбитих перед створенням фотографії атак, яка була зафіксована нами – 14. Про це повідомляла газета «Радянська Україна» без жодних посилань на свідків¹⁹⁴.

Іншої думки дотримувався Василь Верезубчак. Є декілька версій його спогадів, але будемо дотримуватися лише версії від першої особи. Він стверджував, що перша атака розпочалася о восьмій ранку, її було відбито. Але не минуло й години, як почалася друга. Було дуже гаряче, певні проблеми виникли на правому фланзі. «Саме в цей час примчав з командного пункту політкерівник Єременко»¹⁹⁵. Він підняв бійців в атаку, і німці були вибиті з щойно зайнятих ними окопів. Це суперечить спогадам Макарова, де Єременко замінив командира роти. А головне – події відбуваються вранці. А фотографія зроблена вдень.

Це чітко видно за положенням тіні від вушної раковини воїна. Відомо, що висота сонця над горизонтом залежить від часу та пори року. Наші спостереження показують, що 12 липня така довжина тіні може бути приблизно з 11-30 до 15-30. У 1942 р. діяв московський час, тому тоді цей проміжок починався десь о 12-30 та закінчувався десь о 16-30. Саме в цей період і була зроблена фотографія. Кожен може пересвідчитися в цьому, спостерігаючи за людьми у цей проміжок часу саме в цей день. І зранку, і ввечері тіні значно коротші через пониження сонця. Чи могла атака, яка почалася близько 9-00 тривати до 12-00? Чи можна 16-30 вважати кінцем дня в середині літа?

Величезною проблемою було обґрунтувати, чому Альперт назвав політрука комбатом. І чому одразу не записав прізвище. Практично всі автори публікацій цитували пряму мову фотокореспондента: знімав з окопу перед лінією нашої оборони, осколком розбило об'єктив і доки з ним возився чув, що солдати кричали про загибель комбата. Невеличке відхилення від загального контексту помічене нами тільки один раз. Ось цитата: *«Сразу же после того, как снял, по цепи пронеслось: «Комбата убили». Вот и подумал, что это он. Позже хотел узнать его фамилию, но меня срочно вызвали в штаб полка»*¹⁹⁶. Одразу ж автор повідомив, що цю розповідь журналісти занотували до власних блокнотів на початку весни 1970 р. Можливо тоді відбулася якась творча зустріч з фотографом, де і була презентована версія про окоп та крик солдатів. Звичайно, журналісти могли передати слова фотокора не точно. Невже солдати могли сплутати свого комбата з політруком однієї з рот? Маловірогідно. Єдиний достовірний коментар автора світлини відомий нам, містить документальний фільм «Безсмертна мить». На екрани він вийшов у 1971 р. Наводимо слова М. Альперта зі збереженням авторської стилістики: «Будучи военным фотокорреспондентом ТАСС, находясь на Южном фронте, под Ворошиловградом, в батальоне, мне удалось сделать редкий снимок. А было дело так. Шел большой жаркий бой с фашистами.

¹⁹⁴ Ягольник О. Комісарове поле // Радянська Україна. – 1984. – 21 жовтня.

¹⁹⁵ Верезубчак В. Легендарний політкерівник // Запорізька правда. – 1979. – 9 травня.

¹⁹⁶ Ночовный Н.В. Кто ты, комбат? // Нет безымянных героев. – Донецк: Донбасс, 1981. – С. 10.

Офіцер піднявся из окопа и призвал бойцов в бой. Под громким криком «Ура!» бойцы бросились в атаку и завязался горячий бой. В это время я сфотографировал командира, который призвал бойцов в атаку»¹⁹⁷. Ця розповідь не містить відомостей ані про розташування фотографа, ані про крики солдат щодо загибелі командира. Альперт був небагатослівним.

Настав час проаналізувати світліну з суто професійної, «фотографічної» точки зору. Відомо, що під час війни Макс Володимирович користувався фотоапаратом «Лейка» та трьома об'єктивами¹⁹⁸. Співвідношення сторін кадру цього апарата 2:3. Таке співвідношення повинно бути і у сторін фотографії. Але цього нема, фотографія кадрована. Був оригінальний кадр горизонтальним чи вертикальним? Звичайно, краще аналізувати справжній негатив, але такої змоги нема. У мережі Інтернет вдалося розшукати знімок, позиціонований як некадрований. Співвідношення сторін збігається, маємо надію, що навіть найменші ділянки не обрізані. Справа в тому, що кожний об'єктив має фіксований кут поля зору у залежності від фокусної відстані. Від цього кута залежить перспектива та точка зйомки. Якщо уважно придивитися до фотографії, можна побачити, що положення фотоапарата було, звичайно, нижнім відносно офіцера, проте вищим відносно солдатів. Ми можемо побачити спину ближнього.

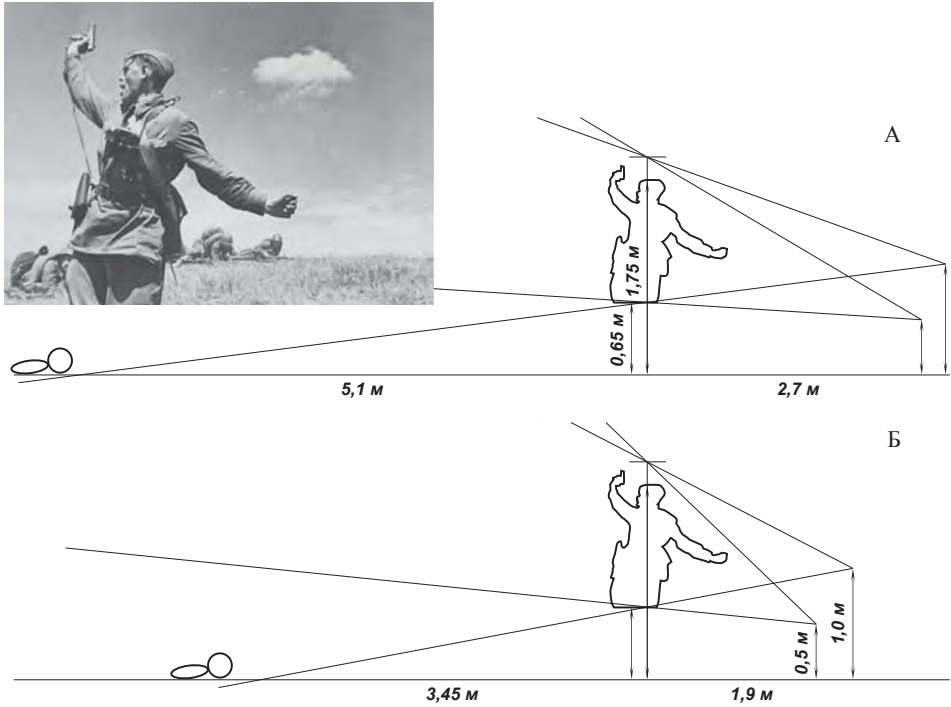
М. Альперт не вказав, які саме об'єктиви в нього були. До війни фірма «Leica Camera AG» встигла зробити 14 різних найменувань об'єктивів, за фокусною відстанню вони поділяються на 7 груп. Телеоб'єктиви 200 мм та 400 мм нами були відкинуті одразу через занадто малий кут поля зору. Решту вирішено було перевірити практично. Методика перевірки наступна. Людина середнього зросту (175 см) приймала позу комбата, за нею був покладений чоловічий манекен. Знизу кадр підрізав стегно трохи вище коліна, зверху над головою додавався простір, приблизно рівний висоті голови. Замірялися відстані від фотоапарата до людини, від людини до манекена, та висота фотоапарата від рівня підлоги. Досліди проводилися у закритому приміщенні. Треба було знайти точки зйомки, з яких можна було побачити манекен, тобто найближчого лежачого воїна.

Ми почали з об'єктива 50 мм, тому що він постачався з фотоапаратом у комплекті і обов'язково мав бути у Альперта. Кут поля зору по короткій стороні кадру в нього дорівнює 27°. Спочатку фотоапарат було встановлено на рівні 50 см від підлоги, тому що було вирішено, що саме на таку височину можна підняти камеру, якщо знаходишся в невеличкому окопі. Коли людина, була взята в кадр, з'ясувалося, що з такого положення манекен взагалі не потрапив у поле зору об'єктива. За цих умов фотоапарат знаходився у 2,5 метрах від людини. Щоб захопити манекен, потрібно було трішки відійти та підняти камеру до 85-100 см.

¹⁹⁷ Безсмертна мить. Документальний фільм. Українська студія хронікально-документальних фільмів. – Київ, 1971.

¹⁹⁸ Альперт М. Беспокойная профессия. – Москва: Искусство, 1962. – С. 62.

Наступним було перевірено об'єктив 35 мм з кутом 38° по короткій стороні кадру. З рівня 50 см також не вдалося побачити манекен. З рівня 100 см манекен помітити було можливо. На інших рівнях досліди не проводилися, тому що було знайдено дві закономірності.

А – Об'єктив з фокусною відстанню 50 мм;

Б – Об'єктив з фокусною відстанню 35 мм

Перша – фотограф має бути тим ближче до людини, чим нижча точка зйомки та чим менша фокусна відстань об'єктива. Друга – із зовсім нижньої точки зйомки неможливо зняти такий кадр, як у М. Альперта. Тому версія про те, що фотограф знаходився в окопі, повинна бути відкинута як неможлива в принципі. На нашу думку, саме тому М. Альперт і не говорив про точку зйомки в документальному фільмі.

Спроба протестувати фокусну відстань 135 мм з кутом поля зору 10° не дала жодного позитивного результату. Щоб побачити манекен треба було піднятися вище за метрову позначку. Теоретично Макс Володимировичу були доступні ще об'єктиви з фокусними відстанями 73 мм та 80 мм, але нами вони не тестувалися, тому що перспектива знімку «Комбат» нам здалася подібною до перспективи досліду зі штатним об'єктивом 50 мм. Графічно результати дослідів подаються на малюнку мірилом 1:50.

Якщо зйомка була неможливою з окопу, чи міг фотограф під час бою робити її, наприклад, з коліна? У даній праці вже були посилання на автобіо-

графічну книгу М. Альперта, видану 1962 р. Невже там нема історії цієї фотографії? Звичайно ж є, але вона шокує. Про неї вирішили забути, а творці легенди, вірогідно, про її існування ніколи навіть і не підозрювали. Наведемо повний текст: *«Дело было так. В штабе полка мне указали батальон, впервые присланный на передовые позиции. Ему предстояло на следующий день выбить немцев с захваченной ими накануне высоты. Я отправился к окопам, в которых расположился батальон. Разыскал командира батальона, назвал ему себя. Он оказался простым, общительным человеком, служивим до войны в конторе какого-то завода. Солдаты, разговаривая вполголоса, сосредоточенно готовились к предстоящему выступлению, чистили и проверяли оружие, снаряжение, писали письма родным...*

Я получил согласие комбата неотлучно находиться в эти решающие минуты возле него.

Как только был отдан приказ о выступлении, солдаты в полном боевом снаряжении вышли из окопа и залегли. Комбат вышел из блиндажа следом за ними. Повернувшись по направлению к бойцам, высоко над головой подняв револьвер, он в патриотическом порыве звал бойцов в наступление.

В те считанные секунды, когда комбат приказывал бойцам действовать, я наблюдал за ним через видоискатель «Лейки», оставаясь в блиндаже, у его входа. С той «нижней точки съемки» и сфотографировал комбата в момент его большого душевного напряжения»¹⁹⁹.

З розповіді кореспондента робимо важливі висновки. Події відбувалися в ближньому тилу, М. Альперт знаходився у підрозділі деякий час, бачив, що робили солдати та познайомився з героєм своєї світлини. До того ж він виявився робітником, а не колгоспником. Під час фотозйомки жодна людина не постраждала. Це жодним чином не збігається з сучасною офіційною легендою. Але ж ця розповідь надрукована самим видатним фотографом. Щоправда за деякий час до створення легенди. Тепер стає зрозумілим, чому фотографування з метрового рівня було можливим. Вважаємо цю розповідь максимально наближеною до правди.

Але ж читач вже знає про інтерв'ю Макса Володимировича 1971 р. Скоріше за все, у 1961 р. (саме тоді книга його спогадів була підписана до друку) він навіть не здогадувався, який суспільний резонанс матиме його фотографія потім. Не було необхідності щось вигадувати. А через десятиліття він був просто змушений підпорядковуватися новим ідеологічним обставинам. Нам здається, що на версії про О.Г. Єременка сам він ніколи не наполягав. Про це може свідчити книга про нього самого, написана Романом Карменом. Легенда вже ходить теренами Радянського Союзу, а Кармен пише: «Фотография эта стала олицетворением, образным воплощением беззаветного мужества советского воина, готового с оружием в руках защищать родную землю»²⁰⁰. І жодної фрази про історію з упізнанням головного героя.

¹⁹⁹ Альперт М. Беспокойная профессия. – С. 65-66.

²⁰⁰ Кармен Р.Л. Макс Альперт. – Москва: Планета, 1974. – С. 7.

Взагалі, дивна картина вимальовується. За радянських часів було якесь незрозуміле визнання особи комбата. Начебто і в школах вже рекомендовано проводити з учнями бесіди на цю тему²⁰¹, а всі альбоми виходять, як і раніше, з підписом «Комбат» під фотографією²⁰². У фундаментальному багатотомнику, побудованому виключно на фото та кінокадрах, у підписах є прізвиська сотень воїнів, і тільки відома фотографія М. Альперта залишилася безіменною – як у першому, так і у другому виданні²⁰³. Здається, світлина жила власним життям, а ідеологія з нею пов'язана – своїм.

Четвертого травня 2000 р. у Росії в обіг були випущені 10 ювілейних монет, присвячені 55-річчю перемоги у війні 1941-1945 рр. Монета номіналом 10 рублів на реверсі має зображення альпертівського комбата. Будь яка монета висвітлює ідеологію країни. Опис монети є офіційним документом. Наведемо опис зворотньої сторони цієї монети з сайту Центрального банку Росії (номер за каталогом 5514-0004): «Реверс: изображения солдата и контура пятиконечной звезды, переходящие с диска на кольцо. В верхней части кольца по окружности – надпись: “55 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ”, в нижней части – даты “1941” “1945”»²⁰⁴. Як бачимо головний герой названий солдатом, а не політруком. Про конкретну особистість взагалі не йдеться.

Наприкінці варто розібратися: а що ж дійсно відбувалося 12 липня 1942 р. на позиціях біля села Хорошого на схід від Ворошиловграду, де відбулася подія, з якою пов'язують легенду про Комбата? Де перебувала і чим займалася 4-а стрілецька дивізія, в якій за легендою, служив політрук О. Єременко. Цікаве дослідження цього питання, використовуючи уривки з оперативних зведень Генерального штабу, які висвітлюють події на Дону та Сіверському Донцю з 27 червня до 4 серпня 1942 р.²⁰⁵, провів О. Попов²⁰⁶. Подаємо уривок з його праці.

Отже, 4-а стрілецька дивізія під командуванням Івана Рослого належала до 12-ої армії. Дванадцятю армію оминула трагічна доля армій, що брали участь ще від зими в наступальних операціях на Харків. До кінця травня з Барвенківським виступом Червоної армії було покинчено, а в червні в меж-

²⁰¹ Озеров В. Коммунисты, вперед! // Их имена и подвиги не забыты. Пособие для учителей начальных классов. – Москва: Просвещение, 1979.

²⁰² Див., наприклад: Подвиг твой бессмертен. Фотоальбом. – Київ: Мистецтво, 1985. – С. 66-67; Антология советской фотографии. 1941-1945. – Москва: Планета, 1987. – Т. 2. – С. 52.

²⁰³ Великая Отечественная война 1941-1945 в фотографиях и кинодокументах. Т. 2: 1942. – Москва: Планета, 1986.

²⁰⁴ Центральный банк Российской Федерации. 55-я годовщина Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. // http://www.cbr.ru/bank-notes_coins/base_of_memorable_coins/coins1.asp?cat_num=5514-0004

²⁰⁵ Захарин И.В. Великая Отечественная война – день за днем. – Москва: Военное издательство, 2008. – Кн 4. Схватка на Юго-Западном направлении. (Ці уривки оприлюднили автори потужного своєю науковістю сайту www.don1942.ru).

²⁰⁶ Попов О. Обережно! Вірус «Комбат»! або політрукотворчість // <https://docs.google.com/file/d/0B88eldUh9n2kQW9hb2ZDNkNhZ3M/edit?pli=1>

ах Брянського та Південно-Західного фронтів Вермахт провів ще дві вдалі військові операції, щоб покращити своє становище перед загальним наступом на Сталінград та Кавказ та не дати Червоній армії знову укріпити лінію фронту.

Південний фронт був сталим і відносно спокійним. Простягався з півночі від Червоного лиману на Сіверському Донці через Донбас, а далі по так званому Міус-фронту до Азовського моря. Фронт був пристріляний артилерією, укріплений мінними полями, проволокою тощо, як в окопній війні. Такий відносний затишок на Південному фронті тривав не менше 7 місяців, що й підтвердили І.П. Рослий²⁰⁷ та командуючий 12-ю армією з квітня 42-го генерал-майор А.А. Гречко²⁰⁸ у своїх спогадах. Війська поповнювались людьми, проводились навчання, лагодили зброю, тягали «язиків» один в одного, ставили міни, пострілювали з гармат, полювали свою здобич снайпери, політруки готували особовий склад до самопожертви, читали накази, проводили партійні збори. Ось типове донесення по Південному фронту:

№ 187

На 08 ч 00 мин 6 июля 1942 г.

10. Войска Южного фронта продолжали занимать и укреплять прежние позиции. На отдельных участках фронта велась редкая артминнометная перестрелка.

ЦАМО. Ф. 28(16). Оп. 1072. Д. 481е. Л.46-55.

Так тривало до 6 липня, аж поки намітився успіх танкових частин Гота в південному напрямку від Воронежа. На той час фронт 12-ої армії тримали три стрілецькі дивізії, які розташувалися від Попасної до Дебальцева так: 261 сд, 4 сд та 74 сд. А в заплілі, в межах 69-го укріпрайону (далі – УР) готували оборону 349-а і 176-а стрілецькі дивізії, а також була розташована танкова група. А в районі самого Ворошиловграда знаходилася в резерві 24-та армія²⁰⁹.

Згадане в легенді про політрука село Хороше знаходилось в межах 69 УР (сектор «К») і займався полками 349-ї сд (комдив полковник А.І. Щагін).

Наступ німецьких військ розпочався 27 червня ударом на Воронеж, як перший етап плану «Блау». Ось як пише про ситуацію на південному театрі відомий історик І.Б. Мощанський після прориву танків Гота та повороту на південь: «Навчена гірким досвідом Криму, та особливо Харкова Ставка ВГК вже 6 липня прийняла рішення на відвід військ Південно-західного і правого крила Південного фронтів на схід. Одночасно вона розпочала зосереджувати свіжі сили та готувати оборону на підступах до Сталінграду та Кавказу»²¹⁰.

Північному крилу Південного фронту було наказано залишити ар'єргарди і почати відступ. Це стосувалося саме 37-ї та 12-ї армій. Одночасно почалося в

²⁰⁷ Рослий И.П. Последний привал – в Берлине. – Москва: Военное издательство, 1983.

²⁰⁸ Гречко А.А. Годы войны 1941-1943. – Москва: Военное издательство МО СССР, 1976.

²⁰⁹ Положение сторон к вечеру 27 июня 1942 года и продвижение немецко-фашистских войск к вечеру 6, 11, 16 июля // http://don1942.ru/Maps/maps27poloj_st_28_06.jpg

²¹⁰ Мощанский И.Б. Схватка гигантов. – Москва: Вече, 2009. – С. 147.

зоні відступу виселення чоловічого населення, евакуація та нищення підприємств, шахт тощо²¹¹. Слід зазначити, що початий відступ 12-ої армії носив організований характер, тобто, одні дивізії відходять, нищать мости та переправи, мінують шляхи ймовірного наступу супротивника (одних керованих фугасів заклали до півтори тисячі), лишають засади та ар'єргарди, інші тримають оборону, потім міняються місцями.

Німецька розвідка помітила відступ, і Перша танкова армія негайно, з 8-го липня, переходить в наступ з району Слов'янська – Краматорська, тобто на півночі від Ворошиловграда²¹². 3-й танковий корпус Е. фон Макензена (дві танкові дивізії) швидко просувається і не дає відступити дивізіям 9-ої та 37-ої армії. Ці армії потрапляють в оточення під Міллеровим, незважаючи на спроби перехопити корпус Макензена вищезгаданим резервом: 24-ою армією та танковою групою. Танкісти Макензена виходять на лівий берег Сіверського Донця в районі Кам'янська-Шахтинського 15 липня, а це вже на сході за Ворошиловградом.

Повертаємось до нашої 12-ї армії. Як бачимо, саме місто Ворошиловград якогось особливого значення для Вермахту не мало, а спроби надати заради міфу про політрука героїчності обороні Ворошиловграду нагадують незграбну спробу героїзації оборони Запоріжжя у серпні-вересні 1941-го. Німецьким піхотним дивізіям та італійським військам було наказано розпочати переслідування відступаючих, а не штурмувати укріплення. Головні події розгортались у міжріччі Сіверського Донця та Дону.

Отже, залишивши ар'єргарди, всі три дивізії першого ешелону з 11 липня стали відходити. Так, 4 сд відійшла на п'ятнадцяту годину 13 липня до західних околиць Ворошиловграду і стала в армійській резерв. Цей відступ відбувався згідно з рішеннями Ставки ВГК. Тепер оборону вже тримали 349-а сд від Сокольників через Кріпаки до Хорошого, а далі на південь через Михайлівку – 176-а сд під командуванням генерал-майора Марцинкевича В.М. Цей відхід відзначив також у своєму щоденнику Ф. Гальдер записом саме від 12 липня. Перегукуються з реальними подіями і записи наступних днів. Так, 16 липня Гальдер засвідчив: «Спротив супротивника почав слабнути також і під Ворошиловградом. На цій ділянці війська Руоффа посилюють тиск на росіян»²¹³.

№ 194

На 08 ч 00 мин 13 июля 1942 г

11. Южный фронт.

12-я армия, в течение 12.7, оставаясь на занимаемых рубежах, успешно отбивала атаки противника. **4 сд** к утру 13.7 выходила для занятия нового рубежа обороны

²¹¹ Черёмин А.А. Правда о Великой Отечественной войне. Из истории 349-й стрелковой дивизии. – Москва: «Печатные традиции», 2009. – С. 250.

²¹² От Буга до Кавказа / Г. Гейер, Э. Макензен. – Москва: АСТ, 2004. – С. 318-323.

²¹³ Гальдер Ф. Русская кампания. Хроника боевых действий на Восточном фронте. 1941-1942. – Москва: Центрполиграф, 2007.

Веселогорск, Желтое, Черкасское (виділення наше – Авт.). 74 сд заканчивала сосредоточение на западной окраине Ворошиловграда.

ЦАМО. Ф. 28(16). Оп. 1072. Д. 481е. Л.114-122.

№ 195

На 08 ч 00 мин 14 июля 1942 г

11. Южный фронт.

12-я армия на правом фланге в течение дня 13.7 успешно отбивала атаки противника силою до пд с 70 танками (постійна проблема з танкоманією радянських командирів – кожен свій відступ, кожну невдачу вони пов'язували з німецькими танками. У наступаючих піхотних дивізій IV-го армійського корпусу танків не було, як не виявлено і дивізіонів штурмових гармат на цій ділянці фронту – П.О.) и обороняла рубеж по р. Северский Донец до Желтое (14 км северо-западнее Ворошиловград) и далее Черкасское, Михайловка, Юрковка. 349 сд в ночь на 14.7 отводилась в резерв в район Ворошиловград.

ЦАМО. Ф. 28(16). Оп. 1072. Д. 481е. Л.123-132.

Тепер нам відомо, хто тримав оборону під Хорошим 10-13 липня²¹⁴.

Сайт don1942.ru більш детально подає хід боїв 349-ої сд 13 липня на підставі радянських та німецьких документів. Ця дивізія спиралась на протитанковий рів 69 УРа. Залишки цього зигзагоподібного протитанкового рову видно і сьогодні на космічній електронній карті. Там йшли бої 12-13 липня. Для переконливості подамо військові документи 349-ї сд, які стосуються с. Хорошого.

«Бойове розпорядження № 118.

Штадив 349 СД. Светлічне. 17.00 г. 10. 7.42 року Карта 10000.

1. З настанням темряви дивізія переходить в район Сокольники, Кріпаки, Хороше, Черкаське маючи завдання зайняти оборону укріпленого району. ...

4. 1173 СП (стрілецький полк – Авт.) боронити ділянку оборони: північна околиця Хорошого, Черкаське, виключно 154,7 з включенням 37,38,39 батальйонних районів. ...

9. Частинам вийти та зайняти ділянки оборони до 4.00 г. 11.7.42 року. ...

Командир 349-ї СД полковник Щагін...»²¹⁵

Згідно з наказом штарму 12 № 194/ОП від 11.7.42 року саме 349-а стрілецька дивізія зайняла рубіж оборони в районі Сокольники, Хороше, Черкаське, прикрившись готовими укріпленнями. Не забув про цей бій і командуючий армією А.А. Гречко, підкреслюючи, що доходило до рукопашної схватки. Він також вказує, що боронила підступи до Ворошиловграду також Донбаська дивізія горняків-ополченців під командуванням К.І. Провалова²¹⁶. А що міг там робити О. Єременко, кинувши свій підрозділ під Ворошиловградом?

²¹⁴ Оборона нижнего Дона в июле 1942 г. // http://don1942.ru/Maps/maps31oborona_nijnego_dona_s_16_po_31_june.jpg

²¹⁵ Черёмин А.А. Правда о Великой Отечественной войне. Из истории 349-й стрелковой дивизии. – Москва: Печатные традиции, 2009. – С. 280-282.

²¹⁶ Гречко А.А. Годы войны 1941-1943. – С. 139-140.

В ніч на 14-те липня 349-а сд виводиться в резерв, а оборону тепер займає 4-а сд на лінії Раївка, Жовте, вигин Сів. Дінця, Черкаське, маючи лівим флангом сусіда 176-у сд. А це вже на 10 км на схід від села Хорошого, там вже хазяйнували німці. Ведення боїв 176-ою сд на цьому відрізку фронту підтверджується також документами про втрати²¹⁷.

№ 197

На 08 ч 00 мин 16 июля 1942 г.

11. Южный фронт.

12-я армия частями 4 сд и 176 сд в течение 15.7 вела упорные оборонительные бои с противником, перешедшим в наступление силою до пяти пд с танками. 4 сд, понесла большие потери, отходила в направлении Суходол. Положение частей армии уточняется.

И. о. зам. начальника

Военный комиссар

опер. управления

опер. управления

Генштаба Красной Армии

Генштаба Красной Армии

генерал-майор

бригадный комиссар

ТЕТЕШКИН

РЫЖКОВ

ЦАМО. Ф. 28(16). Оп. 1072. Д. 481е. Л.142-150.

Про обставини бою 15-го липня детально пише колишній комдив І. Рослий. Він вказує, що дивізії було поставлене бойове завдання прикрити відступ армії та утримати позиції на добу, щоб встигнути евакуювати саме необхідне. «В дивізії на той час нараховувалось 7 тисяч вояків і було все за штатом озброєння. Особовий склад був добре підготовленим у військовому та моральному дусі. Так що боєздатність дивізії була високою», – пише автор. Далі він у подробицях описує вихід на позиції, підготовку до бою, розташування полків та дивізіону «Катюш», ну і перебіг самого бою. Всього Рослий фіксує три атаки, і це близько до реальності. «Темніло, частини дивізії, виконавши своє завдання, непомітно відривались від супротивника. Прямуючи затемненим та притихшим Ворошиловградом, вони відходили на південний схід в бік Ростова», – так закінчує свою главу І. Рослий. Це був один єдиний бій 4-ї стрілецької дивізії під Ворошиловградом 15 липня 1942 р. 17 липня німці атакою вибили ар'єргарди з Ворошиловграда та увійшли в місто. Далі була втеча всієї 12-ої армії Південного фронту від оточення за Дон під Новочеркаськом. І наступний бій ця дивізія тримала 29 липня за Доном²¹⁸. Інших боїв від кінця грудня 1941-го 4-а сд не проводила²¹⁹.

Отже, як висновок: 4-а сд в с. Хорошому ніяких позицій не тримала і боїв від часу відступу (11.07.42) до 15 липня не проводила, окрім описаного вище.

²¹⁷ Донесения о безвозвратных потерях // ЦАМО. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Спр. 307 // <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=1600142&page>

²¹⁸ Рослий И. П. Последний привал – в Берлине. – Москва: Воениздат, 1983. – С. 66-74, 81.

²¹⁹ Боевые действия в большой излучине Дона 28 июня – 23 июля 1943 г. (Воронежско-Ворошиловградская оборонительная операция) // <http://don1942.ru/Maps/maps09Don.jpg>

Не маємо права викинути в небуття вояків 349-ої сд, які два дні утримували позиції від Сокольників до Хорошого. Свідчення ветеранів 4 сд, які наводять «патріоти-дослідники», є непорядними і замовними, подаються навмисно висмикнутими від загального контексту подій літньої військової кампанії 1942 р. на Південному фронті. Адже можна було б без усіляких надуманих свідчень однополчан просто надати бойові документи 4-ої сд. Вони є, адже ця дивізія в оточення не потрапляла від жовтня 41-го. Підозрюємо, що їх навіть читали, адже ці документи ніде не згадують, бо вони руйнують незграбний міф про політрука.

* * *

Проте легенда продовжує жити. Деякі організації Запоріжжя внесли подання про надання О.Г. Єременку звання Героя України. На покладанні квітів до стели «Комбат» на Алеї слави 12 липня 2012 р. (ювілей легендарної події) організатори акції повідомили, що Президент вже підписав указ про присвоєння О. Єременку звання Героя України. Деякі засоби масової інформації міста поширили цю звістку²²⁰. Але нами такий указ у липні 2012 р.²²¹ і аж до червня 2013 р. виявлено не було. І не дивно: мешканець Маріуполя П.Ф. Петров також впізнав себе на цій світлині в образі головного героя²²². До речі, його фото дуже схоже з героєм світлини М. Альперта. Кажуть, і не лише він. Кого нагороджувати?

Ця фотографія є символом тих, хто піднімався в атаку. Тому пропонуємо сприймати цю світлину саме так. І нема нічого страшного в тому, що вона не документальна, а воїн залишився невідомим. Це водночас і художня світлина, і символ епохи з усіма її суперечностями. І нагадування про те, що слід обережно поводитися з історією.

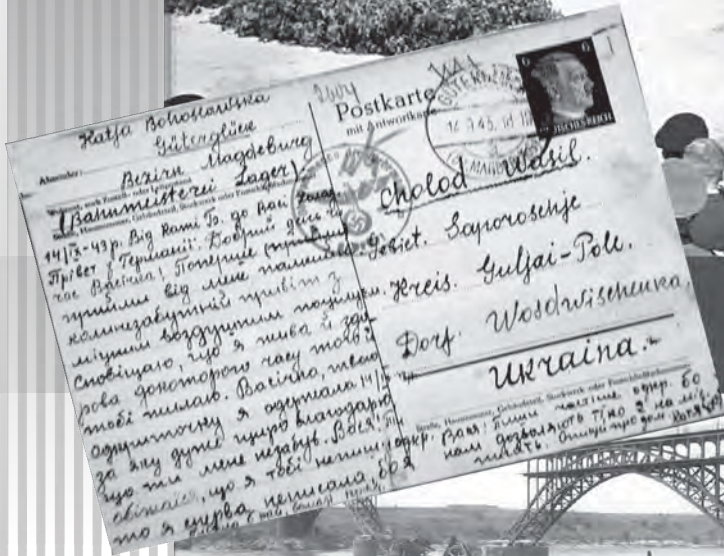
²²⁰ Запорожский комбат стал Героем Украины // Улица Заречная. – 2012. – 19 июля.

²²¹ Офіційний вісник Президента України. Інформаційний бюлетень. – 2012. – №№ 22, 23.

²²² Скрипник Н. «Я поднялся, держа пистолет в руке, и скомандовал: «За мной!». «Видимо, в этот момент корреспондент меня и сфотографировал» // Факты и комментарии. – 2005. – 6 апреля. – С. 12.

Окупація

1. «Новий порядок»

З перших днів окупації нацисти повели гучну пропагандистську кампанію, метою якої було переконати населення в тому, що німецька армія прийшла визволяти Україну з-під «ярма більшовизму». Ця кампанія була досить успішною: у пам'яті жителів Запорізької області ще не стерлися враження від жахів Голодомору 1932-1933 рр. і масових репресій 20-30-х рр. ХХ ст. Багато з тих, хто опинився в німецькій окупації, знали про «червоний терор» і перші концтабори, створені більшовикам в краї в роки громадянської війни. Чи не кожен житель села пережив смерть від голоду своїх рідних і близьких, знав про випадки людоїдства на початку 20-х і в 1932-1933 рр. В пам'яті залишилося руйнування храмів, переслідування духовенства й віруючих. Всім було відомо про масові депортації «куркулів», про відмови дітей від батьків, яких оголошували «ворогами народу», про втечі селян від свавілля влади і голоду на шахти Донбасу і гіганти індустріалізації. Жителі краю чекали звільнення від сталінської деспотії, кращого життя, ліквідації колгоспного ладу і повернення землі селянам. Багатьом здавалося, що гірше, ніж при більшовиках, бути вже не може. У деяких населених пунктах області окупантів зустрічали квітами та хлібом-сіллю. З приходом німців виникло питання майбутнього України і частина населення чекала позитивних кроків нової влади з цього приводу.

Але, роздмухуючи антикомуністичні настрої, нацисти не говорили про свої справжні наміри. Війну вони розпочали не для того, щоб принести благополуччя і свободу на окуповані землі. У Німеччині панував націонал-соціалістичний тоталітарний режим, і для його верхівки населення захоплених територій було потрібне не більше, ніж знаряддя для реалізації імперських задумів. Жителі СРСР знаходились в більшовицькій тоталітарній державі. Між більшовицьким і нацистським тоталітаризмом було багато спільного, але існували й істотні відмінності, і наші земляки, порівнюючи політику радянської влади з відповідними кроками окупантів, мали можливість відчутти їх на собі.

Вітчизняні і зарубіжні історики описали стратегічні плани керівництва Рейху щодо захоплених територій. У загальному вигляді передбачалося перетворити їх на колонії, а населення частково перетворити в наймитів, частково – асимілювати, а «расово-неповноцінних» і «ворогів Рейху» – винищити чи депортувати. Окуповані землі планувалося перетворити на постачальників продовольства та сировини. Україні належало відтепер транспортувати хліб не в Росію, а в Німеччину. На окупованих територіях допускалася первинна переробка корисних копалин та сільськогосподарської продукції. Вважалося, що сучасними промисловими виробами територію імперії забезпечить потужна індустрія Німеччини, тому на Сході не мали наміру розвивати високотехнологічне виробництво. Відтак, підтримувати життєдіяльність великих індустріальних центрів окупанти не мали наміру і після успішного «бліцкригу» планували їх вилюднення.

Але, як зазначав з цього приводу відомий американський дослідник масового насилля в роки Другої світової війни Тімоті Снайдер, «німецька стратегія виявилася занадто кривавою, щоб бути практичною»¹. В умовах провалу восени 1941 р. плану «Барбаросса» нацисти опинилися перед необхідністю шукати компромісні варіанти своєї окупаційної політики, які б реалістичніше враховували ситуацію, що складалася в ході війни. Акцент було зроблено на створення системи управління і ефективної експлуатації захоплених територій, які б стали надійним тилом Вермахту в умовах його виснажливої війни на Східному фронті. Необхідно, говорив Гітлер щодо захоплених територій, ними «*по-перше, володіти, по-друге, управляти та, по-третє, експлуатувати*»². Але для цього слід було створити хоча б мінімальні умови для життєдіяльності населення. Тож тактику, в рамках незмінної стратегії, довелося корегувати.

Передумовою успішного виконання цих трьох завдань нацисти вважали розчленування окупованих територій. При цьому, вони ігнорували історичні традиції і соборницькі прагнення населення України. Будь-яка українська держава, навіть васал Німеччини, на думку представників нацистської верхівки, не мала права на існування. Як окрему адміністративно-територіальну одиницю Україну ліквідували. На її території було створено декілька адміністративно-територіальних структур. Найбільшою з них був Рейхскомісаріат «Україна» на чолі з гауляйтером Е. Кохом, резиденція якого розташовувалася у Рівному. *Рейхскомісаріат «Україна»* мав у своєму складі шість генеральних округів – Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Таврія (Крим), Миколаїв. Кожен з генеральних округів розділявся на області (гебіти), які у свою чергу ділилися на райони.

Східні (прифронтові) області України в період нацистської окупації перебували під безпосереднім контролем адміністрації Вермахту, а південні (територія між Дунаєм і Південним Бугом) – опинилися в зоні окупації Румунії і одержали назву Трансністрія. Особливістю Запорізької області було те, що до 1 вересня 1942 р. до складу Рейхскомісаріату «Україна» входила лише правобережна частина області, у той час як лівобережна була прифронтовою зоною і управлялася німецькою військово-господарською адміністрацією.

З початку осені 1942 р., коли фронт відсунувся далеко на Схід, всю Запорізьку область включили до складу Рейхскомісаріату «Україна» і розділили між двома *генеральними округами* – Дніпропетровськ (з центром у м. Дніпропетровськ) і Таврія-Крим (з центром у м. Мелітополь)³. Чому Запорізька

¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім. (Пер з англ.). – Київ: Грані-Т, 2011. – С. 177.

² Преступные цели – преступные средства: Документы и материалы. 3-е изд. – Москва, 1967. – С. 47-51.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГО). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 142. – Арк. 23; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 239. – Арк. 3; Волинь. Часопис для Волині. –1943. – 25 лютого.

область була розрізана на дві частини, судити важко. Напевне, окупаційна влада орієнтувалася на дореволюційний адміністративно-територіальний поділ, коли територія області входила до складу Катеринославської і Таврійської губерній.

На території Запорізької області було утворено такі гебіти: *Запоріжжя* (в складі довоєнного Запорізького сільського району, Червоноармійського і Новомиколаївського районів); *Оріхів* (довоєнні Оріхівський, Гуляйпільський і Новозлатопільський райони); *Пологи* (територія Пологівського, Куйбишевського і Чернігівського районів); *Кам'янка* (Кам'янсько-Дніпровський, Великobilозерський і Великолепетиський райони). До складу гебіту *Великий Токмак* увійшли колишні Великотокмацький, Василівський і Михайлівський райони), до гебіту *Бердянськ* – довоєнні Бердянський, *Ногайський* (Ногайськ – тепер місто Приморськ) і Андріївський райони. До генерального округу Таврія (Крим) були включені гебіт *Мелітополь* (територія Мелітопольського, Приазовського, Нововасилівського, Якимівського районів). Гебіт *Нижньосірогоський* був створений у складі довоєнних Нижньосірогоського, Іванівського, Веселівського районів. Нарешті, гебіт *Генічеськ* складався з колишніх Генічеського, Сиваського і Новотроїцького районів⁴.

***Азовський проспект м. Бердянська. Зима 1941-1942 рр.
Фото німецького офіцера***

Місто Запоріжжя за часів окупації виявилось розділеним на дві частини. Правобережні його квартали були центром гебіту Запоріжжя. Що ж стосується лівобережної частини, то вона не входила до жодного гебіту і мала окремий статус, який надавався лише декільком великим промисловим містам України.

⁴ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 7.

Лівобережне Запоріжжя, у свою чергу, поділялося на дві частини – Старе і Нове Запоріжжя. Межею між ними була балка Капустянка. Старе місто складало територію на схід і південь від балки. Це був довоєнний Сталінський район (тепер територія Жовтневого, Комунарського і Шевченківського районів). Так зване «Запоріжжя-Нове» займало територію нинішніх Орджонікідзевського, Заводського і частини Ленінського районів.

Спочатку Запоріжжям управляв фельдкомендант, що підпорядковувався тиловому командуванню Вермахту. З кінця літа 1942 р., після включення області до складу Рейхскомісаріату «Україна», Запоріжжя було підпорядковане штадткомісару. Він був представником вже не військової, а цивільної окупаційної адміністрації. Цю посаду обіймав німець доктор Гілле. Апарат штадткомісара складала два німці (військові радники Гастауер і Клюге). По найму в штадткомісаріаті працювали 13 фольксдойче і три українці⁵.

Іншими містами області також керували штадткомісари, невеликими містами – ортскомісари⁶.

Структура адміністративного апарату Рейхскомісаріату «Україна» була досить розгалуженою і намагалася охопити своїм контролем усі сфери життєдіяльності населення захоплених територій. Для прикладу назвемо Головне господарське управління, яке складалося з семи відділів: промислового господарства; продовольства та сільського господарства; лісового та деревного господарства; залізничного та поштового; ціноутворення та контролю над цінами; банківського та валютного; торгової та вексельної політики.

Структура апарату цивільного управління гебітскомісара на території окремого гебіту була спрощенням структури Рейхскомісаріату й передбачала однойменні управління та відділи⁷.

Для «забезпечення спокою» використовувалися численні охоронні і каральні заклади – служба безпеки (СД), таємна польова поліція, німецька польова жандармерія, поліцейські формування, військові з'єднання та ін.

Придатком каральних органів було кримінальне судочинство. У зоні військового управління переслідування за кримінальні злочини проводилося місцевими поліцією безпеки і СД, де для отримання зізнання застосовували тортури. В межах рейхскомісаріату нескладні цивільні справи розглядалися у так званих «мирових судах». Вони займалися майновими справами місцевого населення. З матеріалів щодо скарг по Мелітополю можна довідатися, що в роботі суду від імені учасників процесу міг виступати адвокат, а в структурі суду була присутня така служба, як судові пристави⁸. Вироки виносилися на основі «природного відчуття справедливості і моральності».

⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 22.

⁶ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов гитлеровской Германии. – Москва: Экономика, 1980. – С. 89.

⁷ ЦДАГО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 9-10.

⁸ ДАЗО. – Ф. Р-3077. – Оп. 2. – Спр. 2, 3, 4.

Справка Р-4433 от 19.10.41 5
 об итогах переписи населения
 старшей части г. Запорожья
 по состоянию на 18 октября 1941 г.

Всего населения - 89252 (без депортир.)
 Отсутствующих 13208
 Малолетних 76044
 из них:
 мужские 31674
 женские 44370

Национальный состав малолетних населения:

Украинцев	58171	Грузин	20
Польских	13420	Лезгин	7
Белоруссов	589	Татар	220
Польков	293	Греков	36
Немцев	801	Абхазцев	4
Румынцев	21	Беларус	6
Литовцев	38	Алианцев	5
Латышской	65	Мордвинцев	21
Евреев	1841	Чубарской	3
Цыган	26	Осетин	1
Кавказцев	10	Норвежцев	1
Абхазцев	41	Румын	5
Болгар	57	Французцев	2
Абхазцев	121	Латвийцев	1
Армян	160	Сербов	7
Чехов	29	Турков	3
Евреев	11	Китайцев	1
Перс	5	Молдавцев	1
		неизвестных	1

За оцінкою дослідників, таке «судочинство» мало відрізнялося від позасудових розправ⁹.

На практиці жителі окупованих територій не мали правового механізму відстоювати не лише свою гідність, а й життя. Доля людей залежала від національності та їхнього довоєнного минулого. Людина потрапила під пильний і тотальний контроль з боку окупаційної влади. Досить швидко в містах і селах області було проведено переписи населення. У місті Запоріжжі перший перепис завершено 18 жовтня 1941 р.

Переписи дозволяли ідентифікувати особу: її прізвище, національність, місце роботи до війни, джерела існування в нових умовах. Міграційні процеси суворо контролювалися. Домовласники в місті і старости в селі були зобов'язані повідомляти про кожного новоприбулого в поліцію. Пускати

⁹ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. - 1997. - № 3. - С. 98.

на нічліг приїжджих, навіть родичів, без дозволу влади вважалось злочином. Наприклад, згідно з розпорядженням фельдкоменданта міста Запоріжжя «всі новоприбулі, немісцеві прибулі громадяни або члени родин, що прибувають до міста, повинні одержати письмовий дозвіл на ночівлю або проживання». При цьому оголошувалось, що «громадяни, які нададуть квартиру якому-небудь цивільному без такого свідоцтва, або тому, хто матиме фальшиве свідоцтво, будуть розстріляні»¹⁰.

Дорослі зобов'язані були постійно мати з собою посвідчення (так званий «аусвайс»), які в містах видавалися паспортними столами міських управ. Регулярно проводилися облави. Діяла комендантська година. У Запоріжжі, наприклад, заборонялося перебування на вулиці з 20 годин 30 хвилин вечора до 4 години ранку. Вартові мали право стріляти в тих, хто порушував це розпорядження. Саме розпорядження про комендантську годину неодноразово повторювалось¹¹.

Була проведена реєстрація єврейського населення, що стало початком його знищення. Колишні комуністи повинні були реєструватися і час від часу проходити повторну перереєстрацію. Цей акт по суті означав визнання нацистського режиму й готовності жити відповідно до його вимог. Багато комуністів, які опинилися в окупації, погодилися на реєстрацію. У тих умовах приховати свою приналежність до компартії було неможливо. На місцевих комуністів, які залишилися в окупації, доносили сусіди, знайомі, колишні колеги по службі. Згода на реєстрацію суперечила заклику Сталіна не визнавати окупаційну владу і боротися з нею. Але Сталін був далеко, а німці – поряд, тому багато комуністів змушені були йти в гестапо і заявляти про себе. Цим самим вони, фактично, перетворювалися в заручників. Будь-якої хвилини їх могли розстріляти, тому вони робили все, щоб такого приводу (поява партизанів чи парашутистів, диверсії і вбивства представників окупаційної влади тощо) не з'являлось.

Як і в інших регіонах України, «упокорення» на Запоріжжі супроводжувалося терором.

Перш за все, планувалося знищити групу населення, яку нацисти називали «носіями політичної влади». Серед них спеціально виділялися представники вищого партійно-державного керівництва, політпрацівники і чекісти. 6 червня 1941 р. у спеціальній інструкції для армії про поведінку на захоплених територіях передбачалося, перш за все, фізичне знищення усіх військових комісарів¹². А ще раніше, у виступі перед керівництвом вермахту Гітлер оголосив, що «комісари і особи з ДПУ є злочинцями, і з ними необхідно поводитися як із злочинцями»¹³.

¹⁰ Нове Запоріжжя. – 1942. – 15 квітня.

¹¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 31 травня.

¹² Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – Москва: Воениздат, 1987. – С. 105-106.

¹³ Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.: В 3 т. – Т. 2. – Москва: Воениздат, 1969. – С. 430-431.

Що ж стосується цивільного населення, то будь-які напади з його боку на німецьких військових (партизанські чи інші дії), мали «придушуватися військами на місці з використанням найбільш крайніх методів». Запроваджувалася колективна відповідальність. Якщо обставини не дозволять швидко встановити конкретних виконавців, то «повинні негайно використовуватися масові насильницькі дії»¹⁴. На практиці це давало право офіцерам вермахту проводити акції з ліквідації цілих населених пунктів з їх жителями. Так, у наказі начальника Ногайського району М. Полункіна від 10 січня 1942 р., серед іншого, зазначалося: «...У кого найдеться после этого оружие и разные боеприпасы, подлежат смертной казни.

*Акты саботажа будут строго караться. Когда виновный не найдется, будут коллективные наказания...»*¹⁵.

Передбачалося поголовне знищення за участю військових підрозділів та спеціальних установ єврейського населення. Прагнучи розпалити в середовищі місцевого населення почуття антисемітизму, євреїв оголосили носіями більшовицької ідеології. Ліквідації підлягали роми, психічно хворі та інші «неповноцінні», з точки зору нацистської влади, люди. Типовим і дуже поширеним було жорстоке ставлення до військовополонених.

Незважаючи на те, що дослідники неодноразово намагалися визначити точну кількість жертв окупаційної влади, це питання залишається дискусійним.

Після закінчення війни в центрі уваги її учасників постали передусім геополітичні завдання. Країни-переможці поспішали в сприятливих для них умовах максимально задовольнити свої політичні інтереси, посилити свій вплив у міжнародній політиці. Одним із вагомих аргументів на підтримку претензій СРСР стало, зокрема, питання про розмір матеріально-технічних збитків та демографічних втрат. На весь наступний період існування радянської влади тема втрат населення в ході Другої світової війни залишалася не науковою, а виключно політичною, а тому закритою і утаємниченою. Війна стала зручним приводом, щоб приховати жертви Голодоморів і репресій проти власного населення, бездарність керування в ході війни, що вело до колосальних безповоротних військових втрат і загибелі цивільного населення.

Офіційні радянські дані про втрати в краї мирного населення за період окупації було визначено за результатами підрахунків Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території Запорізької області (далі – НДК). Ці дані були викладені в «Акті надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування про звірства, грабунки та вбивства німецько-фашистськими загарбниками та їх поплічниками в місті Запоріжжі»¹⁶ та в

¹⁴ Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – С. 69.

¹⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3051. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 122.

¹⁶ Акт государственной комиссии по установлению и расследованию о зверствах, грабежах и убийствах немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками в городе Запорожье // ДАЗО. – Ф. 1682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9-18

аналогічних документах по інших містах і районах області.

Подібні комісії на підставі документів, свідчень очевидців, вибіркового ексгумацій поховань жертв і висновків судово-медичної експертизи збирали факти і здійснювали підрахунки жертв у всіх областях України та інших республік СРСР. Дані про кількість жертв нацистського геноциду визначались Комісією вкрай приблизно. Тоді не було ані сил, ані необхідних документів, ані часу для докладних підрахунків. Як наслідок, чисельність жертв на окупованих терито-

Місто, район	Надзвичайна Держкомісія		Книга скорботи України				
	Військово-вополонені	Цивільного	Всього	Чол.	Жін.	Діти	Не встановлено прізвище
м. Запоріжжя	5000	44 000	2278	1346	636	296	-
м. Бердянськ та район	1009	665	2475	212	117	528	1618
Василівський	Не встановлено	787	800	393	73	35	299
Великобілозерський	13	236	158	130	15	13	-
Веселівський	Не встановлено	22	240	81	38	18	103
Вільнянський	220	225	883	440	46	58	339
Гуляйпільський	Не встановлено	2417	943	294	213	299	137
Запорізький	114	275	506	246	48	36	176
Кам'янсько-Дніпровський	63	586	1062	341	91	70	560
Куйбишевський	1	42	272	96	34	55	87
м. Мелітополь та район	62	14410	938	382	225	234	97
Михайлівський	431	185	447	226	51	44	126
Новомиколаївський	55	164	221	117	25	12	67
м. Орхів та район	1178	122	321	218	52	31	20
Пологівський	7000	700	390	174	88	107	21
Приазовський	Не встановлено	575	292	178	42	31	41
Приморський	1	200	396	172	103	95	26
Розівський	Не встановлено	44	415	77	53	86	199
м. Токмак та район	633	837	292	154	52	60	26
Чернігівський	24	101	388	226	65	59	38
Якимівський	112	102	222	118	27	44	33
Всього	15916	66795	13939	5621	2094	2211	4013

рях виявилася значно перевищеною. В колективній монографії сучасних російських авторів «Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне» стверджується, що «дані НДК про загибель цивільного населення на окупованій території (6,8 млн) перебільшені не менше ніж в два рази»¹⁷.

Не дивно, що узагальнення НДК не збігаються з даними поіменного підрахунку, проведеними колективом обласного пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України» і опублікованими в колективній монографії «Книга Скорботи України. Запорізька область» (Запоріжжя, 2000).

З метою порівняння дані НДК та обласного пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України» щодо жертв серед населення Запорізької області в період окупації представлені в наведеній вище таблиці.

Таким чином, з 66 795 осіб, визначених НДК як жертв періоду окупації, поіменно дослідникам з «Книги скорботи України» вдалося встановити лише 13939 осіб, у т.ч. 5621 чоловіка, 2094 жінки, 2211 дітей, не встановлено прізвищ – 4013 осіб¹⁸. Як свідчать матеріали таблиці, незбігання даних обох джерел характерне для всіх міст і районів Запорізької області¹⁹.

Піддають сумнівам офіційну статистику загиблих громадян Запорізької області в роки окупації і співробітники Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума». Особливо ретельно досліджувалися інститутом розстріли євреїв і військовополонених. Всього, за даними інституту «Ткума», що були отримані в результаті ретельного опрацювання фондів Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Російської Федерації, консультацій зі спеціалістами з історії Голокосту та Другої світової війни, за період окупації на території сучасної Запорізької області було знищено 14118 євреїв²⁰ і 10916 військовополонених²¹. Є також дані про жертви циганського населення

¹⁷ «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / [Пыхалов И., Лопуховский Л., Земсков В., Ивлев И.]. – Москва: «Яуза»; «Эксмо», 2012. – С. 252.

¹⁸ Див.: Книга Скорботи України. Запорізька область / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: А.В. Казачук (керівник) та ін. – Запоріжжя: ВПК «Запоріжжя», 2000. – С. 7.

¹⁹ Така невідповідність характерна і для інших областей України Харківський дослідник А.В. Скоробогатов спробував проаналізувати його природу по м. Харкову. Вчений зазначає, що в результаті роботи в 1943-44 рр. НДК встановила кількість убитих і замучених мирних громадян у Харкові – 50296 осіб, кількість убитих і замучених військовополонених – 11 365 осіб. Такі дані було подано на початку липня 1944 р. до Центральної комісії у Москві, але вже наприкінці липня обласна комісія звернулася із проханням внести уточнення до звіту, зокрема у графі «убито, замучено мирних громадян» цифру 50296 замінено на 270296 осіб, а у графі «убито, замучено військовополонених» вважати не 11365 осіб, а 22365. Отже, уточнення були внесені суттєві, у результаті яких чисельність вбитих і замучених зростає в кілька разів. Ці дані були затверджені в Москві як остаточні. (Див.: Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Харків: Прапор, 2004. – С. 324-325).

²⁰ Див.: Круглов А.И. Потери евреев Украины в 1941-1944 гг. – Харьков: Тарбут Лаам, 2005. – С. 356-362.

²¹ Див.: Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 560 с.; Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. – Москва: «Олма-пресс», 2001. – 608 с. та ін.

області – близько 600 осіб²², а також партизанів і підпільників – понад 200 осіб²³. Страчені і замордовані євреї, цигани, підпільники та інші особи в матеріалах НДК об'єднані в категорію «цивільне населення». Загальна їхня кількість, обчислена «Ткума», становить, орієнтовно, 15120 осіб. Це вчетверо менше, ніж зазначено в матеріалах НДК. Різниця в даних очевидна і характер її невідомий. Якщо це не відверте маніпулювання цифрами, то цілком можливо, що як жертви нацизму враховані також мирні жителі, які загинули в ході евакуацій і бойових дій, що були особливо жорстокими на усій території Запорізької області восени 1943 – взимку 1944 рр.

Зазначене вище не означає спроби заперечувати нацистський терор на окупованих територіях: мова йде про необхідність об'єктивно оцінити масштаби жертв, особливо, єврейського населення і військовополонених.

Розправи над євреями Запорізької області відбувалися протягом всього періоду окупації. Особливо багато їх було знищено навесні 1942 р. Станом на 18 жовтня 1941 р. на території старої частини Запоріжжя проживала 1841 особа єврейської національності, 26 циган та 10 караїмів²⁴. Наявність 1852 євреїв, 26 циган та 10 караїмів серед населення старої частини міста фіксує також перепис населення на 1 січня 1942 р.²⁵ До 1 травня 1942 р. в національній структурі міста відбулися зміни, зокрема, зменшилася кількість циган до 18 осіб та караїмів до 3, а ось євреї зникли навіть із переліку національних груп²⁶.

Свідки геноциду були вражені його цинізмом та відкритістю. Євреям Запоріжжя було наказано зібратися з речами в колони. Вони начебто мали вирушити копати окопи. Натомість кінцевим пунктом для більшості з них став радгосп імені Сталіна на лівому березі Дніпра. Люди повільно брели, практично без охорони до власної загибелі. Розстрілювали партіями: кожна наступна загортала в землю попередню. Доведені до відчаю, вони мовчки зустрічали свою смерть.

Запоріжці вже були свідками репресій за національною ознакою. Багатьох німців, поляків, болгар нашого краю більшовики розстрілювали та висилали у 1930-х рр. з таким несподіваним для «інтернаціоналістського» радянського режиму формулюванням як «соціально небезпечна особа за національною ознакою». Однак радянський терор не був таким демонстративним, як нацистський. Більшість населення області не мали у свій час цілісного уявлення про масштаби переслідувань національних меншин більшовиками, тоді як за «нового порядку» винищення євреїв навіть не намагалися приховати. Відвертий садизм викликав огиду і протест жителів Запоріжжя, хоча на його відкрити демонстрацію у більшості своїй не наважувалися.

²² Державний архів Російської Федерації, м. Москва (далі – ДАРФ). – Ф. 7021. – Оп. 61. – Спр. 18. – Арк. 1-119.

²³ Якимівський район у полум'ї Великої вітчизняної війни // Слово трудівника. – 2010. – 24 квітня; История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Запорожская область. – Київ, 1981. – С. 137, 219, 342-342, 352, 450. ²⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 5.

²⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 12.

²⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 27.

Численні свідчення очевидців про перші заходи окупаційної влади на території Запорізької області свідчать про цілеспрямований розшук та розстріли партійного і радянського керівництва. Восени 1941 р. арешти та страти відбувалися практично в усіх населених пунктах регіону. Переслідування за політичними мотивами продовжувались у 1942-1943 рр. Виходячи з принципу колективної відповідальності, окупаційна влада жорстоким терором та каральними заходами реагувала на дії партизан, підпільників, вбивства солдат німецької армії або службовців нової адміністрації.

У публікаціях описуються випадки, коли за вбивства одного військового чи представника цивільної окупаційної адміністрації в селах області розстрілювали десятки місцевих жителів. Так, у с. Радивонівка в Якимівському районі, наприклад, окупантів не зустрічали хлібом-сіллю. За вбивство німецьких мотоциклістів під час першого їх урочистого в'їзду до села розстріляли 50 мешканців, більшість з яких не мала жодного відношення до замаху. У тому ж районі у скирті соломи було знайдено тіло вбитого німецького солдата, за що стратили 48 мешканців сіл Кирилівка та Горіле (тепер – с. Азовське)²⁷.

Приреченими на смерть в умовах влади, що керувалася націонал-соціалістичною ідеологією, були особи з психічними розладами. В «Акті про злочини німецько-фашистських окупантів у районах Запорізької області» наведено факт розстрілу 157 дітей в Преславській колонії Приморського району. Позбавлятися від дітей цієї колонії почали практично одразу після встановлення німецької влади. Наприкінці жовтня 1941 р. до розстрільного списку внесли прізвища 78 дітей-євреїв та тих, хто був неспроможний працювати. Наступний розстріл вихованців закладу відбувся навесні 1943 р.²⁸

Німецькі табори для військовополонених збереглися у пам'яті їхніх в'язнів та місцевих мешканців, як місця з практично повною відсутністю будь-яких умов для перебування в них людини. У тих умовах радянські воїни фактично були приречені на довгу, мученицьку смерть від голоду, холоду та фізичного виснаження. Незважаючи на те, що німці відпускали військовополонених, дозволяли їм повертатися до рідної місцевості²⁹, в таборах залишалася значна кількість ув'язнених, які не витримували нелюдських умов та гинули.

Як вище вказувалося, за висновками НДК на території області за період окупації загинуло 10916 радянських військовополонених. Український дослідник В. Король наводить приклади найбільших місць утримання німцями військовополонених на території Запорізької області. Наприклад, у м. Запоріжжі табір знаходився в районі заводу № 29. У серпні 1942 р. у ньому утримували близько 3000 осіб. Не менше половини з них померло.

²⁷ Якимівський район у полум'ї Великої вітчизняної війни // Слово трудівника. – 2010. – 24 квітня; История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Запорожская область. – Київ, 1981. – С. 137, 219, 342-342, 352, 450.

²⁸ Морозюк В. Червоні роси (Альманах пам'яті і Милосерддя). – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2004. – С. 158-159.

У жовтні 1943 р. до табору у Пологівському районі німці доправили 7000 осіб. Жорстоко розправилися з полоненими у квітні 1942 р. у таборі на території Оріхівського району: до великого сараю загнали 2000 чоловік, три дні їх не випускали звідти, а потім тих, хто не міг рухатися, закололи багнетами³⁰.

Судово-медична експертиза НДК у 1943-44 рр. досліджувала ексгумовані трупи, у тому числі з метою встановлення причин смерті. На території кладовища поруч із табором для військовополонених, у загальному могильнику комісія не виявила трупів із вогнепальними ушкодженнями. За висновками експертів смерть спричинили здебільшого голод та інфекційні хвороби³¹.

Обірвані, голодні, хворі полонені справляли гнітюче враження. Їхній стан не міг не викликати людського співчуття. До того ж у багатьох із мешканців краю на початку війни були мобілізовані рідні чоловіки, тому люди бачили в муках ув'язнених страждання своїх близьких³².

Такою в загальних рисах була нацистська політика упокорення на окупованих територіях.

Як уявляли нацисти життя місцевого «упокореного» населення? Які рамки життєдіяльності ставила йому нацистська влада, якими правовими нормами вона керувалася? Зокрема, як регулювалися в умовах окупації виробничі і трудові відносини, взаємини між людьми і людей з владою, на

²⁹ Про звільнення радянських військовополонених на території Запорізької області в архівах збереглися численні документи. Тільки по одній Веселовській управі виявлені списки зареєстрованих військовополонених у кількості більше 200 осіб (ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 182-184). У Запорізькій області з полону відпускали протягом усього періоду окупації. Цікава доля жителя с. Веселе Беледина. 2 серпня 1941 р. він був мобілізований у Червону армію. У полон потрапив під Харковом 24 липня 1942 р., а вже 15 серпня стоїть відмітка про його реєстрацію в сільській управі (ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 163).

Характерно, що фіксуються прибуття не тільки місцевих українців. Так, 5 квітня 1942 р. до Святодухівської управи прибули 11 військовополонених, з яких 10 росіян й один українець (ДАЗО. – Ф. Р-1613. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 32, 37, 100, 193).

Процес звільнення з полону документи продовжують фіксувати й в 1943 р. Так, у реєстраційному документі №2023 від 10 травня 1943 р. значився чоловік, що приїхав із Запоріжжя, як звільнений з полону (ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 28). 22 липня 1943 р., по довідці № 6939 реєструється колишній військовополонений з табору № 370 (ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 94).

³⁰ Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 104.

³¹ Акт государственной комиссии по установлению и расследованию о зверствах, грабежах и убийствах немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками в городе Запорожье // ДАЗО. – Ф. 1682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16.

³² Жителі Запорізької області, як і інших місцевостей окупованої України, різним способом намагалися допомагати бранцям. Наприкінці 1941 р. міська управа Запоріжжя виступила з закликом до населення продати зайвий теплий одяг для потреб військовополонених. Голів місцевих громад зобов'язували виділити окремих оцінщиків одягу, а необхідні кошти виділяла польова комендатура. Якими були результати цієї кампанії – невідомо (див.: Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 січня).

яких принципах будувалася політика в галузі освіти, культури і охорони здоров'я, яким було ставлення до дітей, літніх людей, як збирали і розподіляли податки тощо?

Дослідники свідчать, що на практиці в зоні окупації нацисти використовували принцип поєднання, а подекуди й «накладання» двох правових систем – радянської і німецької. У перших оголошеннях окупаційної військової адміністрації місцевому населенню повідомляли, що «після зайняття країни німецькими військами радянський закон продовжує своє існування, за винятком окремих випадків, де застосовується інший (німецький) закон або даються особливі розпорядження»³³.

Нічого несподіваного в цьому не було: і радянський соціалістичний, і німецький націонал-соціалістичний політичні режими були тоталітарними і багато в чому схожими. Тому радянська нормативна система, нехай у спотвореному та хаотичному вигляді, але продовжувала існувати і за окупаційного режиму.

Ця обставина стала проявлятися з перших днів окупації, коли в регіоні почали формуватися допоміжні органи німецької адміністрації: у містах – міські управи, по селах – сільські управи. Їх очолювали призначені представники німецького командування бургомістри, міські голови, старости тощо.

Призначені підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому знаходилися під наглядом цих та інших німецьких органів. Бралось до уваги те, чим займалися кандидати в бургомістри за радянської влади.

Для служби в допоміжних структурах регіону – на посадах бургомістрів, старост, керівників відділів і служб, серед шефів поліції, слідчих, рядових поліцаїв, перекладачів у різних офіційних установах, сільськогосподарських об'єднаннях і т. д. – окупанти прагнули широко залучати фольксдойче.

У жовтні 1941 р. міністерство окупованих східних територій проголосило: «В більшості своїй фольксдойче колишніх радянських областей є елементами, які в загальнонімецьких інтересах мають бути використані в органах місцевого цивільного управління»³⁴. Наприклад, обер-бургомістром Запоріжжя був призначений Вібе, міським радником – Клівер, завідувачем загального відділу міської управи – Тевс, відділу охорони здоров'я – Петерс, відділу народної освіти – Крагер, транспортного відділу – Дейтке³⁵.

Звичайно, фольксдойче мали мотиви служити новій владі. Адже ще з кінця 1930-х рр. радянська влада затаврувала їх як «соціально небезпечних осіб за національною ознакою». А з нападом Німеччини вони були прире-

³³ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2679. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9; Главацький М.В. Діяльність органів окупаційної влади генеральної області «Київ» в 1941-1944 рр.: Правові норми та соціально-трудова сфера // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 120.

³⁴ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25.

³⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 851. – Арк. 20.

чені на роль «народу-зрадника» з усіма наслідками, що продемонструвала депортація 1941 р. Співпраця з окупаційною адміністрацією давала можливість поліпшити матеріальне становище та отримати особливий правовий статус. Однак картина відносин запорізьких німців з нацистами не була настільки простою.

По-перше, в очах самих нацистів вони були не монолітною групою, а мали певні «проби». Статус фольксдойче означав включення у реєстр «Етнічні німці України» (нім. Deutsche Volksliste Ukraine) з присвоєнням певної літери: O (Ost-Fälle – придатний для колонізації захоплених земель), A (Altreich-Fälle – потребує довіховання у корінних німецьких землях для зміцнення національних рис) та S (Sammellager-Fälle – потребує поміщення у трудові табори для засвоєння ідей націонал-соціалізму й не готовий до контакту з рейхсдойче)³⁶. Велика частина запорізьких німців, зокрема старшого віку, не відповідала уявленням нацистів про чистоту арійської раси та німецької культури.

По-друге, місцеві фольксдойче, особливо меноніти, мали серйозні ідеологічні розбіжності з нацистами. Велику роль у їхньому житті відігравала християнська мораль та звичка абстрагуватися від політики. Зі своєю аполітичністю вони були чужими як комуністичній, так і нацистській владі. Тож у співпраці з окупантами їх цікавило питання виживання, тоді як людиноненависницька ідеологія НСДАП суперечила їхнім корінним уявленням.

По-третє, виконання настанови на максимальне залучення цієї категорії населення до створення окупаційної допоміжної адміністрації мало обмежені наслідки: після репресій 30-х рр. і радянських депортаційних акцій серпня – вересня 1941 р. в області залишилося не так і багато кандидатів на управлінські посади. До того ж, німецьке військове командування негайно почало проводити мобілізацію до Вермахту відповідних вікових груп тих фольксдойче, які ще залишалися. Так, у Хортицькому районі на кінець 1941 р. було мобілізовано близько 1500 осіб. Мобілізація проводилася у всіх районах, де залишалися фольксдойче. Як наслідок, після цих мобілізацій у Гальбштадті (Молочанську), наприклад, на 1200 німецьких жінок залишилося лише 60 дорослих чоловіків³⁷. Внаслідок такої диспропорції окупаційна влада пробачала деяким місцевим німцям, що йшли на співпрацю, навіть такий гріх, як участь у колективізації та розкуркуленні³⁸.

З іншого боку, «попит породжував пропозицію». Деякі громадяни згадали про своє німецьке походження, яке вони приховували в радянських умо-

³⁶ Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Харків: Права людини, 2010. – № 2 (35). – С. 125-127.

³⁷ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – С. 23, 26.

³⁸ Інтерв'ю Малыка Виктора Фомича / запись Г. Малык 2005 г.; опубл. 25.04.2010 г. //: <http://www.iremember.ru/grazhdanskie/malik-viktor-fomich.html>

Г. Гімлер у Молочанську

вах. Було чимало випадків, коли спритні земляки підробляли родовідні документи і вербували лжесвідків, щоб записатися у списки фольксдойче. Це відкривало можливість краще влаштуватися, у тому числі в місцевій адміністрації.

Запорізький регіон відіграв значну роль у планах окупаційної влади колонізувати захоплені землі. Тож нацистські лідери не обділяли його увагою. У 1942 р. Хортицю відвідав рейхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг. У пропагандистській брошурі, що описувала візит, акцентувалося на зустрічі нацистського вождя з фольксдойче і подавалася типова лакована картина народних радощів³⁹.

Іншим центром паломництва лідерів Рейху став Гальбштадт (Молочанськ), на базі якого планували створити опорну колонію. Лише з травня по серпень 1942 р. до нього з різних окупованих територій переселили понад 5 тис. етнічних німців⁴⁰. Наприкінці жовтня 1942 р. Гальбштадт відвідав рейхсфюрер СС Г. Гімлер, який відповідав у нацистському уряді за переселення німців та колонізацію.

Але, незважаючи на активну участь фольксдойче в управлінні регіону, основою допоміжної адміністрації в області були все-таки не німці, а представники більшості населення регіону – українці і росіяни. Так, серед керівного складу поліції Запоріжжя лише поліцмейстер і начальник політичного відділу були фольксдойче (відповідно, І.Я. Фаст і Я.Я. Фаст), а заступником поліцмейстера служив Плясовиця, помічником поліцмейстера – Карасьов, заступником начальника політвідділу – Колпаков, завідувачем паспортного столу – Орлов, пожежну охорону очолював Іванов⁴¹.

Місцеві управи на чолі з бургомістрами зосереджували у своїх руках керівництво всіма діючими підприємствами, міським житловим господар-

³⁹ Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. – Москва: Эксмо, Яуза, 2004. // <http://psyfactor.org/lib/naziprop.htm>

⁴⁰ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – Київ, 2010. – Кн. 1. – С. 616.

⁴¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 851. – Арк. 20.

ством і транспортом, торговельними і медичними установами, закладами народної освіти. До функцій управи відносилося вирішення питань набору робочої сили для праці на місцевих підприємствах, фінансування, забезпечення підприємств паливом, сировиною, промисловими та продовольчими товарами. Управа займалася також проведенням ремонтно-будівельних робіт, розвитком сільського господарства, збиранням місцевих податків, соціальним забезпеченням населення.

Міські управи на чолі з бургомістрами поділялись на різні відділи, що охоплювали всі аспекти життєдіяльності міста (див. схему «Структура Запорізької міської управи»).

Усім містом Запоріжжя управляла допоміжна міська управа. Управа знаходилась у великій будівлі, де до війни були розташовані Сталінський райком партії, райком комсомолу і райрада. Тепер це будівля Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Станом на 1 січня 1942 р. у міській управі були відділи: 1) загальний (завідуючий Я. Тевс); 2) фінансовий (завідувач О. Міткальов), 3) міського комунального господарства (завідувач – В. Глотов); 4) соціального забезпечення (керівник Ф. Самойленко, потім В. Шовкопляс); 5) охорони здоров'я (завідувач В. Камишний, згодом С. Науменко); 6) ветеринарний (начальник В. Криворулько); 7) торговельний (завідувач Д. Петерс); 8) промисловий (завідувач В. Вагнер, потім С. Дзяланський); 9) сільськогосподарський (керівник П. Андрацький); 10) транспортний (завідділом О. Буевич); 11) будівельний (завідувач І. Фролов); 12) освіти (завідувач спочатку Г. Едігер, потім Я. Козачок)⁴². Існував ще житловий відділ (завідувач С. Токар).

Станом на 1 лютого 1942 р. у всіх відділах міської управи працювало 2028 службовців і робітників, з них 932 жінки⁴³. Більшість склали двірники, робітники-будівельники і т.д. У сільгоспвідділі управи було 160 робітників і службовців (на 1 березня 1942 р.), транспортному – 256⁴⁴.

Головний (спочатку називався загальний) відділ управи в грудні 1942 р. нараховував 56 службовців, фінансовий – 67, відділ народної освіти – 4, міського комунального господарства – 21, житловий – 42, будівельний – 20, соціального забезпечення – 12, охорони здоров'я – 4, промисловий – 8 службовців⁴⁵.

Районна управа, що управляла Новою частиною міста, була філіалом міської управи і звітувала перед нею. Вона мала офіційну назву (на печатці) «Запорізька Українська Районна Допоміжна Управа Нової частини міста». У грудні 1942 р. вона складалась з 10 відділів, в яких працювало 733 особи. Станом на 18 грудня 1942 р. головою районної управи був А.І. Шилов⁴⁶.

Бургомістром (керівником міської управи Запоріжжя) спочатку був Генріх Вібе. 31 грудня 1942 р. він вийшов у відставку і надалі працював в апараті

⁴² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 40-41.

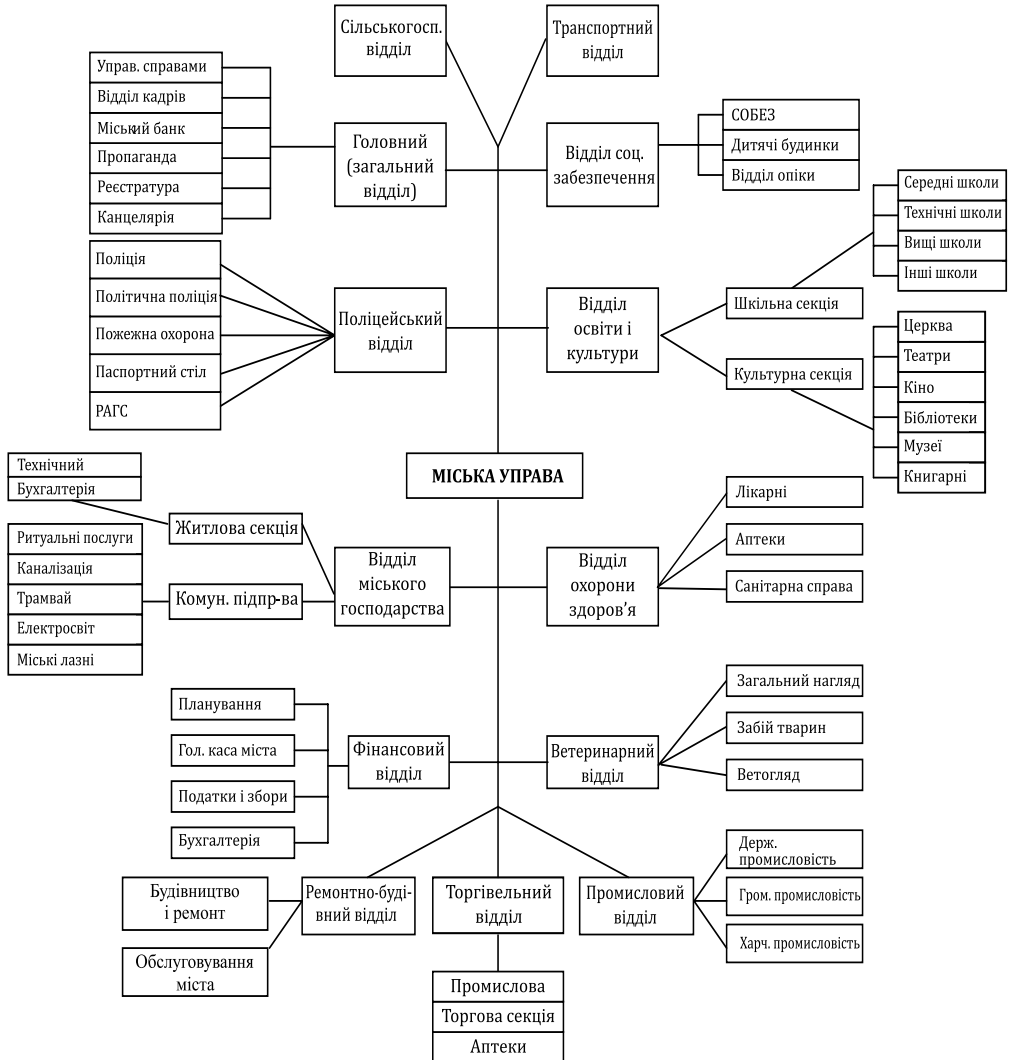
⁴³ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 130.

⁴⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 106-108.

⁴⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 47-53.

⁴⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 138.

Структура Запорізької міської управи

штадткомісара. Повідомлялось, що відставка Вібе пов'язана виключно з тим, що на чолі міської управи повинен стояти українець. Того ж дня штадткомісар призначив новим бургомістром С.Т. Колесникова⁴⁷.

За подібною схемою з використанням місцевих кадрів радянського і господарського апарату будувалася структура управ інших міст області.

Так, відповідно до витягу з розпорядження № 44 фельдкомендатури від 30 червня 1942 р., структуру міської управи м. Мелітополя складали відділи: загальний (РАГС, відділ праці, відділ у справах обшин); поліція (управління допоміжної поліції, паспортний відділ); фінансовий; господарчий (торгівля, промисловість, промисловий транспорт); будівельний відділ

⁴⁷ Нове Запоріжжя. – 1942. – 5 грудня.

(будівництво шляхів, мостів, житлова справа); відділ народної освіти (школа, дитячі будинки); відділ охорони здоров'я; ветеринарний відділ. Бургомістром міста було призначено німця-колоніста Д. Классена. У грудні 1942 р. цю посаду обійняв Є. Гороновський, а 10 травня 1943 р. – колишній директор місцевого музею І. Курило-Кримчак.

У невеликих містах, які не були районними центрами, апарат бургомистра складався з тих же відділів, що й апарат райуправи.

На практиці відділи міськуправи працювали під керівництвом відповідних відділів штадткомісаріатів і фактично були виконавчими допоміжними структурами. Будь-яка власна ініціатива з боку представників міських управ, що суперечила інтересам офіційної влади, або несприятливі міжособистісні стосунки між бургомістрами та штадткомісарами вирішувалися військовими методами на користь окупантів.

У містах створювалися німецькі комендатури, при яких працювала німецька охорона і поліцейське управління. Військовий комендант через спеціальну службу здійснював контроль над усім його життям. Запоріжжям управляв штадткомісар разом з власним апаратом.

Найнижчою ланкою в структурі місцевого управління були сільські (громадські) управи, очолювані старостами. Вони зайняли місце довоєнних сільрад. Наприклад, в лютому 1942 р. сільська управа селища Кушугум налічувала 41 службовця, с. Веселянки – 41, Степного – 24, Підпорожнянки – 20, Юльівки – 18, Малокатеринівки – 26 осіб⁴⁸.

На чолі сільських управ стояли старости, що призначались бургомістром районної управи за згодою окупантів. Але зафіксовані випадки, коли старост обирали. Так, 17 жовтня 1941 р. у селі Орловка проходили вибори старости сільської управи. На посаду претендували 5 жителів села⁴⁹. Цілком можна констатувати певний ентузіазм із приводу зміни політичної влади і готовність співпрацювати з нею.

Сільські управи в основному займалися обліком і бухгалтерією, але фактичний обсяг роботи, яку вони виконували, був значно більшим. Староста зі своїм помічником (як правило це був писар) і бухгалтером виконували функції цивільної адміністрації і підпорядковувалися районним управам. Старости маленьких сіл їздили до місцевої комендатури для підтвердження своїх прав та одержання настанов. Старости були підпорядковані поліцейські, які виконували розпорядження німецьких адміністративних органів, бургомистра та начальника районної управи (наприклад, реєстрація прибулих, облік місцевого населення, збирання податків, забезпечення військових поставок, надання робочої сили, гужового транспорту, квартир та ін.). Крім того, представники цивільної адміністрації мали допомагати німецьким каральним органам розшукувати червоноармійців, командирів, політпрацівників, парашутистів, партизан та ін., виявляти осіб, які надають притулок ворогам режиму.

⁴⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 20-20зв.

⁴⁹ ДАЗО. – Ф. Р-3063. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 20.

Сільська управа також забезпечувала вилучення у населення зброї, боеприпасів, радіоприймачів і фотоапаратів, розшук продовольчих і військових схованок, організацію дотримання світломаскування, прибирання вулиць і підтримання їх у санітарному стані, поховання померлих і загиблих, проведення сільськогосподарських робіт, залучення населення до будівельних та дорожніх робіт, облік населення і контроль за його пересуванням тощо⁵⁰.

Важливе місце в структурі окупаційного режиму займала поліція. У матеріалах Центрального штабу партизанського руху про окупаційний режим на території Запорізької області зокрема та Рейхскомісаріату «Україна» взагалі за 1942-1943 рр. вказувалася пропорція – 1 поліцай на 100 жителів⁵¹. Йшлося, скоріше, про заплановану чисельність. Зважаючи, що Запоріжжя не входило в зону активного партизанського руху й було відносно спокійним регіоном, реальна кількість поліцаїв була нижчою.

Станція «Запоріжжя-1» у роки окупації

⁵⁰ Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.). – С. 96.

⁵¹ Родня. Полиция и партизаны, 1941-1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – Київ: Украинский издательский союз, 2011. – С. 493, 511-513.

Офіційно міська поліція Запоріжжя називалась «Українська поліція захисту». У період окупації в Запоріжжі існувало шість відділків поліції – три в Старій частині міста і три в Новій. Наприклад, за одним із списків станом на грудень 1942 р. відділок поліції № 3 складався з начальника, його заступника, перекладача, писаря, двох унтер-офіцерів, 22 поліцаїв, кухаря і двох прибиральниць (всього 31 особа). Такі ж штабні посади (перекладач, писар, кухар, прибиральниці) були і в інших відділках поліції. Чисельність співробітників поліції і допоміжних службовців Старої частині складала 239 осіб, Нової – 107. Штаб поліції і господарської частини знаходився в Старому місті та мав у складі 22 службовця. Всього штат поліції міста складався з 368 осіб.

Існувала також українська залізнична поліція. Чисельність її на станціях Запоріжжя-I і Запоріжжя-II становила 82 особи. У списку поліцаїв на залізниці було одне грузинське прізвище, три прізвища фольксдойче, решту – 78 можна кваліфікувати, як українські і російські⁵².

У Мелітополі на березень 1942 р. поліція міста складалася з 82 осіб, включала 15 службовців адресного (паспортного) столу, 42 поліцейських, інших технічних й адміністративних працівників⁵³.

Штати поліції сільських районних управ можна визначити в кількості 60-70 осіб⁵⁴). Крім районної поліції, поліцейські були при сільських управах⁵⁵. Це стосувалося управ, де населення становило більше тисячі осіб.

До поліції люди йшли служити з різних причин і життєвих обставин. Серед них бажання отримати роботу і продуктовий пайок і не голодувати, уникнути відправки на примусові роботи до Німеччини і т.д. Мало значення і невдоволення сталінською диктатурою, політикою репресій і розкуркулення.

Проте, в поліцію не записували всіх бажаючих. Так, відповідно до одного з ранніх списків, напроти прізвищ видні позначки – «звільнити», «батько колишнього радянського працівника», «звільнити за крадіжку».

У Державному архіві Запорізької області збереглися 219 особистих карток людей, які служили в поліції⁵⁶. Із знайомства з ними виявляється, що значна частина вступила до поліції у 1942 р., більшість із поліцаїв становили жителі міст (за професіями до війни – робітники, службовці, учителі). Чимало з них були комуністами і під час окупації зареєструвалися в гестапо. *«На керівних постах в поліції, а особливо в органах місцевого управління, було багато колишніх членів партії й працівників радянських органів, вчителів, – зазначав дослідник цього питання А. Гончаренко. – Саме вони, громадяни з високим довоєнним статусом, проявляли найбільшу заповзят-*

⁵² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 11, 19, 59.

⁵³ ДАЗО. – Ф. Р-3063. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 20.

⁵⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1678. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1, 42.

⁵⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 117.

⁵⁶ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 1-230.

лівість у роботі [...] на службі окупаційному режиму»⁵⁷. Це загальне явище, і стосується воно також Запорізької області.

Серед поліцейських були фольксдойче, українці, болгари, не менше третини складали росіяни, як місцеві, так і з території Росії. Значна частина поліцаїв була уродженцями кавказького регіону. Серед них – мусульмани з Північного Кавказу і християни з Закавказзя. Вони прибули в Запорізьку область з відступаючими німцями як біженці з російських регіонів.

Перебуваючи у складі поліції, люди отримували владу над сусідами і оточуючими їх мирними мешканцями. Окремі поліцаї і поліцейські командири стали військовими злочинцями (розстрілювали мирних громадян, жорстоко розправлялися із заарештованими, катували людей). Надзвичайна Державна комісія зі встановлення та розслідування про звірства, грабунки та вбивства німецько-фашистськими загарбниками та їх поплічниками в м. Запоріжжя встановила, що такими були І.І. Лейман (начальник 2-го відділення поліції), Я.Я. Фаст (начальник політвідділу поліції), І.Я. Фаст (начальник української поліції), Омелин (начальник кримінального розшуку поліції) та інші⁵⁸. Вони пішли разом з німцями. Заступник начальника політвідділу поліції Колпаков, який відзначався особливою жорстокістю, в 1957 р. був заарештований у Сибіру. Відкритий суд у Запоріжжі засудив його до розстрілу.

Отже, аналізуючи діяльність місцевих органів управління, можна, по-перше, констатувати, що мережа допоміжних місцевих управ німецької окупаційної адміністрації охоплювала всю область – вони утворювалися навіть у тих дрібних населених пунктах, де про німців тільки чули або ж вони були представлені лише дрібними чиновниками німецької сільсько-господарської адміністрації. По-друге, це були найнижчі владні структури, які безпосередньо здійснювали повсякденний контакт з населенням. По-третє, співробітниками цих органів ставали вихідці з місцевого населення.

Можна говорити про формування певного адміністративного симбіозу: з одного боку, місцеві управи виступали як низові структури нацистської політичної системи, з іншого – вони репрезентували населення конкретних регіонів окупованої країни.

З іншого боку – терор, створення системи управління з залученням місцевого населення, антирадянська пропагандистська кампанія тощо – мали кінцевою метою налагодження ефективної, з точки зору окупаційної влади, системи експлуатації захоплених територій. Питання про відтворення української державності, а, відповідно, і широкого залучення українців до державотворчих процесів, окупаційною владою не ставилося.

⁵⁷ Гончаренко А. Случаи спасения евреев местными коллаборационистами // Корни (Россия). – 2005. – № 28. – С. 103.

⁵⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1682. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17.

2. Господарське життя

У ході війни, особливо після провалу «бліцкригу», нацистські погляди щодо економічної експлуатації України зазнали певної трансформації: від орієнтації виключно на використання трудових ресурсів, продовольства, сировини, видобутку корисних копалин та її первинну переробку, до збереження важкої та машинобудівної індустрії, деяких галузей харчової і легкої промисловості, транспорту і комунікацій. Цього вимагали потреби продовження війни. З іншого боку, необхідно було забезпечити певну лояльність до окупантів з боку робітників і селян, директорів підприємств, інженерно-технічних працівників і фахівців аграрної сфери тощо. Саме на лояльність населення в обмін на збереження певних соціальних гарантій, заробітної платні, продовольчого забезпечення, медичного обслуговування тощо розраховували окупанти⁵⁹.

Не відмовлялися окупанти і від традиційних радянських принципів господарювання – планування і контролю за виконанням планів. У секретному документі нацистського керівництва від 30 березня 1941 р. наголошувалося: «...Планове господарство в Україні повинно бути збережене на майбутнє. Ця економічна форма з деякими змінами з метою їх пристосування до потреб Німеччини і політичної необхідності дозволить керувати народом і виробництвом так, як того вимагають інтереси Німеччини»⁶⁰. Таким чином, німці не збиралися радикально перебудовувати економіку і запроваджувати нові форми та методи господарювання: державне залишалося державним (правда, належало вже іншій державі), кооперативне – кооперативним, а особисте (як і в радянські часи) – особистим. «Деякі зміни» означали поєднання приватної й змішаної форм власності на відновлені промислові підприємства, які переходили під контроль німецького капіталу, а також дозвіл для місцевого населення на приватне підприємництво (однак в обмежених рамках і під контролем німців). Така схожість радянської і нацистської економічної політики проявлялася з перших днів окупації.

Після зміни влади усім робітникам та інженерно-технічним працівникам підприємств наказали залишатися на своїх робочих місцях, на яких вони працювали за радянських часів.

23 жовтня 1941 р. у м. Запоріжжі було засноване Управління праці, під контролем якого перебувало усе працююче населення міста. 24 жовтня 1941 р. у Запоріжжі запроваджувалася обов'язкова трудова повинність. Все населення віком від 15 до 55 років мало негайно зареєструватись в Управлінні праці⁶¹. Без дозволу Управління не міг взяти на роботу жодного працівника ні директор державного заводу, ні керівник приватного чи кооперативного закладу або установи.

⁵⁹ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – Т. 2. – Москва, 1973. – С. 17-18.

⁶⁰ ЦДАГО. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 4.

⁶¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 28 січня.

Населення України тепер має змогу в тісному співробітництві з німецькими військами боротися за звільнення своєї батьківщини від більшовицького ярма.

Вперше в своїй історії Україна йде назустріч щасливому майбутньому. Як німецький солдат до останнього зітхання виконує свій обов'язок у боротьбі з більшовизмом на фронті, так кожен громадянин та громадянка м. Запоріжжя зобов'язані цілком віддати себе та всі свої сили на користь загальної великої справи. Деяка частина населення в силу невірного уявлення або в силу химерних чутток має зовсім невірне уявлення про важливість теперішнього моменту. Одноразово певні темні особи навмисно заважають Німецькому Командуванню у відволенні краю. Всі ці факти примушують Німецьке Військове Командування звернутись до населення з таким застереженням.

ВІД ПОЛЬОВОЇ КОМЕНДАТУРИ
ВІДДІЛ VII.

МЕШКАНЦІ ЗАПОРІЖЖЯ!

Серед вас є ще такі, які до цього часу не починали працювати або самовільно залишили свою роботу. Німецьке Військове Командування не буде більше терпіти цих випадків відмовлень від роботи.

Кожен працездатний чоловік і кожна працездатна жінка, які не працюють, мусять з'явитись негайно, не пізніше 28 квітня 1942 р., в Управління Праці, вул. Адольфа Гітлера, № 174 (колишня Пушкінська школа).

Хто не виконає цього останнього наказу, **БУДЕ ПОКАРАНИЙ ЯК САБОТАЖНИК** і примушений до праці. **В ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ ВИПАДКАХ ВІДМОВЛЕННЯ ВІД РОБОТИ БУДУТЬ КВАТИСЯ СМЕРТЮ.**

Фельдкомендант
ГАУЛЬ,
генерал-майор.

*Повідомлення польової комендатури Запоріжжя від 22 квітня 1942 р.
про покарання за самовільне залишення роботи.*

Уже в перші дні окупації став очевидним значний надлишок робочої сили в регіоні. Великі запорізькі заводи, які забезпечували тисячі робочих місць, зупинилися. Але в евакуацію виїхала лише невелика частина робітників і спеціалістів. До війська також були мобілізовані не всі. Багато «оточенців»

ДО УВАГИ ЗАВЕРБОВАНИХ ДО НІМЕЧЧИНИ

Перша партія завербованих робітників від'їжджає в Німеччину у вівторок, 24 березня 1942 р., о 12 годині дня з вокзалу Запоріжжя 2.

До першої партії повинні з'явитись всі завербовані чоловіки з вербувальним номером від № 1 до № 1200. (Дивися картку явки до Управління Праці).

День збору — вівторок, 24 березня 1942 року.

Місце збору: дивися на об'яви — листівки.

Друга партія від'їжджає у п'ятницю, 27 березня 1942 року, о 12 годині дня з вокзалу Запоріжжя 2.

З цією партією від'їжджають всі завербовані робітники, яким не вистачить місця в першій партії, а також всі жінки, які одержали вербувальний номер.

Подробиці в листівках.

Управління Праці Запоріжжя
Запоріжжя, 20-III-42 р.

Предст. вербувальної комісії
БАЙСРН

потрапили в концтабори, були відпущені і повернулася додому. Нова влада запропонувала безробітним виїхати на роботу в Німеччину, обіцяючи там «золоті гори».

Характерно, що в перший рік окупації частина наших земляків – робітників та спеціалістів, повірила цій агітації. Голландський історик Карел Беркгоф наводить дані про 6400 безробітних Запоріжжя, які в пошуках роботи і тікаючи від голоду, в грудні 1941 р. добровільно виїхали до Німеччини⁶². Цілком можливо, що це завищені дані, але факт добровільного вербування на роботу до Німеччини на початку окупації безробітних не викликає сумніву.

Та добровольці не задовольняли потреб німецької економіки. Тож від вербовки 1942 р. нацисти перейшли до примусової мобілізації. За складеними місцевою владою списками відбувалися мобілізації, у першу чергу, міських, а згодом і сільських жителів. Щоб подолати саботаж, застосовувався цілий арсенал методів: у випадку переховування чи

втечі забирали іншого члена родини, накладали штрафи, застосовували фізичне насилля. Періодично проводилися облави в місцях відпочинку і масового зосередження людей, зокрема, на ринках⁶³.

Загалом, протягом окупації нацисти вивезли з області на примусові роботи до Німеччини величезну кількість людей. По свіжих слідах подій 1943-1944 рр. кількість оstarбайтерів із Запорізької області Надзвичайною державною комісією зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) було обраховано в 83 900 осіб⁶⁴. Пізніше стали наводитися інші цифри, вдвічі більші – від 157 до 175 тис. людей, що становило майже 12 % населення⁶⁵. Якщо це так, то і в абсолютному, і у

⁶² Беркгоф К. Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Критика, 2011. – С. 257.

⁶³ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії). – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 45-50.

⁶⁴ Червоне Запоріжжя. – 1944. – 18 квітня.

⁶⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С. 175; Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. Історичні нариси. – Кн. 2. – С. 61.

відносному вимірах Запоріжжя було одним з найбільших постачальників живої сили для Третього рейху. Але дослідники піддають сумніву цей «рекорд». Напевне, необхідно орієнтуватися на дані про 83 900 осіб, а в число 157-175 тис. жителів області було включено й тих, які під час наступу Червоної армії пішли з окупантами чи були вбиті в боях на території регіону восени 1943 – взимку 1944 рр.

У перші тижні окупації в сфері господарського життя головна увага приділялася відновлювальним роботам і налагодженню системи життєзабезпечення краю, що зазнала руйнації в перші місяці війни. За виконання цього завдання, за погодженням з німецьким керівництвом, взялися міські і районні управи. З 8 жовтня 1941 р. розпочався ремонт міського центрального опалення⁶⁶. У Запоріжжі було запущено міський водопровід, відновлено трамвайний рух, на початку 1942 р. вже працювала запорізька міська телефонна станція, яка забезпечувала зв'язок по місту і районах області. Наприкінці січня 1942 р. станція стала налагоджувати службу точного часу, щоб при наявності електроенергії запустити роботу електрогодинників по місту⁶⁷.

Характерно, що при складанні розрахунків і обґрунтувань вартості будівельно-відновлювальних робіт у Запоріжжі керувалися радянськими нормативними документами, прийнятими ще на початку 30-х рр. Зокрема, посилалися на документ, опублікований у журналі «Наше будівництво» (№ 10 за 1932 р.)⁶⁸. На запитання, чому не вводилася німецька нормативна база, а залишалася радянська – відповісти нескладно. З одного боку, до неї всі звикли, а з іншого – це економніше: за радянськими розцінками просто менше платили. Окупаційний режим експлуатував робітників за нормативами старого, радянського часу.

Негайно після зміни влади почалося відновлення фінансової системи. За повідомленням газети «Нове Запоріжжя» від 20 жовтня 1941 р. розпочав роботу Запорізький міський банк, який обіцяв виплати приватним особам будь-якої суми з їхніх особистих рахунків. У стані розробки знаходилися питання щодо кредитування сільськогосподарських організацій і промислових підприємств⁶⁹. В обігу були радянські рублі, німецькі марки, а після включення області до Рейхскомісаріату «Україна» і карбованці, які випускав центральний емісійний банк «Україна» в м. Рівне. Спостерігалася тенденція до витіснення рубля маркою.

Але частина товарообігу не забезпечувалася грошима: в умовах війни значного поширення набув натуральний обмін, зокрема, між містом і селом. Міські жителі несли на ринок дорогоцінності, одяг, взуття, посуд, свічки, запальнички, замки, цвяхи та інші промислові вироби, вимінюючи їх на продовольство.

⁶⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116-118.

⁶⁷ Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 лютого.

⁶⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 3. – Спр. 73. – Арк. 21, 22.

⁶⁹ Нове Запоріжжя. – 1941. – 12 листопада.

Приклади грошових знаків

Центрального емісійного банку України. 1942 р.

У Запоріжжі, яке до війни забезпечувалося електроенергією завдяки Дніпрогесу, гостро відчувалася її нестача. Електрику економили. Для підключення до мережі кожної лампочки, навіть у поліції, потребувався дозвіл німецької адміністрації. Заявок на такі дозволи в Запорізькому облдержархіві збереглося безліч. Багато з них відкидалися чи задовольнялися частково.

Рішення про відбудову Дніпрогесу німецьким військовим командуванням було прийнято 29 вересні 1941 р., коли Запоріжжя ще перебувало під радянським контролем. У грудні 1941 р. почалися відновлювальні роботи на гідроелектростанції, на які залучили близько 2 тис. найманих робітників і 1 тис. військовополонених⁷⁰. Відбудовою керували німецькі спеціалісти фірми «Сіменс». Обладнання поставляли багато німецьких фірм. Використовувався місцевий гравій, який вироблявся поряд на кам'янодробильному заводі. Цемент доставляли баржами з Румунії. Одночасно налагоджували обладнання, замурували пролом у греблі. Наприкінці квітня 1942 р., коли в Дніпрі ще була висока вода, гідроелектростанція дала струм. Працював один агрегат⁷¹.

⁷⁰ Шайкан В.О. Колaboraціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. – С. 274.

⁷¹ Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – Київ, 2010. – Кн. 1. – С. 458.

На той час відбудували трамвайну колію, яка з'єднувала стару частину міста з новою. Вже у травні по ній був пущений трамвай. Але він ходив недовго. Як тільки повинь спала і на турбіни перестала подаватися вода, зникла напруга з єдиної турбіни, яка тоді працювала, і трамвай зупинився⁷². Необхідно було добудувувати греблю і піднімати рівень води⁷³.

Відбудова Дніпрогесу перебувала під постійним контролем окупантів. У вересні 1942 р. під час інспекційної поїздки по Рейхскомісаріату Дніпробуд відвідав рейхсміністр А. Розенберг. Про це проінформувала газета «Нове Запоріжжя». З особливою увагою Розенберг оглядав силові установки⁷⁴. Їх налагодження затягувалося. В грудні 1942 р. вдалося пустити в дію дві турбіни⁷⁵. Це знизило дефіцит електроенергії. Але задіяти усі агрегати не вдалося навіть 1943 р., коли гребля була відбудована.

Урочисте відкриття мосту через о. Хортиця

Під контролем німецьких військових спеціалістів йшла відбудова стратегічно важливого моста через Хортицю. На роботах використовувалися мобілізовані в місті й області робітники, які працювали під керівництвом українських і німецьких інженерів. Міст було відбудовано в 1942 р.

⁷² Нове Запоріжжя. – 1942. – 20 травня.

⁷³ Украина под оккупацией, 1942-1943 годы – дневник немецкого архитектора // <http://argumentua.com/stati/ukraina-pod-okkupatsiei-1942-1943-gody-dnevnik-nemetskogo-arkhitekatora>

⁷⁴ Див.: Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы; Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 жовтня.

⁷⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944: в 2 кн. – Кн. 1. Борьба в подполье / В.Н. Немятый, Д.Ф. Григорович, И.Я. Жученко и др. – Київ: Наукова думка, 1985. – С. 283.

Взагалі, усі підприємства м. Запоріжжя були розподілені на 2 групи: підприємства так званого «загальнодержавного» та місцевого значення. Перша група відходила в підпорядкування німецького військового господарського командування, а друга група – в розпорядження промислового відділу міської управи⁷⁶.

Підприємства першої групи перебували з міською управою в різних фінансово-господарських стосунках, але їй не підпорядковувалися. Це ті структури, що знаходились у віданні військового керівництва, зокрема німецькі приватні фірми, установи німецьких комендатур. Наприклад, наприкінці лютого 1942 р. газета «Нове Запоріжжя» повідомила, що відбудова металургійного комбінату «Запоріжсталь» доручена акціонерному товариству «Гірнична металургія Сходу»⁷⁷. А на початку 1943 р. на виробничих площах комбінату розташовувалися виробничі потужності декількох німецьких фірм, де, за нашими підрахунками, працювало близько 1,5 тис. осіб⁷⁸.

На площах заводу № 29 німецька фірма «Фельдлюфтпар» створила базу з ремонту літаків, танків і бронемашин, на яку надходили запчастини з Дюссельдорфа, Лейпцига, Кракова та Львова. На підприємстві працювали 1200 осіб. Серед спеціалістів було багато німців. Місцеві робітники залучалися для виконання допоміжних робіт⁷⁹.

Але окупантам так і не вдалося використати на повну потужність найбільші підприємства Запоріжжя, обладнання яких було евакуйоване: «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», алюмінієвий завод та ін. Однак, у старій частині міста залишилося багато невеликих підприємств, які в період відступу радянських військ з різних причин були евакуйовані лише частково, або повністю знищені. Вони підпорядковувалися міській управі. Це підприємства місцевого значення, зокрема, кам'яні кар'єри, хімізаводи № 1 і № 2, цегляні заводи, трикотажна і меблева фабрики, взуттєва майстерня (у деяких документах вона проходить як фабрика), деревообробні, авторемонтний і велосипедний заводи, механічна і ковальська майстерні, майстерня точної механіки, а також декілька артилей різного профілю. Під управлінням відділу були також міська фотографія, художня і декілька швейних майстерень, перукарні тощо.

Простежити кількість робітників на підприємствах, підпорядкованих міській управі Запоріжжя в період з листопада 1942 по березень 1943 рр. можна за наступною таблицею⁸⁰.

⁷⁶ Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 лютого.

⁷⁷ Нове Запоріжжя. – 1942. – 23 лютого.

⁷⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 845. – Арк. 45-47.

⁷⁹ Беззубцев-Кондаков А.Е. Удачу нести на крыле: очерки истории ОАО «Мотор Сич». – Москва, 2007. – С. 56-57.

⁸⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 71.

Підприємства	Кількість робітників, осіб			
	7.11-14.11. 1942	5.12. 1942	2.01. 1943	15.03. 1943
Вагоремонтний	37	37	39	42
Авторемонтна майстерня	47	46	48	48
Державний механічний	1144	1144		
Кузня	36	39	39	39
Завод №8	114	117	42	65
Завод №9	226	217	223	212
Деревообробна фабрика	129	117	165	95
Майстерня точних механізмів	26	26	26	26
Завод № 1	159	157		141
Завод № 2	133	135		
Завод № 3	178			178
Завод № 4	190	191		25
Запорізький хімічний завод № 1		67		
Завод № 11		133	152	156
Сільгоспмашинобудівний завод № 7			1140	1046
Хімічна фабрика № 2			65	

Робота на всіх незруйнованих підприємствах у різних формах почалася вже восени 1941 р. Робітникам ливарно-механічного заводу в жовтні зарахували по 6-8 виходів на роботу, а в листопаді – по 24 робочих дні⁸¹. У звітах за листопад 1941 р. знаходимо інформацію щодо запуску цеху з виробництва рідкого скла, про впровадження на заводах № 1, 2, 8, 9 і 10 економної технології плавлення чавуну, про готовність ливарно-механічного заводу працювати за профілем сільськогосподарського машинобудування у складі наступних цехів: ковальського, ливарного, механічного, складального, деревообробного і столярного⁸².

Заводи виробляли переважно сільськогосподарську або побутову продукцію⁸³. Так, вагоремонтний завод ремонтував та реставрував товарні терези, настільні манометри; деревообробна фабрика виробляла дерев'яні граблі, шухляди, карнизи, прищіпки тощо; хімічна фабрика №2 спеціалізувалася на випуску щіток (для одягу та туалетних), пензлів (штукатурних та малярських), шмергелевого паперу, різних видів чорнил, перцю гіркого, соди каустичної та хлібної, гуталіну, клею конторського та ін. Документи Запорізького держархіву дають уявлення про номенклатуру продукції запорізьких цегляних заводів №1 – №4 (цегла-сирець, оліфа, вапно гашене, алебастр, мило господарче, мастила, смола толева, цвяхи), та

⁸¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 98.

⁸² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 98. – Арк. 96, 98, 106.

⁸³ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1с. – Спр. 75. – Арк. 32.

заводом № 2 (пічки чавунні, лещата, каструлі кухонні, вентиля водопровідні, м'ясорубки)⁸⁴.

Економічне життя налагоджувалося також в інших містах області. У Мелітополі, наприклад, у період окупації нараховувалося 53 підприємства, головним чином з переробки сільськогосподарської продукції, виробництва будівельних матеріалів, ремонту сільгосптехніки тощо. Не працювало лише шість, бо обладнання було вивезено⁸⁵.

В області продовжувала функціонувати кустарна промисловість, яка заповнювала вакуум товарів широкого вжитку для населення і цим сприяла налагодженню товарообміну ремісничих виробів на продукцію сільського господарства. При промисловому відділі міської управи діяв підвідділ для обслуговування приватних підприємств та кустарних промислів. Кожному приватному реміснику дозволялося брати собі в допомогу помічників (робітників або учнів). Право на зайняття приватним ремеслом надавалося особам за погодженням кваліфікаційної комісії, від якої вони отримували відповідний атестат. Загальну їхню кількість нам встановити не вдалося, але за виявленими прибутковими ордерами на отримання свідоцтв про діяльність кустарів у документах фінансового відділу можна говорити про те, що їх кількість складала декілька сотень осіб.

Формувався приватний сектор, до якого належали численні дрібні стаціонарні та пересувні торговельні об'єкти, заклади громадського харчування, їдальні, кафе, ресторани, пивниці, закусочні тощо. Частина приватників не реєструвалася і діяла нелегально або напівлегально. З'явилися комісійні крамниці і ломбарди, куди голодні жителі міст несли коштовності, антикваріат, живопис, букіністику тощо.

Крім приватної торгівлі, існувала й кооперативна. Невелика мережа торговельних закладів і об'єктів громадського харчування належала Запорізькій міській управі і обслуговувала особовий склад органів самоуправління.

Дозвіл на приватну практику одержували лікарі, проте ліки відносилися до категорії дефіциту, тому пацієнти змушені були нести з собою бинти, вату, ефір для анестезії, медикаменти, які «діставали» на «чорному ринку».

Приватну практику вели також юристи.

Збереглися свідчення того, що на підпорядкованих окупантам підприємствах діяв досить суворий режим. Характерно, що німецька адміністрація залишила в дії довоєнне радянське драконівське законодавство, яке передбачало суворе покарання для працівників державних підприємств, що залишали роботу без дозволу (до чотирьох місяців ув'язнення) або були відсутні частину робочого дня (до шести місяців виправних робіт та скорочення платні на 25%)⁸⁶. За будь-яке порушення трудової дисципліни, наприклад, запізнення, прогули, брак чи повільність у роботі, їм загрожувало

⁸⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1с. – Спр. 72. – Арк. 48-51.

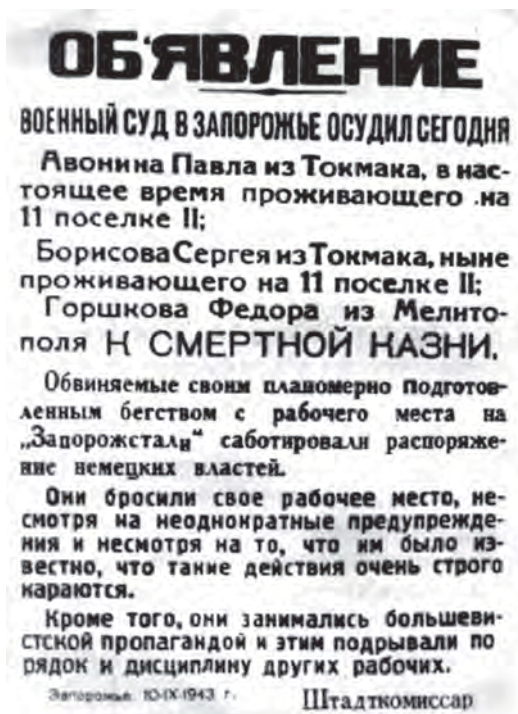
⁸⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 2, 101-111.

⁸⁶ Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під німецькою окупацією. – С. 151.

покарання. За невихід на роботу без поважних причин вони потрапляли у спеціальні табори з особливим режимом.

З іншого боку, документи свідчать, що на підприємствах, підпорядкованих місцевій допоміжній українській адміністрації, внутрішній режим не був таким суворим. Так, керівництво промислового відділу Запорізької міської управи неодноразово нагадувало управляючим заводів про неприпустимість безвідповідального ставлення до питання щодо забезпечення робітників паливом⁸⁷. Подібні нагадування мали місце у зв'язку з порушеннями на деяких підприємствах правила про 8-годинний робочий день, недотримання техніки безпеки на виробництві тощо.

З наближенням фронту тиск окупаційної влади значно посилювався. Оголошення міського комісаріату м. Запоріжжя від 9 серпня 1943 р. передбачало страту робітників підприємств, що працювали на Вермахт, за залишення робочих місць без дозволу. Так, за цим розпорядженням військовий суд м. Запоріжжя 10 вересня 1943 р. виніс смертний вирок трьом працівникам «Запоріжсталі»: П. Авоніну та С. Борисову з Токмака й Ф. Горшкову з м. Мелітополя.

Установка на 8-годинний робочий день порушувалася, і працювали іноді до 10-16 годин, причому не існувало окремих виробничих нормативів для чоловіків, жінок і дітей. На Дніпрогесі німецький інженер чи майстер мав право за провину вираховувати 10-15% із заробітної плати робітника чи накласти штраф 30-50 крб. На заводі «Запоріжсталь» майстри навіть відбирали у робітників «хлібні картки» на місяць⁸⁸.

Особливе місце в геостратегічних та воєнних планах Німеччини відводилося сільському господарству, за рахунок якого нацистське керівництво прагнуло вирішити одну з головних проблем – створити сировинну та продовольчу базу для Німеччини та захоплених нею країн Європи.

⁸⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 193.

⁸⁸ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР). – Москва, 1980. – С. 271.

Райхскомісар України Еріх Кох до українських селян:

„Селяни!

Через новий земельний лад створено основи для нової розбудови сільського господарства. Колгоспну систему усунуто і кожний робітничий селянин має тепер змогу отримати земельний наділ та одноосібно працювати на ньому. В хліборобській сільці переведеться наділ землею для одноосібного користування ще цього року, і то настільки, наскільки зможуть з цією роботою справитись наявні землеміри. До цього пібереться — і про це повідомиться такі села, які найкраще працювали. В інших селах будуть працювати селяни в громадських господарствах. Ті громадські господарства, які цього року найкраще працюватимуть, придуть як садоуччі на чергу до наділу землею.

Для одноосібного користування землею в хліборобській сільці, як також при-садибною землею, може бути наділений кожний працюючий і чесний селянин, незалежно від його колишнього місця замешкання, то значить, щоб отримати наділ землею, не треба, щоб Ви перталися у своє рідне село. Кожен повинен лишитись там, де потрібна його праця. Самопільне залишення місця праці забороняється. Переселення до другої місцевості дозволено лише на основі посвідки відповідного німецького уряду. Хто одначе без дозволу вимандрує, той тратить право на наділ землею. Але хто на основі набору німецькою владою одержить на якийсь час працю в інших областях України або навіть Райху, той не має причини лякатись, що він через те стратить дома право на наділ землею. Навпаки, робітники, які підуть за закликм німецьких урядів працювати до Великої Німеччини або в інші області України, матимуть першештво.

РАЙХСКОМІСАР ДЛЯ УКРАЇНИ

(—) Еріх Кох.

Під час свого наступу у 1941 р. окупанти, перш за все, намагалися взяти під контроль запаси зерна, худобу, реманент, техніку, які залишилися на території області після відступу радянських військ і не були розібрані селянами. В одній з інструкцій німецькому солдату говорилося: *«Бережи й захищай запаси продуктів харчування і фуражу. Будь-яке знищення шкодить тобі, твоїм товаришам і Батьківщині. ...Знищення продуктів харчування буде каратися...»*⁸⁹.

⁸⁹ Приказы командования Вермахта об обращении с гражданским населением // http://www.solonin.org/ru/doc_prikazyi-komandovaniya/print

На початковому етапі окупації спостерігалися суперечки серед представників німецького апарату щодо пошуку такої форми землекористування, яка б максимально задовольняла інтереси Рейху і, водночас, не відштовхувала селянство від «нового порядку». У жовтні 1941 р. нацистське керівництво ухвалило рішення – колгоспи і радгоспи мали тимчасово зберігатися під контролем німецької влади. Всі радгоспи на окупованій території були збережені і отримали статус державних сільськогосподарських підприємств, а колгоспи в документах значилися як артілі під порядковим номером⁹⁰. Подібна ситуація склалася по всіх районах області.

Але рішення залишити в селі все так, «як було при советах» викликало гостре незадоволення селянства, яке чекало від нової влади роздачі колгоспної землі і можливості вільно на ній працювати. Початок весняних господарських робіт 1942 р. збігся з наказом рейхсміністра А. Розенберга від 15 лютого 1942 р. про ліквідацію колгоспного устрою на окупованій території України, в якому проголошувалося скасування колгоспної системи і запровадження «нового земельного ладу». Колгоспи перетворювалися в «общинні двори», а радгоспи в «земські двори». Насправді вони перетворювалися в господарські маєтки, які функціонували під наглядом німецьких сільськогосподарських керівників – ландвіртшафтфюрерів. Цей німецький чиновник час від часу об'їжджав підконтрольні йому господарства, наглядаючи за виконанням поставлених владою завдань. Селяни повинні були працювати під контролем призначених німцями старост та управителів.

Втілення в життя наказу про ліквідацію колгоспного ладу покладалося на сільськогосподарські відділи, що створювалися при міських управах⁹¹.

Загалом, впровадження аграрної реформи планувалося здійснити в три етапи. Перший – передбачав створення на базі колишніх колгоспів «громадських господарств», другий – перехід до «товариств по спільному обробітку землі» («землеробських товариств», «хліборобських спілок»), на третьому етапі належало наділити селян землею в індивідуальне користування. При цьому, звичайно, кращі землі залишалися для забезпечення німецьких колоністів.

Навесні 1942 р. німецькі власті зробили перший крок у бік приватного господарювання. Всім колишнім колгоспникам були повернені земельні ділянки, які у них забрали ще до війни. Якщо такої можливості не було, то це компенсували за рахунок прирізки іншими ділянками. Загальний наділ землі у селянина доходив до 1 га. Новоприбулим, за умов лояльності до нової влади, давали не більше 3 соток землі⁹².

Після подання заяви до сільськогосподарського відділу та отримання відповідного дозволу громадяни наділялися землею «під городи»⁹³.

⁹⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 246.

⁹¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 29 березня.

⁹² ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 10.

⁹³ Нове Запоріжжя. – 1942. – 11 січня.

Присадибна земля звільнялася від податків, передбачалося збільшення земельного наділу для утримання худоби тощо.

Рішенням Мелітопольської міської управи від 17 квітня 1942 р. «Про нарізку городніх земель» встановлювалася платня за отримання наділу в розмірі 50 крб. Нарізка землі проводилася із розрахунку 0,10 га на кожного працюючого⁹⁴.

В окупаційній пресі неодноразово друкувалися повідомлення, якими німецька влада заохочувала місцеве населення до співпраці, особливо за співучасть у боротьбі проти партизанів шляхом отримання грошової премії та земельного наділу. Як приклад можна розглянути розпорядження генерала фон Рока, опубліко-

ване 22 лютого 1942 р. в газеті «Нове Запоріжжя»:

«§1. Той, хто взяв активну участь у боротьбі з партизанами, одержує посвідчення від тієї німецької установи або військової частини, яка його призначила для боротьби з партизанами; §2. З цим посвідченням він може звернутись до польової або місцевої комендатури: про надання землі або про виплату на городі». Також у даному розпорядженні передбачалося наділення землями інших селян, які: «...були вигнані радянською владою...», «...відзначалися своєю продуктивною працею і мали багатодітну сім'ю...», «...новоприбулі, які протягом цілого року виявились повноцінними і надійними...»⁹⁵.

Осторонь аграрної реформи не залишилися й міські робітники та службовці. Саме для цієї категорії населення з 2 березня 1942 р. комунальний відділ міської управи приступив до видання ордерів на плани городів (для індивідуального користування) із розрахунку 0,15 га в середньому на кожну сім'ю⁹⁶.

Усі заходи з надання селянам можливості працювати на власній землі здійснювалися лише за умови виконання ними основного обов'язку – сумлінно працювати на полях громадських господарств, хліборобських спілок чи державних маєтків. Несумлінність, а тим більше посягання на «чужу»

⁹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 3.

⁹⁵ Нове Запоріжжя. – 1942. – 25 лютого.

⁹⁶ Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 березня.

власність нова влада готова була карати відповідно до своїх уявлень про справедливість і порядок. Проілюструємо це промовистими спогадами мешканця с. Різдянка Новомиколаївського району М. Попкова:

«...Якось заїхав Кун (німецький комендант. – Авт.) на колгоспний виноградник. Сторожем був там дід Максим...

- Як, діду, чи крадуть виноград? Он який смачний!

- Крадуть потрошку, – відповів дід і почервонів.

- Завтра вже красти не будуть! – упевнено відповів Кун та й поїхав.

- А на другий день до виноградника підїхала підвода. На ній – дві шибениці. Дядьки викопали ями із двох боків виноградника, встановили шибениці і повісили щити з написом «Хто буде красти виноград, буде повішений на цих шибеницях. Комендант». Десятою дорогою люди обходили виноградник. Діду Максиму було моторошно сторожувати його. Навіть коли було звільнене від фашистів наше село і шибениці повалили, люди ще довго обходили це місце»⁹⁷.

До роботи в полі навіть залучалися учні загальноосвітніх шкіл на період весняних канікул. Сільськогосподарському відділу допомагало також Запорізьке управління праці шляхом матеріального заохочення, про що неодноразово в пресі друкувалися оголошення: «...Перед початком роботи виплачувалися 50 крб., 4 крб. за «трудодень», безкоштовне харчування та приміщення»⁹⁸.

На початку весни 1942 р. Запорізька міська управа закликала міських жителів добровільно підключитися до роботи в сільському господарстві, адже «міське населення повинно бути найбільше зацікавлене в забезпеченні нашої області продуктами харчування». Оскільки не вистачало виробничого реманенту, пропонувалося приносити з собою кирки і серпи, за що «добровольці одержать додатково 15 рублів»⁹⁹.

В умовах реформи в привілейованому становищі знаходилися фольксдойче. Окупаційна влада охоче йшла на утворення особистих господарств цієї категорії населення області. Але нестача чоловічих рук та втрата частиною німецького населення за часів колгоспної системи навичок індивідуального господарювання ускладнювали цей процес. Перед відповідними службами ставилося завдання розвитку німецьких господарств та підвищення їхньої продуктивності.

Нерідко фольксдойче одержували худобу і реманент, які обмінювалися, притому нерівноцінно, у сусідів-українців. Влада свідомо вдавалася до таких несправедливих обмінів, прагнучи протиставити фольксдойче місцевому населенню¹⁰⁰.

⁹⁷ Попков М. Окупація. Комендант Кун // Запорізька правда. – 1998. – 7 жовтня.

⁹⁸ Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 березня.

⁹⁹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 березня.

¹⁰⁰ Див.: Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – С. 23.

Після реорганізації колгоспів у Запорізькій області вели діяльність 1577 сільськогосподарських общин, 147 товариств та 62 державних господарства, що фактично відповідало чисельності колгоспів і радгоспів довоєнного періоду¹⁰¹.

Земельні господарства, створені на базі радянських колгоспів, продовжували існувати як складний виробничий механізм. Так, у колишньому колгоспі «Прогрес» Новозлатопільського району номенклатура робіт була представлена 206 видами, по кожному з яких визначалися розписані норми виробітку, а також розміри грошової оплати за цими нормами¹⁰².

Оскільки матеріально-технічна база аграрного сектору була зруйнованою, німецьке керівництво організовувало ремонт техніки на базі МТС. Але у зв'язку з відсутністю запасних частин, пошкодженням ремонтних майстерень і нестачею технічного персоналу, німці змушені були вдаватися до завезення сільськогосподарської техніки та інвентарю.

У Запоріжжі функціонувала Міжрайонна база сільськогосподарського постачання. 10 червня 1942 р. вона отримала з Німеччини сільськогосподарський реманент, зокрема, плуги і культиватори. Запасні частини до машин поставлялися державним господарствам заводами № 7, № 4, № 1 та Софіївським¹⁰³.

Наявні в архіві документи дозволяють проаналізувати деякі сторони фінансової діяльності земельних громад¹⁰⁴, за якими видно, що господарства виступали суб'єктами ринкових відносин. За постачання і виконані роботи вони розраховувалися грошима, за гроші продавали свою продукцію, у тому числі – своїм членам. Серед статей прибутків бачимо «продаж державі». Акцентуємо увагу на тому, що вказано «продаж», а не «постачання»: коли б відправка продукції була безкоштовною, то вона вказувалася б в розділі витрат. Ще дуже важливим, на нашу думку, є факт присутності таких статей витрат, як «аванс» і «зарплата за роботу». Оцінка подібного факту можлива тільки за умови порівняння з системою оплати праці в колгоспах радянського періоду.

Відомо, що 1942 р. боїв на території Запорізької області не було, і виробничий процес у сільському господарстві відбувався під повним контролем окупаційної влади. Які були результати сільськогосподарського року і як розподілявся врожай?

Архівні матеріали, які є в нашому розпорядженні, дозволяють пролити світло на це питання. Так, по Василівському району було засіяно 4 460 га, що не набагато менше довоєнного. Але матеріально-технічне забезпечення польових робіт було низьким. Мінімальне використання добрив, низький рівень агротехніки не могли не вплинути на врожайність. Загальний вал по району встановити не вдалося, але відомі намолоти по окремих групах:

¹⁰¹ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 21.

¹⁰² ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1 – Спр. 33. – Арк. 8.

¹⁰³ Нове Запоріжжя. – 1942. – 10 червня.

¹⁰⁴ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 111-117.

по озимих він становив лише 2,3 ц/га, ярової пшениці – 3,5 ц/га, ячменю – 11,5 ц/га, овес – 12 ц/га. При цьому, ячменем було засіяно 3 508 га, що й забезпечило відносно великий загальний вал зернових¹⁰⁵. У порівнянні з передвоєнними роками – це невисокий врожай. За офіційною статистикою, у 1940 р. в середньому по області одержали озимих – по 12,9 ц/га, ячменю – по 16,6 ц/га, овса – по 16,8 ц/га¹⁰⁶.

Визначити, скільки хліба відправлялося в Німеччину 1942 р., важко. Але в ДАЗО є документи, які дають орієнтовне уявлення про це. Так, по Мелітопольському зернопункті у липні-серпні 1943 р. було використано 67 848 мішків, з яких 6 603 мішки з зерном були відправлені в Німеччину і військовим частинам Вермахту. Хліб відправляли й на адресу інших німецьких установ, але загальний обсяг поставок не перевищував 20% всіх нарядів зернопункту. Решта адресатів були суб'єктами господарської діяльності всередині області¹⁰⁷.

Є й інші цифри. Члени ОУН, які вели підпільну діяльність в Запорізькій області, інформували своє керівництво, що восени 1942 р. німці вивезли з області 416 000 тон збіжжя¹⁰⁸. Багато це, чи мало? Необхідно порівнювати. В 1940 р. валовий збір зернових по області становив 1 678 000 тонн. До війни колгоспи області щорічно здавали державі, пересічно, 65 000 000 пудів хліба¹⁰⁹. Це – 1 040 000 тонн. Таким чином, нацисти вивезли з області 1942 р. вдвічі менше, ніж до війни вивозили комуністи.

Порівнюючи ці цифри, не слід робити поспішних висновків. Необхідно враховувати, що німці, при всьому їхньому бажанні (чи було таке бажання, окреме питання), не могли вилучити весь хліб. Для цього в них не було необхідних адміністративних важелів. Тому частина хліба залишилася в селі. За радянських часів, коли ставилося завдання – вилучався весь хліб. У розпорядженні більшовицького керівництва для цього були величезні ресурси держави, розгалужений партійний, радянський і комсомольський апарат, органи безпеки, армія, прокуратура, суд, міліція. І, звичайно – мир. Так було 1932 р., коли в результаті повного вилучення хліба, був спровокований Голодомор. Для організації Голодомору нацистам в 1942 р. явно не вистачало сил і ресурсів.

Зазначимо також, що в умовах окупації зерно для оплати членам артїлі засівалося на окремому полі, з якого влада не одержувала нічого. Варто нагадати також, що у 1942 р. влада прирізала селянам по 1 га землі, врожай з якої залишався цілком у їхньому розпорядженні.

Стосовно стану тваринництва в умовах окупації, то документи не дозволяють створити достатньо цілісну картину. Але наведені нижче дані, зведені

¹⁰⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 16-27.

¹⁰⁶ Народне господарство Запорізької області. Статистичний збірник. – Донецьк, 1972. – С. 76.

¹⁰⁷ ДАЗО. – Ф. Р-3085. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 165, 224.

¹⁰⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів (далі – АЦДВР). – Ф. М. Лебеда. – Од. зб. 169. – Арк. 1, 3.

¹⁰⁹ Червоне Запоріжжя. – 1944. – 18 квітня.

в окрему таблицю, дають орієнтовне уявлення про цю галузь в межах Веселівської сільської управи (дані по земельних і приватних господарствам)¹¹⁰. Порожні клітини означають, що нам не вдалося знайти даних.

Таким чином, стійкий радянський стереотип про тотальні вилучення в умовах окупації різної живності у селян, неточний. Дані таблиці красномовно показують це. Тваринницька галузь досить швидко оживала, попри воєнне лихоліття. На 1940 р. у тваринницьких радгоспах усього Веселівського району налічувалося близько 3 тис. голів великої рогатої худоби, 900 свиней (без молодняку), 400 коней¹¹¹. Як бачимо з таблиці, веселівським селянам вдалося швидко відновити поголів'я.

Подібні приклади були не одиничні і для всього регіону. Так, в с. Орлове Приазовського району, на момент проходження фронту, тобто 23 серпня 1943 р., знаходилися 722 голови великої рогатої худоби, 7 свиней і 536 голів овець¹¹².

	01.01.42	01.09.42	01.12.42	01.02.43	01.04.43	01.06.43	01.08.43	01.10.43
Велика рогата худоба	1308	1805	1628	1678	1764	2291	2255	1841
Свині	983	700	697	869	879	834	872	839
Вівці	323	406	405	364	523	94	599	243
Коні				631	647	714	694	
Кролі				30	21	37	31	40
Кози				31	32	51	25	
Бджолині сім'ї				59	68	62	57	

На період польових робіт сільська управа рекомендувала земельним господарствам відкривати в себе сезонні дитячі садки, де харчування дітей забезпечували за рахунок колгоспів¹¹³. Слово «турбота» якось не пасує до дій окупаційної влади, але факт залишається. Без сумніву, він свідчить про прагнення максимально використати трудові ресурси села, зокрема, працю жінок.

Вся комерційна діяльність цих артілей велася як і раніше, через структури райспоживспілки. До речі, облспоживспілка, як цілісна обласна організація, була відроджена буквально в перші тижні окупації і практично без втрат. Вона дійсно виявилася украй необхідною, бо, по-перше, схеми робіт були для усіх звичними, по-друге, господарства позбулися практично всього автотранспорту і більшої частини гужового, що не дозволяло їм самим збувати свою продукцію у великі міста.

¹¹⁰ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1 – Спр. 46. – Арк. 6-9, 28, 36, 43, 44; Спр. 22. – Арк. 1, 2, 183, 187, 198, 214, 219.

¹¹¹ ДАЗО. – Ф. Р-1397. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3-5.

¹¹² ДАЗО. – Ф. Р-3063. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 117.

¹¹³ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 65.

Райспоживспілка (РСС) стала організаційно-господарським об'єднанням, яке включало такі структури і сфери діяльності: головна контора, салотопка, цегляний завод, яйцесклад, заготконтора, хлібопекарня, громадське харчування, овочеві і зернові перевалочні склади, гужовий транспорт. Заробітна плата працівниками РСС знаходилася в діапазоні 200-450 крб., що вважалося для сільської місцевості дуже непогано¹¹⁴.

У літньо-осінній період приймалася і оброблялася традиційна для даної пори продукція з колгоспних полів і присадибних господарств селян – столовий буряк, помідори, огірки, капуста, морква; в зимові місяці основною продукцією були технічна і посівна картопля і цибуля. Всього можна налічити більше 30 найменувань сільськогосподарської продукції, продаж яких здійснювався у 1942 р. в системі райспоживспілки¹¹⁵.

Через РСС забезпечували цільові закупівлі для своїх потреб і німецькі установи (головним чином, яйця, мед і сухофрукти тощо). Аналіз відомостей на отримання грошей дозволяє припустити, що здача яєць – до 300 штук від однієї людини – слугувала однією із стабільних статей доходу селян¹¹⁶.

Основним ринком збуту були міста Запорізької області, але в документах йдеться також і про постачання «військовим частинам». Поставки до військових частин були чималими, але не були основними. Це показують і грошові перерахунки (німецькі частини розраховувалися за продукцію грошима, а не шляхом реквізицій чи примусових вилучень, які були винятком)¹¹⁷. Як і в довоєнний період, різносторонньою була діяльність заготівельної контори. Загальна кількість позицій, за якими йшла закупівля, складала більше як двадцять найменувань¹¹⁸.

Достатньо складним виявилось завдання визначення функцій і напрямів роботи МТС в період окупації. Наприклад, у штаті Новомиколаївської МТС нараховувалося до 50 працівників. Але чим вони займалися, нам не вдалося з'ясувати, бо чи не вся техніка була мобілізована в армію або евакуйована¹¹⁹. Знаючи, що до війни станція мала цехи з ремонтно-ковальським устаткуванням, можна припустити, що в цьому напрямі вона і функціонувала.

Звертає на себе увагу і певна гнучкість управлінських рішень, що приймалися новою адміністрацією. Так, невиконання планових поставок молока німецьке управління рекомендувало ліквідувати за допомогою стимулюючих премій, а не насильницьких конфіскацій¹²⁰. Обов'язковою була здача всієї шерсті з домашніх овець, у той же час, обов'язковою була і невелика компенсація¹²¹.

¹¹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 159, 168.

¹¹⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 937.

¹¹⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 71.

¹¹⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 16.

¹¹⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 97.

¹¹⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1469. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 68, 91.

¹²⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1613. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 84.

¹²¹ ДАЗО. – Ф. Р-1613. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 76.

Загалом, система заготівель залишалася радянською, звичною для селянства, тільки замість «червоної мітли» з певною специфікою мела «чорна мітла».

Отже, відновлені окупаційною владою на базі радянських колгоспів і радгоспів великі сільськогосподарські підприємства розглядалися нацистами як зручна й ефективна організаційно-виробнича система, й вигідна форма контролю та нагляду, експлуатації в сільському господарстві. Запроваджений «новий земельний устрій», що передбачав перетворення колишніх колгоспів на сільськогосподарські общини та хліборобські спілки, надання селянам землі у приватну власність, створення незначного прошарку заможних селян-одноосібників, які б підтримували окупаційну владу й склали основу запровадженого на селі «нового порядку», носив виключно пропагандистський характер й не виправдав покладених на нього нацистським керівництвом сподівань.

Податкова політика в умовах окупації також формувалася на радянських зразках¹²². Одразу після свого приходу німці приступили до збору з селян єдиного сільгосподатку за 1941 р. У відповідному документі підкреслювалося, що нова влада просто продовжує той же збір і в тих же обсягах, що і за радянських часів, зберігає всі пільги для непрацездатних членів сімей¹²³. Також наголошувалося, що збір проводиться з урахуванням вже раніше зданого до приходу німців. Через місяць після початку цього процесу було зібрано більше половини потрібної суми¹²⁴.

За деякий час податкова система, у зв'язку з функціонуванням приватного підприємництва, зазнала певних змін. У загальному вигляді вона визначалася директивою від 21 жовтня 1941 р. рейхсміністра А. Розенберга про систему оподаткування в окупованих радянських областях. Ця директива була продубльована на місцях. За підписом «командуючого областю» від 23 жовтня 1941 р. встановлювалися обласні (державні) та общинні (місцеві) податки. До обласних (державних) належали: податок з обігу, з прибутку, в т.ч. на заробітну плату, на потреби житлового будівництва, на благодійну справу, з кооперативних підприємств та інших громадських організацій, грошовий прибутковий податок з колгоспів, із сільського господарства, зі спадщини, дарчий та податок з печаток. До общинних або місцевих відносилися: податок на будівлі, державна рента на земельні ділянки, що не підлягали сільськогосподарському оподаткуванню, податки на транспортні засоби, на худобу, з розваг, на собак, на тоталізатори, кіно і промисли. Їхня кількість становила понад два десятки.

За постановою прибутковий податок на постійно працюючих робітників та службовців державних, громадських, кооперативних закладів та підприємств з зарплати більше ніж 1500 крб. дорівнював 112,50 крб.; для

¹²² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 31-46.

¹²³ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 28.

¹²⁴ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.

зарплати в розмірі 75-100 крб. – 2,5%; більше 100 крб. – 3%. Для осіб, що займалися приватною практикою, відсоток податку був у межах 2 % (якщо зароблена сума була до 150 крб.) – 20% (більше 1800 крб.). Прибутковий податок з доходів торговельних та промислових підприємств був майже тотожним – від 3 % до 20 %.

Подібна практика впроваджувалася Мелітопольською міською управою розпорядженням від 3 лютого 1942 р. Для приватних лікарів, фельдшерів, адвокатів податок збільшувався на 20 %; для кустарів та ремісників – на 60%. Водночас передбачалися певні пільги для зазначених категорій: для осіб, які мали 4 і більше утриманців, – розмір податку зменшувався на 30 %.

Чітко визначався також податок із транспортних засобів (коней, велосипедів, мотоциклів, автомобілів), худоби, зі спадщини і дарчих, на майнові угоди тощо¹²⁵.

Фінансові документи про податкові надходження до управи від населення м. Запоріжжя свідчать про те, що вони мали стабільний характер упродовж усього періоду окупації. Запорізька управа передавала жителям міста на засадах оренди придатну для присадибного господарства землю в межах міста, за що отримувала орендну плату. Єдиної суми оренди нами не було виявлено. Згідно з одним із списків орендарів, вона коливалася від 17 до 303 крб. Подібна різниця, швидше за все, була обумовлена площею землі, взятої в оренду, а також близькістю її до водних джерел. Розміри податку з прибутку також істотно різнилися. Наприклад, за однією з відомостей він коливався від 31 до 119 крб.¹²⁶ Загалом, можна припустити, що управа вдавалася до самостійних підходів з диференціювання нарахування податків для мешканців міста.

Значний інтерес становить документ, аналіз якого дозволяє зробити висновки, що управа мала право збирати податки в м. Запоріжжя і з німецьких фірм, філії яких розташовувалися в місті, і з німецьких підприємців (підданих Рейху). Наприклад, це були податки з обороту, прибутковий податок і податок із фонду заробітної плати¹²⁷. Цей факт цікавий у багатьох відношеннях, бо право збору податку є прерогативою державних установ. До того ж, збір передбачає і певну функцію контролю відносно діяльності суб'єктів.

Іменні списки фінансового відділу дозволяють прослідкувати, якими коштами і засобами до існування оперували жителі міста, вносячи різні платежі. Суми по квартирних платежах були представлені в діапазоні від 12 до 144 крб.¹²⁸

Всю податкову політику нових властей, яку реалізовували в сільській місцевості, можна умовно розділити на три групи. Першу групу представляли грошові збори у вигляді сільгосподатку, самооподаткування, різні

¹²⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

¹²⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 28, 114, 132, 341.

¹²⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 149.

¹²⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 60, 62, 58.

збори, що проходили в звітах як цивільні платежі, за реєстрацію собак і за отримання патенту¹²⁹. До другої групи відносилися натуральні збори, що проводилися, як ми вже відзначали, через систему РСС. На нашу думку, ці збори слід розглядати як обов'язковий мінімум здачі за фіксованими цінами, за що селяни отримували гроші¹³⁰.

До третьої групи можна віднести заходи, пов'язані з м'ясозаготівлею. Для її реалізації управам спускалися з німецьких інстанцій чіткі інструкції¹³¹. Робилося це з метою максимально мінімізувати контакти німців з населенням, оскільки податки вилучалися старостами сільських управ і сотенними земельних громад. Зауважимо, що для фольксдойче запроваджувалася особлива система оподаткування. Відповідно до розпорядження «Про податкові пільги для фольксдойче в областях Рейхскомісаріату «Україна»» вони звільнялися від сплати прибуткового податку. Пільговими були й умови оподаткування продукції домашнього господарства – м'яса, яєць, молока, овочів¹³².

Хто розпоряджався зібраними на окупованій території податками? Питання до кінця не з'ясоване. Згідно з офіційними розпорядженнями німецького військового господарського командування, які стосуються початку 1942 р. і діяли на території області, податки з будівель та земельної ренти одержувала місцева громада, на терені якої знаходилися подвір'я та садиби. Інші місцеві податки та повинності також залишалися в її розпорядженні. Що ж стосується суми податків з товарообігу, прибутків та заробітної плати, то 70% залишались місцевим органам управління (допоміжним управам), а 10 % йшли безпосередньо тиловим військовим структурам¹³³. Решта 20% від зібраної суми спрямовувалися до господарської інспекції «Південь»¹³⁴.

Підсумовуючи господарську діяльність окупаційної влади в Запорізькій області, слід відзначити, що, по-перше, вона спрямовувалася на пристосування ресурсів регіону для потреб Рейху, по-друге, зазнала певних змін у зв'язку провалом плану «блискавичної війни». Нацисти прагнули відновити економічну діяльність і залучити до неї якомога більше населення. Відновлюючи економічну діяльність, окупанти разом з тим відбудовували на радянських принципах й податкову систему.

¹²⁹ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 101, 104, 106, 107, 109, 150.

¹³⁰ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 67, 101-103.

¹³¹ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 11.

¹³² Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – С. 22.

¹³³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 29-31.

¹³⁴ У нацистському військово-економічному апараті окупованих територій господарській інспекції підпорядковувалися вищим структурам рейху, які, у свою чергу, були підпорядковані безпосередньо рейхсмаршалу Герінгу. Їх завданням було постачання військовим частинам продовольства, одягу, фуражу; охорона, використання і відправлення до Німеччини цінної сировини та майна; мобілізація місцевих жителів для роботи на військових об'єктах; регулюванні постачання населенню продукції та предметів першої необхідності тощо (Власенко С.І. Нацистський апарат управління сільським господарством військової зони України (1941-1943 рр.) // Архіви України. – 2010. – № 2. – С. 101).

3. Заробітна плата, харчування, житло

Природа ворогуючих між собою політичних режимів – нацистського і радянського – була настільки близькою, що для втілення своїх планів на захопленій території СРСР Німеччина використовувала цілі блоки радянської соціальної політики. Особливо яскраво це проявилось в сфері заробітної плати, визначення цін, організації громадського харчування, забезпечення житлом, паливом тощо. Між собою окупанти постійно наголошували, що на окупованих територіях вони не займаються благочинністю, не надають гуманітарну допомогу. Вся їхня політика була спрямована на те, щоб забезпечити життєдіяльність тих, хто буде працювати «в німецьких інтересах». Місцеве населення покликане було забезпечувати усім необхідним фронт (передусім продовольством, паливом, ремонтними послугами тощо), окупаційні війська і владу. Зокрема, сам Гітлер заявив: «Населенню буде суцужно. Про тих, хто працює, ми подбаємо (звичайно, тільки невеликими поставками)»¹³⁵. Цю точку зору підтримували військові, зокрема, штаб оперативного тилу групи армій «Південь»: «Ті, хто повинен працювати на нас у промисловості і торгівлі, не мусять аж так голодувати... [Це] цілком раціональний крок у німецьких інтересах»¹³⁶.

Як ця німецька «раціональність» реалізувалася в окупованій Запорізькій області?

Тут, як і в інших регіонах, впроваджувалася досить продумана система заходів щодо забезпечення мінімального рівня життя населення. Окупантам була потрібна робоча сила для експлуатації ресурсів захоплених ними територій в умовах затяжної війни.

Почнемо з рівня зарплати і продовольчого забезпечення населення регіону.

Відповідно до розпорядження заступника рейхскомісара України від 1 грудня 1941 р. «Про заробітну плату українським робітникам та умови їх праці» встановлювалася диференційована погодинна оплата робітників, яких розділяли на шість розрядів: від 0,75 крб. за одну робочу годину – практикантам (перша група) до 2,50 крб. за робочу годину – майстрам (шоста група)¹³⁷. Якщо виходити з 8-годинного робочого дня, то щоденний заробіток коливався від 6 до 20 крб. Існувала й система доплат, зокрема, звичні з радянських часів премії «за високі досягнення в праці», чи виконання складних завдань.

1 грудня 1942 р. Запорізька міська управа ухвалила «Постанову про регулювання умов оплати та роботи для всіх українських службовців, що працюють у німецьких установах», відповідно до якої службовці ділилися

¹³⁵ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – С. 172.

¹³⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – С. 172.

¹³⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – Київ, 1963. – С. 142.

на 8 груп. Перша група (у цій градації вона була найвищою) включала наукових та технічних службовців з вищою освітою, як і рівноцінних наукових, технічних, торговельних та інших працівників (керівників українських управ при обласному комісарі, бургомістри, головні лікарі та ін.). Їхнє місячне утримання дорівнювало 1200 крб. Остання група – службовці, що виконували технічну роботу (в канцелярії реєстратури, касах, бухгалтеріях та інших внутрішніх службах), посильні та хатні домробітниці одержували 280 крб.¹³⁸ Передбачалася додаткова платня службовцям за знання німецької мови. Виходили з того, що вони могли перекладати німецькі розпорядження, постанови та інші документи.

Для конкретизації наведемо дані про рівень зарплати в окремих сферах діяльності. Так, у першому кварталі 1942 р. щомісячна зарплата по транспортному відділу Запорізької міської управи становила: начальника транспорту – 900 крб., головного бухгалтера – 850 крб., диспетчера – 400 крб., коваля – 500 крб., шорника – 350 крб., візника – 300 крб., прибиральниці-розсильної – 175 крб.¹³⁹ У 1943 р., враховуючи інфляцію, зарплату було підвищено в середньому на 30 %.

Чи можна було прожити на цю зарплату? Однозначно відповісти на це питання важко. Адже єдиної системи цін на окупованих територіях не було.

Вище зазначалося, що значна частина товарної маси контролювалася владою, яка мала можливість встановлювати на неї оптові і роздрібні ціни. Як відомо, колгоспи продовжували працювати і частина їх продукції на певних умовах забиралася новою владою. Не все це продовольство йшло в Німеччину. Частина залишалася в розпорядженні різних заготівельних служб на території області. Крім того, в межах Запоріжжя з радянських часів працювало декілька радгоспів, зокрема, «Хортиця», «Мокрянка» і «Миколаївка». Ці радгоспи перебували в повному організаційному і господарському підпорядкуванні міської управи. Їхня продукція першочергово поставлялася в міський продовольчий запас. Саме з цього запасу й виставлялися в торговельну мережу (в систему так званих «торгів» і «харчів», які залишилися ще з радянських часів) продукти харчування.

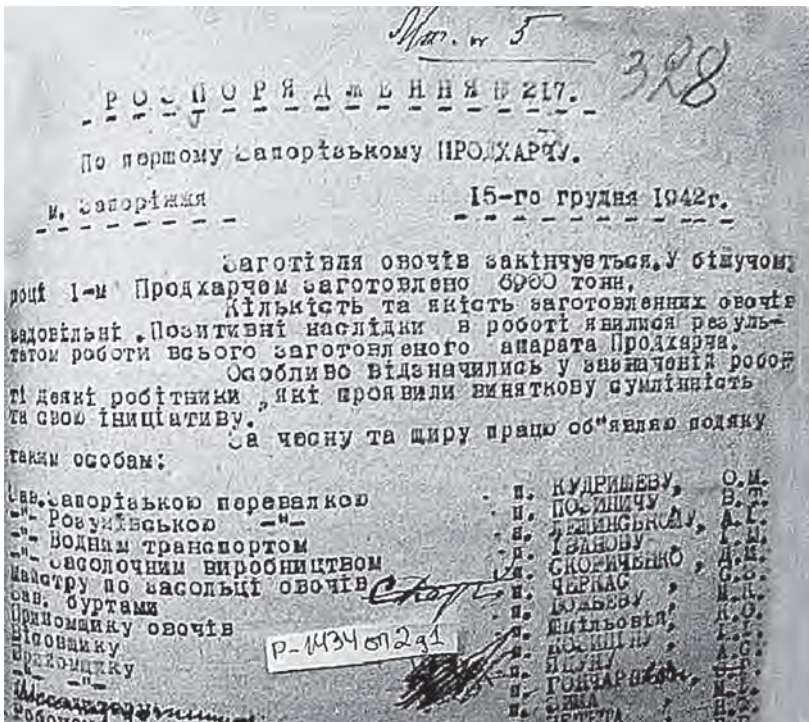
Збереглося розпорядження по першому запорізькому Продхарчу від 15 грудня 1942 р., в якому повідомлялося, що протягом року цією організацією було заготовлено 6900 тонн овочів¹⁴⁰.

Структура Ново-Запорізького торгу, підпорядкованого міській управі, дає уявлення про цю мережу (станом на перший квартал 1942 р.): заготконтора, продовольча і промислова база і (окремо) м'ясо-рибна база, овочева база, засолочний овочевий пункт, засолочний і коптильний рибний завод, тароремонтна база, хлібопекарня № 2, молочний завод, млин, цех газованої води, сектор харчування. Мережа роздрібної торгівлі, підпорядкована

¹³⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 3-4.

¹³⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 7.

¹⁴⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1434. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 328.

Ново-Запорізькому торгу, складала 27 магазинів, кіоски (зокрема, газетний) і буфет на ст. Запоріжжя-1. Окремою структурною одиницею Ново-Запорізького торгу була паштетна. Це досить потужне підприємство, функціонування якого забезпечувало 35 чол. Паштетній навіть поступалася овочева база, де працювало 24 осіб, і млин, з кількістю обслуги 16 осіб¹⁴¹.

Нагадаємо, що в місті, крім Нової, була ще й Старо-Запорізька частина, яка мала власний торг із мережею магазинів, баз, переробних підприємств та інших закладів. Скільки їх було в старій частині міста, нам документально встановити не вдалося. Але не викликає сумніву, що ця мережа істотно не відрізнялася від довоєнної радянської. Подібне можна сказати і про торговельну мережу окупаційного періоду, яка функціонувала в інших містах і селах області.

Ціни на продовольство, яке було в розпорядженні торгів, встановлювала окупаційна влада. Вона орієнтувалася на затрати, але слідкувала, щоб ціни не дуже відрізнялися від довоєнних радянських, до яких населення звикло. У Запорізькому архіві збереглися документи за 1942 р., які характеризують рівень цін на овочі та фрукти в місті в розпал літнього сезону (в розрахунку за 1 кг): картоплі – 1,0 крб., буряку – 40 коп., моркви – 90 коп., капусти – 1,80 крб., меду – 12 крб., полуниці – 5 крб., винограду – 4,3 крб., помідорів – 1,45 крб.¹⁴²

¹⁴¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433 – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 37-42.

¹⁴² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1с. – Спр. 111. – Арк. 23.

Порівнюючи ці задекларовані окупантами ціни з рівнем заробітної плати, не варто робити поспішних висновків щодо доступності для пересічного жителя Запоріжжя зазначених вище продовольчих товарів. Не зважаючи на досить розгалужену мережу підконтрольних владі магазинів, достеменно відомо, що всі продукти в них продавалися строго лімітовано.

Що ж стосується приватних закладів громадського харчування (їдальні, кафе, пивниці, ресторани тощо), які працювали на суто ринкових засадах, то ціни в них мало піддавалися адміністративному регулюванню. В облдержархіві збереглися документи, які характеризують ціни (в розрахунку за 1 кг), за якими проводив закупки продуктів на ринках міста один із таких приватних закладів з 15 грудня 1942 до 15 січня 1943 рр.: картоплю – за 15 крб., капусту, буряк і моркву – за 5 крб., цибулю – від 3 до 6 крб., олію – 400 крб., рибу – 30-40 крб., масло вершкове – 600 крб., молоко – 25-30 крб., борошно – 100 крб., 1 десяток яєць – 100 крб. Зазначимо, це зимові ціни¹⁴³. Без сумніву, влітку-восени ці продукти були значно дешевшими.

Такі закупки (з урахуванням націнки, яка становила 60-75 %) визначали роздрібні ціни на страви, які готувалися в закладах громадського харчування. У нашому розпорядженні є меню в трьох їдальнях – «Рідна хата», заклади Карнобацького і Букреєва. Ціни майже збігаються. Для прикладу наведемо меню «Рідної хати» за 18 лютого 1942 р.¹⁴⁴

Борщ	10 крб.
Суп картопляний	9 крб.
Рагу овочеве	11 крб.
Рулет картопляний	12 крб.
Риба смажена	20 крб.
Перець фарширований	10 крб.
Салат з помідорів	10 крб.
Рулет рибний	12 крб.
Кава	2 крб.
Компот	3 крб.

Очевидно, що при тому рівні зарплати, яку одержували робітники і більшість службовців у Запоріжжі, взимку прохарчуватися в таких закладах було неможливо. Але не забуватимемо, що і в радянські часи (як до, так і після війни) запоріжці систематично харчувалися вдома, а не в їдальнях.

Як же виживали міські жителі Запорізької області в умовах окупації?

Документи свідчать, що питаннями продовольчого забезпечення тієї частини населення, яка працювала в установах чи промислових підприємствах, предметно займалася адміністрація, яка утримувала широку мережу їдальень – колишніх радянських закладів громадського харчування. Ця обставина розглядалася як складова організації виробничого процесу.

Наводимо документально підтверджений приклад.

При розгляді причини запізнення після обідньої перерви працівників заводу № 1, з'ясувалося, що нею виявилася мала пропускна здатність їдальні, де

¹⁴³ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 4, 7.

¹⁴⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1-19.

вони харчувалися. Перед його керівництвом було поставлено завдання організації доставки обідів безпосередньо на завод або ж відкриття своєї їдальні¹⁴⁵.

У містах області працювали десятки «закритих» їдалень і пунктів харчування, де на пільгових умовах обслуговувалися працівники відповідних закладів, підприємств чи установ.

Збереглися документи, які характеризують мережу «закритих» підприємств харчування Запорізького міського управління їдалень. Станом на 4 березня 1942 р., наприклад, до їдальні на станції Запоріжжя-1, було прикріплено для харчування 711 осіб, на станції Запоріжжя-2 – 888, на заводі №7 – 1329, до їдальні на вул. Панаса Мирного – 1437, на площі Шевченка працювало дві їдальні з числом прикріплених відповідно 767 і 791 особи. Цей перелік можна продовжувати і продовжувати¹⁴⁶.

Підставою для прикріплення до їдалень була робота на тому чи іншому підприємстві і відповідне подання керівника. Так, 1 жовтня 1942 р. до Тресту столових Запоріжжя звернувся директор заводу № 4 з клопотанням дозволити на жовтень для їдальні № 25 відпускати для харчування додаткових категорій робітників, у тому числі 70 військовополонених, 150 порцій¹⁴⁷.

Саме на підприємства і установи, де було організоване харчування, перш за все, прагнули влаштуватися на роботу. Як зазначалося в одному з німецьких звітів, «ті, хто наймається на роботу, віддають перевагу тим установам, де є виробничі кухні і даються додаткові продукти харчування, що особливо характерно для залізниць у Мелітополі». У їдальнях підприємств Запоріжжя у серпні 1942 р. харчувалося 36 тис. робітників¹⁴⁸.

¹⁴⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21.

¹⁴⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1437. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 5.

¹⁴⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1431. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 15.

¹⁴⁸ Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні. – С. 466-467.

Як свідчать документи, їдальні забезпечували не лише працюючих. Так, завідувач їдальні № 1 одержав 23 листопада 1942 р. наказав забезпечити обідами табір на затриманих осіб (на Південному селищі Запоріжжя), що в умовах загальної трудової повинності відмовилися від роботи, яку їм пропонувала влада. Охорона (6 осіб) забезпечувалася одноразовим звичайним обідом, а 30 ув'язнених – один раз на добу супом з хлібом¹⁴⁹.

У деталях нам невідомо, як усі ці їдальні забезпечувалися продовольством. Без сумніву, підприємства і установи, підпорядковані міській управі, постачалися з фондів міських організацій, таких, наприклад, як Ново-Запорізький торг. Але до Запоріжжя продовольство необхідно було завезти, що в умовах війни було проблемою. Зберігся лист Запорізької міської управи на ім'я штадткомісара міста від 7 жовтня 1942 р., в якому говорилося про необхідність виділення 100 кг бензину (до речі, стратегічно важливого палива) для перевезення 200 тонн ячменю і кукурудзи, необхідних «для постачання хлібом м. Запоріжжя»¹⁵⁰.

Без сумніву, закупівельні ціни для закритої системи їдалень були нижчими, ніж ціни на міських ринках. Ціни в їдальнях також були низькими. Так, 3-5 травня 1942 р. в їдальні № 3 подавались: суп (0,7 л) за 26 коп., борщ (0,7 л) за 63 коп., овочеві котлети (700 г) за 74 коп. Каша з капустою коштувала 54 коп., борщ з баранини (0,4 л) – 70 коп., риба (175 г) – 1 крб. 40 коп., каша з сиром (рос. – творогом) – 1 крб. 95 коп., суп-розсольник – 65 коп., суп з пшоно – 60 коп., оладки – 1 крб. 30 коп., локшина – 85 коп.¹⁵¹ Дві страви в цілому коштували до 2 крб. – 2 крб. 50 коп.

М'ясо чи риба використовувались у блюдах рідко (раз на тиждень). Основним джерелом жирів була олія, а основними блюдами – каші і овочеві рагу.

Підаєс		Березень				
		31	30	29		
28	27	26	25	24	23	22
21	20	19	18	17	16	15
14	13	12	11	10	9	8
7	6	5	4	3	2	1

На кожного, хто відвідував їдальню, відпускалося 100 г хліба. Хліб у їдальню звозився щоденно, рідше – раз на два дні. Збереглися дані й по Мелітополю. Розпорядженням гебтткомісаріату від 7 лютого 1943 р. усі працівники освіти міста одержували право харчуватися в їдальні райспоживспілки за спеціальними цінами: сніданок – 2 крб., обід – 3 крб., вечеря – 2 крб.¹⁵²

Населення області отримувало від влади також продовольчі пайки, до яких входив хліб, олія і пшоно («хлібні картки»). У Запорізькому облдержархіві зберігається багато

¹⁴⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1437. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 18.

¹⁵⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 84.

¹⁵¹ ДАЗО. – Ф. Р-1437. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 8, 11-14.

¹⁵² ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105, 107, 143, 167.

документів, які свідчать про отримування різними категоріями робітників і службовців хліба та інших продуктів. В одному з документів – повідомленні Запорізького управління їдалень у міську управу від 10 жовтня 1942 р. наводяться дані щодо прикріплених до їдалень «для нарахування ліміту по хлібу» робітників підприємств у кількості 14 032 осіб¹⁵³. Зазначимо, що установи, навчальні заклади та інші структури, працівники яких також одержували пайки, у цьому списку не називаються.

Характерно, що частину повного пайка видавали і на неповнолітніх членів сімей працюючих. Наведений нижче документ Запорізької міської управи, датований березнем 1943 р., переконливо свідчить про це. Тобто система забезпечення продовольством населення «по мінімуму» охоплювала 65447 мешканців – і працюючих, і їх утриманців (як дітей, так і дорослих), і пенсіонерів, і їх непрацевдатних членів сімей – практично все населення Запоріжжя-Нового¹⁵⁴.

С П Р А В А Ф. 1435/оп. 1/арк. 136

Прикріплено к магазину I-го ПРОДХАРЧа
до соглашения на I/Ш- 1943г.

I. РАБОТАЮЩИХ		23156
/ кроме работающих на военстр/		
II. Индивидуал. взрослых	16082	
"- детей до 14 лет	14938	31020
"- взрослых по II кат.:	594	21614
III. ПЕНСИОНЕРЫ		
Г л а в	5522	
Индивидуал. взрослые...	1302	
"- детей	3853	10677
ВСЕГО		65447

ДИРЕКТОР *[Подпись]*

Секрет

Печатное № 1 - 10000
Запорізька міська управа
№ 13 Тез. 1943

Враховуючи зазначене вище, слід пам'ятати, що значна частина міських жителів мала підсобне господарство, де вирощувалася картопля, овочі, ягоди і фрукти. В умовах війни кількість городніх ділянок збільшилася. Бажаючим за невелику орендну плату виділялися в користування також так звані «дачі» – порожні плани-ділянки або покинуті приватні житлові будинки з ділянками при них. В архіві виявлено 451 угода на оренду таких «дач» у Запоріжжі¹⁵⁵. Для безробітних учителів Мелітополя виділялися ділянки землі по чверті гектара кожному за межами міста¹⁵⁶.

¹⁵³ ДАЗО. – Ф. Р-1437. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 31.

¹⁵⁴ ДАЗО. – Ф. 1435. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 136.

¹⁵⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 1-29.

¹⁵⁶ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105, 107, 143, 167.

Звичайним явищем для тих жителів міст, які мали власне подвір'я, було розведення кролів, свиней, птиці, кіз і корів. Так, з понад сотні робітників заводу сільськогосподарського машинобудування в Запоріжжі 28 тримали корів, а 34 – кіз¹⁵⁷.

У контексті продовольчої політики окупаційної влади привертає увагу практика видачі пайків у сільській місцевості. Проте, якщо проаналізувати категорії одержувачів, то побачимо, що це були робітники, службовці, кустари, сім'ї завербованих на роботу до Німеччини, німці та евакуйовані, тобто ті, котрі або взагалі не займалися сільським господарством, або з якихось причин вже не могли на повну силу працювати¹⁵⁸.

На осінь 1942 р. по Веселівській районній управі нараховувалося 1036 одержувачів пайків, з яких 342 працюючі і 694 – утриманці. Пайок складався з 16 кг пшениці для працюючих і 10 кг для утриманця. Навесні 1943 р. списки одержувачів пайків збільшилися за рахунок «евакуйованих», які були прирівняні до службовців¹⁵⁹.

Суто расистськими, націонал-соціалістичними методами «вирішували» окупанти і квартирну проблему. Після евакуації на Схід відносно забезпеченої частини населення, у містах залишилося багато вільних квартир. Окупаційна влада скористалася цією обставиною для зміцнення свого

¹⁵⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 3.

¹⁵⁸ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 42.

¹⁵⁹ ДАЗО. – Ф. Р-3062. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 89; Спр. 2. – Арк. 119, 154.

впливу на населення. За згодою німецької адміністрації міський житловий фонд передавався в розпорядження місцевих управ, які організовували масову кампанію з розпродажу залишеного евакуйованими майна й розподілу їх житла.

Наприклад, аналіз ордерів, які збереглися на колишні квартири громадян єврейської національності в Мелітополі, дозволяє стверджувати, що розподіл квартир навіть за радянськими мірками проводився дуже нужденним людям. Це й переселення з горища якогось Ложкіна, двох самотніх жінок з однієї кімнати, родини із трьох людей – батька із двома дітьми із сараю без світла, родини вчительки з п'яти людей, яка жила в землянці, домробітниці в єврейській родині в їх же квартиру і т. ін.¹⁶⁰ Одержували в Мелітополі ордери й ті, хто самовільно заселився в порожні оселі ще до початку окупації¹⁶¹. Видавалися документи й на квартири або житлові будинки, які вказувалися в ордерах як житло колишніх комуністів¹⁶².

Таким чином, до роздачі житла, символічного розпродажу майна чи його розподілу (фактичного розграбування) була залучена велика кількість населення міст, причому різних соціальних прошарків, що цілком відповідало цілям і завданням окупаційної влади – створення лояльного до нової влади прошарку місцевого населення. У свій час у такий же спосіб за рахунок «класових ворогів» «вирішували» квартирне питання більшовики.

Нацистські пропагандисти стверджували, що рівень життя при новій владі був вищим, ніж при радянській. Це не так. Окупанти взагалі не ставили завдання підвищувати рівень життя в Україні до європейських стандартів. Своє завдання нова влада вбачала у тому, щоб забезпечувати лояльність та підтримувати життєдіяльність і трудову активність населення окупованих територій в умовах війни, яка затягувалася і ставала все більш виснажливою. Орієнтиром при цьому були радянські довоєнні норми, які населення пам'ятало і з якими могло порівнювати окупаційні стандарти.

Контраст між ними стане ще різкішим, якщо співставити дані про умови життя фольксдойче і місцевого ненімецького населення. Спеціальним пунктом постанови «Про порядок регулювання умов праці та оплати промислових робітників» від 1 грудня 1941 р. фольксдойче передбачалося надання переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу та визначенні розмірів платні¹⁶³. На практиці вони одержували за ту ж саму роботу більше, ніж українці, росіяни, болгары, поляки та інші. З початку окупації вони були забезпечені значно краще, ніж представники інших національностей. Їм надавали кращі квартири, зокрема ті, що свого часу належали євреям, виділяли меблі, домашній реманент, одяг, продовольство, у тому числі з ресурсів трофейних складів. Спеціальним розпорядженням

¹⁶⁰ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 15, 18, 24, 27, 33, 38, 64.

¹⁶¹ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 49, 52, 65, 68.

¹⁶² ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 70, 71.

¹⁶³ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – С. 22.

рейхскомісару України від 22 вересня 1942 р. говорилося: «Враховуючи наявні запаси врожаю, після того, як частина його буде використана на потреби фронту і Вітчизни, слід і надалі поліпшувати матеріальне становище фольксдойче»¹⁶⁴.

У той час як населення міст було поділене за нормами продовольчого постачання на чотири категорії і загроза голоду постійно висіла над віднесеними до перших двох, для фольксдойче встановлювалася вища, четверта категорія постачання. Їм відкривалися спеціальні торговельні пункти, а там, де цього не було, дозволялося користуватися магазинами, які обслуговували імперських німців.

¹⁶⁴ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – С. 21.

4. Соціальне забезпечення, медицина, смертність

Копіюючи в головному радянську систему заробітної плати і громадського харчування, окупаційна влада запозичила в більшовиків і структуру соціального страхування, яка була одним з інструментів забезпечення життєдіяльності працюючого місцевого населення і контролю над ним.

Так, 20 грудня 1941 р. господарське окупаційне командування м. Запоріжжя розпорядилося страхувати всіх найманих робітників і службовців у розмірі 6% відрахування від розміру заробітної плати робітника. Ця сума перераховувалася підприємством, незалежно від форми власності¹⁶⁵.

Насамперед передбачалася виплата допомоги через хворобу. Допомога з тимчасової непрацездатності виплачувалася в розмірі 75 % середнього заробітку, якщо застрахований пропрацював у даного наймача протягом 1 місяця. При хворобі більше 2-х місяців допомога виплачувалася за спеціальним дозволом контори лікарняної допомоги. Допомога жінкам при вагітності і пологах (за 35 днів до пологів і за 28 днів після) виплачувалась у розмірі 100 % середнього заробітку за умови безперервної роботи в наймача протягом 4 місяців.

Допомога при народженні дитини виплачувалося в сумі 50 крб. Через місяць надавалася одноразова допомога – 45 крб.

Матеріальна допомога на поховання сплачувалася у разі смерті застрахованого або членів його сім'ї у такому розмірі: на дорослого – 70 крб., на дитину – 45 крб., що звичайно не покривало витрат на похорон.

Стаціонарне лікування в лікарнях надавалося застрахованому за рахунок контори лікарняного страхування протягом 2 місяців. З 1 травня 1942 р. сума виплат скоротилася. Зокрема, допомогу з тимчасової непрацездатності почали виплачувати в розмірі 50% від середнього заробітку протягом 2-х місяців, при стаціонарному лікуванні застрахований отримував допомогу в розмірі 30%; допомога жінкам при вагітності і пологах виплачувалася у розмірі 50 % середнього заробітку¹⁶⁶.

Всі ремісники (кустарі), члени артілей і приватні підприємці через свої каси взаємодопомоги також були колективними членами каси медичного страхування.

Питання про кількість жителів Запоріжжя, які підпадали під обов'язкове страхування, залишається відкритим. Скласти загальну картину спробуємо за непрямыми даними. Так, згідно з переписом, проведеним 1 травня 1942 р., населення Запоріжжя (без правобережної частини) складало 103375 осіб, з яких у віці від 18 до 50 років налічувалося 49998 осіб¹⁶⁷. За даними відділу охорони здоров'я, по страховому обліку у них числилося близько 20 тис.

¹⁶⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 56.

¹⁶⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 644. – Арк. 5, 18.

¹⁶⁸ ДАДО. – Ф. Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 32.

працюючих людей¹⁶⁸. Можливо, у цьому документі, мова йде, перш за все, про робітників, які працювали на підпорядкованих управі підприємствах і установах. Упродовж усього періоду окупації, не дивлячись на коливання кількості міського населення, чисельність застрахованих залишалася в цих межах. Поза обліком відділу охорони здоров'я залишалися працівники відомчих медичних установ. Всі ремісники (кустарі), члени артілей і приватні підприємці через свої каси взаємодопомоги також були колективними членами каси медстрахування. Отже, страховою або відомчою медициною в місті було охоплено абсолютну більшість його дорослого, перш за все, працюючого населення.

У 1942 р. окупаційна влада почала виплачувати пенсії. Щоб мати пенсію люди реєструвались у відділі соціального забезпечення міської управи. Для отримання пенсій по старості реєстрації підлягали особи, що отримували пенсії при радянській владі і мали на руках пенсійні книжки. Пенсії могли отримувати тільки абсолютно незабезпечені люди. Розмір пенсії по старості складав мізерну суму 60-100 крб.

Пенсії видавали спеціальні уповноважені відділу соціального забезпечення – скарбники. У відділі соціального забезпечення станом на 18 грудня 1942 р. були три скарбники.

Як свідчать документи двох скарбників, до грудня виплати пенсій мали поодинокий характер. Так, перший скарбник до листопада 1942 р. пенсій по старості не видавав взагалі, у листопаді видав на 250 крб., другий скарбник до листопада видав одну пенсію сумою 50 крб., у листопаді – кілька на загальну суму 250 крб. У січні 1943 р. виплата пенсій через скарбників значно зросла. За січень 1943 р. двома скарбниками (з трьох, що працювали) було виплачено пенсій за рахунок соціального страхування: по інвалідності – 23 990; за втрату годувальника – 24 295; через старість – 31 675 крб. Всього на суму 79 960 крб. Тобто від двох скарбників (з трьох) пенсії отримували близько 1 000 осіб. За рахунок місцевого бюджету за місяць виплачено: пенсії репресованим (радянською владою) – 3100; мобілізованим (родинам, годувальники яких були відправлені до Німеччини – 57 070; добровольцям (родинам, годувальники яких служили як допоміжній персонал в німецьких підрозділах) – 4 000; розлученим (аліменти) – 1 420 крб. Всього за місяць цих пенсій було виплачено на суму 65 590 крб., тобто кількість отримувачів була кілька сотень¹⁶⁹.

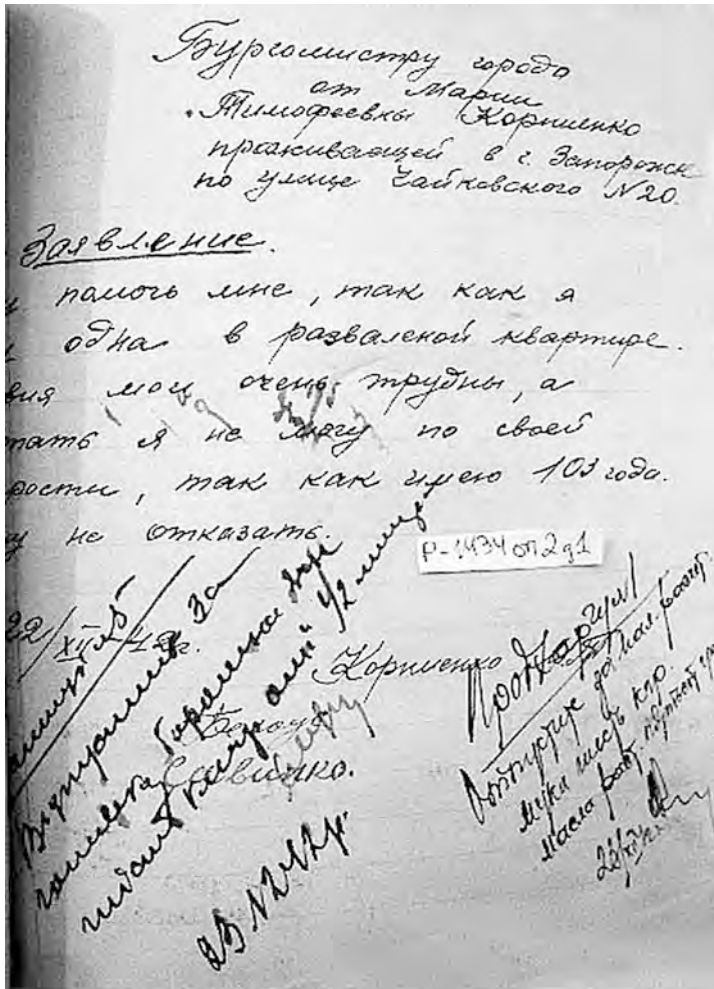
Загалом, розміри пенсій були незначними, проте жителі Запоріжжя, які і в радянські часи одержували пенсії по мінімуму, вони дозволяли хоча б не померти з голоду.

Нарешті, ще однією формою соціальної підтримки була видача матеріальної допомоги у формі одноразового дозволу на придбання продуктів за низькими твердими цінами. Прохання подавалися на ім'я бургомістра. Він

¹⁶⁸ ДАДО. – Ф. Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4.

¹⁶⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 342-343.

же накладав резолюцію. Наприклад, інвалідові II групи 10.12.1942 р. було дозволено придбати за готівковий розрахунок 6 кг пшеничного борошна і 0,5 літра олії¹⁷⁰. 14 грудня 1942 р. самотній жінці з пенсією в 60 крб. за її заявою про хоча б яку-небудь допомогу було дозволено купити 5 кг борошна¹⁷¹. Тоді ж інженеру «Запоріжсталі», що травмувався, за його заявою про допомогу, дозволено придбати 8 кг борошна і 0,5 літра олії¹⁷². Таких прикладів було чимало.

Як прояв «турботи» нової влади про людей рекламувалося в Мелітополі створення міської управию «Фонду допомоги неможливному населенню». У цей фонд повинні були направлятися всі (саме так було зазначено в документі. – Авт.) грошові надходження, які були виручені від реалізації речей

¹⁷⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1434. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 125.

¹⁷¹ ДАЗО. – Ф. Р-1434. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 152.

¹⁷² ДАЗО. – Ф. Р-1434. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 152.

із квартир євреїв, а також партійних працівників, що евакуювалися 1941 р. Для населення реалізація речей проводилася за залишковою вартістю, а працівникам управи й поліції продавались ще зі знижкою на 50%¹⁷³. Подібна акція місцевої управи могла проводитися лише з ініціативи німецького командування. Напевне, цим способом влада намагалася «зав'язати» на злочині нацистів якнайбільше людей.

Окупанти зберегли і профспілки. Профспілки на окупованій території стали одним із елементів державної машини нової влади. По суті, профспілка знову стала ширмою, але вже для іншої влади.

Отже, в грудні 1941 р. було створено обласне управління профспілки, а упродовж січня і лютого 1942 р. була налагоджена достатньо чітка система обліку чисельності працюючих на всіх підприємствах і установах області, де на найманій основі працювали місцеві жителі¹⁷⁴. Облік стосувався, перш за все, підприємств так званого «державного сектора». Профспілковий стаж починався з 1 грудня 1941 р. Ніякої організаційно-масової роботи не передбачалося з самого початку¹⁷⁵. Рішення з будь-якого питання було чітко централізоване і приймалося уповноваженим профспілки при обласному німецькому господарському командуванні.

У 1942 р. на баланс профспілки були передані чималі матеріальні цінності, а саме: колишні піонерські табори, спорожнілі заводські житлові бараки, заводські будинки відпочинку, міська човнова станція¹⁷⁶. За великим рахунком, майно від однієї профспілки – радянської – перейшло до іншої профспілки – окупаційної. На базі цих матеріальних цінностей і здійснювалась господарська діяльність профспілок. Вона була мало пов'язана з соціальним забезпеченням працюючих людей.

Колишні піонерські табори, бази і будинки відпочинку заводів використовувалися не за призначенням. Абсолютно відкрито, тобто на основі складених договорів, з цих об'єктів профспілками розпродавались меблі, залізо, дерев'яні будиночки просто йшли на дрова¹⁷⁷.

Загалом, можна говорити про те, що діяльність профспілки в системі окупаційної адміністрації мала для населення, перш за все, психологічне значення. У той же час влада вирішувала для себе ряд важливих завдань. По-перше, вводилися в дію механізми розв'язання найнеобхідніших соціальних питань, та ще й за рахунок окупованих територій, що дозволяло їм не залучати для цих цілей ресурси самої Німеччини. По-друге, позитивне вирішення великої кількості дрібних питань давало можливість створення ілюзії захищеності, підвищувало значущість в очах місцевого населення нових органів влади. По-третє, визнання цих органів відіграло роль своєрідного буфера між

¹⁷³ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 34, 36; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 36.

¹⁷⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 37.

¹⁷⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

¹⁷⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 83.

¹⁷⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1442. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 106, 131.

німецькою владою і населенням, щось на зразок громовідводу для відведення незадоволення мешканців від безпосередніх інститутів влади Німеччини.

У період окупації у великих містах, яким було Запоріжжя, функціонувало дві мережі медичного обслуговування.

Одна з них забезпечувала медичне обслуговування вермахту, німецької окупаційної адміністрації і німців-громадян Німеччини. У госпіталі для німців були перепрофільовані найбільш великі і кращі лікарні міста. У Запоріжжі у 1941-1943 рр. були три німецькі військові госпіталі. Існувала і німецька лікарня. Для окупантів була створена своя мережа поліклінік і аптек. Медичні установи для німців забезпечувалися дефіцитними ліками і медикаментами. Продукти для цих установ постачались за низькими твердими цінами. У госпіталях для окупантів працювали німецькі військові лікарі.

Інша мережа медичних закладів обслуговування забезпечувала місцеве населення і частково військовополонених. Окупантами вона розглядалась як другорядна, тому мережа лікувальних закладів для населення була значно скорочена у порівнянні з довоєнним часом і практично не забезпечувалась ліками й обладнанням.

Що залишили для жителів Запоріжжя? Перш за все, міську лікарню № 4 інфекційного профілю. Вона також називалась «Гостропошесна лікарня» і була розрахована на 60 ліжок¹⁷⁸.

На хірургічну лікарню № 1 була перетворена стара залізнична лікарня, що була відкрита ще у 1884 р. в одноповерховому будинку. Після захоплення міста лікарня була відкрита 28 жовтня 1941 р. Фактично в роки окупації ця лікарня замінила обласну, оскільки обслуговувала мешканців міста й області. Приймались на лікування й мешканці правобережної частини міста. За півроку там лікувалось також близько 1000 військовополонених¹⁷⁹. Інші корпуси лікарні під час окупації були облаштовані в навколишніх бараках. Другий корпус був терапевтичним, третій – гнійно-хірургічний, і четвертий – психіатричний (на 24 ліжка). При лікарні була лабораторія¹⁸⁰. Станом на 1 лютого 1943 р. хірургічна лікарня мала 164 ліжка, 11 лікарів і 28 фельдшерів¹⁸¹.

На міську лікарню № 3 за часів окупації був перетворений пологовий будинок у старовинній будівлі так званої лікарні Бера. Тепер це пологовий будинок № 1 по вул. Артема, 27. Лікарня також називалась Запорізька жіноча клініка № 3. У лікарні був пологовий будинок і відділення гінекології, відділення хвороб очей та вуха (на 10 ліжок).

У старому місті існувала ще невелика відомча лікарня при станції Запоріжжя-II. У Новому місті лікарнею для городян була лікарня 6-го висілку, відкрита 15 червня 1942 р. У лікарні працювало пологове відділення¹⁸².

¹⁷⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 620. – Арк. 2.

¹⁷⁹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 16 червня.

¹⁸⁰ Нове Запоріжжя. – 1942. – 16 червня.

¹⁸¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 620. – Арк. 1.

¹⁸² Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 липня.

Окупантами не була закрита венерична лікарня. Функціонувала і венерична лабораторія.

Станом на 29 березня 1943 р. плановий ліжковий фонд і кількість персоналу по лікарнях міста були такими¹⁸³:

Назва лікарні	Планова кількість ліжок	Затверджений штат лікарів	Планова кількість всього персоналу
1-а хірургічна лікарня	120	6	97
3-тя міська лікарня	120	6	91
4-та міська інфекційна лікарня	60	3	39
Венлікарня	50	2	29
Лікарня 6-го висілку	50	3	30
Разом	400	20	286

Існував пункт швидкої допомоги, що мав два автомобілі¹⁸⁴. 29 березня 1943 р. швидка допомога була закрита за розпорядженням штадткомісара через брак бензину¹⁸⁵. Населення також користувалось послугами поліклінік і амбулаторій. З довоєнних 23 їх залишилось 10. За лютий 1942 р. дані про них узагальнені в таблиці:¹⁸⁶

Назва поліклініки чи амбулаторії Старої частини міста	Кількість лікарів	Кількість персоналу	Кількість відвідувань
Поліклініка станції Запоріжжя-І	5	22	2442
Поліклініка, вул. Покровська, 24	8	24	3554
Поліклініка – Троїцька, 33	9	24	6553
Амбулаторія Зеленого Яру	1	7	778
Амбулаторія станції Передатна		2	252
Разом	23	79	13024

Назва поліклініки чи амбулаторії Нової частини міста	Кількість лікарів	Кількість персоналу	Кількість відвідувань
Поліклініка 6-го селища	11	50	4780
Амбулаторія 10-го висілку	5	18	1958
Амбулаторія 14-го висілку	3	14	1317
Амбулаторія 13-го висілку	2	7	778
Амбулаторія станції Запоріжжя-Ліве	-	3	252
Разом	21	92	9086

¹⁸³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 889.

¹⁸⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 114.

¹⁸⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 88 зв.

¹⁸⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 2, 8.

За лютий 1942 р. по поліклініках і амбулаторіях Старої і Нової частин міста лікарі 853 рази викликались до хворих додому.

У поліклініках працювали лікарі різного профілю. Наприклад, поліклініка 6-го селища мала кабінети хірургічний, внутрішніх хвороб, шкіряних та венеричних хвороб¹⁸⁷.

Уся медична допомога під час окупації була платною. Розцінки по поліклініках і амбулаторіях були різними і залежали від кількості лікарів та фельдшерів у тому чи іншому закладі. Прийом у лікаря коштував від 4 крб. 70 коп. до 6 крб. 80 коп., виклик лікаря додому – від 8 крб. 36 коп. до 31 крб. 60 коп.¹⁸⁸ За відвідування поліклінік чи амбулаторій також потрібно було платити. Діяла також система страхових внесків для тих, хто працював. За лютий 1942 р., наприклад, всі поліклініки і амбулаторії мали прибуток у кілька сотень чи тисяч карбованців кожна (всього 39,2 тис. крб.)¹⁸⁹

Мешканці Запоріжжя і області, що не працювали на заводах чи в установах, платили за перебування в лікарнях. Ті, хто працював, мали право на страхову виплату.

Фактично, оплата за медичні послуги не покривала всіх витрат медичних установ. Так, восени 1942 р. при доходах у 49,9 тис. крб. дотації склали 136 тис. крб., у квітні 1943 р. при доходах у 55 тис. крб. розмір дотацій дорівнював 187 тис. крб.¹⁹⁰ На дотації перебували насамперед лікарні.

Фінансування медичної сфери відбувалося за рахунок 5% відрахувань від фонду заробітної плати всіх установ і підприємств міста, незалежно від форми власності і підпорядкування. Цей місцевий податок був встановлений міською управою «на підтримання народного здоров'я»¹⁹¹.

Труднощі в медичному обслуговуванні пояснюються ставленням окупаційної влади до медицини для місцевого населення, як до другорядної справи. У відносно невеликих корпусах лікарень була тіснота і скупченість. Лікарні практично не забезпечувались ліками і перев'язувальним матеріалом. Ліки хворі купували на чорному ринку. Бракувало найнеобхіднішого обладнання. Наприклад, 7 серпня 1943 р. у хірургічній лікарні не було термометрів. Лікарня зверталася з проханням про дозвіл купити термометри на приватному ринку¹⁹². Під час паливної кризи взимку 1942-1943 рр. хворі в хірургічній лікарні страждали від холоду. Температура в лікарняних палатах не перевищувала 15 градусів тепла¹⁹³. Бракувало електрики. Під час термінових операцій використовувалося світло автомобільних акумуляторів¹⁹⁴.

¹⁸⁷ Нове Запоріжжя. – 1942. – 4 червня.

¹⁸⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 2, 8.

¹⁸⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 2.

¹⁹⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 1.

¹⁹¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 59.

¹⁹² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26.

¹⁹³ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 50.

¹⁹⁴ Нове Запоріжжя. – 1942. – 16 червня.

На включення кожної лампочки чекали дозволу штадткомісара¹⁹⁵. Головний лікар 3-й лікарні 3 лютого 1942 р. звертався в міську управу, щоб та, в свою чергу, звернулась до штадткомісаріату з проханням підключити лікарню до електромережі. Не було ні свічок, ні гасу для ламп. Одержали дозвіл на підключення трьох електричних лампочок¹⁹⁶. Не було й того обладнання, що функціонувало до війни. Тільки у 1943 р. стали вирішувати питання про рентгенівський апарат для обслуговування жителів міста¹⁹⁷.

У цих умовах лікарі докладали чимало зусиль для лікування хворих людей. У грудні 1942 р. розпорядженнями штадткомісара тривалість робочого дня медичного персоналу збільшувалася з 6 до 8 годин; збільшувалися також норми прийому хворих; скорочувалася кількість ліжок по лікарнях та кількість медперсоналу¹⁹⁸.

Лікарям, які працювали в лікарнях і поліклініках, дозволялася приватна практика у вільний від основної роботи час. Збереглися документи про дозвіл займатися приватною практикою фельдшерки-акушерки. Усі дозволи видавалися штадткомісаріатом¹⁹⁹.

Медичними закладами опікувались відділи охорони здоров'я міських та районних управ. Проте ці відділи не мали змоги самостійно розпоряджатися необхідними ресурсами. Прохання цих відділів про продаж чи надання палива, мила, різного роду майна та інші питання, знову ж таки, затверджувались штадткомендатурою. Працівники відділу фактично були посередниками між керівниками лікувальних установ і медичним персоналом, з одного боку, і окупаційною владою в особі штадткомендатури – з іншого. В управі Старої частини м. Запоріжжя станом на 18 грудня 1942 р. відділ охорони здоров'я складався з чотирьох осіб – завідувача С. Науменка, перекладачки, секретаря-друкарки і ветеринарного лікаря²⁰⁰.

Постачання продуктів харчування в лікарні відбувалося за низькими твердими цінами, так само, як і в міські їдальні для працюючих. Хворих у лікарнях (зокрема у хірургічній) годували три рази на добу, головним чином овочевими супами і кашами. М'яса серед продуктів не було, а з жирів використовувалась олія. Іноді продукти постачалися не у повному обсязі. Так, першій хірургічній лікарні з 24 серпня по 12 вересня 1942 р. було недодано: риби свіжої – 211 кг, сиру – 41 кг, фруктів – 432 кг, моркви – 79 кг, морсу – 145 кг. Серед іншого в лікарні постачалися сухофрукти по ціні 18 крб. за кг. У квітні 1943 р. в лікарні Старої частини міста їх було завезено 270 кг²⁰¹.

Серйозна увага приділялася боротьбі з можливими епідеміями, яких особливо побоювалася окупаційна влада. В місті діяли дезінфекційна

¹⁹⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 61, 69.

¹⁹⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 9.

¹⁹⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 141.

¹⁹⁸ ДАДО. – Ф. Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 79.

¹⁹⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 113, 153.

²⁰⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 53.

²⁰¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 17, 38.

станція, санстанція, малярійна станція, санітарно-бактеріологічна лабораторія, міський пункт для щеплень.

Послуги дезінфекційної станції також були платними, але плата була помірною: дезінфекція речей – 25 коп. за кг; дезінсекція помешкань волога – 10 коп. на 1 м², порошок – 7 коп. за 1 м²; профілактична дезінфекція – 10 коп. на м³; дератизація одноразова – 15 коп. за м²; регулярна дератизація 5 коп. на м²; профілактична санобробка особи та її речей – 1 крб.; профілактична обробка солдат – 90 коп., інвалідів – 75 коп.²⁰²

Завдяки зусиллям медичних працівників у м. Запоріжжі періоду окупації вдалося уникнути серйозних епідемій інфекційних хвороб.

Хворі на дифтерію лікувалися в інфекційній лікарні. Неодноразово фіксувались випадки захворювання висипним тифом. Проте вони мали локальний характер і стосувались окремих родин чи незначної кількості людей, зокрема біженців зі Сходу. Так, 5 березня 1943 р. міська санітарна інспекція виявила сім хворих на висипний тиф, всі хворі були госпіталізовані²⁰³. Санітарна інспекція налічувала три лікаря, 13 фельдшерів²⁰⁴.

Систематично здійснювалися профілактичні заходи щодо попередження захворювань на черевний тиф та малярію. Серед них можна виділити: аналізи питної води, обстеження службовців харчової промисловості, щеплення проти черевного тифу, окурювання підземних приміщень, створення малярійних станцій.

Населенню надавалася допомога з приводу лікування венеричних захворювань. Наприклад, для обстеження хворих жінок направляли медсестер-обстежувачів. Особи з ознаками венеричних хвороб примусово за допомогою поліції госпіталізувалися. Так було з однією з мешканок, яка заразила немало німецьких солдатів²⁰⁵.

Для місцевого населення в Старому місті діяли три аптеки, що працювали ще до війни. Вони були під номерами: Аптека № 1 (тодішня адреса Базарна (Анголенка), 5; Аптека № 2 (вул. Тургенєва, на куті з вул. Головною (тепер просп. Леніна); Аптека № 3 (Головна, 83)²⁰⁶. Ліків в аптеках практично не було – окупаційна влада не турбувалась про постачання. Донорів повинні були оплачувати самі хворі. 400 гр. крові в лікарні коштували 600 крб. Тільки 14 серпня 1943 р. відділ охорони здоров'я дозволив у виняткових випадках, якщо людина нездатна сплатити переливання крові, оплачувати кров за рахунок грошей, що були виділені на медикаменти²⁰⁷.

Описуючи окупаційний режим в Україні, дослідники зазначають, що його частим супутником був голод міського населення, масштаби якого в різних

²⁰² ДАДО. – Ф. Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 31.

²⁰³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 91.

²⁰⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 620. – Арк. 6.

²⁰⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 2.

²⁰⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 51.

²⁰⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 175.

регіонах не були однаковими. Так, у Харкові під час суворої зими 1941-1942 рр. від голоду померло близько 14 тис. осіб²⁰⁸. Про штучний голод у 1941-1943 рр. у Києві, який супроводжувався виснаженням, дистрофією і смертністю, пише Карел Беркгоф. Статистика голодної смерті в Києві не велася, але йдеться про тисячі випадків²⁰⁹. Що ж стосується Запоріжжя, то тут, як і скрізь по Україні, масово вмирили військовополонені. Про смерть від голоду цивільного міського населення області інформації не виявлено. На наш погляд, справа в тому, що Запоріжжя – найбільше місто області – було порівняно молодим. Як великий індустріальний центр воно сформувалося за рахунок місцевого сільського населення протягом 15 передвоєнних років. Його жителі ще не втратили зв'язків із селом і в умовах воєнної розрухи і безробіття масами поверталися в село, де голоду під час окупації не було. Але для частини населення, яке не працювало, не могло виїхати в село і не мало інших джерел існування, продовольство було малодоступне. Так, в інформації про терор німецьких окупантів в Україні члени запорізького націоналістичного підпілля повідомляли своє керівництво, що восени 1942 р. міське населення Запорізької області, зокрема Запоріжжя, Мелітополь і Бердянськ, голодувало²¹⁰.

У тому числі завдяки мінімальному забезпеченню населення міста продовольством, соціальною і медичною допомогою в Запоріжжі та інших містах області 1941-1943 рр. не було масового голоду і багатьох випадків голодної смерті, на відміну, наприклад, від окупованого Харкова.

Демографічна статистика міської управи Запоріжжя дозволяє простежити динаміку показників народжуваності та смертності населення міста в період окупації.

Статистика стосується лівобережної частини міста (складалась з двох районів – Старої частини міста і Нової частини). Правобережна територія Запоріжжя під час окупації до складу міста не входила. Цифри охоплюють період з грудня 1941 р. до березня 1943 р. В документі за лютий 1943 р. є вказівки на різноманітні причини смерті людей. Але у зведення не включалися дані щодо знищених осіб за національною ознакою, а саме євреїв, циган, караїмів. Відсутні також будь-які повідомлення про інших громадян, що були розстріляні нацистами²¹¹.

Дані щодо народжуваності та смертності в Новій частині Запоріжжя представлені нами у вигляді діаграми, яка показує тенденцію зменшення народжуваності. Якщо у грудні 1941 р. в новій частині Запоріжжя народилося 355 дітей, а померло 72 особи, то із червня 1942 р. народжуваність падає до 105. Народжуваність продовжувала зменшуватися в наступні місяці, практично зрівнявшись із кількістю померлих, а у вересні-листопаді 1942 р. смертність вже дещо перевищила народжуваність.

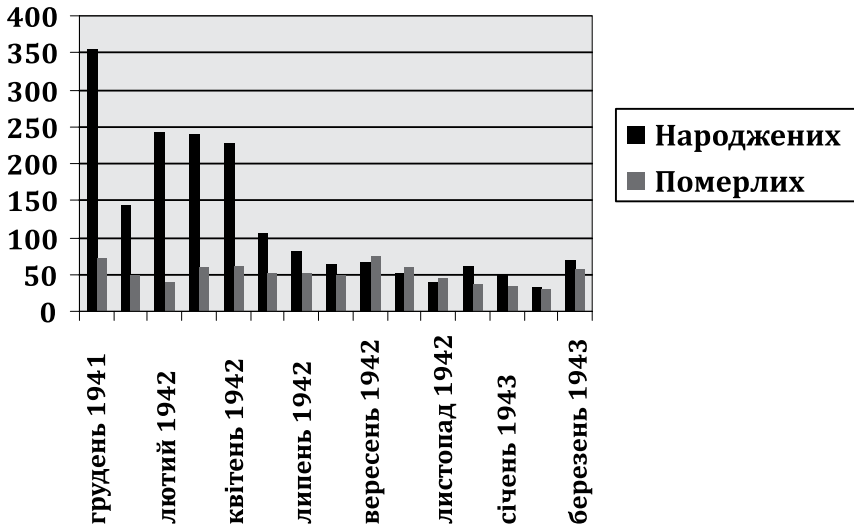
²⁰⁸ Скоробогатов А.В. Харків в часи німецької окупації (1941-1943). – С. 279.

²⁰⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під німецькою владою. – С. 169-190.

²¹⁰ АЦДВР. – Ф. М. Лебеда. – Од. зб. 169. – Арк. 1.

²¹¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 8.

Народжуваність та смертність у Новій частині м. Запоріжжя (грудень 1941 – березень 1943 рр.)²¹²

Таким чином, найбільша народжуваність припала на грудень 1941 р. Не має підстав сумніватись, що порівняно високою була народжуваність до грудня 1941 р. Ці діти були зачаті ще до війни. Демографічним наслідком війни стало різке, майже у три рази, падіння народжуваності у місті.

Падіння народжуваності було цілком логічним наслідком дії ряду факторів. По-перше, невпевненість у завтрашньому дні через воєнну обстановку стримувала бажання створити родину та народити дітей. По-друге, незважаючи на те, що органи місцевого самоуправління з дозволу окупантів намагалися допомогти місцевому населенню у вирішенні матеріально-побутових проблем, незважаючи на відновлення діяльності мережі медичних закладів у регіоні, матеріальне становище населення було вкрай важким. По-третє, на демографічне становище запорізького краю негативно впливало вивезення молоді на примусову роботу до Німеччини.

Статистика міської управи свідчить про відсутність серед городян масового голоду. У Старій частині міста, згідно зі статистикою у 1942 р. (без урахування смертності серед військовополонених) померли 1329 осіб²¹³, при населенні станом на 1 травня 1942 р. у 63 546 осіб²¹⁴. Тобто смертність складала 21 на 1000 мешканців, відтак була відносно невеликою. Порівняти з передвоєнними роками неможливо: показники смертності були засекречені. Є дані за відносно благополучний непівський 1926 рік. Тоді смертність становила 15 осіб на 1000 жителів²¹⁵.

²¹² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 1.

²¹³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 2.

²¹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 29.

²¹⁵ Красное Запорожье. – 1926. – 11 июля.

Співвідношення померлих між жінками та чоловіками в Новій частині міста відповідає статевому складу населення та природним демографічним процесам, так у 1942 р. померло 332 чоловіка та 300 жінок²¹⁶.

Радянських військовополонених, що утримувались в таборі (тепер територія заводу «Мотор-Січ») Старої частини міста, за даними управи протягом 1942 р. померло 557²¹⁷ при загальній чисельності військовополонених табору близько 3000 осіб. Смертність серед них була дуже високою – 185 на 1000. Люди гинули від недоїдання, виснаження і хвороб.

Окрім померлих мирних громадян та військовополонених, у статистиці наявна одна категорія померлих – «інші», яких за 1942 р. відповідно до статистики міської управи на території Старого Запоріжжя померло 65 осіб. У документі немає уточнення щодо цієї групи, мабуть, йшлося не про жителів міста, а про приїжджих людей.

Вищенаведені дані свідчать, що окупанти, використовуючи радянський досвід, створили систему соціального забезпечення, яка охоплювала головним чином ту частину населення регіону, яка працювала в підконтрольних новій владі підприємствах і установах, а також членів їх сімей. Відновилися мережа медичних закладів. Місцеві допоміжні управи і персонал міських медичних установ робив усе від них залежне, щоб забезпечити людей необхідною допомогою. Окупаційна ж влада, стараючись зберегти робочу силу і побоюючись інфекційних захворювань, підтримувала місцеву медицину. Завдяки цьому, а також мінімальному забезпеченню населення продовольством, у Запоріжжі та інших містах області у 1941-1943 рр. вдалося уникнути масового голоду.

²¹⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 1.

²¹⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 2.

5. Освіта

На початок війни планів, які б давали чіткі, однозначні інструкції щодо діяльності окупаційної влади в освітній сфері, не існувало. Виходили з ситуації, яка склалася при радянській владі і загальної установки про те, що «всі повинні залишатися на своїх місцях». Тому після захоплення тієї чи іншої місцевості новою владою вживалися заходи щодо налагодження роботи системи освіти.

З цією метою при обласних та районних управах створювалися інспектури освіти, до обов'язків яких входило: залучення до обов'язкового навчання у загальній школі всіх дітей шкільного віку; організація навчальних закладів на території району за вказівками відділу освіти міської управи; підбір кандидатів на педагогічну роботу для шкіл району та подання їх на затвердження до районного відділу освіти; здійснення повсякденного нагляду та контролю, розробка методичних вказівок навчальним закладам району за постановою відділу освіти; організація дитячих садків, притулків, дитячих будинків та нагляд і контроль за їх роботою; організація та укомплектування за погодженням з відділом освіти міської управи штатів районних бібліотек, музеїв та інших освітніх закладів; організація та нагляд за роботою їдалень для дітей-інвалідів²¹⁸. По суті, це той об'єм обов'язків, який покладався на структури народної освіти в радянські часи.

Під контролем місцевих управ у жовтні-листопаді 1941 р. відновлювався навчальний процес у більшості шкіл, відкривалися дошкільні заклади. Розпочалися заняття і в Запорізькому педінституті.

Але наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в освітній політиці нацистів відбувся перелом, який завдав серйозного удару по сподіваннях тих, хто пов'язував з окупантами надію на національно-культурне відродження краю. 8 грудня 1941 р. міністр східних територій А. Розенберг підписав розпорядження про шкільництво на окупованій території.

Розенберг діяв у відповідності з офіційною точкою зору щодо освітньої сфери на окупованих територіях, висловленої Г. Гімлером ще напередодні війни. Освітня політика розглядалася ним,

«як складова частина онімечування й поневолення європейського Сходу. ...Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирирічної початкової школи. Початкова школа має ставити за мету навчання учнів тільки лічби максимум до 500 та вмінню розписатися, а також вчити тому, що покірність німцям, старанність та слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим»²¹⁹.

Розпорядження Розенберга продемонструвало ставлення нацистського керівництва до освітніх потреб населення України. Було дозволено

²¹⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 1.

²¹⁹ Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 82.

проводити заняття лише у початковій школі, а також у технічних, сільсько-господарських та лісових професійних школах, на курсах професійного навчання жінок з домашнього господарства, крою та шиття, медицини та гігієни тощо.

Не дозволялося проводити заняття у вищих навчальних закладах, гімназіях, ліцеях та аналогічних загальноосвітніх навчальних закладах, середніх школах – семінаріях, загальноосвітніх середніх школах. Уже відкриті навчальні заклади такого роду необхідно було закрити, тому що нацисти вважали середню і вищу освіту не потрібною для населення окупованих східних територій.

На початку 1942 р. в цей план були внесені корективи, внаслідок чого було дозволено функціонування 7-річних (українських народних) шкіл.

Обов'язковою передумовою для відкриття навчальних закладів була перевірка викладацького складу і засобів навчання контррозвідкою²²⁰.

У відповідності з цією лінією почалася реорганізація освітньої сфери в області.

Діяло загальне положення про систему освіти, у відповідності з яким навчально-виховні заклади поділялися на такі типи: дошкільне виховання, початкові школи, семирічні народні, ремісничі і середні фахові школи. Для фольксдойче дозволялося функціонування середніх шкіл.

До закладів дошкільного виховання відносилися дитячі ясла та садки, а також дитячі будинки. Невиконання розпорядження про організацію роботи ясел та дитячих садків передбачало дисциплінарну відповідальність старост управ²²¹. У м. Запоріжжі станом на січень 1942 р. працювало 3 дитячих садки, які відвідували 175 дітей (один у старій частині міста (№ 7), два – у Новій (№ 4 та № 5)), дитячі ясла, один будинок для виховання сиріт, в якому на травень 1942 р. знаходилося 40 дітей. У дитсадку № 7 працювало 2 групи: молодша (28 дітей) та старша (27 дітей). У Новій частині міста ситуація з дитсадками була дещо іншою: дитсадок № 4 – 3 групи – 60 дітей, дитсадок № 5 – 2 групи – 60 дітей²²². За окупаційний період у місті працювало від 5 до 8 дитячих садків (5 – у Старій частині, 3 – у Новій), троє ясел і будинок сиріт.

Штати (станом на вересень 1942 р.) цих установ були укомплектовані у такому співвідношенні: дитячий садок № 1 – на 82 дитини припадало 9 працівників; № 2 – на 103 дитини – 16; № 3 – на 100 дітей – 11; № 4 – на 52 дитини – 6 працівників²²³. Стабільними були штати в дитячих яслах: пропорція там була три працівники на 10 дітей²²⁴.

²²⁰ Україна в II світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: В 2 т. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 368.

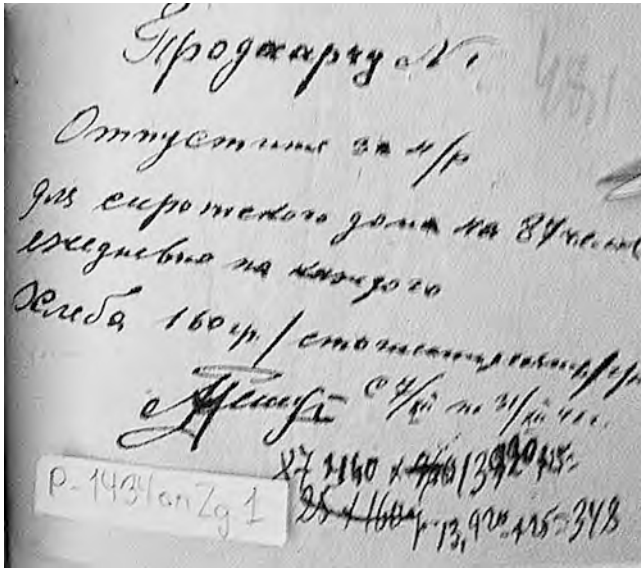
²²¹ ДАДО. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 54.

²²² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 403. – Арк. 4.

²²³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 374.

²²⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4.

До дитячих садків приймалися діти репресованих більшовицькою владою, напівсироти, діти робітників та інженерно-технічних працівників тих підприємств, які відновили роботу. Згадка в одному з документів про дитячий садок інструментального заводу може свідчити про можливе існування подібних установ при великих підприємствах міста. Тим більше, що практика відомчих непрофільних установ активно розвивалася ще до війни²²⁵.

У фондах ДАЗО збереглися документи Запорізької міської управи про існування сирітського будинку, кількість вихованців якого на грудень 1941 р. становила 87 осіб.²²⁶

Сирітський будинок утримувався за рахунок бюджету міської управи та допомоги добродійників. Що ж стосується особливості функціонування інших дошкільних закладів, то їх фактичне існування забезпечувалося платою батьків, фінансовими

дотаціями допоміжних адміністрацій та добродійними пожертвами.

Розмір плати за перебування дітей в яслах становив з 1 грудня 1942 р. 75 крб. на місяць, якщо батьки дитини заробляли від 300 до 500 крб., 25 крб. – для батьків, що заробляли 300 крб. Сім'ї, що належали до категорії «зовсім незабезпечених», звільнялися від сплати²²⁷.

Оплата за перебування дітей в дитячих садках і яслах здійснювалася батьками за фактичні дні їх відвідання²²⁸.

Вартість харчування також не була постійною. Постачання продуктів було централізоване, з фондів Продхарчу за досить низькими цінами. Деякі продукти купували на базарах²²⁹. Управа вимагала утримувати ціну в розумних межах. Так, у грудні 1942 р. середня вартість харчування дитини в дитячому садку № 3 складала 6 крб. 39 коп.²³⁰ Аналіз звітів по раціонах харчування в дитячих установах дозволяють нам стверджувати, що їх співробітники

²²⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 124.

²²⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1434. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 481.

²²⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 46.

²²⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 120.

²²⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 210.

²³⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 149.

прагнули не тільки забезпечити дітям триразове харчування, але й урізноманітнити його²³¹. Так, раціон дитячого садка № 4 у вересні 1942 р. складався з наступних продуктів: борошно, буряк, капуста, морква, помідори, хліб, яйця, пшоно, олія, молоко, картопля, кава; серед періодичних продуктів – баклажани (синенькі), морс, риба, курка, яблука, сир, сметана²³².

Цілком типовим для осіннього раціону харчування дітей може служити раціон на 1 вересня 1942 р. в дитячому садку № 7: сніданок – огірки, баклажани, чай з печивом; обід – борщ, рибні котлети, яблука; полуденок – сирники, кава з маслом²³³. А ось типовий зимовий раціон в дитячому садку № 4 на 10 лютого 1943 р.: сніданок – каша пшоняна і помідори; обід – борщ, каша гарбузова, пиріг з картоплі; полуденок – кава солодка, картопля з хлібом²³⁴.

Повністю за рахунок управи діти утримувалися тільки в німецькому дитячому садку, дитячому будинку і в інтернаті німецької школи. Централізовано управою для фольксдойче оплачувалися сніданки, обіди і полуденки в садках і яслах²³⁵, триразове харчування в дитячому будинку, інтернаті німецької школи і в школі домогосподарок²³⁶.

Харчування дітей в німецьких дитячих установах у кращий бік відрізнялося від українських. Раз на тиждень додатково могли готувати блюда з м'яса, видавалися вершкова олія і сметана.

Що ж стосується сфери шкільництва, то, як зазначалося вище, після реформи Розенберга передбачалося функціонування початкових чотирьохрічних та українських народних шкіл (семирічних). До початкової школи приймалися діти віком 6-7 років. На неї покладалося завдання «розвивати в учнів патріотичні та моральні почуття, дати дитині початкові знання і підготувати її до продовження навчання в інших закладах».

Завдання ж народної 7-річної школи в цілому, полягало у формуванні світогляду дитини, наданні загальних знань і підготовці її належною мірою до самостійного життя. Планувалася обов'язковість і безкоштовність початкової освіти для всіх дітей. Ігнорування обов'язкового відвідування шкіл каралося. Так, постанова Мелітопольської міської управи від 2 грудня 1942 р. попереджувала:

«1. Якщо батьки відмовляються посилати дітей до школи, то вони підлягають штрафу 25 крб.

2. У разі повторного невиконання наказу – примусова робота терміном до 5 днів»²³⁷.

Щодо методичного забезпечення українських народних шкіл, то при розподілі і плануванні дидактичного матеріалу, керівництво шкіл пови-

²³¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 74.

²³² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 36.

²³³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 364.

²³⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 74.

²³⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 35.

²³⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 187.

²³⁷ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6.

нно було дотримуватися сітки тижневих навчальних годин, отриманої на нараді шкільних інспекторів, і керуватися шкільними програмами, складеними і надісланими на початок 1942-1943 навчального року²³⁸. Програми затверджувалися на рівні окремого міста чи округу («гебіту»). Важливі інструктивні матеріали надходили до Запоріжжя з області (Генерального комісаріату «Дніпропетровськ»)²³⁹.

Для початкової школи, де суспільні предмети не викладалися, програми з арифметики, географії, малювання та інших дисциплін, у порівнянні з довоєнними, практично не змінювалися.

Формально у навчальному процесі на 1942/1943 рр. ніяких кардинальних змін не відбулося: навчальний рік, як і за радянської влади, починався з 1 вересня і закінчувався 31 травня, тобто складався з 35 робочих тижнів. Зберігався поділ на 4 чверті, навчання 5 днів на тиждень, тривалість уроку – 45 хвилин²⁴⁰.

При формуванні педагогічних колективів перевага надавалася особам, відомими своїми антирадянськими поглядами, а вчителів, які отримали визнання та відзнаки за педагогічну діяльність за часів радянської влади, до роботи не допускали. До посадових обов'язків директорів шкіл належало вилучати з вжитку комуністичні підручники, відвідувати уроки вчителів та контролювати їх роботу.

Методика виховної роботи постійно обговорювалася на спеціальній нараді вчителів, яка функціонувала при відділі освіти та культури.

У школах дозволялося використовувати радянські підручники, навчальну та іншу літературу, тільки «очищену від більшовицької агітації». Відділи освіти при міських управах запропонували учителям викреслити з радянських підручників інформацію про радянську владу, комуністичну партію, вождів, і тільки після проведеної відповідної роботи, з цими підручниками дозволялося працювати.

У міській газеті «Нове Запоріжжя» друкувалося багато повідомлень та оголошень стосовно умов навчання та роботи педагогів у школах. З метою заощадження матеріальних ресурсів, потрібних для оплати роботи педагогів, зменшувалася кількість класів, в яких нараховувалося до 42 учнів. Стосовно ж економії матеріального забезпечення, то ремонту підлягало лише тільки те обладнання, яке було необхідне. Для економії палива навчання проводилося в дві або три зміни. Якщо температура у класі становила нижче 15°C, то заняття припинялися²⁴¹.

Після зміни влади в місті досить швидко був відновлений навчальний процес, і вже до зими відкрили двері 19 шкіл в Старій частині міста (початкові, неповні середні та середні) та 21 – в Новій. У березні 1942 р. в Старій

²³⁸ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 2-4.

²³⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 1.

²⁴⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 7.

²⁴¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 15 січня.

частині міста працювало 18 шкіл, а в Новій – 15²⁴². З 9 середніх шкіл, що працювали в Запоріжжі наприкінці 1941 р., у 1942 р. залишилося лише дві німецькі – по одній в обох частинах міста²⁴³. Є усні свідчення про функціонування середніх загальноосвітніх шкіл в Мелітополі і Бердянську. Вони обслуговували головним чином дітей фольксдойче, місцевих німецьких чиновників і, напевне, працівників місцевих управ. За кількістю дітей вони були невеликі. В німецькій школі в Старій частині Запоріжжя в березні 1942 р. навчалось 237 дітей²⁴⁴.

Дані про динаміку загальноосвітніх шкіл і учнів в них у Запоріжжі 1942-1943 рр. наведені в таблиці.

		Кількість шкіл		Кількість учнів	
		Березень 1942 р.	Березень 1943 р.	Березень 1942 р.	Березень 1943 р.
Стара частина міста	Початкові (4-річні)	5	7		
	Українські народні (7-річні)	13	10		
	усього	18	17	5795	5933
Нова частина міста	Початкові (4-річні)	4	7		
	Українські народні (7-річні)	11	5		
	Разом	15	12	3380	3310
Загальна кількість учнів				9175	9243

Така структура загальноосвітніх шкіл – 4-річні початкові, 7-річні українські народні і середні для фольксдойче – існувала по всій області.

Штатний розклад шкіл управа утримувала практично без змін увесь період окупації, і це не дивлячись на заходи щодо оптимізації структур управ і масових скорочень штатів, як це відбувалося в м. Мелітополі²⁴⁵.

Безкоштовність навчання в школах зберігалась, управа централізовано здійснювала фінансування цієї сфери. У фонді міської управи ДАЗО не було виявлено жодної відомості по оплаті за навчання в школах.

Усі фінансові питання щодо оплати комунальних послуг, дрібний ремонт у школах, а також придбання реманенту вирішувалися на місцях. Кожна школа самостійно складала авансові звіти, отримувала гроші, а потім звітувала перед міським відділом освіти за їх витрату²⁴⁶.

Серед звітної документації, що управа відправляла в німецькі інстанції, ми виявили зведення про успішність учнів шкіл міста. Так, серед успішних

²⁴² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 15.

²⁴³ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 9.

²⁴⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 15.

²⁴⁵ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 72.

²⁴⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 192.

числилося 87 % всіх учнів, більше половини з них вчилася на 4 і 5²⁴⁷. Хороші це були показники або погані, завищували чи занижували їх перед німцями – сучасним дослідникам визначити важко.

Відчувається прагнення нової влади заручитися підтримкою вчителів. Приблизно з липня 1942 р. в Приазов'ї вводилася нова тарифна сітка окладів для працівників місцевих управ. Ці заходи стосувалися й учительських ставок. Дуже помпезно це відзначалося в документах Мелітопольської міської управи: «При більшовиках учителі одержували голодну винагороду. Ці оклади для німецького управління є неприйнятними»²⁴⁸. При цьому вчителі в обов'язковому порядку залучалися для роботи в учнівських бригадах на збиранні фруктів²⁴⁹.

Як жест уваги до потреб вчителів можна оцінювати розпорядження міської управи щодо продажу по талонах вчителям чоловічих штанів і жіночих суконь. При цьому штани коштували 250 крб. (половина щомісячної зарплати вчителя), а сукня – 80 крб. Право на купівлю отримував хтось один з усього колективу тієї чи іншої школи. Документ датується 8 липня 1943 р.²⁵⁰ Такі поодинокі спроби продажу гостродефіцитного товару не могли вирішити проблему забезпечення вчителів одягом.

Запровадження «нового порядку» на окупованих землях передбачало тотальний контроль за життям усіх верств населення, у тому числі й дітей. Регламентації підлягав не тільки навчальний процес, а й вільний час учнів. В «Правилах поведінки учнів та дітей шкільного віку поза школою» встановлювалося: заборона паління, дітям не дозволялася торговельна діяльність, будь-які ігри на вулицях та тротуарах. Діти шкільного віку в кіно і театри допускалися лише з дозволу відділу освіти тощо. У червні 1942 р., «з метою усунення байдиківання підлітків на вулицях», фельдкомендатури видавали розпорядження: «...Учні до 13 років повинні були знаходитися під наглядом вчителів; учні від 13 років – допомагати в сільському господарстві, в ремісництві, торгівлі, промисловості; літні канікули відкладалися на час збирання врожаю з 1 по 31 серпня»²⁵¹.

У період весняних та літніх канікул учнів широко залучали до роботи у сільському господарстві. У 1942 р. сільгоспроботи планувалося здійснювати упродовж липня та вересня. Так, розпорядженням штадткомісара Запоріжжя від 31 серпня 1943 р. директорам шкіл № 15, 16, 9 та № 6 (нумерація шкіл періоду окупації) наказувалося відправити учнів на збір помідорів в приміський Миколаївський держгосп (до війни і після – радгосп ім. Сталіна, згодом Дослідна станція «Наука»)²⁵².

²⁴⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 11.

²⁴⁸ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 20.

²⁴⁹ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105, 107, 143, 167.

²⁵⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 412. – Арк. 1-8.

²⁵¹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 червня.

²⁵² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 376. – Арк. 5, 13.

Не можна не відзначити той факт, що, крім звичайних, існували також і спеціалізовані школи для дітей з частково обмеженими можливостями. За повідомленням інспектора профтехосвіти К. Карцева для школи глухонімих у Запоріжжі, що була заснована ще у 1903 р., були організовані робочі майстерні. Влада характеризувала цей крок, як створення «більш сприятливих умов» для дітей, ніж при більшовицькому режимі. На 18 січня 1942 р. у школі навчалось 68 учнів, 45 з яких жили в інтернаті, і 23 учні поза його межами²⁵³.

Расчет

Р-1433-1942

наименование продукта	на 26 дней работ. школы	на 26 дней работ. школы	на 26 дней работ. школы
на 140 чел.	на 26 дней работ. школы	на 140 чел.	на 140 чел.
1 Масло растит.	10	1.400	36,4
2 Сметана	40	5.600	145,6
3 Масло	55	7.700	200,2
4 Масло	10	1.400	36,4
5 Картофель	150	21.000	546,0
6 Бурак	100	14.000	364,0
7 Лук	60	8.400	218,4
8 Морковь	50	7.000	182,0
9 Соль	10	1.400	36,4
10 Хлеб	100	14.000	364,0
База. Отпущено за написание			

4/11-42. Пущевский

Для задоволення потреб у кваліфікованих кадрах для промисловості, сільського господарства, обслуговування побутової сфери відкривалися середні спеціальні навчальні заклади. Було визначено два типи шкіл: міські середні школи (ремісництво, індустрія, гірництво) та сільські середні школи (сільське господарство і сільськогосподарське ремесло)²⁵⁴.

Політика щодо професійної освіти відзначалася непослідовністю, пов'язаною з існуючими протиріччями між представниками окупаційної адміністрації. Зокрема, рейхскомісар України Е. Кох саботував рішення свого безпосереднього шефа А. Розенберга щодо певних поступок у сфері професійної освіти в Україні. Позиції Е. Коха підтримували керівники окупаційної влади на місцях.

²⁵³ Нове Запоріжжя. – 1942. – 18 січня.

²⁵⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 369. – Арк. 1.

Відомість про кількість та стан профтехшкіл м. Запоріжжя на 1 березня 1942 р.

Назва	З якого часу працює	Строк вчення	На якій базі працює	Платня за вчення 1-го міс. у крб.	Назва факультетів або майстерень	Кількість			Фінансування
						Учні на 03.1942 р.	педагогі	Адміністративна	
Середньо-технічна	3.12.1941 р.	4 р.	7-річка	40	мех. обр. шляхобудівельний електротехнічний хімічний	247	11	8	Самоутримання + дотація міської управи
Реміснича	3.20.10.1941 р.	3 р.	4-річка	66	слюсарна токарна бляшана теслярний ливарно-формовий	60 10 48 7 14	17	8	Самоутримання + дотація міської управи
Комерційна	3.1.11.1941 р.	4 р.	7-річка	40	товарознавство планово-економічний	313	9	6	Самооплатність
Фельдшерсько-акушерська	3.15.10.1941 р.	3 р. 1/2 р.	7 р. 10 р.	75	фельдшерсько-акушерський фельдшерсько-акушерський (2 відділення) фармацевтичний	237 227 162	15 14 17	12 10 14	Самооплатність + дотація міської управи
Школа глухонімих	3.15.10.1941 р.	7 р.	-/-		столярна палітурна швейна бляшана слюсарна шенська художня	2 1 6 4 2 6 3	16	3	Самоутримання
Допоміжна школа	3.10.10.1941 р.	7 р.	як неповна середня школа		слюсарна швейна I – IV кл.	12 21 26	8	5	Бюджет міської управи
Музична школа	3.12.1941 р.	4 р.	музична школа 7 р.	40	музична школа музичні курси дитячий відділ	41 36 114 37	10	4	Самоутримання

У лютому-березні 1942 р. за згодою німецької влади або на основі її безпосередніх розпоряджень місцева українська технічна та педагогічна інтелігенція взялася за конкретну організацію початкових професійних шкіл різних напрямків. Затверджувалися навчальні програми і відкривалися дворічні підготовчі професійні школи. Навчання у професійній підготовчій школі мало тривати два роки, протягом яких засвоювалися курси загальноосвітніх та спеціальних дисциплін²⁵⁵. Подібні ремісничі школи забезпечували підготовку вузькоспеціалізованих робітників. Наприклад, для української середньої школи з професійним нахилом (ремісництво, індустрія, гірництво) обов'язковими предметами були: природознавство та професійна грамота, математика, географія і краєзнавство, українська мова, історія, креслення, співи, гімнастика, праця²⁵⁶. Нерідко деякі з цих установ згадуються в документах як училища. У Мелітополі функціонувало дві школи: агро-землемірна та середньо-технічна²⁵⁷. У Запоріжжі відкрилася середньо-технічна школа (4-річне навчання) або училище, до якого з 1 до 20 січня 1942 р. проводився набір за такими спеціальностями: холодна обробка металів, електротехніка, будівництво шляхів, хімія, чорна та кольорова металургія. На I курс приймалися учні, які закінчили 7 чи 8 класів середньої школи, на II курс – 9-10 класів, на III – ті, хто закінчив два курси технікуму. Окрім середньо-технічного училища, у місті працювали: комерційний технікум або школа (4-річне навчання)²⁵⁸, реміснича школа (3-річне навчання), медична школа [фармакологія, фельдшерський і акушерський напрями – три- або піврічне навчання], а також музична школа, школа мистецтва (музика, вокал, балет, живопис – 3-річне навчання) й школа домогосподарок (2-річне навчання)²⁵⁹.

Як спеціальне навчання можна розглядати і курси, що постійно діяли, а саме: німецької та української мов, кроєння і шиття, бухгалтерські²⁶⁰. За винятком шкіл для глухонімих і домогосподарок, навчання в них було платним. Зокрема, 1 місяць навчання в середньо-технічній, комерційній та музичній школах коштував 40 крб., у ремісничій – 66 крб. Найдорожчим було навчання у фельдшерсько-акушерській школі – 75 крб. Але оплата за навчання не покривала всіх витрат цих установ. Різниця, яка інколи досягала половини витрат, компенсувалась із міського бюджету²⁶¹.

У доповіді одного з функціонерів відділу освіти від 21 січня 1943 р. про роботу Запорізької ремісничої школи наголошувалося на суттєвих недоліках в її роботі, пов'язаних з відсутністю вказівок щодо її діяльності, низький

²⁵⁵ Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.). – Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – С. 8.

²⁵⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 6.

²⁵⁷ Мелітопольський край. – 1942. – Липень.

²⁵⁸ Нове Запоріжжя. – 1942. – Січень, червень, грудень.

²⁵⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 1-2.

²⁶⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 2-10.

²⁶¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 25.

рівень професійної підготовки учнів. Серед причин такого становища інспектор відзначав недбале ставлення до своїх обов'язків виробничих майстрів і численні прогули учнів. Водночас у документах підкреслювалася можливість залучення 250 кваліфікованих учнів до праці у зв'язку з існуючим дефіцитом робочої сили²⁶².

Окупаційна влада забезпечувала підготовку фахівців не тільки для промисловості, а й для сільського господарства. Протягом весни-літа 1942 р. на місцях створювалися курси з підготовки управлінських кадрів середньої ланки для села. Фахову підготовку спеціалістів сільського господарства здійснювали як агрономічні і сільськогосподарські школи, так і машинно-тракторні станції. Так, у Мелітополі з березня 1943 р. почали функціонувати тимчасові курси з підготовки механіків для автопарків МТС. Викладання проводилося інструкторами ремісничого технікуму під загальним керівництвом німецьких спеціалістів²⁶³. Крім того, відкривалися також і сільськогосподарські школи з терміном навчання 3-4 роки.

Як зазначалося вище, нацистське керівництво не вважало за необхідне налагоджувати на окупованій території роботу вищої школи. В його середовищі переважала думка, що на території України підготовка фахівців з вищою освітою проводитися не буде, оскільки усі керівні ланки охоплять німці і спеціалістів з рейху вистачить для підпорядкування економічного

**Студенти і декан (в центрі) фізичного факультету
Запорізького вчительського інституту. 1942 р.**

²⁶² ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 2.

²⁶³ Мелітопольський край. – 1942. – Липень. – С. 2.

потенціалу України військовим інтересам Німеччини²⁶⁴. Це визначило долю Запорізького 3-річного учительського інституту, в якому станом на лютий 1942 р. нараховувалося 503 студенти, серед яких на першому курсі навчалось 346 осіб, на другому – 80, третьому – 77. Персонал інституту становив 35 осіб²⁶⁵. Випускникам видали дипломи, а інститут у 1942 р. був закритий. Студенти і викладачі опинилися на вулиці²⁶⁶. Запорізький машинобудівний був евакуйований. Що ж стосується Бердянського педінституту та інших вищих навчальних закладів, то їх робота в умовах окупації й не починалася.

Таким чином, нацисти зруйнували радянську систему освіти у регіоні і зберегли лише ті її фрагменти, які відповідали інтересам Німеччини. Заходи нацистського керівництва щодо відновлення мережі закладів початкової та середньої професійної освіти були спрямовані на задоволення потреби окупантів у фахівцях технічних та сільськогосподарських спеціальностей. У цій сфері окупаційна влада також чітко демонструвала своє бачення України як аграрної колонії та сировинного придатку Третього Рейху.

²⁶⁴ Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) – С. 19.

²⁶⁵ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 373. – Арк. 2.

²⁶⁶ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930–2005). – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 35.

6. Культура

Практично одразу після окупації німецька влада почала роботу з відновлення функціонування різних установ культури. При Запорізькій міській управі в складі відділу освіти був створений підвідділ культури, але на відміну від інших, на нього покладалося вирішення лише організаційно-господарських питань. Загальне ж керівництво закладами культури залишалося за німецькими органами влади. З осені 1942 р. всі заклади культури повністю, у тому числі і в сфері матеріально-господарського забезпечення, переводилися в підпорядкування відділу пропаганди німецької цивільної адміністрації²⁶⁷, чії накази були обов'язковими для виконання. У кожному театрі працював представник цього відділу.

Уже за тиждень після початку окупації – 9 жовтня в міському театрі відбулися збори його співробітників, а з 1 листопада розпочалися репетиції. Український колектив сформувався з артистів театру ім. М. Заньковецької, які опинилися в окупації. Керував ним В. Введенський²⁶⁸. З цього часу ставили концерти для німецьких військових. Для цивільного населення театр було відкрито 25 грудня 1941 р. Відтак, театр обслуговував військових («SOLDATEN-THEATER») і місцеве населення. Директорами в різний час були фольксдойче Г. Рігель і Й. Штейнгауер.

З березня 1942 р. новим режисером Запорізького театру став М. Макаренко. У другому номері газети «Нове Запоріжжя» вміщено повідомлення, що готуються музичні опери «Запорожець за Дунаєм» і «Наталка-Полтавка», а також п'єса українського репертуару без більшовицької переробки за текстом М. Кропивницького «Дай серцю волю, заведе в неволю» та інші п'єси²⁶⁹. А в шостому номері газети була опублікована заява німецького командувача: «Дозволяється робота драмгуртків під керівництвом та участю осіб, які не пов'язані з більшовицькою ідеологією... Рекомендується готувати п'єси українських письменників без більшовицької переробки: Л. Українки, І. Франка, М. Кропивницького, Т. Шевченка та інших не більшовицьких поетів»²⁷⁰. Невдовзі директор міського драматичного театру запросив глядачів на виставу «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. До плану постановок на 1942 р. увійшли такі твори: «Вій» М. Кропивницького, «Циганка Аза» М. Старицького, «Степовий гість» Б. Грінченка, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Наталка-Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Майська ніч» за М. Гоголем та інші²⁷¹.

²⁶⁷ ДАЗО. – Ф. Р-3061. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 34.

²⁶⁸ Гайдабура В.М. А що тато робить в театрі? – Київ: Антиквар, 2011. – С. 59.

²⁶⁹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 14 грудня.

²⁷⁰ Нове Запоріжжя. – 1942. – 21 грудня.

²⁷¹ Куранда О., Богуславський О. «Циганка Аза» не сходила зі сцени і під час німецької окупації // Субота плюс. – 2002. – 14 листопада.

Станом на 1 березня 1942 р. у театрі працювало 58 артистів, 17 музикантів і 44 працівники адміністративно-допоміжного персоналу.

Запорізький театр у роки окупації

Театральні колективи відновили свою діяльність не лише в м. Запоріжжі. Так, у Мелітополі діяв Народний театр ім. Т. Шевченка, де працювала трупа М. Островського. З успіхом працював міський театр в Бердянську.

Нова влада не чинила перепон роботі театру. Вона намагалася акцентувати увагу на національних почуттях українського народу, демонструючи свою прихильність до всього українського. Наприклад, у наказі № 2 від 29 вересня 1942 р. польової комендатури Оріхова, зазначалося: «...Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, це вимагає більшої терпимості до його (українського населення) культурного життя. Тому допускається відвідування театрів, концертів, кіно і народних заходів (народні танці, ігри) з метою підвищення життєрадісності

і бажання працювати, а також припинення небажаної політичної діяльності серед населення»²⁷².

Але такі вказівки на місцях не завжди чітко виконувалися. У цьому ж наказі Оріхівської комендатури підкреслювалося: «...Театр, кіно, концерти і подібні вистави німецьким військовослужбовцям спільно з українцями, навіть окремо в той же день, відвідувати заборонено. Незважаючи на рівне становище на занятій території корінних німців та німців з рейху, з міркувань безпеки та гігієни заборонена участь корінних німців у театральних, кіно та інших виставах німецького Вермахту. Відповідальними за виконання розпорядження є комендатури і начальники частин»²⁷³.

У документах фінвідділу міської управи за липень 1942 р. театр згадується у переліку тих установ культури, чия діяльність є повністю витратною, а тому повинен працювати без прибутку. У цьому списку значилися також міський сад, звіринець і клуб²⁷⁴.

У лютому 1943 р. за погодженням із міською владою у приміщенні Запорізького театру розпочав роботу колектив Ленінградського театру ім. Ленради на чолі з С. Радловим. Труп Радлова в 1942 р. опинилася в П'ятигорську. 9 серпня німці захопили місто, і театр був вимушений працювати під наглядом окупантів. Відступаючи, нацисти привезли артистів до Запоріжжя, де трупа працювала протягом 7 місяців. У Запорізькому архіві збереглися матеріали, у тому числі газетні оголошення, в яких цей театр має назву Петроградського драматичного. У «почесному» полоні С. Радлов не підготував жодної нової вистави. Грали довоєнний репертуар: «Без провини винуваті», «Безприданниця» О. Островського, «Гамлет» У. Шекспіра, «Ідеальний чоловік» О. Уайльда, водевілі А. Чехова та багато інших. Цікавою і водночас трагічною була подальша доля С. Радлова. З відступом німецьких військ трупа була евакуйована до Берліну. Там колектив театру було поділено на три трупи, які обслуговували радянських робітників, вивезених на роботи до Рейху. У 1945 р. С. Радлов повернувся з дружиною до СРСР, де їх і засудили на 10 років ув'язнення²⁷⁵.

Найпродуктивнішим періодом у роботі Запорізького театру була середина 1942 – середина 1943 рр.²⁷⁶ З наближенням фронту за наказом німців проводилася підготовка до евакуації на захід. Частина акторів виїхала за кордон. Більшість із них зосередилася у Німеччині, звідки й розпочалася їх подальша еміграція. У визволених від німців районах почалися репресії радянської влади щодо митців, які працювали на окупованих землях.

²⁷² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 60.

²⁷³ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 60.

²⁷⁴ ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 26.

²⁷⁵ Гайдабура В.М. Радлов – раненое имя // Индустриальное Запорожье. – 1992. – 30 сентября; Гайдабура В.М. Заложники історії // Запорізька Січ. – 1992. – 6 жовтня; Гайдабура В.М. Театральні сни журнального часу // Український театр. – 1989. – № 5. – С. 28-31.

²⁷⁶ Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. – Київ: Мистецтво, 1998. – С. 76.

**Афіша SOLDATEN-THEATER
у м. Запоріжжі (липень 1943 р.)**

місцевих професійних художників, зокрема, К. Богаєвського, так і аматорів.

На жаль, архівні матеріали не містять матеріалів про роботу краєзнавчих музеїв. Але за інформацією, що знаходиться в Дніпропетровському архіві, на території Запорізької області здійснювалися активні археологічні пошуки. Робота проводилася українськими істориками П. Козарем та М. Міллером спільно з німецькими науковцями. Відповідно до посвідчення, виданого членам науково-археологічної експедиції від 1 жовтня 1942 р., до складу однієї групи було включено відомого археолога проф. П. Козара, художника М. Погрібняка, геолога А. Шинкаренка, стенографа С. Пакельського та помічника археолога О. Бодянського. Протягом 1942–1943 рр. німецькі та українські археологи досліджували береги Дніпра між Дніпропетровськом та Запоріжжям, проводили розкопки пам'яток, що належали до різних історичних періодів. Під час однієї з подібних експедицій у 1943 р. О. Бодянський зібрав багато предметів старовини, виявив кам'яні споруди, які ніби об'єднуються одна з одною уздовж усього Надпорожжя²⁷⁸.

²⁷⁷ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк. 3.

²⁷⁸ Тощев Г.Н., Ельников Н.В., Дровосокова О.В. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры). – Запорожье, 2003. – С. 23.

Окупаційну владу цікавили пам'ятки, пов'язані з «арійською спадщиною» – культурою шнурової кераміки та племенами германців-готів, які в III-IV ст. створили в Північному Причорномор'ї власну державу²⁷⁹. Знайдені матеріали мали слугувати обґрунтуванням претензій Третього Рейху на захоплені українські землі та підкріплювати сповідувану нацистами теорію вищості «арійської раси».

Періодичні видання відображають також діяльність кінотеатрів. У зв'язку з тим, що українська кіноіндустрія знаходилася у занедбаному стані, у кінотеатрах демонстрували німецькі фільми, в основному комедії та мелодраматичні стрічки німецькою мовою, малозрозумілі місцевому населенню, та щотижневі німецькі хроніки, до яких вставляли кадри, відзняті українськими кінооператорами на території України.

Головна мета відновлення діяльності кінопрокатних установок, крім пропагандистської, полягала в задоволенні потреб Вермахту і органів окупаційної влади. Недоліком кінопропаганди була обмеженість вибору німецьких

Сенсор: кількість : сумма поступ.			
Посетителей : от продажи			
: : билетов.			
К и н о № 1 январь 1942 г.			
Всего картин 7			
в том числе:			
1. Шлик до волі	17	5524	18128.75
2. Дядушка доктор	6	2036	6234.75
3. Я обвиняю.	6	1712	5072.00
4. Марк Петер.	8	2075	5904.00
5. Слуги просят.	3	788	2054.00
6. Счастье в замке.	5	2164	6764.00
7. Богдан Хмельницький.	2	722	2124.00
		14906	46537.50
Итого по кинообмену.			
8. Цирковн. выступления /аренда/	-	800.	700.00
Итого:	47	15744	47237.50
Т о ж е Февраль 1942 г.			
Всего картин 9			
в том числе:			
1. Сокадрилья Генерал Лицен.	6	2109	6668.00
2. Комедианты.	10	3259	9674.00
			2866.00

Репертуар запорізького кінотеатру (січень 1942 р.)

фільмів, а також їх однотипність. Демонструвалися практично тільки комедії та фільми про кохання. Частка пропагандистських фільмів була незначною. Разом з тим, можна констатувати, що перегляд кінохронік та кінофільмів для місцевого населення в умов окупації став достатньо прийнятною розвагою,

²⁷⁹ Тесленко Д. Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього району на окупованій Дніпропетровщині) // Друга світова війна та доля народів України: тези доповідей III всеукраїнської наукової конференції. – Київ, 2008. – С. 25-27.

навіть з огляду на вартість квитків. Усі місця в кінотеатрах розбивалися на категорії, які визначали цю вартість. Ціна на квитки коливалася від 10 до 6 крб. У нічних кінотеатрах – від 6 до 3 крб.²⁸⁰

Відвідуваність установ культури в м. Запоріжжя періоду окупації була досить високою. Так, два кінотеатри міста щомісячно на початку 1942 р. відвідували близько 32 тис. глядачів, а виручка становила майже 100 тис. крб. Вистави в драмтеатрах дивилося близько 3 тис. осіб²⁸¹.

Нацисти не тільки не перешкоджали діяльності кінотеатрів, а й стимулювали її, адже сприймалося кіно як потужний засіб ідеологічної боротьби. Як тут не згадати знаменитий ленінський вислів про кіно, як «важнейшее из всех искусств».

Як відомо, під час війни радіоприймачі (яких у приватному користуванні навіть серед жителів міст було мало) конфіскувалися – спочатку радянською, а потім – окупаційною владою. Але як і більшовики, нацисти охоче використовували в своїх інформаційних і пропагандистських інтересах систему абонентного радіомовлення. Функціонував Запорізький радіотехнічний центр, який, серед іншого, опікувався підтриманням в робочому стані абонентних точок²⁸².

Одним із найважливіших засобів пропаганди у період окупації була преса. Газети видавалися переважно українською мовою, редагувалися та друкувалися в містах. На території Запорізької області виходило чотири періодичні видання: у Запоріжжі – газета «Нове Запоріжжя» (з жовтня 1941 до 1943 рр.), головним редактором якої був призначений колишній редактор компартійно-радянської газети «Червоне Запоріжжя» М. Могучий²⁸³; у Мелітополі видавалося дві газети – «Мелітопольський край» (з грудня 1941 до 1943 рр.) російською та українською мовами, головним редактором було призначено М. Баєра, та у 1942 р. «Новое время» (газета Мелітопольського міського за земського управління); у м. Пологи – «Нове життя» (з грудня 1942 до 1943 рр.) з головним редактором А. Раушем.

У таємному циркулярі рейхскомісара України від 18 лютого 1942 р. «Про українські газети і журнали, які друкуються в окупованих областях України» затверджувалася наступна структура матеріалів преси: «а) політичні і військові повідомлення (повідомлення «Німецького бюро повідомлень» та «Українська кореспонденція», новини німецького радіо, імперської кореспонденції, а також повідомлення генералкомісарів); б) місцеві повідомлення; в) статті, заклики до роботи і порядку з наведенням відповідних аргументів про політичний, військовий і господарський стан; г) статті з викладом і коментарями оголошень місцевих газет; д) передрук статей з «Німецько-української газети» та інших німецьких газет та журналів; ж) художній

²⁸⁰ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 43. – Арк. 67.

²⁸¹ ДАЗО. – Ф. Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 23.

²⁸² ДАЗО. – Ф. Р-1435. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 98.

²⁸³ ДАЗО. – Ф. Р-1445. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 4.

відділ (розповіді, роздуми, інтерв'ю про культуру та інше), але за умови, якщо в газеті або журналі знайдеться для цієї рубрики вільне місце»²⁸⁴.

Була розроблена інструкція щодо нагляду і контролю за газетами і журналами з 10 пунктів:

1. Військові повідомлення (у широкому розумінні) належало передруковувати з офіційних німецьких видань, а не писати самостійно. Про події місцевого рівня газети мали право писати лише після схвалення тексту німецькою військовою цензурою. Заборонялося друкувати статті, пов'язані з підприємствами оборонного значення;

2. Не допускалася будь-яка критика німецького цивільного управління;

3. Головною темою українських газет визнавалася боротьба з більшовизмом за майбутнє всієї Європи і питання політичної і господарської відбудови в загальноєвропейському масштабі;

4. Проблеми української історії повинні поступатися важливим питанням сучасності. «Якщо в газеті будуть розміщені будь-які історичні факти, то вони повинні бути далекими від політики»;

Пункти 5-9 наголошували на порядку розміщення в газетах релігійних статей, статей про освіту, мистецтво тощо.

10. Обов'язковим для українських газет було підкреслення значення німецького управління для України після більшовицької влади та великої місії фюрера у справі створення нової Європи. Перед редакторами газет ставилося завдання засвоїти, що майбутнє України залежить від поведінки українського населення²⁸⁵.

У Запорізькому архіві зберігся фонд видавництва та друкарні «Нове Запоріжжя». Вони були створені в жовтні 1941 р. на базі газети «Червоне Запоріжжя» та друкарні «Комунар». Штатний розклад на 1942 р. складався з 53 осіб²⁸⁶. Газета «Нове Запоріжжя» виходила двічі на тиждень щосередини та щосуботи.

Головні редактори місцевих газет при підготовці чергових випусків керувалися відповідними вказівками нацистського керівництва. Аналізуючи матеріали окупаційної преси можна визначити основні теми, які розміщувалися на шпальтах місцевих газет: повідомлення з резиденції фюрера щодо ситуації на фронтах; міжнародна хроніка; дипломатичні відносини; листи фронтовиків антирадянського змісту; міська тематика, стан промислового, сільського і комунального господарства в містах та селах за «нової влади»; творчість видатних українських та німецьких письменників і поетів; реклама та оголошення. Також на сторінках преси вміщувалися історичні, етнографічні, культурологічні та економіко-географічні публікації українознавчого спрямування. Багато матеріалів присвячувалося життю України за радянських часів, які часто називалися «жидо-більшовицькою

²⁸⁴ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 1-2.

²⁸⁵ ЦДАВО. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 3-4.

²⁸⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1445. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 5.

владу». Значний комплекс становили статті, присвячені історії та перспективам взаємовідносин України та Німеччини. Лейтмотивом більшості статей стала ідея провідної ролі Німеччини в усіх сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя.

Окупанти йшли на певні поступки в мовному питанні. 19 листопада 1941 р. рейхсміністерством було видано документ, в якому наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. «Про використання мов на Україні», у німецьких установах офіційною мовою проголошувалася німецька. Накази та розпорядження, призначені для всього населення, видавалися німецькою та українською мовами. Окремі розпорядження повинні були перекладатися українською мовою. В сумнівних випадках за основу брався німецький текст. Офіційною мовою української адміністрації визначалася українська. Навчальний процес в освітніх установах проводився лише українською мовою – «...на територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою...»²⁸⁷. 26 березня 1942 р. у постанові «Про вивчення місцевих мов» говорилося: «Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу конче необхідно, так як більшість з них у власній повсякденній роботі знаходиться у спілкуванні з населенням на місцях»²⁸⁸. Використання російської мови дозволялося в тих областях, де переважало російськомовне населення.

Однією зі складових агітаційно-пропагандистської кампанії, покликаної переконати населення в тому, що настав цілком новий порядок і повернення

**Вигляд німецького військового цвинтаря
в районі вул. Анголенка в Запоріжжі**

²⁸⁷ ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 143.

²⁸⁸ ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 144.

до старого не буде, була ліквідація символів комуністичного минулого. Необхідно було стерти з пам'яті людей старі ідеологічні символи і замінити їх новими. Тож у центрі уваги політики пам'яті нової влади опинився соціокультурний ландшафт міст та населених пунктів області, який необхідно було терміново очистити від більшовицьких нашарувань.

Зокрема, негайно були знищені пам'ятники, численні бюсти і барельєфи вождям радянської епохи (Леніну, Сталіну, Марксу, Енгельсу, Ворошилову, Будьонному та іншим), які стояли на вулицях чи установах міст і сіл області. На місці деяких пам'ятників залишилися лише постаменти. В усіх установах, школах, публічних місцях – там, де раніше висіли портрети Сталіна та інших комуністичних вождів, вивішувалися портрети Гітлера. Нові пам'ятники поставити не встигли, але у 1942 р. відповідно до наказу Берліна в усіх великих містах були обладнані кладовища німецьких військових, які загинули в боях 1941-1942 рр. чи в цей час померли в госпіталях в Україні. Такий цвинтар, названий «Кладовищем героїв», було обладнано на Соборній площі в центрі Запоріжжя.

Ці поховання повинні були кожного дня нагадувати жителям Запоріжжя про «визволителів»²⁸⁹.

Але найгучнішою кампанією, покликаною змінити соціокультурне історичне середовище в краї, було перейменування населених пунктів, а також назв вулиць, провулків та інших об'єктів усередині міст і сіл.

У період 1941-1943 рр. на території Запорізької області населених пунктів перейменовували небагато, що має раціональне пояснення. Війна тривала, і будь-які перейменування викликали б плутанину й ускладнили постачання німецької армії і бойові дії.

Як свідчить німецька дивізійна карта 1943 р., у період окупації області змінили назву лише декільком населеним пунктам. З карти зникли імена радянських військових і державних діячів, натомість у всіх випадках населеним пунктам поверталися старі назви. Наприклад, селу Ворошиловка (тепер центр сільради Гуляйпільського району) повернули назву – Святодухівка, а селу Кірове (Оріхівського району) – Жеребець. Залізничному селищу Червоноармійському (нині – місто Вільнянськ), що нагадувало про ворожу для фашистів Червону армію, відновили колишню назву Софіївка.

На відміну від власних назв населених пунктів, перейменування міських вулиць, провулків, площ, а також селищ і висілків²⁹⁰, стало масовим явищем. Завдання зміни назв окупаційною адміністрацією покладалося на міські і сільські управи.

²⁸⁹ ДАЗО. – Ф. 1435. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1-35.

²⁹⁰ Усього наприкінці 1930-х рр., за даними радянського довідника «Місто Велике Запоріжжя», на правому і лівому берегах Дніпра розташовувалось 77 селищ і висілків. При цьому «селищем» називалася відносно велика частина міста, де було більше 12-15 вулиць, а «висілком» – з 10-12 і меншим числом вулиць. Більшість висілків взагалі не мали назв вулиць, а адреса вказувалась за номерами бараків чи будинків.

У Запоріжжі за розпорядженням голови міської управи обер-бургмістра Вібе діяла комісія з перейменування вулиць, яка в листопаді 1941 р. підготувала відповідний проект²⁹¹, але його затвердження з незрозумілих причин затягнулося. Польовий комендант Запоріжжя в наказі, що був оприлюднений 3 грудня 1941 р., вимагав прискорити цей процес та наголосив, що «подальше вживання назви вулиць, які нагадують більшовизм, несумісне з боротьбою німецької армії проти комунізму». Вимагалось, щоб «усе, що нагадує про більшовизм, повинно бути знищено»²⁹². Справа прискорилося. В тій же газеті від 1 січня 1942 р. повідомлялось про затвердження нових назв вулиць по м. Запоріжжю.

Перейменування вулиць стосувалося усіх населених пунктів, у тому числі й сільських. 10 січня 1942 р. начальник Ногайського району М. Полункін надіслав старості с. Інзовки наказ, у якому, серед іншого, було вказано (мовою оригіналу): «В местностях, где наименования улиц и другие вывески, которые напоминают большевизм, нужно переименовать и вывесить нужно, но уже на немецком и украинском языках»²⁹³.

Але повернемося до Запоріжжя.

У 1942 р. міська управа видала «Довідник» з перейменування вулиць міста, фрагмент якого зберігся у Державному архіві Запорізької області. На сьогодні це основне джерело, в якому зібрані старі довоєнні і нові (періоду окупації) назви вулиць міста.

Старі і нові назви вулиць у цьому довіднику наведені українською мовою. На жаль, матеріали «Довідника» відносяться тільки до лівобережної частини міста, яка ділилася на два великих райони – територію «Старої частини м. Запоріжжя» і «Нової частини м. Запоріжжя». Справа в тому, що до вересня 1942 р. територія довоєнного міста на правому березі Дніпра була відокремлена від лівобережної частини м. Запоріжжя, яка відносилася до Рейхскомісаріату. Правобережна частина Запоріжжя підпорядковувалася безпосередньо військовому командуванню і входила до новоутвореного Хортицького (Верхньохортицького) району, що підпорядковувався районній управі. Остання також змінювала назви вулиць і провулків, проте жодних документів про ці перейменування не збереглося.

«Довідник» назв вулиць 1942 р. складався на основі довоєнного довідника зі списками селищ і вулиць під назвою «Місто Велике Запоріжжя», в якому віддзеркалився тодішній територіальний устрій міста. Згідно з довідником місто до війни поділялося на чотири основні частини. «Стара частина» міста знаходилася на лівому березі р. Дніпро. Кордоном між нею і іншими частинами слугувала балка Капустянка: територія на схід і південь від лівого берега балки саме й складала цю частину. До її складу входила територія колишнього дореволюційного міста Олександрівськ з його приміськими селищами.

²⁹¹ Нове Запоріжжя. – 1941. – 24 листопада.

²⁹² Нове Запоріжжя. – 1941. – 3 грудня.

²⁹³ ДАЗО. – Ф. Р-3051. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 118.

Так звана «Нова частина міста» також знаходилася на лівому березі Дніпра і займала територію нинішніх Орджонікідзевського, Заводського і частини Ленінського районів. Третю частину м. Запоріжжя складала територія «Правого берега». Як частина міста вказаний також острів Хортиця.

Як свідчить «Довідник» 1942 р., змінили назви вулиць і провулків, що носили імена революціонерів, більшовиків-героїв громадянської війни, державних і політичних діячів часів революції та післяреволюційної пори, відомих радянських вчених, письменників і поетів, героїв-льотчиків і поларників 1930-х рр., діячів-стахановців, імена яких перед війною були широковідомими.

Несумісними з ідеологією нового режиму стали також назви вулиць, що відбивали революційні і соціалістичні поняття та символи. Наприклад, вулиця Інтернаціональна стала Гумовою, Ударна – Місячною, Комунарівська – Паровозною тощо.

Не влаштовували нову владу назви вулиць, що походили від географічних назв-символів подій громадянської війни – Сиваська, Перекопська, Волочаївська, тому їх замінили на Рибацьку, Кримську і Музичну.

В окремих випадках вулиці і провулки перейменовувались на новий лад з долею гумору. Так вулиця Комунальна (тепер не існує) стала Первісною, Партизанська – Неспокійною, Профінтерна – Жартівливою, а Міжнародна – Мрійною.

Часто поверталися старі дореволюційні назви. Так, вулиця Чекіста знову мала назву Троїцька, Барикадна – Новомиколаївська, Рози Люксембург – Олександрівська, Фрунзе (тепер не існує) – Хмельницького, Радянська – Пилипівська, Леппіка – Дніпровська, Свердлова – Покровська, Анголенка – Базарна. Загалом, більшість перейменованих вулиць отримали ідейно нейтральні назви.

Назви вулиць на честь діячів, що не були пов'язані з радянською владою і соціалізмом, переважно залишалися без змін. Наприклад, у 1930-і рр. новостворені вулиці в Запоріжжі на селищі Зелений Яр найменували на честь декабристів – Рилєєва, Пестеля, Муравйова. Ці назви залишились під час окупації. Не змінювались назви вулиць і провулків на честь видатних дореволюційних поетів, письменників і діячів культури – Герцена, Руставелі, Жуковського, Гоголя, Пушкіна, Коцюбинського, Чехова, Некрасова, Кольцова, Тургенева, Глінки. Також працівникам міської управи, що готували списки на перейменування вулиць, здалося, що назви вулиць Мічуріна і Академіка Павлова змінювати не варто. Проте, змінили назви вулиць імені Тимірязєва, Академіка Карпінського, Цюлковського.

У ході кампанії перейменувань вулиць і провулків формувався новий соціокультурний ландшафт міста з новим ідеологічним наповненням. Імена лідерів нацистського рейху витіснили прізвища більшовицьких і радянських діячів. Разом з тим, назв міських об'єктів на честь німецьких керівників було відносно небагато. Зокрема, у лівобережній частині міста лише три.

Вулиця К. Лібкнехта (до 1922 р. – Соборна, тепер частина проспекту Леніна, до війни простягалась від вул. Ломаної (нині знаходиться між будинками № 26 і № 36 по проспекту) до сучасної площі Пушкіна стала вулицею імені Адольфа Гітлера. У 1943 р., можливо після візиту самого фюрера в Запоріжжя, її перейменували в Головну. Вулиця дійсно вважалася головною в старій частині міста. Однак ім'я фюрера все одно залишалося в міському просторі. Так, у газеті «Нове Запоріжжя» 1 січня 1942 р. повідомлялось, що Майдан Волі (тоді і тепер у центрі міста) названий майданом Адольфа Гітлера.

*Вулиця Карла Лібкнехта (Адольфа Гітлера).
Кут із Троїцькою (нині Чекістів)*

У новій частині м. Запоріжжя на території колишнього Соцміста проспект Леніна (частина нинішнього проспекту від площі Леніна до сучасної вул. Двадцятого квітня), що виник на поч. 1930-х рр. і вже тоді іменувався «проспектом», став проспектом імені Германа Герінга. Асфальтовий шлях від міста до Восьмого висілку, що не мав назви, був названий – вулиця ім. Ріббентропа.

У місті з'явилися назви вулиць на честь діячів української культури – І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного тощо. Враховуючи велику пошану народу до імені Тараса Шевченка, Алея Ентузіастів ім. Серго Орджонікідзе (тепер – проспект Металургів) отримала ім'я великого поета.

У період окупації в нових назвах вулиць відбивались також окремі символи української історії. Наприклад, про історичне минуле України нагадували вулиці Кобзарів, Гетьманська, Гайдамацька, Суботово (так називався маєток Б. Хмельницького). Вулицю Червонопрапорну на селищі Зелений Яр з урахуванням історичної української символіки перейменували на Жовтосиню.

У нових назвах вулиць не забули також імена окремих українських історичних діячів, наприклад, П. Полуботка, С. Наливайка, І. Сірка, П. Кални-

шевського, П. Дорошенка. Разом з тим, у період окупації у назвах вулиць з'явилися імена, які заборонялися радянською владою, наприклад, це вулиці Мазепи, Петлюри.

Загалом, відповідно до матеріалів «Довідника» 1942 р. у старій частині міста Запоріжжя нараховувалося 359 вулиць і провулків, у новій – 161. Всього з 520 назв вулиць і провулків під час окупації змінили назви 239 об'єктів. Частину назв перейменованих вулиць зведено в таблицю.

**Таблиця перейменувань вулиць міста Запоріжжя
окупаційною владою**

Назва вулиці до війни	Назва окупаційна	Сучасна назва
Баумана	Осетрівська	
Бабушкіна	Ставкова	
Васильєва	Столова	
Тополіна	Місцева	
Мінаєва	Дубова	Тепер не існує
Сталіна	Шляхова	Зеленогорська
Куйбишева	Кринична	
Ворошилова	Макарівська	
Дзержинського	Кучерява	Солідарності
Красіна	Магнітна	
Мануїльського	Минувша	
Володарського	Фахівна	
Цюрупи	Лагідна	
Наріманова	Кулеметна	
Луначарського	Передова	
Воровського	Стрічкова	
Грязнова	Визволення	
Горького	Архівна	Академіка Філатова
Маяковського	Тараса Бульби	Мечнікова
П.Тичини	Селянська	Тесленка
Шолохова	Крива	Федьковича
Стальського	Гуцульська	
Серафимовича	Трафаретна	
Белякова	Ягідна	
Байдукова	Саксаганського	
Папаніна	Сєдова	
Проїзд Федорова	Проїзд Дитячий	
Кренкеля	Чехова	
Громова	Гоголя	

Леваневського	Котловий	
Челюскінців	Льодова	Не існує
Стаханівська	Широка	Гончарова
Сметаніна	Срібляна	Банківська
Бусигіна	Промислова	Частина вул. Української від перехрестя Степана Разіна до перехрестя з вул. Солідарності
Кривоносова	Гарматна	
Марії Демченко	Повітова	Павлика Морозова
Тельмана	Різдвяна	
Димитрова	Гребінки	
Клари Цеткін	Багатолітня	
Ротфронтівська	Олов'янна	Волгодонська
Інтернаціональна	Гумова	
Ударна	Місячна	
Комунарівська	Паравозна	
Революційна	Артільна	
Комсомольська	Броньова	
Першотравнева	Меліоративна	
Делегатська	Спокійна	
Радгоспна	Агрономічна	
Союзтранс	Транспортна	
МОПРа	Святкова	Іванова
Сталінської Конституції	Шахматна	Осипенко
Провулок Військоматівський	Прохідний	
Провулок КІМ («Комуністичний інтернаціонал молоді»)	Кутовий	
Сиваська	Рибацька	
Перекопська	Кримська	
Волочайвська	Музична	
Комунальна	Первобутня	Не існує
Партизанська	Неспокійна	
Профінтерна	Жартівлива	
Міжнародна	Мрійна	
Міліцейська	Сагайдачна	
Чекіста	Троїцька	

Восьмого березня	Спасівська	
Червона	Петропавлівська	
Барикадна	Новомиколаївська	
Калініна	Володимирська	
Рози Люксембург	Олександрівська	
Фрунзе	Хмельницького	Не існує
Червонокозача	Козача	
Кірова	Московська	
Радянська	Пилипівська	
Леппіка	Дніпровська	
Свердлова	Покровська	
Ілліча	Благовіщенська	
Анголенка	Базарна	
Частина проспекту Леніна (від площі Леніна до вул 12 Квітня)	Проспект Германа Герінга	
Шлях від міста до 8 висілку – назви не мав	Вул. Ріббентропа	Тепер 8 висілку не існує. На тому місці – вул. Виборзька, Ма- каренка, Єнісейська
Кагановича	Гете	Трегубенка
Добролюбова	Йоганна Штрауса	
Комінтерна	Шиллера	Не існує
Фурманова	Нечуй-Левицького	
Міхеловича	Панаса Мирного	Горького
Пролетарська	Кропивницького	
Восьмого з'їзду Рад	Заньковецької	
Республіканська	П. Куліша	
Баранова (на селищі Вознесенка)	Гулака-Артемівського	Не існує
Тимірязева	Лесі Українки	
Торгівельна	Квітки-Основ'яненка	Не існує
Алея Ентузіастів ім. Серго Орджонікідзе	Проспект Тараса Шевченка	Проспект Металургів
Чайковського	Кобзарів	
Паркова	Гетьманська	Леонова
Ляпідевського	Гайдамацька	
Феростопів	Суботово	Тепер є залишки вулиці
Депутатська	Бунчужна	Не існує

Провулок Іжевський	Кошовий	Не існує
Червонопрапорна (селище Зелений Яр)	Жовтосиня	
Передова	Павла Полуботка	Передова
Слепньова	Наливайка	Нижня
Алюмінієва	Івана Сірка	Є залишки вулиці без житлової забудови
Зимова	Калнишевського	Не існує
Шахматна	Петра Дорошенка	Шахматна
Спортивна	Мазепи	Лобановського
Лассалья	Петлюри	Лассалья

У період окупації окрім вулиць змінювали назви також селищ та висілків. Усього наприкінці 1930-х рр., за даними радянського довідника «Місто Велике Запоріжжя» на правому і лівому берегах Дніпра, було 77 селищ і висілків.

Цілком логічно, що в першу чергу в ході перейменувань змінювалися назви селищ з більшовицькими символами й іменами радянських діячів.

Таблиця перейменувань селищ та висілків

Довоєнна назва	Окупаційна назва	Розташування
Селище Кірова	Плавневе	Тепер у межах Комунарського району, територія по правий і лівий бік від вулиці Чапаєва, між залізницею і вул. Автозаводською
Виселок ім. Тельмана	Капустянський	Тепер вулиці Волгодонська, Запоріжсталівська, Капустянська, Клінічна, Комбінатська, Коксобудівна, Мартенівська, Нова, Прокатна, Профспілкова, Чавунна, пров. Збройний
Висілок Кагановича	Лінійний	Територія сучасних вулиць Гончарова, Пойденка, Семафорної, частина вулиці Української (від вулиці Гоголя до залізничної колії), відрізок вулиці Гоголя (від вулиці Української до вул. Семафорної)
Селище Горького	Нагірне	Тепер межі: західна – вул. Кругова; східна – трамвайна колія; південна – вул. Іванова; північна – вул. Уральська

Селище ім. Димитрова	Гребінки	До війни межі селища: вулиця Магістральна і залізнична колія на заході; вулиця Підгорна і балка на півдні і південному сході; вул. Димитрова, а також сучасна трамвайна колія – на півночі і північному сході
Першотравневе селище	Весняне	Тепер частина Комунарського району, північна межа селища – вулиці Новомосковська, Рясна, південна – вулиця Космічна, східна – балка Поповка й однойменна вулиця
Друге Першотравневе (Друготравневе)	Травневе	На північний схід від Першотравневого
Виселок ім. Леваневського	Ново-Український	До війни – територія між сучасними вулицями Радищева і нинішньою вулицею Лейтенантською

Під час окупаційних перейменувань не змінювались нейтральні за політичним змістом назви селищ і висілоків: Шенвізе, Зелений Яр, Передаточна, Карантинка, Чарівний Хутір, Південне селище, Пристань Запоріжжя старе, селище Вознесенка, Павло-Кічкас, Запоріжжя-Ліве.

Частина селищ міста Запоріжжя розрізнялися за номерами. Такі селища стали виникати з 1927 р. у зв'язку із спорудженням Дніпрогесу і згодом – Запорізького промислового комплексу. П'ять селищ (№ 1-5) знаходилися на правому березі Дніпра, селища з Шостого до П'ятнадцятого – на міській території на лівому березі Дніпра. Окупаційній владі не було сенсу змінювати цю нумерацію. Назва «Соцмісто», якою стали іменувати Шосте селище до війни, окупантами не використовувалась.

Пошта і телеграф для простих громадян, що мешкали на окупованій території, зокрема й у містах, працювали епізодично. До адресатів доставлялася лише кореспонденція від родичів, вивезених на роботу до Німеччини. З 1942 р. на таких листах і листівках вказувались уже нові назви вулиць і селищ Запоріжжя. На відміну від простого населення, адресна функція вулиць і провулків мала важливе значення у діяльності органів окупаційного місцевого управління.

Після вигнання німців, окупаційні перейменування та найменування міських об'єктів – вулиць, провулків, селищ і висілоків автоматично зникли.

Таким, чином, є підстави констатувати, що за часів німецької окупації культурне життя не припинялося. Культурні процеси відбувались за активної участі як окупаційної адміністрації, так і українських органів місцевого самоуправління. Шляхом поступок у національно-культурній і мовній сферах, окупаційна влада прагнула віднайти контакт з місцевим населенням та створити для них позитивний імідж «визволителів» від радянської влади.

7. Релігійне життя

Війна, як абсолют соціального лиха, надзвичайно загострила релігійні почуття населення.

Поряд із цим, німецька релігійна політика, на противагу більшовицькій, не позбавила церкву права на життя. Водночас окупанти передбачали використання потужного соціального ресурсу церковних організацій та релігійного фактору для посилення свого впливу на окупованих територіях.

Цих обставин виявилось достатнім, аби бліда довоєнна конфесійна карта Запорізької області з приходом німців почала набувати барв.

Станом на початок 40-х рр. на цій карті лише сіріли тіні храмів, зруйнованих та переобладнаних під радянські установи; не значилось жодної зареєстрованої релігійної громади. Приміщення, в яких раніше діяли релігійні осередки, влада пристосувала під клуби, іноді господарчі будівлі – склади, електростанції тощо. Припиненням діяльності церков радянська влада створила ілюзію безрелігійного суспільства.

Наслідки антирелігійної політики радянської влади

Релігійна політика окупаційних властей мала свої пріоритети. Безперечно, першочергово вона мала на меті формування політичної лояльності населення. Особливу прихильність нова влада намагалися здобути з боку тих спільнот, які зазнали переслідувань. Німці зважали на потребу врахування настроїв віруючих. Тим більше, що відновлення церков лягало на їхні плечі. «Радянська ж влада свого часу не лише ігнорувала цей морально-психологічний фактор, а й беззастережно здійснювала атеїстичну експансію

в найбільш руйнівних формах»²⁹⁴. Вже тільки цей фактор створював нову релігійну ситуацію, що мала далекосяжні наслідки.

Для окупантів релігійна сфера не випадково стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі. Відновлення релігійного життя не вимагало від них особливих організаційних зусиль та матеріальних затрат і, водночас, підривало ідеологічну площину супротивника. «Допомога» німців частіше обмежувалася неперешкоджанням відкриттю храмів і церковних управлінь, дозволом масових богослужінь та діяльності релігійних громад, можливості використати той чи інший будинок як молитовний. Нерідко цим будинком було відібране в церкви більшовиками перед війною приміщення. Тож повернення відібраного, як акт справедливості, примножувало пропагандистський ефект від декларативних заяв окупантів про свободу віри, яку вони нібито відстоювали. Ці та інші заходи окупаційних властей вкладалися у схему імперської політики.

Широко рекламовану кампанію релігійного ренесансу яскраво відобразили численні публікації місцевої преси, цілковито контрольованої нацистами, відповідні агітаційні плакати, тиражовані пропагандистським апаратом окупантів.

Важливим з точки зору Рейху подіям нацисти прагнули надати суспільно-церковний резонанс. Духовенство залучили до виголошення промов і підготовки відозв до населення з приводу перемог німецької армії, проведення подячних молебнів «на честь вождя Гітлера та німецької армії» тощо. Так, наприклад, 22 червня 1943 р. у містах і селах Запорізького краю німці ініціювали проведення святкових заходів з приводу дворіччя нападу Німеччини на Радянський Союз із спробою надати їй вигляд «всенародного свята». Церковні структури зобов'язані були провести це святкування належним чином. Пройшли урочисті богослужіння, подячні молебні і молебні з хресними ходами. Для більшого ефекту і масовості заходів їх поєднували з такими, що могли б забезпечити найбільше охоплення населення. Наприклад, у с. Спаському на Мелітопольщині провели молебень з хресним ходом про дарування дощу. У с. Тамбовці силами артистів-аматорів організували концерт для місцевого населення.

У церковних урочистостях брали участь представники окупаційної влади. Причому вони підтримували громади різних конфесій.

Урочистості престольного свята у с. Спаському, церковна громада якого входила до складу Української Автономної Церкви, відбулися за участі високих німецьких чинів і представників їхньої місцевої адміністрації. Був присутній генерал Гартман зі службовцями штабу, заступник гебітскомісара Гунусгаузер, земельні керівники – капітани Лейснер, Готгильф, шеф Мелітопольського району Павлов, старости сусідніх сіл та інші. Німці привезли з Мелітополя військовий оркестр і підігнали агітаційний автомобіль відділу пропаганди, що забезпечував музичний супровід. Єпископ Мелітопольський

²⁹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-3051. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 118.

і Таврійський автономної церкви Серафим та місцевий священик Олексій Адельфін забезпечили присутність духовенства з прилеглих сіл: Терпіння, Новопилипівки, Троїцького, Новобогданівки та Старобогданівки. Провели хресний хід. Єпископ виголосив «чудову промову, присвячену взаємовідносинам німецького та українсько-російського народів»²⁹⁵.

У підтримці окупаційною владою різних релігійних організацій, зокрема, найбільших – православних церков, проявлялася не стільки християнська свідомість більшості німців, скільки холодні розрахунки їхнього керівництва на зміцнення своєї влади.

Пропагандистське спрямування та ефект мали і конкретні дії німецьких властей, проявлені в шанобливому ставленні до церковних святинь, свят, храмів, церковних назв тощо. На такий ефект, вірогідно, було розраховане повідомлення в місцевій пресі про закінчення ремонту Олександроневської вулиці, що вела до соборного храму Мелітополя.

Окупаційна влада експлуатувала національно-релігійні почуття українського народу в різних формах. Зокрема, інтерпретацією творчості національного поета Тараса Шевченка. На шпальтах газети «Нове Запоріжжя» від 8 березня 1942 р., присвячених життю і творчості Шевченка у зв'язку з наближенням його роковин, одна із статей мала назву «Шевченко і релігія». Її автор намагався показати надії Шевченка на Боже звільнення України від гнобителів, яких у новітній час автор статті асоціював з більшовиками²⁹⁶. До роковин Тараса Шевченка в церквах області у 1942 та 1943 рр. провели панахиди у пам'ять про поета²⁹⁷.

Зняття окупаційною владою заборон на релігійну діяльність виявилось достатнім для активізації релігійного життя. Воно набувало рис етнічної та конфесійної багатоманітності.

Створювалися ініціативні групи, церковні ради, поверталися священики, які вимушено покинули місця свого служіння. Віруючі, позбуваючись страху репресій, бралися до роботи з налагодження церковного життя. Як зазначає І.М. Грідіна, схема відновлення церковного життя була однаковою практично по всій Україні. Стихійно відроджувані громади мали реєструватися в міській управі, після чого підпадали під юрисдикцію відповідного керівного центру²⁹⁸.

Громади повертали собі переобладнані з колишніх церков колгоспні клуби, шкільні приміщення. Прилаштовували для проведення зібрань недоруйновані храми. Так було, наприклад, у м. Василівці. Не до кінця знищений Петропавлівський храм став місцем прихистку релігійної громади, яка почала збиратися у нижній – уцілій – частині споруди. Поширеним стало

²⁹⁵ Престольный праздник // Мелитопольский край. – 1943. – 21 августа.

²⁹⁶ Корець. Шевченко і релігія // Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 березня.

²⁹⁷ Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 березня; 1943. – 3, 6 березня.

²⁹⁸ Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк, 2001. – С. 10.

явище, коли хтось із членів громади давав дозвіл на використання своєї власної будівлі як молитовного будинку.

Поставали проблеми з наповненням храмів богослужбовими предметами, іконами, облаченням, богослужбовою літературою, хоча необхідний мінімум забезпечували швидко. Віруючі повертали збережені речі зі зруйнованих храмів, жертвували родинні реліквії. Так, на перше храмове свято у Миколаївській церкві м. Запоріжжя священники вбрались у «збережені ризи та інший церковний одяг, збереглися чаші, ікони, зірки й інша утвар»²⁹⁹.

Серед віруючих знаходилися люди ініціативні, дієві, самовіддані. Вони брали на себе відповідальність роботи в церковних радах, на посадах церковних старост, їхніх помічників тощо. Це були як чоловіки, так і жінки. Переважно – люди старшого віку, чий моральний авторитет у громаді був надзвичайно високим. Не окупаційна адміністрація чи церковні посадовці, а саме віруючі та духовенство ставали ініціаторами відновлення діяльності релігійних осередків, добродійних християнських акцій³⁰⁰.

Одними з перших відновили діяльність православні громади міста Запоріжжя. Покровська церква спочатку діяла в тимчасовому приміщенні³⁰¹, а згодом розмістилася в приміщенні колишнього дитячого кінотеатру. Це була будівля так званого Народного Дому (сучасна адреса будівлі – Горького, 75). Пилипівська церква відкрилась у невеликому приміщенні колишнього католицького костюлу на розі вулиць Грязнова та Гоголівської. 30 листопада 1941 р. відбулася перша служба Божа у Миколаївській церкві. Приміщенням для неї стала будівля дитячого садка біля Південного ринку³⁰², оскільки кам'яний храм, збудований у 1913 р. поряд зі станцією Запоріжжя-І (на місці сучасного трамвайного кільця), більшовики зруйнували. 19 грудня 1941 р. – на день святого Миколая – відкрили церкву колишнього села Вознесенка³⁰³. Село стало частиною Запоріжжя у 1934 р. Вознесенська церква була зведена 1908 р., а у 1930-ті рр. закрита. Будівля церкви згодом була підірвана нацистами при відступі в жовтні 1943 р. На фундаменті колишньої церкви звели багатопверховий будинок за адресою бульвар Центральний, 22.

Таким чином, протягом двох місяців окупації – до кінця 1941 р. – відкрили раніше закриті церкви і відновили діяльність усі православні громади міста.

Виникали й цілком нові громади. З 1941 р. почалися богослужіння в Успенській церкві селища Зелений Яр, яку прилаштували в комунальному приміщенні спочатку по вул. Цюрупі, а потім – по вул. Жовтневій. Церква знаходилась у центрі робітничого житлового сектора, поблизу великих

²⁹⁹ М.В. Храмове свято в Миколаївській церкві // Нове Запоріжжя. – 1942. – 24 травня.

³⁰⁰ Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 7.

³⁰¹ Нове Запоріжжя. – 1941. – 7 грудня.

³⁰² Нове Запоріжжя. – 1941. – 7 грудня.

³⁰³ Нове Запоріжжя. – 1941. – 17 грудня.

підприємств: «Запоріжсталі» і «Дніпроспецсталі» та ін. Тому служба швидко стала регулярною, яка збирала значну кількість віруючих робітничих селищ³⁰⁴. Життя спростувало більшовицьку тезу про «відмирання релігії у робітничому середовищі».

До 7 грудня 1942 р. почала діяти церква на Шостому селищі м. Запоріжжя³⁰⁵.

У липні 1943 р. виникло ще дві православні релігійні громади – в районі Малого ринку, а також у новій частині – у селищі № 10.

Відновлювалося церковне життя й по районних центрах і далі – по селах. Серед перших із відкритих церков стала Архангело-Михайлівська православна церква в с. Комишувасі. Вона почала діяти в колишній церковній сторожці³⁰⁶. Примітно, що відновлюючи церкву, віруючі надзвичайно шанобливо поставилися до місцевої традиції її найменування. Молитовні будинки отримували назви старих зруйнованих храмів. Тож і у Комишувасі пошанували пам'ять про свою стару церкву Архангела Михаїла, що діяла тут ще з початку XIX ст. та про зведену на її місці у 1900 р. нову кам'яну споруду, освячену на честь того самого святого. 24 листопада 1941 р. провели перше богослужіння у відновленому Свято-Троїцькому молитовному будинку с. Гуляйполя³⁰⁷. Як відомо, у Гуляйполі Свято-Троїцька церква теж існувала понад сто років. Саме на честь Святої Трійці у Гуляйполі у 1889-1890 рр. спорудили нову кам'яну трьохпрестольну церкву. На 1941 рік її вже не існувало. Тому під церкву прилаштували одне зі шкільних приміщень³⁰⁸. 7 грудня 1941 р. почалися церковні відправи у с. Кушугум.

Молодим священикам, у більшості випадків, не вистачало богословської освіти. Бракувало літератури. За повідомленням харківської газети «Нова Україна», у травні 1942 р. видання богослужбової літератури почало здійснюватися в Дніпропетровську.

Поверталася регулярність церковних служб. Богослужіння у Покровській, Пилипівській та Миколаївській церквах Запоріжжя відбувалися тричі на тиждень: у середу, суботу та неділю³⁰⁹. Церкви не вмщували усіх, хто приходив на богослужіння. Типовими стали повідомлення газет та спогади очевидців: «велика церква переповнена людьми...»³¹⁰; «Тимчасове приміщення церкви, низьке й невелике, не змогло вмістити всіх віруючих, яких зібралося до 3 000 чоловік. Багато людей стоїть навкруги церкви, біля дверей...»³¹¹.

³⁰⁴ ДАЗО. – Ф. Р-2555. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 31, 63, 65.

³⁰⁵ Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / И.И. Лыман, В.В. Грибовский, В.М. Стойчев и др.; под ред. Высокопреосв. Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. – Запорожье, 2012. – С. 454.

³⁰⁶ Нове Запоріжжя. – 1941. – 19 листопада.

³⁰⁷ Нове Запоріжжя. – 1941. – 25 грудня.

³⁰⁸ ДАЗО. – Ф. Р-2555. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 72.

³⁰⁹ Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 квітня.

³¹⁰ Українець І. В Вознесенівській церкві // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 травня.

³¹¹ М.В. Храмове свято в Миколаївській церкві.

Знайшлися ентузіасти, які відродили церковні хорові колективи. Хори співали при кожній міській церкві Запоріжжя. Швидко організувався хор при Олександро-Невському соборі м. Мелітополя³¹².

Після багаторічних заборон релігійних свят віруючі особливо урочисто сприймали наближення Великодня. Тому окупаційна влада вжила заходів, аби підсилити почуття вдячності німцям як «визволителям від безбожників». 30 березня 1942 р. фельдкомендант м. Запоріжжя генерал-майор Гауль оголосив у місті святковими днями Страсну п'ятницю та Великдень – 3 і 5 квітня 1942 р. Не зважаючи на воєнний час, у ніч з четверга на п'ятницю дозволялося ходити до півночі, а в ніч з суботи на неділю – всю ніч. Німецька польова комендатура дозволила дзвонити в церковні дзвони. У 1943 р. у зв'язку з великодніми святами відповідне розпорядження гебітскомісара Дніпропетровська про дозвіл нічної служби і нічний рух населення розіслав 21 квітня своїм підлеглим шеф Запорізького району³¹³.

Почали відновлюватися й інші релігійні звичаї. Одним із таких був обряд освячення царини. Після закінчення посівної 1942 р. парафіяни Михайлівської церкви с. Комишувахи святити царину. Процесія переросла у велелюдну. Урочисто співав хор. Після освячення води і молебню влаштували обід. Окупаційна влада намагалася показати свою причетність і турботу, поклавши витрати з проведення обіду на управу та громадські господарства³¹⁴.

Релігійні почуття спонукали до жертвовності, благодійності, пробудження людяності і почуття власної гідності, вгамовували нетерпимість. На храмове свято в день Покрови 1942 р. у м. Запоріжжі віруючі своїм коштом організували обід для понад 300 радянських військовополонених. Цей обід справив на присутніх особливе враження³¹⁵.

Поверталися обряди хрещення, церковних шлюбів, поховань за участю священника. 16 листопада 1941 р. у неділю вперше після більшовицьких заборон у м. Запоріжжі відбувся православний обряд шлюбу. Вже в перші дні окупації клір Покровської церкви м. Запоріжжя звернувся до населення з проханням приносити дітей на хрещення та запрошенням приходити хреститись всім нехрещеним не лише в неділю, а й у всі інші дні тижня³¹⁶. Бажаючих було чимало. Тому в церкві встановили чергування священників.

Релігійні сюжети поверталися до змісту шкільного навчання і виховання. Напередодні Великодніх свят за розпорядженням міського відділу освіти було організовано і проведено бесіди з учнями щодо змісту цього великого християнського свята, для з'ясування значення посту та говіння.

³¹² Соборный хор // Мелитопольский край. – 1943. – 12 июня.

³¹³ ДАЗО. – Ф. Р-1639. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 119.

³¹⁴ Підмішальський. Молитва за врожай // Нове Запоріжжя. – 1942. – 25 червня.

³¹⁵ На храмовому святі // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 жовтня.

³¹⁶ У церкві // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 листопада.

У пресі перших місяців окупації зайшла мова про можливість запровадження навчання Закону Божому в навчальних закладах міста. Проте згадана ініціатива не була підтримана німецькою владою. Остання не мала зацікавленості в підвищенні рівня духовної освіти місцевого населення. Вона зважала на можливі негативні для себе національно-політичні наслідки освіти населення окупованих територій³¹⁷. Роз'яснення окупантів з цього приводу вказувало на допустимість вивчення цього предмету в приватному порядку, з огляду на думку районної адміністрації та враховуючи у кожному окремому випадку політичну благонадійність викладача³¹⁸.

В організаційному плані православна церква в Україні під час окупації виявилась розділеною. Виникли Українська Автокефальна Православна Церква та Українська Автономна Церква. Обидві вони були створені на базі Польської Автокефальної Церкви, оскільки на момент приєднання Західної України до СРСР всю ієрархію в УРСР було знищено, а храми закрито.

Роз'єднання задовольняло нацистів. Вони орієнтувалися на руйнування і подрібнення традиційних церковних структур, що полегшувало б їм здійснювати політичні заходи. А. Гітлер у квітні 1942 р. так висловлював своє бачення релігійної політики на окупованих землях: «Нашим інтересам відповідало б таке становище, за якого кожне село мало б свою власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога»³¹⁹.

18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі відбувся обласний собор єпископів, які опинившись на окупованій території України, перейшли в юрисдикцію Російської (з 1943 – Руської) православної церкви (РПЦ). Собор ухвалив рішення про підпорядкування Московській патріархії до часу скликання помісного собору Української православної церкви³²⁰. Шість архієреїв на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським) утворили «Автономну Православну Церкву в Україні».

Інша частина духовенства і віруючих зберегла підлеглість єпископу Полікарпу (Сікорському), який перебував під зверхністю митрополита Варшавського Діонісія (Валединського). 13 серпня 1941 р. митрополит Діонісій звів єпископа Полікарпа у сан архієпископа Луцького та Ковельського і доручив йому управляти Луцькою єпархією, виділеною зі складу Волинської.

Із створенням 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріату «Україна» німці проголосили заборону першоієрарху Православної Церкви в Польщі втручатися

³¹⁷ Слудка І.М. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 177, 180.

³¹⁸ Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии – С. 463.

³¹⁹ Цит за: Архиеп. Ігор Ісиченко. Історія Христової Церкви в Україні / Архиеп. Ігор Ісиченко. – Вид. 4-е. – Харків: Акта, 2008. – С. 497.

³²⁰ Історія релігії в Україні : навч. посіб. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.; за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – Київ: Т-во Знання, КОО, 1999. – С. 519.

до церковного життя України³²¹. Ієрархи з Генерал-губернаторства не мали права відвідувати цю територію³²². Тоді, 24 грудня 1941 р., митрополит Діонісій затвердив декретом архієпископа Полікарпа на чолі Української Православної Церкви на окупованих німцями землях України як її Адміністратора.

**Єпископ Мелітопольський
Сергій (Охотенко)**

іменем Геннадія³²³. У біографічних довідках він постає як активний учасник громадського і церковного руху міжвоєнної доби, що і зумовило його приєднання до УАПЦ. Як архієрей, він виявив неабияку активність у розбудові церкви. Власноруч висвятив 84 священники. Німецькі спецслужби відзначали, що з поставленням цього єпископа позиції УАПЦ у регіоні значно зміцніли. До кінця окупації у його підпорядкуванні вже перебувало 112, а за іншими даними – до 150 храмів³²⁴.

³²¹ Архиеп. Ігор (Ісиченко). Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феofil (Булдовський) / [упоряд. і авт. перед. слова О. Різниченко]. – Харків: Θαβoρ, 2011. – С. 13.

³²² Смирнов А.І. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944: Монографія (передм. Є. Сверстюка). – Київ: Смолоскип, 2008. – С. 150.

³²³ Слесарев А.В. Геннадий (Шиприкевич) «Архиепископ» // <http://www.anti-raskol.ru/pages/461>

³²⁴ Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941–1944 рр.): (короткий історичний довідник). – Полтава: Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка; Укр. асоціація релігієзнавства, 1999. – С. 15.

**Єпископ Катеринославський
і Мелітопольський
Димитрій (Маган)**

У грудні 1942 р. було призначено єпископа автономної церкви і до Мелітопольсько-Таврійської єпархії – Серафима (Кушнерука). Тому єпископ Димитрій став титулуватися «єпископ Дніпропетровський і Запорізький». Кожного з архієреїв затвердили генерал-комісари відповідних округів. Німці висунули, як неодмінну умову, щоб кордони єпархій збігалися з межами створених ними окупаційних округів³²⁵.

Димитрій (Маган) (1899–1970 рр.) з 1935 р. служив настоятелем Жировицького монастиря на території Польщі. Хіротонізований 11 червня 1942 р. З серпня 1942 р. він очолив церковне життя на території Запорізького краю. Як згадує Г.М. Солдатов, який особисто знав єпископа Димитрія, у цей час на нього лягли великі місіонерські й організаторські обов'язки. Владика висвячував духовенство для відкритих церков, допомагав, як міг, сім'ям загиблих на засланні.

Незважаючи на бездушне ставлення німців до мирного населення, він як духовна особа не міг благословляти людей на вбивство. Автор спогадів

Мелітопольське єпархіальне управління УАПЦ очолив архімандрит Сергій (Охотенко) (1890–1971 рр.) (пізніше – першоєрарх Білоруської Автокефальної Православної Церкви). У 1937 р. архімандрита Сергія, який служив на Волині, заарештували органи НКВС і вислали на виправні роботи до Бердянська. До війни він працював різноробом на Бердянських хрибних промислах. В окупації архімандрит Сергій став настоятелем Мелітопольського Олександроневського собору³²⁵. Його і обрали на чолі Мелітопольського єпархіального управління УАПЦ. У липні 1943 р. відбулася архієрейська хіротонія архімандрита Сергія на єпископа Мелітопольського³²⁶.

Керівником Автономної церкви на території колишньої Запорізької області митрополит Олексій (Громадський) призначив із серпня 1942 р. єпископа Димитрія (Магана) з титулом єпископ Катеринославський і Мелітопольський³²⁷.

Керівником Автономної церкви на території колишньої Запорізької області митрополит Олексій (Громадський) призначив із серпня 1942 р. єпископа Димитрія (Магана) з титулом єпископ Катеринославський і Мелітопольський³²⁷. У грудні 1942 р. було призначено єпископа автономної церкви і до Мелітопольсько-Таврійської єпархії – Серафима (Кушнерука). Тому єпископ Димитрій став титулуватися «єпископ Дніпропетровський і Запорізький». Кожного з архієреїв затвердили генерал-комісари відповідних округів. Німці висунули, як неодмінну умову, щоб кордони єпархій збігалися з межами створених ними окупаційних округів³²⁸.

Димитрій (Маган) (1899–1970 рр.) з 1935 р. служив настоятелем Жировицького монастиря на території Польщі. Хіротонізований 11 червня 1942 р. З серпня 1942 р. він очолив церковне життя на території Запорізького краю. Як згадує Г.М. Солдатов, який особисто знав єпископа Димитрія, у цей час на нього лягли великі місіонерські й організаторські обов'язки. Владика висвячував духовенство для відкритих церков, допомагав, як міг, сім'ям загиблих на засланні.

Незважаючи на бездушне ставлення німців до мирного населення, він як духовна особа не міг благословляти людей на вбивство. Автор спогадів

³²⁵ Горбик Сергій, прот. Архієпископ Сергій (Охотенко) / прот. Сергій Горбик // <http://www.uaoc-ls.com/2012/01/02/arhiepyskop-serhij-ohotenko-02-01-1890---02-10-1971>

³²⁶ Архиепископ Сергей (Охотенко) (1890–1971) // http://www.zarubezhje.narod.ru/rs/S_377.htm

³²⁷ Димитрий // Православная энциклопедия. – Москва: Церковно-научн. центр «Православная энциклопедия», 2007. – Т. XV. – С. 86.

³²⁸ Путем апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии. – С. 464.

наводить випадок, коли єпископ Димитрій врятував німецьких солдатів, яких збиралася отруїти жінка, але під його впливом цього не зробила³²⁹.

Попередній життєвий шлях єпископа Мелітопольсько-Таврійського Автономної церкви Серафима (Кушнерука) був пов'язаний із Волинню. До кінця літа 1942 р. він очолював Милецький монастир. Його хіротонізували 31 липня 1942 р. У середині вересня 1942 р. духовна влада призначила владіку Серафима вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської єпархії, а вже в грудні – самостійним Мелітопольсько-Таврійським архієреєм з місцем осідку в м. Мелітополь³³⁰.

Автокефальна церква бачила джерела духовного розвитку у відродженні традицій, пов'язаних із загальноукраїнською та місцевою церковною історією, впровадженні української мови у богослужіння. Вона відзначалася більш послідовною позицією у питанні здобуття повної організаційної самостійності церкви та незалежності української держави. Автономна церква віддзеркалювала політичні і ментальні стереотипи суспільства, орієнтованого на великодержавну імперську чи радянську Москву, Московську патріархію. Її духовенство служило, переважно, церковнослов'янською, допускаючи подекуди і українську мову. Принципових обрядових відмінностей між церквами не існувало. Суттєвою розбіжністю була лише національно-державна і релігійно-політична орієнтація духовенства і віруючих.

Один із провідних дослідників церковного життя в Україні часів нацистської окупації Ю. Волошин констатує, що в Дніпропетровській єпархії автономна церква мала «приблизно таку ж кількість храмів, що й автокефальна»³³¹. Виходячи з цього, можемо припуститися думки, що й на території Запорізького краю співвідношення кількості церков і релігійних громад обох церков було співрозмірним. Все ж воно схилилося у бік переважання осередків автономної церкви. Вірогідно, що тут давалися взнаки не тільки більша етнічна строкатість краю, а й історичні обставини. Автокефальна церква не встигла сформувати на цій території міцної традиції у попередню добу.

Вважаємо, що першою релігійною громадою УАПЦ на території краю стала громада Олександро-Невського собору м. Мелітополя, де з початком окупації почав служити архімандрит Сергій. Собор став осідком єпархіального архієрея УАПЦ.

До початку літа 1942 р. вже діяла парафія УАПЦ у с. Вознесенка Мелітопольського району³³².

³²⁹ Цит. за: Димитрій (Маган) // <http://drevo-info.ru/articles/6400.html>

³³⁰ Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2009. – Вип. 7. – С. 226–227.

³³¹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава: Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка, 1997. – С. 58–60.

³³² Путем апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии. – С. 470.

У м. Запоріжжі виникло дві громади УАПЦ – у Старій частині міста та у Новій – у селищі № 10³³³ (тепер колишнє барачне селище не існує). Першою 3 грудня 1942 р. була урочисто відкрита Свято-Троїцька церква, що знаходилась у будинку колишнього універмагу на Малому ринку. Служба здійснювалася українською мовою³³⁴. Тепер це колишній будинок Свято-Покровської церкви, що був зведений як торгове приміщення у 1927 р. Магазин у ньому був і після війни, а храм відновили з 1990-х рр. 28 липня 2010 р. у приміщенні вибухнув саморобний пристрій, який призвів до жертв та закриття храму («справа Пономарів»). Як повідомляють О. Алексеева та Ю. Щур, під час німецької окупації заснування церкви ініціював Кулаков, який, за матеріалами радянських спецслужб, займав посаду слідчого міської поліції безпеки (СД). Його сподвижниками стали священнослужитель, майбутній настоятель Венедикт Гладун, колишній бухгалтер машинобудівного інституту В. Рачинський, працівник залізничної станції «Запоріжжя-2» А. Барахов. 6 грудня 1942 р. пройшли парафіяльні збори за участі 120 осіб, що обрали церковну раду³³⁵. Громада діяла принаймні до 11 серпня 1943 р., про що свідчать протоколи засідань ради.

У середині липня 1943 р. преса повідомила про відкриття церков УАПЦ у с. Ново-Павлівці Оріхівського району та с. Петро-Михайлівці Софіївського району. Там існували церковні ради, до парафій призначили священників, йшло переобладнання будинків під храми. 7 вересня 1943 р. архієпископ Геннадій призначив до Свято-Покровської церкви с. Петро-Михайлівки згаданого вище священника Венедикта Гладуна.

Присутність послідовників української автокефалії у Бердянську та районі простежується, принаймні, з листопада 1942 р. Саме тоді до міста з Рівного прибув протоієрей УАПЦ Миколай. За його участі відбулися збори священників та релігійної громади, що перебувала в підпорядкуванні автономної церкви. Вони розглянули питання про приєднання до УАПЦ. Проте така ініціатива не знайшла підтримки.

Виникли осередки УАПЦ поблизу Бердянська – у м. Ногайськ та в селах Миколаївка, Софіївка, Трояни. Серед активних діячів автокефального руху на Бердянщині були священнослужитель села с. Миколаївка Пилип Мефодовський і його односельці Білявий, Клименко, Андрієвський. Існував їхній зв'язок з Організацією українських націоналістів³³⁶.

Автономна і автокефальна церкви конкурували між собою. У багатьох випадках взаємини між ними, навіть на рівні парафій, були натягнутими, а то й неприязними. Виконуючий обов'язки генерал-комісара Дніпропе-

³³³ Нове Запоріжжя. – 1943. – 31 липня.

³³⁴ Нове Запоріжжя. – 1942. – 2 грудня.

³³⁵ Алексеева О., Щур Ю. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. – Запоріжжя: Фірма «Стат і Ко», 2010. – С. 6-7, 14.

³³⁶ Алексеева О., Щур Ю. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. – С. 6, 16.

тровська, до сфери адміністрування якого входила більша частина колишньої Запорізької області, в оперативному донесенні від 1 травня 1942 р. повідомляв про те, що «відносини між українською національною церквою та російською православною церквою є досить напруженими»³³⁷.

Разом із тим, між обома церквами відбувалися пошуки об'єднання. 8 жовтня 1942 р. у Почаївській лаврі без дозволу рейхскомісаріату відбулася нарада представників обох церков, які знайшли загальноприйнятні рішення і підписали Акт поєднання. Акт визнавав існування об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви, її канонічний зв'язок з усіма православними церквами світу через митрополита Варшавського Діонісія, закладав основи формування вищих органів – Всеукраїнського Помісного Собору і Священного Синоду³³⁸. У цій нараді взяли участь з боку УАПЦ – архієпископ Никанор (Абрамович), єпископ Мстислав (Скрипник), з боку Автономної церкви – митрополит Олексій (Громадський). Звістки про рух у напрямі поєднання знайшли підтримку в церковному середовищі, особливо серед прихильників української автокефалії. Єпископ Дніпропетровський Геннадій заявив, що підлеглі мають прийняти з пошухом факт об'єднання і об'єднане керівництво³³⁹.

Разом із тим, у середовищі автономної церкви об'єднаний акт викликав негативну реакцію. Керівник Катеринославського єпархіального управління Дмитрій виявився на позиції найбільш радикальних противників об'єднання, які вимагали від митрополита зняти свій підпис під Актом поєднання, а так само – «зложити з себе звання “Екзарха усієї України”»³⁴⁰.

Вікарний єпископ Херсонсько-Миколаївської єпархії Серафим, який з грудня 1942 р. очолив Мелітопольську єпархію, не підтримав цього протесту. Тож є підстави вважати, що у своєму духовному служінні на території нашого краю він дотримувався більш виваженої позиції і підтримував консолідаційні кроки митрополита Олексія.

Як відомо, митрополит Олексій врешті відкликав свій підпис під зазначеною угодою.

Через півроку – 7 травня 1943 р. – митрополит Олексій трагічно загинув, їдучи з Почаївської лаври на виклик генерал-комісара Шене на його особистій автомашині³⁴¹. Автомашину обстріляли із засідки партизани Української повстанської армії, яка розгортала бойові дії проти окупантів.

Звістка про вбивство лідера автономної церкви похитнула надії на об'єднання, сколихнула віруючих. Управління обох церков на території Запо-

³³⁷ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – С. 90.

³³⁸ Мартирологія українських Церков: у 4 т. / (упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин). – Т. I : Українська Православна Церква. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – С. 730.

³³⁹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – С. 105.

³⁴⁰ Мартирологія українських Церков. – С. 733.

³⁴¹ Гордієнко В. Убивство митрополита Олексія Громадського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – Вип. 91-93. – С. 83.

різького краю висловило свій сум з приводу трагічної смерті митрополита³⁴². У багатьох церквах відбулися жалобні церемонії. Звістки про це дійшли не тільки від релігійних громад, які вважали загиблого своїм духовним лідером, а й від духовенства та віруючих автокефальної церкви. У неділю 23 травня після обідні в Олександрівському соборі міста провели панахиду по загиблому митрополиту Олексію прихильники УАПЦ на чолі з керуючим Мелітопольською єпархією архимандритом Сергієм³⁴³.

Після загибелі митрополита Олексія у взаєминах між автономною та автокефальною православними церквами зближення не відбулося.

Релігійна політика окупаційних властей суттєво змінилася вже весною 1942 р. Нацисти почали активніше розігрувати карту міжконфесійного протистояння. Вони вважали, що цілісна православна церква в окупованій Україні може зашкодити інтересам окупаційної влади³⁴⁴.

1 червня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох видав «Розпорядження про правові відносини релігійних організацій». Релігійне життя ставалося у повну залежність від представників окупаційної влади. Усі релігійні організації підлягали реєстрації. Для заснування нових вимагався дозвіл рейхскомісара. У його компетенції знаходилося і питання розпуску громад. Генерал-комісари отримали право регулювати склад керівництва громад. Церковним організаціям заборонялося виходити за межі «виконання релігійних завдань»³⁴⁵. 9 червня 1942 р., керуючись інструкціями А. Розенберга, заступник рейхскомісара Даргель видав декрет, що обмежив сферу впливу керівних структур обох церков територією генерал-комісаріатів, у яких вони діяли³⁴⁶. На початку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила ці новачі митрополиту-адміністратору УАПЦ Полікарпу³⁴⁷.

Серед заходів, які провели окупанти для ослаблення впливу церкви на українське суспільство, стала заборона другого набору на короткотермінові пастирські курси, в тому числі й у Дніпропетровську. Так і не дозволили викладати Закон Божий у навчальних закладах, що було спробою ослабити вплив церкви на молоде покоління.

Окупанти стали обмежувати кількість та час релігійних відправ. Вони заборонили богослужіння у свята, які прийшлися на буденні дні³⁴⁸. Наказували працювати й у неділю. Це означало, що недільні богослужіння скасовувалися або їх змушували завершувати до 8-ї години ранку чи проводити

³⁴² Нове Запоріжжя. – 1943. – 15 травня.

³⁴³ К убийству митрополита Алексея // Мелітопольський край. – 1943. – 22 мая; Панихида по митрополите Алексее // Мелітопольський край. – 1943. – 26 мая.

³⁴⁴ Гордієнко В. Убивство митрополита Олексія Громадського. – С. 82.

³⁴⁵ Мартирологія українських Церков. – С. 748.

³⁴⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 296-297.

³⁴⁷ Мартирологія українських Церков. – С. 751-752.

³⁴⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Укр. Православна Церква в США, 1975. – Т. IV : (XX ст.) – Ч. 2. – С. 237.

після 5-ї – 6-ї години вечора. 8 травня 1943 р. Запорізька районна управа розіслала усім посадникам циркуляр за підписом шефа району наступного змісту: «У зв'язку з польовими роботами і нестачею робочої сили Гебітскомісар повідомляє, що відправлення богослужіння в робочі дні може відбуватися не раніше, ніж з 5 години вечора»³⁴⁹. Такого самого змісту розпорядження поширювали сільські управи Ново-Миколаївського району³⁵⁰. Вони відображали загальну лінію окупантів. Непокора нещадно каралася.

Прикладом брутального зневаження нацистами релігійних почуттів став інцидент у с. Тихонівка Ново-Василівського району. Священик цього села почав правити на Благівіщення, яке у 1942 р. прийшлося на середу. Під час Божої Служби до переповненого храму увірвався німецький комендант. Він схопив священика за хрест і виволік на вулицю. Вслід за цим він розігнав віруючих нагайкою і замкнув церкву³⁵¹.

Таким чином, в основі суттєвих змін релігійної ситуації на теренах окупованої нацистами Запорізької області лежала їхня релігійна політика, що мала імперський характер.

Відповідно до охарактеризованих вище змін, розвивалося і релігійне життя інших конфесій. Їх діяльність помітно поживавилась вже в перший період окупації. Одна із ранніх німецьких директив щодо церков на окупованій території, підписана бригаденфюрером СС і головнокомандувачем поліції безпеки генерал-майором Томасом, визначала: «Супроти різних сект (баптистів, менонітів й ін.) треба перш усього поступати великодушно. Якщо вони не є заслоною для агентур НКВС, то не представляють собою жодної політичної небезпеки»³⁵².

Уже 1941 р. почав діяти храм старообрядців білокриницької згоди в с. Миронівка поблизу Степанівки-Першої Приазовського району. Громада відновила приміщення церкви, збудоване нею 1889 р., в якому служили до 1934 р. Після восьмирічного занедбання довелося перестелити третину підлоги, відновити два криласи, престольний стіл, виготовити тумби, влаштувати полиці для встановлення образів, виготовити хоругви та інші речі³⁵³.

У Нововасилівці – давньому центрі молокан – відновили діяльність три громади цієї спільноти. Одна з громад – владимирського толку – вела свій вік від 1824 р. Її очолив пресвітер Петро Семенович Михайлов. Духовне служіння він почав ще наприкінці 1920-х рр.³⁵⁴

Активізували діяльність громади християн віри євангельської (п'ятдесятників). Як зазначає Т. В. Грушева, протестантські лідери використали дозвіл окупантів на легальне існування в Україні. Їх активізація, як до речі і

³⁴⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1639. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 144.

³⁵⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1456. – Оп. 1. – Спр. 702. – Арк. 71.

³⁵¹ Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – С. 23.

³⁵² Мартирологія українських Церков. – С. 745-746.

³⁵³ ДАЗО. – Ф. Р-2556. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1.

³⁵⁴ ДАЗО. – Ф. Р-2556. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 20; Спр. 56. – Арк. 1.

православних, зовсім не означала підтримку фашистських гасел³⁵⁵.

Оживали осередки адвентистів, які з 90-х рр. XIX ст. стали виникати в повітових центрах та поблизу них, зокрема – Нововасилівці, Тимошівці³⁵⁶. Мелітополь став центром для відновлення громади Адвентистів сьомого дня, яку склали не тільки місцеві, а й жителі сусідніх і віддалених населених пунктів. На богослужіння до їхнього молитовного будинку йшли та їхали із сусідньої Костянтинівки, Нововасилівки, Задунаївки, що знаходилася на відстані близько 30 км, ще більш віддаленого Великого Токмака, с. Тимошівки, зі станції Сокологірна Генічеського району та ін.³⁵⁷ Таким чином, відроджувалися навіть ті конфесії, діяльність яких вимагала вирішення особливо складних для військового часу проблем комунікативного характеру.

Виразною була активність євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Чисельність їхніх громад перевищила показники інших церков, поступаючи лише православним. Протягом окупації число громад ЄХБ, за нашими підрахунками, сягнуло, якнайменше, 80.

На території міста Запоріжжя у роки війни відновили роботу щонайменше сім громад християн-баптистів³⁵⁸. Вони діяли по вулицях Виноградній, Червоній; у с. Вознесенці, на селищах Запоріжжя-Ліве, Павло-Кічкас, Леваневського. Серед найміцніших виявилася громада на вул. Культурній. Швидко відновлення їх легальної діяльності відбулося не в останню чергу внаслідок того, що ці громади, як і п'ятдесятницькі, по суті, не припиняли своєї роботи після зняття їх з реєстрації радянськими державними органами у 1930-х рр. Так, керівник вознесенської громади Никифор Сєдін писав, що знаходився на цій духовній посаді з 1937 р.

У складних умовах протестантські громади примножували число членів. За повідомленням пресвітера ЄХБ Іщенко, 22 серпня 1943 р. у с. Біленькому після урочистого богослужіння в церкві «відбулось хрещення на березі Дніпра»³⁵⁹. На свято прибули віруючі з Біленького, Мар'ївки, інших сіл. Приїхало 32 хористи і три проповідники із центральної громади м. Запоріжжя.

Наближення лінії фронту посилювало деструктивні процеси у церковних громадах. Духовенство непокоїлось можливими репресіями радянської влади. Тому поставало питання, на яке треба було дати відповідь не тільки собі, а й ближнім. «Не знаючи майбуття, він не знав, радити людям їхати на захід, чи залишатися в місті, чекаючи приходу радянських

³⁵⁵ Грушева Т.В. Український п'ятидесятницький рух під час Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – Вип. XV. – С. 155-156.

³⁵⁶ Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік). – Полтава: Скайтек, 2008. – С. 131-133, 142-143, 146.

³⁵⁷ ДАЗО. – Ф. Р-2556. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 5, 13, 20.

³⁵⁸ ДАЗО. – Ф. Р-2556. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 23; Спр. 4. – Арк. 18.

³⁵⁹ Урочисте богослужіння // Нове Запоріжжя. – 1943. – 28 серпня.

військ», – згадував про єпископа Дмитрія один із близьких йому діячів Г.М. Солдатов³⁶⁰. Усі єпископи, що очолювали єпархії на території краю під час окупації, емігрували³⁶¹.

Війна виявилася не тільки тяжким випробуванням для церкви, трагедією для мільйонів її членів. Вона стала часом переосмислення християнських і національних цінностей, ствердження патріотичної позиції, відновлення втраченого, набуття нової якості в організаційному зміцненні релігійних спільнот.

Не зважаючи на те, що в післявоєнні роки на церкву знову чекали випробування, здобутий нею в окупаційний період потенціал виявився достатнім для самозбереження. Легалізація діяльності релігійних організацій, визнаних німецьким окупантами, а потім і радянською владою, послідовна розбудова автокефалії української православної церкви, здобуття нею канонічної ієрархії стали підґрунтям для відродження церковного життя в незалежній Україні.

³⁶⁰ Дмитрій (Маган) // <http://www.drevo-info.ru/articles/6400.html>

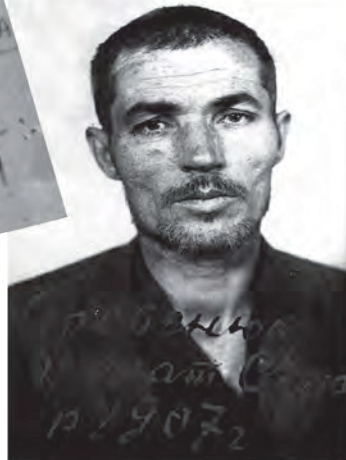
³⁶¹ Історія релігії в Україні. – С. 533.

Рух Опору

Ні, паблоко,
 Гітлер-кайт
 Недало папіть
 ми хайт
 *
 Сі, вкого кров,
 украинська, геройська
 партизанські
 Отряди
 Стройся!
 Мерт. Івановича Кошаренко
 16 серпня 1943г.
 Мерт. Івановича Б. К. Шеремет
 21

Реалії нацистської окупації викликали неприйняття серед широких верств запоріжців. Вони породили спротив «новому порядку», серед якого виділялися кілька течій з різними цілями та методами боротьби.

Перша течія – прорадянська – ставила собі за мету сприяти бойовим діям Червоної армії та відновити радянську владу. У питаннях тактики більшість її учасників мали керуватися вказівками Сталіна про «всенародну боротьбу» – «створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи»¹.

Друга течія – національна – намагалася відродити в умовах війни незалежність України. Її представляли члени осередків революційної ОУН та їм співчуваючі. Вони дотримувалися тактики атантизму (накопичення сил, уникнення активної боротьби з нацистами, щоб не провокувати каральних акцій проти мирного населення, очікування слушного моменту для збройного повстання)².

І перша, і друга течії ставили перед собою цілком усвідомлені політико-ідеологічні цілі. Однак для більшості населення області, позбавленого в радянські часи соціальних та культурних еліт, був характерний спротив іншої якості – неполітичний. Він був спричинений не ідеологічними мотивами, а моральними і релігійними установками пересічних громадян, які виражали стихійне неприйняття «нового порядку». За своїми особливостями позаполітичний опір нацистам був природним продовженням ще довоєнної боротьби за виживання в умовах сталінського соціалізму.

1. Радянський опір

Формування об'єктивної картини діяльності під час окупації прорадянського підпілля і через 70 років після вигнання нацистів ще далеко від завершення. Навіть звичайне питання – його чисельність, бодай приблизна – не має однозначної відповіді.

Спроби з'ясування реального стану підпільної боротьби з гаслами відновлення радянської влади розпочалися одразу ж після звільнення території області. Правом офіційного надання статусу підпільника чи партизана фактично були наділені два органи: Український штаб партизанського руху (УШПР) через свої представництва при військових радах фронтів та місцеві партійні комітети (районні, міські та обласний). Уже 1 листопада 1943 р. Політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам, міськкомам і райкомам партії забезпечити виявлення учасників партійного підпілля, вивчати та розглядати їхні звіти на засіданнях бюро. Деяко пізніше обласним комітетам партії було надано право приймати остаточні рішення щодо звітів під-

¹ Правда. – 1941. – 3 июля.

² Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії). – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 542-543.

пільних організацій та окремих учасників³. Після розформування із 1 січня 1945 р. Українського штабу партизанського руху офіційне визнання учасників підпільно-партизанського руху залишилося прерогативою місцевих партійних органів⁴.

Здебільшого робота з виявлення та затвердження учасників підпільно-партизанського руху проводилася при одержанні від них чи їхніх родичів відповідних звернень, заяв чи скарг.

Механізм збору і перевірки інформації та прийняття остаточного рішення щодо офіційного визнання антифашистської діяльності окремих осіб чи загонів та груп був доволі простим, проте вимагав копіткої, ретельної та злагоженої роботи багатьох владних органів. Після визволення території області керівники (члени) партизанського загону (підпільної групи) склали детальні звіти про бойову діяльність проти окупантів, списки особового складу, інколи вказували осіб, які надавали допомогу партизанам, і прізвища представників окупаційної влади та каральних органів, які вчиняли злочини проти мирного населення. Ці документи мали ретельно перевірятися представниками УШПР та місцевими комітетами КП(б)У із залученням місцевих органів держбезпеки, органів виконавчої влади та місцевого населення.

Проте, незважаючи на досить ретельну перевірку, особливо в перші роки після очищення нашого краю від загарбників, іноді розгляд документів, наданих учасниками Руху Опору відбувався поверхово і формально. Це давало змогу окремим членам підпільних груп чи партизанських загонів, або й особам, які взагалі не брали участі в боротьбі з ворогом, подавати частково або повністю вигадані звіти про бойову діяльність та списки особового складу до УШПР і місцевих партійних органів та домагатися їх затвердження. Більше того, іноді таким «партизанам» вдавалося отримати навіть державні нагороди та пенсії. Так це було із партизанським загonom під командуванням Зуєва С.М., затвердженим у кількості 57 осіб у 1944 р. Запорізьким міським комітетом КП(б)У та Українським штабом партизанського руху. Лише через 8 років, після додаткової перевірки обласним комітетом партії було встановлено, що створений у переддень окупації Запоріжжя загін Зуєва налічував 31 бійця. Проте жодних бойових дій не проводив і розпався відразу ж після захоплення міста ворожими військами, а сім бійців загону були схоплені і знищені нацистами за приналежність до партизанів. У 1954 р. Запорізьким обкомом КПУ було офіційно визнано факт створення партизанського загону та затверджено лише сім його членів, які загинули від рук окупантів⁵.

³ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – С. 10-11.

⁴ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 157.

⁵ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. П-102. – Оп. 30а. – Спр. 99. – Арк. 144-148.

Протягом 1944-1964 рр., коли процес офіційного затвердження учасників антифашистського Руху Опору відбувався досить активно, простежується ліберальний підхід до визнання місцевими партійними та радянськими органами партизанських загонів та підпільних груп. Дуже часто окремі громадяни, визнані учасниками партизансько-підпільного руху, включалися до складу вже затверджених загонів чи груп відповідними рішеннями місцевих комітетів КПУ. На нашу думку, це пояснюється, з одного боку – бажанням показати масовість антифашистської боротьби, а з іншого – значними труднощами у виявленні окремих народних месників та малочисленних підпільних груп, адже перевірити реальну діяльність організації з декількох десятків чоловік було простіше, ніж виявляти відомості про окремих підпільників, які діяли проти ворога самотійно.

За архівними документами, в основному фондів колишнього обласного партійного архіву, в 1944-1964 рр. бюро Запорізького обкому КПУ декілька разів розглядало питання про визнання діяльності підпільних організацій, партизанських груп і загонів, «патріотичну діяльність окремих громадян», які діяли проти окупантів на території нашої області. У результаті вивчення та перевірки матеріалів про діяльність підпільників, у тому числі із залученням органів держбезпеки, були визнані учасниками Руху Опору 712 осіб, які входили (умовно) до складу 36 партизанських загонів, підпільних, розвідувально-диверсійних і патріотичних груп. У той же час кількість офіційно визнаних владою учасників партизансько-підпільної боротьби на території України сягала 227 тис. 817 осіб⁶.

Цифри, наведені по Запоріжжю, настільки вразили директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка, що він залишив резолюцію на документі «Невже так було?». До області направили спеціальну комісію, перед якою поставили завдання розшукати неврахованих партизан⁷.

Дійсно, ця цифра не влаштовувала Інститут історії партії, який протягом 1960-х рр. неодноразово намагався переконати керівництво радянської України в необхідності перегляду чисельності українських партизан до 1 млн чи хоча б 500 тис. осіб. Врешті-решт, у монографії «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.», виданої 1975 р., зупинилися на цифрі 0,5 млн партизан⁸. У 1967 р. керівництво УРСР нарешті вирішило поставити крапку у питанні щодо остаточного підрахунку кількості колишніх партизанів та підпільників. Так, постановою Президії Верховної Ради УРСР від 28 липня 1967 р. № 230-VII «Про видачу партизанських квитків єдиного зразка учасникам партизанського руху і

⁶ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). – С. 152-163.

⁷ Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 408.

⁸ Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). – С. 166.

підпільних організацій, що діяли на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» передбачалося протягом 1967-1968 рр. здійснити видачу таких квитків учасникам підпільно-партизанського руху. Виконання цього завдання покладалося на Комісію в справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР та створені для цього комісії виконкомів районних і міських Рад депутатів трудящих⁹.

На території Запорізької області такі комісії мали бути створені до 15 вересня 1967 р., згідно з рішенням Запорізького облвиконкому від 30 серпня 1967 р. До складу комісії включалися представники радянських, партійних, комсомольських, профспілкових органів та інших організацій (державних архівів, краєзнавчих музеїв та ін.), колишні партизани чи підпільники¹⁰. До кінця 1967 р. на території нашої області при районних, міських, районних у місті Запоріжжі виконкомах були створені і почали свою роботу комісії з видачі партизанських документів.

Ці комісії діяли на підставі Інструкції, затвердженої постановою Президії Верховної Ради УРСР від 28 липня 1967 р. У ній визначалося кому і на підставі яких документів видаються партизанські документи (учасникам Руху Опору – партизанські квитки, родичам загиблих патріотів – відповідні довідки). У вказаній Інструкції до категорії громадян, які мали право на отримання партизанських документів, додали осіб, які надавали притулок, харчі, одяг або лікування воїнам Червоної армії, бійцям партизанських загонів, членам підпільних організацій, рятуючи їх від переслідувань ворога. Крім того, районні та міські комісії з видачі партизанських квитків мали право самі складати і затверджувати списки, виявлених ними колишніх учасників антифашистського Руху Опору¹¹.

На практиці до списку осіб, яким надавали статус учасника партизансько-підпільного руху, дуже часто вносилися громадяни, які були розстріляні за належність до членів КП(б)У та радянського активу. Так, у червні 1967 р. Пологівським райвиконкомом проводилася перевірка списку осіб, надісланого Запорізьким облвиконкомом, щодо належності їх до учасників підпільно-партизанського руху. За результатами перевірки було встановлено, що вказані в списку громадяни «в партизанських загонах участі не брали, активних дій у підпільній роботі не виявляли, були розстріляні німцями в період окупації 1941-1943 рр. як активісти або члени КПРС»¹². Проте вже 19 лютого 1968 р. на засіданні комісії з виявлення учасників партизанського руху та опору німецьким загарбникам у період Великої Вітчизняної війни по Пологівському району усіх страчених окупантами громадян із вказаного списку було визнано учасниками Руху Опору з видачею відповідних партизанських документів¹³.

⁹ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 9. – Спр. 996. – Арк. 67.

¹⁰ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 14. – Спр. 1138. – Арк. 140-141.

¹¹ ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 9. – Спр. 996. – Арк. 68-68зв.

¹² ДАЗО. – Ф. Р-6595. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2-4.

¹³ ДАЗО. – Ф. Р-6595. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5-7.

Тобто учасниками підпільно-партизанського руху визнавалися громадяни, які не вели активної збройної боротьби проти окупантів, а певним чином сприяли в цьому іншим.

Зважаючи на невелику кількість додатково виявлених партизанів та підпільників, діяльність комісій з видачі партизанських квитків у нашому краї тривала до 1975 р. Декілька районних комісій (Василівська, Якимівська, Новомиколаївська) припинили свою роботу у 1971-1972 рр. через відсутність на території їхніх районів невиявлених учасників Руху Опору. Партийні комітети продовжували вирішувати ці питання до 1991 р.

Внаслідок роботи, проведеної партійними органами і партизанськими комісіями при виконкомах, статус учасників партизанського руху і підпільних організацій додатково одержали близько 193 особи.

Подібна цифра призначалася для вжитку всередині владних структур. Більшість громадян області, якщо ж хотіли дізнатися розмах і деталі радянського спротиву нацистам у регіоні, мусили звертатися до публікації, підготовленої членом комісії з видачі партизанських документів П.Т. Кривчиком у 1970 р. У ній йшлося вже про понад 1900 учасників¹⁴. Добре відчуваючи попит можновладців, дослідник вказав масштаби руху в руслі завищеної чисельності українських партизан – 500 тис. Та жодних доказів на користь такої цифри, як і причин різкого зростання кількості радянських підпільників з 712 до 1900, він не зазначив.

На сьогодні загальна кількість учасників радянського Руху Опору на Запоріжжі, виявлених у 1943-2000-х рр., становить 905 осіб. Але вважати цю цифру остаточною не можна.

По-перше, про діяльність значної кількості груп відомо лише з їхніх власних звітів. Перевірити їх у ряді випадків є практично неможливим. На основі матеріалів українських, російських та німецьких архівів дослідник Олександр Гогун дійшов цілком слушного висновку, що при описі підпільної діяльності колишні партизани опинялися під впливом щонайменше двох факторів, які пробуджували фантазію: відсутність контролю з боку керівництва під час перебування на окупованій території та небажання самої влади, зацікавленої у створенні картини масового радянського руху, ретельно перевіряти надану інформацію¹⁵. Особливо справедливим таке зауваження є щодо 1960–1970-х рр., коли відбувалася гонитва за чисельністю підпільників.

По-друге, сам факт опору нацистам не означав наявності політичної мети – відновлення радянської влади. Більшість груп, включених до радянського Руху Опору займалися допомогою військовополоненим і остар-

¹⁴ Кривчик П.Т. Запорожское подполье // Герои подполья. Выпуск второй. – Москва: Политиздат, 1970. – С. 217-252.

¹⁵ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – Киев: Украинский издательский союз, 2006. – С. 65.

байтерам, збиранням зброї і ліків. Про політичні цілі (чи були вони взагалі?) можна судити за їхньою агітацією, але з'ясувати її реальність та зміст на основі відомих нині джерел вкрай складно.

На основі доступних нині джерел можна в загальних рисах відтворити наступну картину створення й діяльності радянського спротиву нацистам.

Комуністичне підпілля з чітко визначеною політичною метою намагалося створити запорізька партноменклатура. У 1946 р. обласне партійне керівництво звітувало, що на випадок окупації області розпочало його формування ще в липні 1941 р.¹⁶ Йшлося про утворення підпільного обкому КП(б)У в складі другого секретаря Орджонікідзевського райкому Олександра Сотникова, першого секретаря Запорізького сільського райкому Афанасія Пивоварова та голови Василівського райвиконкому Єлисея Скиби. Для них було підібрано конспіративні квартири у селах Скельки та Балки Василівського району, Григорівка Запорізького сільського району; зроблені запаси харчів, речей та грошей на суму понад 50 тис. рублів¹⁷.

Наступні кроки в цьому напрямку починають здійснюватися на місяць пізніше. Керівники створених партизанських та підпільних організацій (наприклад, М. Грицай, М. Лінков, А. Дудинський тощо) у власних звітах після звільнення області свідчили, що їм було запропоновано залишитися на окупованій території в серпні 1941 р.¹⁸ Підготовка до підпільної діяльності здійснювалася на ряді пунктів: у м. Запоріжжя – в школі глухонімих на Зеленому Яру, при обласному НКВС, Запорізькому педінституті; у Куйбишевському районі – на спеціальних курсах методів диверсійної роботи, терактів та агітаційної роботи в тилу ворога; у Запорізькому районі – на вапняковому заводі; у Якимівці – у школі агентів та навчальному пункті комсомолу. Найчастіше навчання тривало від 7 до 10 днів (хоча у ряді випадків могло бути скороченим). Партизани знайомилися з іноземною зброєю, орієнтуванням та картами, підривною справою, тактикою підпільної боротьби, практикувалися в стрільбі¹⁹.

Участь у підготовці майбутніх запорізьких підпільників разом з партійними органами брали органи НКВС та штаб Південного фронту. Як відзначав у своїй доповідній 14 жовтня 1941 р. начальник 8-го відділу політуправління Південного фронту Іван Сиромолотний, рівень координації партійних, чекістських та армійських органів у формуванні підпільної мережі був недостатній. Їхні повноваження розмежовувалися вкрай нечітко, що

¹⁶ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – С. 178.

¹⁷ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 149-150.

¹⁸ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 28, 194, 417.

¹⁹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лоцицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2001. – С. 248.

викликало організаційні перепони²⁰. Незважаючи на це, вдалося створити мережу підпільних комітетів і груп (підпільні обком, Запорізький та Мелітопольський міськкоми, 11 об'єднаних райкомів загальною чисельністю 310 комуністів та кандидатів у члени партії) та 28 партизанських загонів (загальною чисельністю 800 осіб). На потреби підпілля з обласного бюджету виділили 1 млн 50 тис. рублів²¹. Тож на момент окупації області гітлерівцями ворогові мав протистояти значний комуністичний підпільний рух, що міг серйозно його ослабити.

Окремі партизанські загони здійснювали вилазки з ще не окупованої території. У першу чергу, до них належали Запорізький партизанський загін та партизанський загін Червоноармійського району, які протягом серпня-вересня 1941 р. брали участь у бойових діях на території області. Перший налічував до 100 осіб; мав на озброєнні гвинтівки, гранати, пляшки із запальною сумішшю. Під керівництвом Іллі Кравця та Никифора Невмиваки наприкінці серпня 1941 р. загін виїхав у плавні, де займався збиранням залишеної при евакуації худоби (майже 6000 голів), розвідкою, пошуком дезертирів та антирадянських угруповань. У кількох вилазках запорізькі партизани знищили старосту та 12 німців, кинутий пароплав. Ці факти були підтвержені політвідділом 12-ї армії. За власним звітом загону жертвами їхньої активності стали також чотири німецькі танки, що підірвалися на закладених мінах²². Цей факт викликає значні сумніви, адже інших повідомлень про нього немає (а такі відчутні втрати з боку німців обов'язково повинні були потрапити у зведення Південного фронту) та незрозуміло, звідки вони самі дізналися про підриг танків.

Другий підрозділ, очолюваний Михайлом Ліньковим, був сформований із жителів Червоноармійського (нині Вільнянського) району та налічував близько 25 осіб. З 15 серпня до 3 жовтня 1941 р. він займав позицію між хут. Орловське та с. Улянівка. Більш-менш вірогідну картину їхньої діяльності можна відновити за власними звітами членів загону, підтвердженнями сусідніх армійських підрозділів та свідченнями жителів навколишніх сіл. Головним завданням червоноармійських партизан були розвідувальні операції, під час яких вони захопили та доставили щонайменше трьох «язиків». За можливості загін нападав на дрібні загони німців, угорців, чехів та словаків, знищивши близько 100 солдат противника²³. Ці дані базуються на свідченнях самих бійців-«ліньковців» та донесеннях політвідділу 12-ї армії. Якщо доставлених полонених військові могли бачити, то перевірити кількість вбитих ворожих солдат – навряд чи. З точки зору здорового глузду останні

²¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 64.

²² Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 220-221, 241-243, 243-247; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.). – С. 176.

²³ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 202-203.

цифри виглядають не дуже правдоподібно. 25 чоловік без належної підготовки знищили по чотири ворожих солдати на кожного і втратили лише одного бійця. Такими показниками не могли похвалитися навіть бійці елітних підрозділів Червоної армії – озброєні.

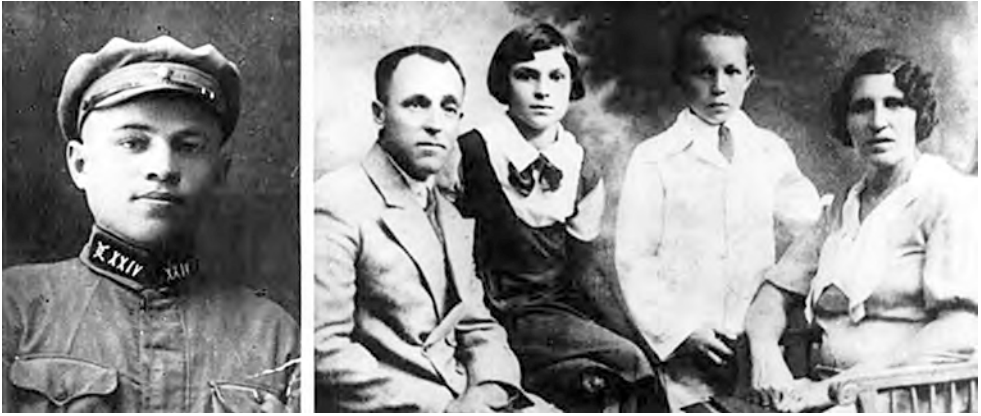
Власне кажучи, діяльність цих загонів протягом серпня-вересня 1941 р. партизанською чи підпільною назвати не можна. Вони виконували роль допоміжних військових формувань, діючи з неокупованої території та підтримуючи регулярні військові сили. Однак їхня формальна назва – «партизанський загін району» та намагання довести масовість прорадянського Руху Опору на запорізькій землі зіграли вирішальну роль у питанні присвоєння їм статусу партизанів після 1945 р.

Із захопленням області нацистами можна говорити про повноцінну діяльність мережі опору. Перші ж тижні окупації показали слабкі сторони створеного партійними та чекістськими органами підпілля: нетривала підготовка, відсутність компетентних командирів, недружнє ставлення частини місцевих мешканців. Разом із відступаючими радянськими військами евакуювалися 8 з 11 підпільних райкомів та Мелітопольський міськком КП(б)У. Паніці піддалася також низка командирів та рядового складу партизанських загонів: Андріївського, Великотокамацького, Запорізького, Новомиколаївського, Приморського, Чернігівського.

Тож залишилися лише Запорізький обком, Запорізький міськком, об'єднаний райком Запорізького сільського й Червоноармійського районів, Великолепетиський та Нижньосірогозький райкоми; невеликі групи в Запоріжжі (Максима Крайсвітнього), Мелітополі (Олександра Чугунова, Олександра Костенка та Катерини Хилько), Новозлатопіллі (Костянтина Чорного) – загальною чисельністю близько 30 осіб. Їх реальне існування та чіткі політичні мотиви засвідчили як організатори підпільної мережі області (апаратники обкому та Мелітопольського міськкому партії, працівники райвідділів НКВС), так і органи безпеки окупантів, які станом на 1942 р. розкрили і розгромили усі групи²⁴. Варто зауважити, що нацисти ретельно шукали докази політичної заангажованості підпільників – документи, агітаційні матеріали, зброю, радіоприймачі. У разі відсутності доказів вони відпускали підозрюваних (так змогли врятуватися більшість членів групи О. Чугунова, який їх не виказав під час тортур, В. Ісаєнко – член групи К. Хилько, яку назвали випадковою людиною). Причиною провалу О. Костенка, М. Крайсвітнього стала необережна робота з радіоапаратурою, інших груп – свідчення знайомих або ж зрада самих підпільників.

Найбільшу активність у боротьбі з фашистами у перші місяці окупації виявили партійці Великолепетиського та Нижньосірогозького районів, включених згодом до Херсонської області. Втрат від діяльності власне

²⁴ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 115, 150, 358, 411, 460, 487; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.). – С. 249.

Члени розвідувальної групи в м. Запоріжжя Василь Гнезділов (ліворуч) та родина Крайсвітніх: батько Максим, дочка Ніна, син Віктор, дружина Меланія (зліва направо)

запорізького партійного підпілля гітлерівці не зазнали. Члени Запорізького підпільного обкому КП(б)У вийшли в радянський тил наприкінці 1941 р. Міськком Запоріжжя був розгромлений у листопаді 1941 р.: його члени О. Боярський та О. Колеров разом із господаркою конспіративної квартири Г. Зуєвою були заарештовані СД та розстріляні; керівник же парткому М. Грицай з 3 по 26 жовтня переховувався на іншій квартирі, а потім до лютого 1944 р. у Дніпропетровській області. Член райкому Запорізького сільського та Червоноармійського районів С. Степанов був заарештований у с. Царицин Кут²⁵.

Курс нацистів на винищення політичного активу комуністів серед жителів області призвела до ліквідації також іще однієї групи – Чернігівської. Вона, хоча й отримала завдання під час відступу, але не здійснювала кроків до їх виконання. Але факт участі окремих її членів у винищувальних батальйонах у 1941 р. зацікавив нацистів, які зуміли виявити зібрані запаси зброї²⁶.

Досить суперечливі відомості наявні про підрозділ П. Ренгевича²⁷, який виник внаслідок розпаду Запорізького партизанського загону. За даними політвідділу 12-ї армії, ці 50 осіб, очолюваних колишнім головою сільради с. Августинівка Запорізького сільського району, здійснили ряд нападів: на штаб німецької частини в с. Андріївка, табір військовополонених, італійський

²⁵ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 30-32, 122, 184, 221.

²⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 490-491.

²⁷ У витягах із джерел Центрального архіву Міністерства оборони СРСР, опублікованих у збірнику документів «Запорізький архів. Народна війна...» 2005 р. цей командир фігурує як Рангевич. Ймовірно, мала місце помилка.

кавалерійський ескадрон поблизу ст. Розівки²⁸. Загалом було знищено близько 100 ворожих солдат та звільнено понад 3000 полонених червоноармійців. Ці вражаючі дані, окрім схожих на пропагандистську інформацію документів політвідділу, іншими джерелами не підтверджуються. Дивним виглядає також і той факт, що П. Ренгевичу партизанський квиток було видано після 1967 р., коли комісії не вимагали вагомих доказів підпільної діяльності. Зважаючи, що про діяльність загону (якщо вірити наведеним даним) могли розповісти щонайменше 3050 осіб, не менш дивним виглядає те, що потрібні свідчення не вдалося знайти.

Загалом, мережа руху спротиву німецьким загарбникам, сформована партійними органами, НКВС та Південним фронтом протягом липня-вересня 1941 р., практично повністю припинила своє існування у перші ж місяці окупації.

Провал підпілля був закономірним і цілком очікуваним. До його складу включалися найбільш надійні, з точки зору влади, місцеві жителі. За соціальною приналежністю вони були представниками районної партійно-радянської та господарської номенклатури й радянських активістів, добре відомі населенню. Наприклад, у партизанському загоні Запорізького району більше половини членів працювали в апараті райуповноваженого із заготівель, були працівниками райкому, райвиконкому та сільрад. Усі інші належали до «перевіраних» колгоспників²⁹. Враховуючи, що у свідомості запоріжців представники керівництва й активу асоціювалися з малопопулярними заходами влади довоєнних років, шанси на успіх наближалися до нуля. Вести підпільну роботу серед людей, які їх добре знали, розуміли причини їх залишення на окупованій території та мали серйозні мотиви до неприязні, було практично самогубством. У такому ракурсі стає зрозуміло поведінка більшості призначених партизан, які поспішили залишити область разом з відступаючими частинами Червоної армії, мало зважаючи навіть на загрозу військового трибуналу.

У 1942 р. евакуйоване обласне керівництво з-за лінії фронту намагалося активізувати спротив окупантам та взяти його під свій контроль. З цією метою влітку 1942 р. у Ворошиловграді була сформована нова мережа підпільних комітетів (1 обком та 5 райкомів) чисельністю 24 особи³⁰. Вони були десантовані до різних районів області, але повноцінної діяльності так і не почали. Найбільш успішним виявився Михайлівський райком, що став організатором партизанського загону (який, щоправда, обмежувався агітацією

²⁸ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 253; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.). – С. 252.

²⁹ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 250-251.

³⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 179.

й не вів бойових дій)³¹. Та загалом, для закинутих з-за лінії фронту парторганізаторів була характерною бездіяльність. Яскравим прикладом може слугувати поведінка Великобілозерського райкому: один із його членів блукав до весни 1943 р. селами області, доки не влаштувався сторожем; інша учасниця стала рядовою колгоспницею й не вела підривної роботи; останній член відмовився від десантування взагалі й був повернутий з літака назад у тил³².

Для ведення диверсійної діяльності, розвідки та утворення партизанських загонів армійське керівництво та НКДБ протягом 1942 – першої половини 1943 рр. десантувало до краю щонайменше вісім розвідгруп загальною чисельністю понад 35 осіб. Серед них були й групи чекістів «Енергетики» та «Моряки», сформовані з членів Окремої мотострілкової бригади особливого призначення (ОМСБОПу, надалі відомого як осназ). Ці професійні спортсмени пройшли ретельну спецпідготовку та радикально відрізнялися від наспіх навчених членів перших партизанських загонів, утворених при відступі 1941 р. Перша група у травні 1942 р. отримала завдання здійснити ряд диверсій на залізничних маршрутах Запорізької області та організувати партизанський рух серед місцевого населення. Протягом трьох днів після висадки вони були виявлені жителями навколишніх сіл, що повідомили про підозрілих людей у поліцію. Результатом стала загибель усіх «енергетиків»³³.

Наступна група – «Моряки» в складі трьох розвідників НКВС та радиста отримала завдання розшукати зниклих диверсантів, а у випадку невдачі – продовжити їхню місію. Десантовані в червні 1942 р. вони опинилися в становищі своїх попередників. Місцеві жителі повідомили окупаційну владу про появу підозрілих людей і вантажів. Швидко зникнути в природних умовах Степової України було вкрай важко, тим більше, що гітлерівці пересувалися автомобілями та мотоциклами. Останні швидко знайшли місце висадки й, користуючись чисельною перевагою (близько 300 жандармів проти чотирьох парашутистів), ліквідували групу³⁴.

Отож, доводиться констатувати, що спроби партійного та армійського керівництва СРСР сформувані життєздатний комуністичний Рух Опору на окупованому Запоріжжі зазнали невдачі. Головна причина їх провалу полягала у відсутності підтримки з боку місцевого населення, яке не бажало ставати заручником у протистоянні диверсантів з окупаційною владою.

³¹ Зважаючи на характер його діяльності – лише агітація, постає питання, чи можна їх вважати партизанами. Можливо, більш правильною є назва «підпільна група».

³² Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 176-177.

³³ Дубровин И. Трагедия под Запорожьем: О гибели чекистов-десантников в годы Великой Отечественной войны. – Запорожье: Просвіта, 2007. – С. 14-15; Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. – С. 167-171.

³⁴ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. – С. 171-173.

Коефіцієнт корисної дії цих сформованих за директивами компартійного керівництва груп був досить невисоким: протягом 1942 – першої половини 1943 рр. вони знищили близько 30 ворожих солдат та офіцерів. Диверсії, заради яких розвідгрупи перекидувалися через лінію фронту, так і не були здійснені.

Після відступу радянської армії та розгрому «офіційного» підпілля запоріжці залишилися сам на сам з окупаційним режимом. Жителі регіону неоднозначно сприйняли нову владу. Окупаційна адміністрація, оцінюючи настрої населення України наприкінці 1941 – початку 1942 рр., поділяла його на 4 категорії. Перша – готові до співпраці з німцями через ненависть до радянських порядків та сподівання на відновлення приватної власності («досить значна меншість»³⁵ у кількісному вимірі). Друга група – ті, хто веде «подвійну гру», підтримуючи контакти і з владою, і з підпіллям (під ними німці мали на увазі громадян, здатних пристосуватися до будь-якої влади). До третіх віднесли відвертих прихильників комуністів. Нарешті, останню групу складала абсолютна більшість населення – вони підкорялися, але вичікували подальшого розвитку подій³⁶. До схожого висновку дійшли й по інший бік фронту. Місцеве населення, як згадував секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко, не бажало продовжувати боротьбу, а намагалося пристосуватися до життя в окупації³⁷.

Середовищем для виникнення прорадянського опору була категорія запоріжців, яких у практиці 1930-х рр. позначали словом «актив». До них належали переважно комуністи, комсомольці та радикально налаштована молодь; сільська біднота, що брала участь у колективізації села; частина робітників; представники номенклатури та ідеологічно заангажованої інтелігенції. Вони не були настільки чисельними, як стверджувала радянська пропаганда у вигляді міфу про «морально-політичну єдність народу». За оцінкою В. Гриневича, свідомі сталіністи становили не більше 10% населення УРСР напередодні 1941 р.³⁸ З початком війни ця соціальна опора радянської влади значно скоротилася: евакуювалися, були призвані до армії. На тих же, хто залишився на окупованій території, німецька влада звертала особливу увагу. Разом з непридатними для партизанської боротьби умовами степу вузька база сталінського режиму перетворювала Запоріжжя на регіон, малосприятливий для прорадянського підпілля.

³⁵ Так у документі.

³⁶ Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2010. – № 1 (34). – С. 144-145.

³⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. – Київ: Наук. думка, 2004. – С. 240.

³⁸ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна та суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – С. 442.

Керівник підпільної групи на «Запоріжсталі» М. Гончар

Тому цілком очікувано, що чисельність підпільних груп, які ставили собі чітку мету сприяти відновленню радянської влади в регіоні, була невеликою.

Одна з найбільш потужних організацій виникла в квітні 1942 р. на комбінаті «Запоріжсталь» під керівництвом Миколи Гончара, Аврама Гирі та Леоніда Вайнера. Вважається, що за кілька місяців вона розрослася від 13 до понад 80 членів. Одним із завдань групи було завадити гітлерівцям знищити «Запоріжсталь» під час відступу. Організатор групи – М. Гончар, робітник заводу «Запоріжсталь» – за свідченнями його дружини напередодні окупації пройшов навчання на курсах протиповітряної оборони та підготовку до партизанської діяльності. У вересні 1941 р. разом із загonom І. Копьонкіна він з дружиною вирушив до Харкова, а звідти – у тил ворога на пошуки групи київських чекістів. Через нез'ясовані

обставини подружжя відділяється від загону й прямує назад до Харкова. За версією дружини, М. Гончар через захоплення міста нацистами залишив її вагітну в родичів у селі, а сам повернувся до Запоріжжя³⁹.

Історія створення підпільної організації на «Запоріжсталі» має дуже багато незрозумілих моментів. По-перше, мотиви повернення. Можливо, М. Гончар у ситуації, коли отримані завдання було виконати неможливо, намагався зорієнтуватися, потрапити в знайоме середовище. По-друге, після повернення до Запоріжжя на М. Гончара донесли знайомі про його членство в партизанському загоні. Майже місяць він провів під арештом, потрапив навіть у розстрільну камеру. Але на початку 1942 р. його звільняють і беруть на роботу на «Запоріжсталь» комірником, а з лютого 1943 р. – начальником заводської поліції⁴⁰. У чому причина такої довіри окупаційної влади до людини, підозрюваної у зв'язках з підпіллям? Наявні джерела не дозволяють дати переконливу відповідь на це запитання.

Л. Вайнер

³⁹ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. – С. 63-65.

⁴⁰ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. – С. 63-65.

Шура! 1
 Діла тихі
 Раді дітей їм
 місяць до кінця
 Воїни. Якщо не
 вернусь, то ти
 свободна. Одні
 прошу, если будет
 дружки мит, не
 давай ему обижать
 детей. Ету записку
 сохрани дитям
 до их совершенно-

Моя любима Шура
 Вас всіх
 Ваш любящий
 Митя і діти
 привіт бабусі
 і дідусі
 З/м
 ЗАЛОГОВА КВИТАЦІЯ
 Народний Комісаріат Фінансів
 С С С Р

**Передсмертні листи-записки Л. Вайнера,
 учасника підпільної групи М. Гончара з в'язниці**

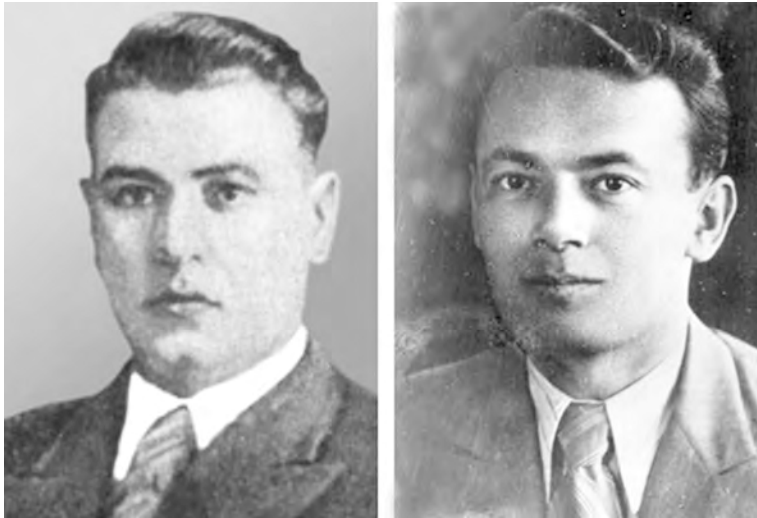
Можливо, М. Гончару допомогли знайомі. Не можна виключати й версію, що М. Гончар був відпущений навмисне для виявлення його зв'язків із підпіллям. У такому випадку, за ним та створеною на «Запоріжсталі» групою з самого початку стежили німці. Поки що важко підтвердити правдивість жодної з версій.

У будь-якому разі, кар'єрне зростання на Запоріжсталі було використано М. Гончаром для формування підпільної групи. Її учасники дотримувалися конспірації: об'єднання складалося з невеликих груп по 5-10 осіб, що не знали інших і діяли на Південному та Шостому селищах, Вознесенівці, Зеленому Яру, селах Хортиця, Софіївка та Василівка⁴¹. Гончарівці збирали зброю, друкували листівки, розкидували металеві «жучки» на дорогах. Учасниця Євдокія Овсюк, що добре володіла німецькою мовою, відкрила ресторан для німців та працівників окупаційних органів. Це дозволяло отримувати інформацію та кошти для підпільної роботи. Організація М. Гончара була однією з найбільш боєздатних на Запоріжжі, що знайшло підтвердження у німецьких документах. У червні 1943 р. група була розкрита німцями та ліквідована. Частина її учасників, у т. ч. М. Гончара, розстріляли 14 вересня 1943 р. Інших «гончарівців», на яких не було достатньо матеріалів, відправили до німецьких концтаборів⁴².

⁴¹ Кривчик П.Т. Запорожское подполье. – С. 217-252.

⁴² Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 65-66.

Схожий принцип організації був характерний для «Ревкому». Він виник у жовтні 1942 р. як керівний орган груп, що сформувалися у селищах імені Максима Горького та Зелений Яр, на станції Запоріжжя-І, таборі військово-полонених, паровозоремонтному заводі, заводі імені Баранова (нині «Мотор Січ»). Першим керівником «Ревкома» став Микола Рижаков, якого в грудні 1942 р. змінили колишні працівники ЦК ЛКСМУ Лев Ачкасов (псевдо – Леонтій Карпенко) та Борис Миронов (псевдо – Борис Михальчук). Його члени (за їх же версією) головним завданням поставили підготовку збройного повстання в Запоріжжі при наближенні радянської армії. Ревкомівці збирали зброю, допомагали військовополоненим, здійснювали диверсії на паровозоремонтному й моторобудівному заводах, станції Запоріжжя-І.

*Керівники підпільної організації «Ревком»
Л. Ачкасов (ліворуч) і Б. Миронов (праворуч)*

Водночас, як з'ясували співробітники УНКДБ в Запорізькій області, акції окремих груп були спрямовані, у першу чергу, на самозабезпечення, а не завдання шкоди окупантам. У лютому 1943 р. сім членів організації здійснили напад на автоколонну, що евакуювала банк зі Слов'янська, викравши машину з грішми⁴³. Здійснений ними ряд убивств – банківського службовця та солдата, німецького офіцера та солдата, трьох калмиків-добровольців, патрульного солдата – були не спланованими акціями, а вимушеними заходами. Міркуваннями боротьби з «новим порядком» важко пояснити викрадення восьми свиней у господарстві глухонімих у лютому 1943 р. «Ревком» було розкрито у березні 1943 р. через недостатню конспірацію. Більшість його учасників розстріляли. Решта «ревкомівців» втекла з м. Запоріжжя.

⁴³ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 74-95.

**Керівник групи
«За Радянську Україну»
М. Самсика**

Після закінчення війни вцілілі члени «Ревкома» почали вигадувати здійснені акції або ж приписувати собі заслуги інших груп. Між першим та другим звітами його керівників були разючі відмінності. Спочатку ревкомівці вказали свою чисельність у 2111 осіб, що знищили 15130 окупантів, 22 ешелони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортетів. У другому звіті фігурувала цифра вже 931 підпільник і 580 вбитих окупантів, 7 ешелонів, 29 автомашин⁴⁴. С.⁴⁵ стверджував, що при спробі арешту його гітлерівцями, особисто знищив 13 ворожих солдат та офіцерів, пустив під укіс чотири ешелони тощо⁴⁶.

Розповідаючи про перші місяці після визволення Запоріжжя, Майя Самсика пригадала пропозицію С. (на яку відповіла відмовою): «бути розумнішими; досягти того, щоб нагородили кожного» – тобто, свідчити про прина-

лежність до «Ревкому» та про участь його членів у диверсіях її групи⁴⁷. Фальсифікація матеріалів про діяльність під час окупації призвела до присвоєння звання підпільника у 1950 р. лише розстріляним членам «Ревкому» та тим, чия участь не підлягала сумніву⁴⁸. Самі ж творці «липи» офіційний статус та пільги, з ним пов'язані, отримали пізніше.

У с. Олексіївка Кам'янсько-Дніпровського району з липня по грудень 1942 р. діяла підпільна організація місцевих комсомольців. Її очолив Никифор Тараскін – виходець з Мордовської АРСР, який під час окупації потрапив до району і влаштувався сторожем. Навколо нього згуртувалися хлопці та дівчата віком 19-20 років (Петро Орлов, Наталя Печуріна, Анастасія Стрельцова, Анна Лущик, Лідія Белова та інші)⁴⁹. За свідченнями П. Орлова, які він давав у 1943-1945 рр., групу назвали «Добровільна організація патріотів» (ДОП). Юні підпільники писали і розкидували листівки у навколишніх селах. Інші факти – використання гектографа (копіювального пристрою) та радіоприймача – пізніша партійна перевірка не підтвердила. У грудні 1942 р. більшу частину ДОПу заарештували. Н. Тараскіну вдалося сховатися, але

⁴⁴ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – С. 560.

⁴⁵ З огляду на характер інформації, прізвище, ім'я та по батькові особи не вказуються.

⁴⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 80.

⁴⁷ Інтерв'ю М.І. Самсика, 1926 р.н., зап. Штейнле О.Ф. 12 січня 2012 р. – Частина 1. – 116 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф. – Хв. 64-65.

⁴⁸ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 90-95.

⁴⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 30а. – Спр. 137. – Арк. 7-8.

невдовзі він сам здався у поліцію. Можливо, так він намагався врятувати інших членів групи або ж розділити їхню участь. Під час перевезення заарештованих 7 січня 1943 р. члени групи спробували втекти, але були перестріляні з сусідньої машини. Врятуватися вдалося лише П. Орлову, свідчення якого й стали головним джерелом про діяльність ДОП. У 1943-1945 рр. його ретельно перевіряли, але компрометуючих матеріалів, особливо щодо вдалої втечі на фоні загибелі більшості організації, не знайшли. Інші цікаві джерела – щоденники дівчат з «Добровільної організації патріотів» – наразі потребують ще глибокого аналізу. У райкомі комсомолу після війни здійснили спробу їх переписати. Це підтверджує схожість почерку в щоденнику Н. Печуріної та доповідних, написаних в райкомі ЛКСМУ 1946 р. Наталя, яка загинула 1943 р., звісно не могла їх написати. Навіщо це було зроблено, чи переписали їх без правок або ж щось додали – поки що невідомо.

Н. Тараскін

У селищі Балабине Запорізького району з жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. місцева молодь 1921-1927 р.н. під керівництвом 16-річної Майї Самсика займалася розклеюванням листівок, пошкодженням ліній зв'язку, збиранням зброї. Відповідаючи на питання, чому вони взялися за небезпечну справу диверсій, М. Самсика вказала причиною, перш за все, ідеологічний фактор, віру в цінності радянського життя⁵⁰.

7 листопада 1942 р., 28 лютого та 8 серпня 1943 р. вони здійснили три успішні диверсії на залізничних перегонах поблизу Балабиного, ще дві спроби виявилися невдалими⁵¹. Вже після війни група отримала назву «За Радянську Україну». За свідченням Майї Іванівни, найстаршого члена їхнього об'єднання – Василя Колядку – перевіряла служба контррозвідки «Смерш». Під час розслідування він розповів про діяльність групи, яку почали порівнювати з молодогвардійцями й надали їй роботи широкого розголосу. У процесі з'ясування деталей їхньої підпільної діяльності й народилася колоритна назва⁵².

Нанесення реальної шкоди нацистам ставило підпільників перед складною моральною дилемою. Німці жорстоко реагували на напади і диверсії, караючи місцеве населення. Жителі с. Біленьке Запорізького району Іван

⁵⁰ Інтерв'ю М.І. Самсика, 1926 р.н., зап. Штейнле О.Ф. 12 січня 2012 р. – Частина 1. – 116 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф. – Хв. 20-26.

⁵¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 153-159.

⁵² Інтерв'ю М.І. Самсика, 1926 р.н., зап. Штейнле О.Ф. 12 січня 2012 р. – Частина 1. – 116 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф. – Хв. 64-65.

Коваль (1924 р.н.), Віра Паталах (1922 р.н.), Марія Ракельська (1927 р.н.), Клавдія Біла (1927 р.н.) та інші пригадували, як за 1 вбитого партизанами німця розстріляли близько 30 селян⁵³. У їхніх очах така партизанська боротьба більше шкодила, ніж приносила користі. Диверсія на залізничному перегоні поблизу Балабиного, за інформацією членів групи «За Радянську Україну» коштувала життя щонайменше п'яти жителям селища⁵⁴. За даними оунівців, німці після диверсії 7 листопада 1942 р. поблизу Балабиного розстріляли 70 місцевих жителів, у лютому 1943 р. – 70 осіб з с. Канкринівка через перерізаний телефонний дріт, 40 мешканців сел. Кушугум через розібрану колію⁵⁵. Підпільники були змушені обирати: або завдати шкоди окупаційній владі й змиритися із жертвами серед цивільного населення, або уникати активних дій та зберегти життя своїх земляків. Позиція сталінського режиму однозначно схилилася до першого варіанту: головне – перемогти, жертви серед населення – питання другорядне, навіть допомагають налаштувати громадян проти німців.

**Командир загону
імені С. Будьонного
І. Копьонкін**

Переконливим доказом подібного ставлення була ситуація з нагородженням бійців одного з найбільш активних партизанських загонів 1941 р. – Івана Копьонкіна, ім'я якого носить одна з вулиць міста Запоріжжя. Бойовий шлях цього формування став добре відомим завдяки детальним звітам його командира, наданим у НКВС СРСР. Сформований у вересні 1941 р. з чекістів та робітників «Запоріжсталі» й коксохімічного заводу (усього 52 особи), він був перекинутий на територію Полтавської області для пошуку групи керівних працівників НКВС УРСР та дезорганізації тилу противника⁵⁶. Діяльність загону наводила жах на місцеве населення. Ще не зустрівши жодного солдата чи поліцейя, «копьянківці» знищили понад 30 мирних жителів, на власний розсуд визначаючи їхні провини. Серед розстріляних були жінки та діти, підлітки, просто віруючі.

⁵³ Усна історія Степової України. – Т. 5. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – С. 31, 78, 90, 139.

⁵⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 155.

⁵⁵ Архів центру досліджень визвольного руху. – Ф. М. Лебеда. – Од. зб.169. – Арк. 1, 3. Уперше введений у науковий обіг у публікації Ю. Шура «Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942-1943 рр.)» (Український визвольний рух. Збірник 12. – Львів, 2008. – С. 49-73).

⁵⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т. – Т. 3. – Кн. 2 (1 января – 30 июня 1942 года). – Москва: Издательство «Русь», 2003. – С. 229.

На початку листопада 1941 р. партизани розпочали напади на німецьких солдат та офіцерів⁵⁷. Розплачуватися за них довелося місцевим жителям. Як з'ясували згодом полтавські партійні органи, у навколишніх селах Миргородського та Шишацького районів німці розстріляли загалом понад 450 людей, спалили 200 хат з господарськими будівлями⁵⁸. Баранівка Шишацького та Велика Обухівка Миргородського районів стали першими населеними пунктами, спаленими нацистами на території Радянського Союзу⁵⁹. Дії копьонківців викликали негативну реакцію як інших партизан, так і місцевого населення. У німецьких документах констатувалося, що жителі району партизанського руху виявляють бажання до співпраці, прохаючи про захист. Постачання за рахунок напівголодних селян також не додавало популярності загонові⁶⁰. Затиснуті німецькими карателями та позбавлені підтримки копьонківці в січні 1942 р. перейшли лінію фронту. Керівництво НКВС СРСР було добре обізнане з характером «партизанщини» та ставленням до місцевих жителів членів загону імені Будьонного, адже їхній командир детально все виклав у власному звітові. За результатами своєї діяльності на Полтавщині І. Копьонкін отримав звання Героя Радянського Союзу (одним із перших серед партизан), а 23 члени його загону – ордени та медалі⁶¹.

Схвальна оцінка подібної активності з боку керівництва СРСР чітко засвідчила пріоритети у веденні війни – «перемога за будь-яку ціну, незважаючи на втрати». Та радянська влада знаходилася за лінією фронту, і відповідальність за цей вибір повністю лягала на самих представників Руху Опору.

Відсутність сприятливих умов для партизанської діяльності на Півдні України гарантувала безпеку для жителів області. У Запорізькій області окупанти спалили повністю лише один хутір Вишневий Червоноармійського (нині Вільнянського) району напередодні свого вигнання у вересні 1943 р.⁶² Скоріше за все, причиною знищення села стало небажання його мешканців виконувати вказівки про евакуацію на захід. Подібна картина була характерною для всього Півдня України (за винятком Криму). Натомість у регіонах найбільшого розмаху радянського партизанського руху місцеві жителі сповна відчували себе між молотом та ковадлом. У Сумській області нацисти знищили щонайменше 65 сіл, Чернігівській – 57, Житомирській – 121⁶³.

⁵⁷ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». – С. 111-115.

⁵⁸ Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). – Полтава, 2004. – С. 156.

⁵⁹ Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка. – Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 19.

⁶⁰ Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). – С. 157-158. Автор посилається, переважно, на звіт І. Копьонкіна та спогади розвідниці Л. Бугорської, що зберігаються у Державному архіві Полтавської області (ДАПО. – Ф. П-105. – Спр. 32, 56).

⁶¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – С. 452.

⁶² Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка. – Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 153.

⁶³ Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.). – С. 95, 201, 268.

У повоєнні десятиліття про наявність моральної дилеми для партизан намагалися не згадувати. Спроба розповісти про неї у фільмі «Операция “С Новым годом!”» 1971 р. режисера Олексій Германа наштовхнулася на мур партійної цензури. В одному з інтерв'ю режисер навів коментар секретаря ЦК КПРС Михайла Суслова після перегляду картини: «Вы этот фильм, товарищи, не видели и не увидите»⁶⁴. Стрічка побачила світ лише через 15 років – у 1986 р. вже під назвою «Проверка на дорогах». У ній одним із центральних конфліктів стає суперечка між командиром партизанського загону Локотковим та політруком Петушковим. Перший намагається уникнути непотрібних жертв під час виконання завдань. Словами ж другого говорить радянська влада: «Добрым хочешь быть? Это когда идет битва на смерть! А я не позволю!». Кульмінацією боротьби двох позицій стає підрих партизанами залізничного мосту. Під час проходження по мосту німецького ешелону під ним пропливала баржа з радянськими військовополоненими. Партизани не ризикнули підірвати міст – «там же люди... тыщи людей», що наразилося на гнів Петушкова. Відповідь політрука на репліку про людей під мостом була прикметною – «Пленных!»⁶⁵. Нагадування про складний моральний вибір підпільників та нелаковане зображення військової дійсності викликало шок у цензорів та стало запорукою забуття стрічки в роки «застою».

Окрім підпільних організацій відверто комуністичного спрямування, статус партизанів у повоєнні роки отримали члени груп, чиї політичні цілі та прорадянське спрямування не були очевидними.

Одна з них – група з семи осіб під керівництвом Федора Акатова на моторобудівному заводі у м. Запоріжжя. За свідченням уцілілих членів організації, вони займалися розклеюванням антинацистських листівок, усною агітацією, псуванням деталей авіадвигунів. Щодо випуску бракованої продукції важко визначити, чи була це навмисна акція, чи загальна культура виробництва, властива тодішній промисловості. Виробництво неякісних комплектуючих було характерною рисою запорізьких підприємств напередодні 1941 р., що неодноразово ставало приводом для репресій проти інженерно-технічних працівників та робітників з боку НКВС. Однак говорити про існування реально існуючих груп «шкідників» у довоєнні роки немає підстав. Цілком ймовірно, що нацисти керувалися схожою логікою, розцінивши брак як ознаку опору, і заарештували групу робітників моторобудівного заводу в грудні 1942 р. У лютому 1943 р. більшість заарештованих, за винятком Ф. Акатова та В. Мацієнка, звільнили⁶⁶.

У 1944 р. до партійних органів надійшла інформація про 13 жителів с. Юрківка та Кірове Оріхівського району, які збирали зброю, слухали радіопере-

⁶⁴ Безрукова Л. Алексей Герман: свою историю надо выстрадать // Нева. – 2006. – №7.

⁶⁵ Х/ф «Проверка на дорогах» / реж. А. Герман. – Ленфильм, 1971 (1986). – Хв. 60-66.

⁶⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 47.

дачі, розкидали листівки. Про існування об'єднання в сел. Ногайськ (нині м. Приморськ) на чолі з колишнім директором Ногайської школи Сергієм Ліпченком комісіям з видачі партизанських квитків стало відомо у 1960-х рр. з листів окремих їх членів⁶⁷. Обмаль свідчень призвела до того, що статус підпільника отримали переважно розстріляні нацистами громадяни. Більшість із них обмежувалися агітацією, розклеюванням листівок, прослуховуванням радіозведень (наприклад, групи Ганни Сторчило у Великій Білозерці, Івана Деркаченка в Ганно-Опанлинці Нововасилівського району тощо). Перевірити реальність цих дій вкрай складно, адже окрім власних свідчень підпільників, відсутні будь-які інші джерела. Станом на 1 березня 1943 р. жодна із запорізьких груп не підтримувала радіозв'язку з Українським штабом партизанського руху, чекістськими чи армійськими органами⁶⁸.

Важко також виокремити в діяльності усіх перелічених груп саме прорадянське спрямування. Вони були скоріше антинацистськими. Ситуативні за походженням подібні підпільні об'єднання часто не мали чіткого плану на майбутнє. Зібрані зброя та медикаменти в умовах воєнного часу були зовсім не зайвими. Найбільш надійним джерелом для визначення політичної мети підпілля є агітаційні матеріали, але збереглися вони дуже фрагментарно⁶⁹.

Навесні 1943 р. комуністичний рух на Запоріжжі зазнав жорстоких ударів. Більшість організацій, створених за ініціативою місцевих активістів та закинутих з-за лінії фронту, припинила діяльність. Та невдовзі обстановка змінюється. Влітку 1943 р. ситуація на радянсько-німецькому фронті остаточно схиляється на користь СРСР. Бої поступово наближалися до кордонів області, що не могло не відбитися на Русі Опору.

На територію краю дедалі частіше закидають розвідувально-диверсійні групи. За документами Запорізького обкому КПУ вдалося нарахувати щонайменше сім таких груп та три вже організовані загони, які діяли набагато впевненіше та ефективніше. 24 липня 1943 р. у дніпровські плавні Василівського району були десантовані десять диверсантів. На місці висадки зуміли зібратися лише чотири, яких очолив колишній секретар Осипенківського міськкому партії Л.⁷⁰ 9 серпня вони встановили радіозв'язок зі штабом партизанського руху та почали формувати партизанський загін. На 21 вересня до його складу входили вже 50 осіб, а на 10 жовтня – близько

⁶⁷ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 320-322, 384-385, 423-427.

⁶⁸ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.). – С. 264.

⁶⁹ Найбільш цікаві зразки агітаційних матеріалів залишили підпільники села Юрківка Орхівського району, які випускали журнал-листівку «Їжак» з підзаголовком «Слухайте всі, "Їжак" розповідає, як німець тікає» (ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 30а. – Спр. 168. – Арк. 1-3). Вони, однак, відносяться до вересня 1943 р., коли суспільно-політична атмосфера на Запоріжжі була іншою. Про настрої цієї групи на початку окупації наразі невідомо, як і те, чи вела вона взагалі підпільну роботу у 1941-1942 рр.

⁷⁰ З огляду на характер інформації, прізвище, ім'я та по батькові особи не вказуються.

220, з яких було сформовано п'ять стрілкових та один мінометний взвод, розвідку, постачання, санчастину, штаб. Більшу частину новобранців загону склали звільнені військовополонені. Такими силами було знищено понад 80 німецьких вояків, двоє власовців, 15 поліцаїв тощо. Дані про вбитих ворожих солдат та захоплені трофеї отримали підтвердження штабу партизанського руху Третього Українського фронту. Водночас, як відзначалося в результатах перевірки діяльності загону працівниками Запорізького обкому 1946 р., всередині нього розгорівся серйозний внутрішній конфлікт, зумовлений сваволею керівництва (призначенням особистих охоронців, привласненням речей новоприбулих партизан). Командир загону безапеляційно відкинув пропозиції інших керівників проводити переговори з «російськими добровольцями» про їхній перехід на бік партизанів та робив спроби розстріляти старост, яких вони вже переманили. Це призвело до відколу від нього 2 підрозділів, які почали боротися з німцями самостійно⁷¹.

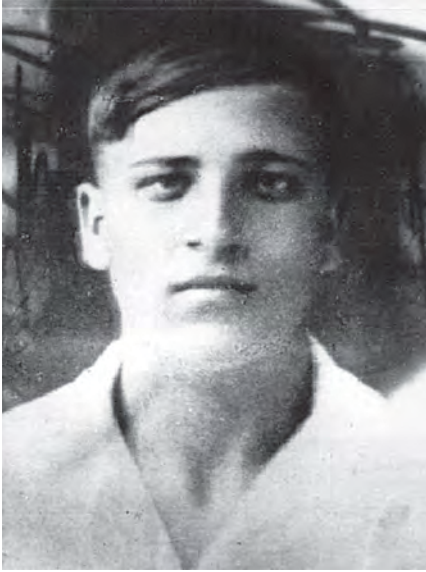
27 липня 1943 р. на територію Приазовського району десантувалася група з 11 осіб на чолі з І. Мацюрою. Зібратися змогли лише шестеро диверсантів, які 12 серпня вийшли у район с. Маячки Василівського району, де встановили радіозв'язок зі штабом партизанського руху. Протягом місяця група практично не вела бойових дій, обмежуючись розвідкою. Всередині назрів конфлікт, що закінчився відстороненням І. Мацюри від командування та призначенням командиром О. Яценка. Один із диверсантів, звинувачений у «розкладанні» загону, був розстріляний. Після наведення порядку діяльність партизанського загону №9 різко активізувалася. Він швидко залучав населення навколишніх сіл Василівського району. У своєму звіті О. Яценко вказав наявність 86 осіб у загоні та 16 осіб у навколишніх селах⁷². Однак перевірка Запорізького обкому 1946 р. не виявила доказів участі в партизанському русі більшості внесених до списку членів. За версією партійних працівників, активні дії проводила невелика група з восьми осіб, якій допомагали шість місцевих жителів⁷³.

Вже після війни стала відомою доля інших п'ять членів групи Мацюри-Яценка, загублених при висадці. Її вдалося встановити за свідченнями місцевих жителів. Троє – П. Бровун, О. Неманіхін та О. Галузинський – загинули у бою з поліцаями поблизу с. Гірсівки, Є. Гонта – у с. Олександрівка Приазовського району. Останній – В. Нассонов – під іменем «Володі Кав-

⁷¹ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 144-148, 277-278; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.). – С. 176.

⁷² Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 132-140.

⁷³ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 140.

Член партизанського загону №117 імені Чапаєва Кара Ісет

казького» тривалий час тероризував окупаційну владу Приазов'я, доки не загинув⁷⁴.

З наближенням фронту чимало підпільників активізують свою діяльність та переходять до бойових дій проти німців. У м. Запоріжжі відбувається об'єднання групи робітників Дніпровського алюмінієвого заводу із залізничниками станції Запоріжжя-II у єдиний «Партизанський загін №117 імені Чапаєва». «Чапаєвці» готували збройний виступ, для чого збирали в тунелях алюмінієвого комбінату зброю та провіант. Але захоплення і розстріл поліцаями їхніх керівників – Костянтина Кримова та Кари Ісета призвели до дезорганізації об'єднання.

Перевірка Запорізького міськкому та обкому в 1943-1946 рр. виявила ряд неточностей у звітах уцілілих членів загону. Достовірними виявилися дані про напад на підпільників поліції 10 жовтня 1943 р. на території алюмінієвого комбінату. 24 людини було захоплено та розстріляно, інші заховалися в тунелях до визволення міста⁷⁵. У Мелітополі одразу три групи (Миколи Харченка, Петра Щеглова та «За Родину») напали на німецький гарнізон та взяли участь у боях за місто. Група Кирила Баранова з с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району в складі дев'яти осіб знищила понад 30 ворожих солдатів та офіцерів⁷⁶.

Осінь 1943 р. стала переломним етапом в історії радянського Руху Опору на Запоріжжі. Наближення фронту активізувало прибічників комуністів, що виразилося як у кількісному зростанні підпілля, так і в переході його до відкритої збройної боротьби. З вигнанням нацистів більшість уцілілих діячів прорадянського спротиву мобілізуються до армії. Одночасно починається тривалий процес їх перевірки органами «Смерш» та НКДБ на предмет політичної лояльності та справжньої поведінки під час окупації області.

⁷⁴ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 400-401.

⁷⁵ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 96-104.

⁷⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 288-291, 333-335.

* * *

Роль радянської течії в запорізькому Русі Опору зводилася переважно до морально-психологічного впливу на окупантів та місцевих жителів. Більшість організацій, що вели боротьбу проти нацистів під комуністичними гаслами, займалися агітацією, збиранням зброї, допомогою військовополоненим та потенційним оstarбайтерам. На здійснення диверсій або на відкрите збройне протистояння відважувалися поодинокі організації. Якщо вірити наявним документам (більшість із яких є власними звітами підпільників) протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. подібні акції здійснювали шість груп з 20 активно діючих; у лютому 1942 – червні 1943 рр. – 16 з 57; у червні 1943 – лютому 1944 рр. – 17 з 26. Унаслідок їхньої діяльності загинуло понад 400 німців, членів допоміжних формувань та поліцаїв⁷⁷. Ці цифри не можна вважати остаточними. Скупість та односторонність джерел не дозволяє ані підтвердити, ані спростувати наявні дані. Їх можна прийняти як вихідну точку для подальшого дослідження і формування об'єктивної та правдивої картини прорадянського опору «новому порядку» на запорізькій землі.

⁷⁷ Ця цифра базується переважно на власних звітах підпільників, тому вимагає детальної перевірки за іншими джерелами, головним чином німецькими. Підраховано за: Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області.

2. Національне підпілля

Від 1950-х рр. до сьогодні тривають спроби осмислення того, що загалом можемо назвати «Запоріжжям націоналістичним». Активізація досліджень спостерігається після поступового відкриття архівів радянських спецслужб, де зберігається основний масив джерел з історії українського націоналістичного руху⁷⁸. Основну масу тут становлять судово-слідчі документи радянських органів державної безпеки, представлені зокрема архівними кримінальними справами. Найважливіша для дослідника інформація міститься у протоколах допитів заарештованих, свідків та витяги з протоколів допитів членів, або симпатиків ОУН, які проходили по інших справах, протоколи очних ставок тощо⁷⁹.

Ще одним важливим джерелом з історії націоналістичного руху на Запоріжжі є оперативні матеріали радянських органів державної безпеки. Отримані матеріали опрацьовувалися й систематизувалися в відповідних записках про оперативний стан та агентурно-оперативну роботу по боротьбі з бандитизмом обласного управління НКДБ (МДБ) керівництву республіканських «органів». Деякі доповідні стосувалися конкретно боротьби з «українським антирадянсько-націоналістичним підпіллям». Такі документи отримували гриф «цілком таємних» й містили інформацію про «бандитсько-повстанські прояви» на території області, найважливіші агентурні справи, справи-формуляри, статистичні дані щодо організації агентурно-оперативної роботи, характеристику агентів та їхню діяльність, основні заходи та штатні одиниці відділу по боротьбі з бандитизмом, проведення чекістсько-військових операцій⁸⁰.

Важливість подібних джерел для дослідження історії діяльності ОУН на території Запорізької області безсумнівна. Вони дозволяють не лише отримати інформацію про той чи інший осередок націоналістичного підпілля, але перш за все – простежити зсередини роботу як націоналістичного підпілля, так і нацистських й радянських органів держбезпеки з ліквідації та нейтралізації ОУН, зокрема зрозуміти логіку тогочасних подій.

Від дня свого заснування ОУН значної уваги надавала поширенню мережі на землі Наддніпрянської України. Після «золотого вересня» 1939 р. цьому мала сприяти інкорпорація Західної України до УРСР і ліквідація штучного кордону між українськими землями по р. Збруч. В одній із постанов щодо діяльності націоналістів зазначалося: «Посилити організаційну політичну й боєву діяльність на рідних землях, зокрема на осередніх і східних

⁷⁸ Детальніше див.: Шур Ю. Український націоналістичний рух 1920–1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – № 11. – С. 185-193.

⁷⁹ Куделя Д. Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірка статей [Упоряд. Хобот П.В.]. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 9.

⁸⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 95. – Спр. 58.

українських землях так, щоб на всіх землях України досягнути такого посилення революційного потенціалу й зорганізованого підпілля, як на З[ахідних]У[країнських]З[емлях]»⁸¹.

Заарештований органами НКВС член Львівського крайового проводу ОУН І. Максимів 23 жовтня 1940 р. у власноручному зізнанні свідчив, що «для піднесення революційних настроїв серед робітництва і селянства на східних областях мала Краєва Екзекутива вислати спеціально деяких членів ОУН – головно робітників і селян до праці в Донбас і інші промислові осередки, щоб там підготовляти повстанчу акцію»⁸².

Така діяльність поширилася і на Запоріжжя. У квітні 1940 р. член ОУН О. Бойчук, який прибув із Станіславської обл., разом із робітником заводу «Дніпроспецсталь» Г. Лебеденком, створили в обласному центрі молодіжну націоналістичну організацію «Самостійна Україна». До активу належали також М. Фуглев, М. Понятовський та П. Шестопалка⁸³.

Загальна кількість «самостійників» не встановлена, у матеріалах справи фігурують загалом 12 осіб. Мета діяльності гуртка була сформована О. Бойчуком: організація повстання проти радянської влади, вигнання євреїв та створення соборної Української держави. Слушний момент для цього мав настати з початком колективізації Західної України, що неминуче викликало б спротив. До цього часу учасникам «Самостійної України» в Запоріжжі необхідно, шляхом агітації, залучати невдоволених радянською владою громадян й готувати повстання⁸⁴. Слідчі НКВС усерйоз вважали, що «самостійники» займалися збором зброї та готувалися до підриву «Дніпрогесу»⁸⁵.

Повстання на Західній Україні не розпочалося, а до кінця жовтня 1940 р. співробітники обласного НКВС мали достатньо інформації для ліквідації «Самостійної України». Протягом грудня були заарештовані усі активісти організації⁸⁶.

26 березня 1941 р. відбулося засідання Запорізького облсуду, який визнав учасників «Самостійної України» соціально-небезпечними елементами й засудив Г. Лебеденка й О. Бойчука до розстрілу з конфіскацією майна, а інших активістів до різних строків ув'язнення⁸⁷.

Крім робітничої молоді, ОУН звернула свою увагу на студентство, інтелігенцію та військовослужбовців. Основною тезою пропагандистської роботи оунівців серед червоноармійців була антинародна й брехлива сутність

⁸¹ Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.: його генеза та політичне й історичне значення. – Нью Йорк: ГУ ООЧСУ, 1952. – С. 9.

⁸² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 89.

⁸³ Архів Управління СБУ в Запорізькій області (далі – АУСБУ ЗО). – Фонд припинених справ (далі – ФПС). – Спр. П-19824. – Т. 3. – Конверт. – Арк. 1.

⁸⁴ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19824. – Т. 2. – Арк. 3-Ззв, 16.

⁸⁵ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19824. – Т. 1. – Конверт. – Арк. 2.

⁸⁶ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19824. – Т. 1. – Арк. 1, 28; Конверт. – Арк. 2.

⁸⁷ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19824. – Т. 3. – Арк. 278-280, 286.

радянського керівництва. За спогадами бійця 44-ої дивізії С. Старка, серед червоноармійців постійно поширювалися летючки із закличками приєднуватися до націоналістичного руху⁸⁸.

Наприкінці 1940 р. у 31-му інженерно-протихімічному батальйоні, що дислокувався у Запоріжжі, призовниками із Західної України було створено осередок ОУН. Організатором підпільної ланки виступив І. Немировський, який від свого організаційного зверхника отримав наступні завдання:

1) Перебуваючи у Червоній армії, виявити членів ОУН, які прибули із Західної України. Повідомляти про останніх своїм зверхникам та організуватися для боротьби проти радянської влади.

2) На випадок війни СРСР із будь-якою державою, під час бойових дій перейти на сторону останньої й зі зброєю у руках боротися проти Червоної армії.

3) Знаходячись у тилу Червоної армії, у випадку початку антирадянського повстання, перейти на сторону повсталих й боротися проти радянської влади за створення Самостійної України.

4) Популяризувати серед військовослужбовців мету й завдання ОУН.

До активу осередку належали М. Худий, М. Данилів, М. Цап та В. Жулін. І. Немировський підтримував письмовий зв'язок із І. Попадюком, від якого отримував інформацію про підготовку оунівців на Західній Україні до антирадянського повстання. Останньому із Запоріжжя надсилалася інформація про стан колгоспів у Запорізькій області та роботу серед бійців 31-го батальйону. М. Худий листувався із зв'язковою Л. Гловач, від якої отримував інформацію про підготовку антирадянського повстання⁸⁹.

Ймовірно, однією з причин викриття червоноармійського осередку ОУН стало саме це листування. В архівній справі зберігся як речовий доказ лист Л. Гловач до М. Худого. Тут міститься згадка про 10 заповідей ОУН із деяким цитуванням та повний текст оунівської пісні про Біласа й Данилишина⁹⁰. Така інформація просто не могла пройти повз увагу радянських цензорів.

12 серпня 1941 р. відбулося засідання Військового Трибуналу Запорізького гарнізону Одеського військового округу, за вироком якого усі активісти осередку ОУН у 31 батальйоні були розстріляні⁹¹.

Новий етап українського націоналістичного руху в Запорізькій області пов'язаний із появою тут членів похідних груп ОУН. За наявними на сьогодні матеріалами можна відтворити склад членів похідної групи, які мали прибути до Запоріжжя для налагодження мережі ОУН-р (ОУН-революційна або бандерівська) по області: В. Пастушенко («Ф. Кальба»), М. Сливка («Буревій»), С. Держко, «Мацуока», В. Вовк, М. Федоренко та Бялий⁹².

⁸⁸ Старко С. Слідами смерті // Самостійна Україна. – 1949. – № 7-8. – С. 22.

⁸⁹ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21902. – Арк. 198-203.

⁹⁰ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21902. – Арк. 224 (Конверт).

⁹¹ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21902. – Арк. 207, 212зв-213, 222зв-223, 228-228зв.

⁹² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 88-90, 134-135; АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21873. – Арк. 48зв.; Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955. – Київ: УВС, 2005. – С. 23, 25.

Члени ОУН-р, які направлялися на Запоріжжя, були включені до підгрупи «Г» Південної похідної групи, провідником якої був В. Пастушенко. До штабу підгрупи «Г» входили також І. Клим, Степан та Ілько, С. Держко. Підгрупа «Г» поділялася на три рої. Керівником рою «Л» був М. Федисів, господарським референтом – В. Білинський. У цьому ж рої перебував І. Молодій («Косар»)⁹³. Останній навів інформацію ще про ряд учасників «запорізької» групи: Володимир, Кузьма, Б. Дендрис, М. Вінтонів, З. Говоруха, О. Кабаченко та Я. Чабан⁹⁴.

Останні троє були жителями Василівського району Запорізької області, які незадовго до початку німецько-радянської війни були відправлені до Західної України для роботи на оборонних об'єктах. Після початку бойових дій потрапили в полон, звідки невдовзі були звільнені. По прибуттю до Львова опинилися в штабі похідних груп по вул. Руській, 20. Тут вони відбули п'ятиденні пропагандистські курси, на яких навчалися уродженці Наддніпрянщини, що працювали на оборонних об'єктах напередодні війни (близько 40 осіб). На курсах викладали два члени ОУН-р. Один читав лекції з історії націоналістичного руху, про завдання ОУН та ведення організаційної діяльності, інший – про основи пропагандистської діяльності⁹⁵.

Група оунівців, у якій перебував І. Молодій, на час боїв за Запоріжжя перебувала у с. Гарбузівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. У цій групі знаходився також В. Пастушенко. Тут же до організації було залучено жительку о. Хортиці М. Ліновську⁹⁶. Очікуючи зайняття обласного центру німецькими військами, п'ятеро членів ОУН-р у другій половині серпня 1941 р. відвідали с. Нове Запоріжжя, де провели збори місцевого населення, яке було проінформовано про Акт відновлення Української Держави, проголошений у Львові 30 червня 1941 р. та С. Бандеру як лідера українського націоналістичного руху. Крім того порушувалося питання про розподіл колгоспної землі, вибори органів місцевого самоуправління (старости та поліції)⁹⁷.

Через кілька днів після зайняття Запоріжжя німцями до міста увійшли члени похідної групи ОУН-р. Після їх прибуття до місця призначення групи було розформовано. ОУН-р перейшла до «осілої» діяльності на місцях, створювалися перші керівні органи. Націоналісти планували створити міцну підпільну організацію, яка б показала українським народним масам свою силу, авторитет, ідейність і здобула довіру у народ. Крім того, члени ОУН-р повинні були провести широку роз'яснювальну роботу з метою побороювання впливу більшовизму. Ця робота мусила мати політично-

⁹³ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук. – Варшава: Тирса, 1997. – Т. 3. – С. 42-43.

⁹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 165.

⁹⁵ АУСБУ 30. – Архівно-кримінальна справа (далі – АКС) 17878. – Арк. 39-41зв., 45, 52зв.

⁹⁶ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе ... – С. 44, 47.

⁹⁷ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21052. – Арк. 11, 23-23зв., 26зв.-27, 29зв.

пропагандистський і громадсько-суспільний характер й бути звернена одразу проти радянського й німецького імперіалізмів. Також наголошено на організації акцій оборонного характеру, спрямованих на захист українського народу від терору й визиску окупантів⁹⁸.

**І. Клим – референт
Запорізького обласного
проводу ОУН-р**

Паралельно із цим, тривало створення керівних структур місцевого націоналістичного підпілля. Перший склад Запорізького обласного проводу ОУН-р виглядав наступним чином: В. Пастушенко («Дмитро Ясенко») – керівник; І. Клим («Митар») – організаційний референт; Б. Мовчан («Степан Лисавка») – куратор роботи Мелітопольського окружного проводу; Б. Крицан («Криця») – інспектор діяльності низових ланок підпілля (одночасно, ймовірно, керівник референтури Служби безпеки); С. Держко та Ілля (Гіля) – референт освіти⁹⁹.

Одне із першочергових завдань оунівців полягало в поширенні власного впливу на органи місцевого самоуправління. В ідеалі вони мали їх створити й очолити, в гіршому випадку – інтегруватися у вже створені. Цю тенденцію помітили німецькі органи держбезпеки, які всіляко намагалися перешкодити таким планам оунівців. Зокрема, 8 грудня 1941 р. айнзацгрупа «Ц» у донесенні про події у СРСР за № 143 доповідала у Берлін, що у Запоріжжі вдалося призначити на найважливіші посади фольксдойчів та місцевих українців й росіян до того, як в обласний центр прибули члени ОУН-р. Станом на 8 жовтня німцями було зафіксовано появу 15-ти осіб із Західної України, дев'ятеро з яких однозначно належали до ОУН. У донесенні зазначалося, що націоналісти намагалися отримати ключові посади в міській управі, допоміжній поліції та інших адміністративних органах. Коли такі спроби не мали успіху – намагалися підключити місцевих українців, які ініціювали призначення оунівців на відповідальні посади. Серед найбільш активних учасників цього процесу були відзначені вчитель О. Вашук, якого намагалися призначити редактором газети «Нове Запоріжжя», та Дивнич-Ляйтвіхс, що самовільно зайняв міську друкарню. Ці особи також пропонувалися на посади бургомистра та його заступника¹⁰⁰.

⁹⁸ Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. – С. 199.

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 134; ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 157-158.

¹⁰⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) [у 4 т.] / упоряд. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; ЛДУ ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1998. – Т. 2. – С. 71.

Саме О. Ващук став ключовою фігурою у питаннях, які були пов'язані із намаганнями оунівців поширити свій вплив на органи самоуправління у Запоріжжі. Першим кроком тут стало проведення нелегальних зборів запорізької інтелігенції (8-10 осіб) на одному з приватних помешкань у новій частині міста. На зборах обговорювалася проблема згуртованості української інтелігенції для отримання влади в місті. Було вирішено домогтися дозволу від коменданта міста на проведення офіційних зборів інтелігенції. Завдяки старанням О. Ващука такий дозвіл було отримано¹⁰¹.

Збори інтелігенції відбулися в приміщенні педагогічного інституту за участі німецького коменданта. Від ОУН-р були присутні дві особи: О. Ващук та невстановлений молодий чоловік 27-30 років. Основним питанням для обговорення була українізація адміністративного апарату Запоріжжя (відповідно – негласна інтеграція туди оунівців). Останні також намагалися переконати коменданта в необхідності офіційного існування ОУН у місті. Відповідь останнього була категоричною: під час війни не варто говорити про партії та окрему державу¹⁰².

У Старій частині м. Запоріжжя зосередилися основні кадри ОУН-р. На сьогодні відомо про дві організаційні квартири. Частина оунівців поселилася в буд. 5 по вул. Інженерній у районі «Майдану ім. Шевченка» (тепер – околиці парку «Сонячний» Шевченківського р-ну м. Запоріжжя). Ще одна група членів ОУН-р проживала у кв. 14 буд. 18 по вул. Розі Люксембург (під час окупації – Олександрівська, сьогодні – Дзержинського).

Будинок по вул. Інженерній, 5 став місцем частих нарад оунівців. Тут же відбувалося вербування до організації нових учасників, які отримали завдання залучати молодь до націоналістичного руху та виявляти колишніх учасників Української революції. Самі ж оунівці їздили по ближніх до Запоріжжя селах і намагалися впливати на створення органів місцевого самоврядування й поширювали агітаційні матеріали¹⁰³. Націоналістичні осередки були створені не лише в обласному центрі, а й у ближніх селах (на сьогодні перебувають у межах м. Запоріжжя). Можемо виокремити осередки в с. Павло-Кічкас та на 6-му селищі¹⁰⁴. Загальне керівництво запорізькими осередками здійснював Г. Гребенюк, куратором від обласного проводу був Б. Мовчан¹⁰⁵.

Весною 1943 р. третьокурсником Дніпропетровського землемірного технікуму П. Федорцем було створено районний осередок ОУН-р з центром у с. Верхня Хортиця (зараз – у межах м. Запоріжжя). Організація нараховувала близько 10 учасників, троє з яких були примусово вивезені на роботи до Німеччини. Структурно районна організація підпорядковувалася Дніпропе-

¹⁰¹ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 360. – Арк. 20-21зв.

¹⁰² АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-5272. – Арк. 12-12зв.

¹⁰³ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп.3. – Спр. 7839. – Арк. 9-14зв., 33-34, 103, 106, 110.

¹⁰⁴ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-5626. – Арк. 14зв., 51-51зв.

¹⁰⁵ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 34.

тровському обласному проводу ОУН-р. Під час наступу Червоної армії шість осіб із верхньохортицької ОУН намагалися дістатися Чорного лісу задля приєднання до відділів УПА, однак через швидку зміну лінії фронту були змушені залишитися на радянській території¹⁰⁶.

Відзначимо, що ОУН А. Мельника також намагалася створити осередок у Запоріжжі. 1 листопада 1941 р. із Львова в напрямку Запоріжжя вирушила група із чотирьох оунівців: М. Гартимів, Децик, С-кий та невстановлена особа. Базою вони обрали Нове Запоріжжя, куди прибули з Апостолова. Перші ж намагання легалізуватися у місті для них закінчилися невдало: під загрозою смертної кари, за наказом місцевого гестапо, вони були змушені залишити Запоріжжя і вирушили через Нікополь у напрямку Апостолаво¹⁰⁷.

Значну увагу було присвячено створенню осередків по районах області. Завдяки діяльності членів похідних груп запорізькому обласному проводу ОУН-р було підпорядковано три окружні проводи: Запорізький, Мелітопольський та Бердянський. Деякі районні осередки не були включені до округ і напряду працювали із обласним проводом.

До Василівського району прибули представники обох груп ОУН: Мельника і Бандери. Першу представляв житель с. Орлянське О. Ломейко, який перед тим прослухав курс пропагандистів у будинку українських біженців (м. Львів). Прибувши до рідного села, О. Ломейко не мав зв'язку з мельниківською організацією, тому співпрацював із місцевим осередком ОУН-р, зокрема в площині поширення агітаційного матеріалу¹⁰⁸. Особливою активністю орлянський осередок не відрізнявся.

Керівником групи ОУН-р, що прибула до Василівського району, був О. Кабаченко з хутора Луговий. До групи входили З. Говоруха (с. Балки) та Я. Чабан (хутір Карачекрак). Привізши з собою багато націоналістичної літератури, оунівці намагалися її поширити серед населення району. Зокрема, в Балках було розклеєно плакати й листівки ОУН, які ледь не одразу позривали німці¹⁰⁹.

У Василівському районі, у с. Скельки, була організована явочна квартира, яка обслуговувала підпілля Запорізького округу. Знаходилася вона на в'їзді від смт Михайлівки, утримував її місцевий житель Войченко (Войтенко)¹¹⁰.

Більш потужним, ніж василівське, було націоналістичне підпілля у Михайлівському районі. Перші оунівські осередки тут було закладено восени 1941 р. підгрупою М. Вінтоніва, яка із Запоріжжя прямувала на Мелітополь. У Михайлівці вони залучили до ОУН місцевого агронома І. Гребенюка (брат діяча запорізької ОУН Г. Гребенюка), за допомогою якого було проведено

¹⁰⁶ Архів Управління СБУ у Дніпропетровській області. – Фонд кримінальних справ. – Спр. П-25403. – Т. 1. – Арк. 303-312.

¹⁰⁷ Гартимів М. Землею українською // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Київ: Дніпро, 1994. – С. 160-170.

¹⁰⁸ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21873. – Арк. 46зв., 48.

¹⁰⁹ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-17864. – Арк. 43-43зв.

¹¹⁰ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 15.

зустріч членів Організації з місцевими жителями, де виступав М. Вінтонів. Залишивши тут націоналістичну літературу, група оунівців вирушила на

**І. Гребенюк –
голова Михайлівського
районного проводу ОУН-р**

Мелітополь. Зважаючи на доволі активну діяльність І. Гребенюка, через два тижні його було призначено головою Михайлівського районного проводу¹¹¹.

Куратором михайлівської організації від обласного проводу був Б. Крицан. Ймовірно, саме він проводив збори громадськості в с. Вовківка наприкінці 1941 р. Тут же було створено осередок на чолі зі старостою В. Хрущем¹¹².

За завданням підпілля група михайлівських оунівців влаштувалася на роботу до місцевих адміністративних органів. Голова районного проводу Гребенюк спочатку працював агрономом, а потім начальником відділу кадрів, Коломоєць – учителем, а потім заступником Райшефа. М. Пилипенко спершу працював учителем, пізніше був призначений завідувачем відділу народної освіти в Михайлівці. До поліції були направлені

О. Фесенко (паспортний стіл) та П. Письмений (слідчий). Інші підпільники працювали в сфері культури (Шевченко, Іванілов)¹¹³.

Виконуючи настанови Проводу ОУН-р, михайлівські націоналісти проводили збір й магазинування зброї. Цим займався Б. Крицан за допомогою місцевого жителя Ф. Герасименка. Зброя відвозилася в плавні й там ховалася¹¹⁴. Інколи ця зброя використовувалася проти німецьких частин. Так, А. Письмений, який входив до оунівського підпілля, обстріляв німецькі військові машини, після чого був заарештований жандармерією й підданий тортурам¹¹⁵.

Успішна робота І. Гребенюка, як голови районного проводу, дала підстави для включення його до складу Обласного проводу¹¹⁶. Найбільш імовірно, що він зайняв місце І. Клима, якого восени 1941 р. німецька поліція й депортувала до Галичини.

Намагалися михайлівські оунівці створити підпільну мережу у сусідньому Великобілозерському районі. Цим питанням займався безпосередньо І. Гребенюк. На сьогодні відомо про осередок у сільськогосподарській общи-

¹¹¹ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 153-154.

¹¹² АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 13зв., 29, 50 зв.

¹¹³ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7560. – Арк. 11-12, 19-20.

¹¹⁴ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7560. – Арк. 53.

¹¹⁵ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 346.

¹¹⁶ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 49.

ні «Запорожець» с. Велика Білозерка на чолі із старостою Борисенком¹¹⁷.

У травні 1942 р. у Великій Білозерці німецькою жандармерією було заарештовано І. Гребенюка¹¹⁸. За інформацією оунівця А. Письменого, за участь в ОУН І. Гребенюк був повішений СД у м. Нікополі¹¹⁹. Джерела радянських партійних органів свідчать, що у 1943 р. керівнику михайлівської ОУН вдалося втекти й виїхати до Львова, а пізніше емігрувати до Америки¹²⁰.

Наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. Запоріжжя відвідав голова Проводу ОУН Південноукраїнських земель В. Кук («Леміш»), який провів кілька зустрічей з членами підпілля. Також було проведено нараду, де надано інструкції й план роботи. Відзначимо, що В. Кук проводив зустрічі в осередках як на правобережній, так і на лівобережній частині Запоріжжя¹²¹.

Лівобережні осередки не збавляли обертів роботи й у 1943 р. Протягом січня-березня відбулося чотири засідання місцевого проводу ОУН-р, де обговорювалися поточні питання діяльності підпілля¹²².

У лютому 1943 р. член Обласного проводу і куратор роботи запорізького міського підпілля Б. Мовчан разом з активістом В. Савченко здійснив поїздку до Дніпропетровська, де на одній з конспіративних квартир ОУН по вул. Артема отримали пакунок агітаційних матеріалів. Окрім поширення у Запоріжжі, ці листівки й відозви повинні були бути передані у смт Пришиб Михайлівського¹²³ та с. Орлянське Василівського районів¹²⁴.

Мелітопольське підпілля ОУН-р бере початок з кінця жовтня – початку листопада 1941 р., коли сюди прибула група оунівців на чолі із М. Вінтонівим («Михасем»). У квітні 1942 р. на нараді, на якій був присутній голова обласного проводу В. Пастушенко, було створено Мелітопольський міський провід на чолі із М. Вінтонівим, який до того часу керував усім націоналістичним рухом краю. До проводу увійшли М. Сливка, І. Курило-Кримчак та А. Ніколаєнко¹²⁵.

Мелітопольський окружний провід очолював М. Сливка, замінений за рекомендацією «Степана Лисавки» інженером Л. Фоменком («Кривоносом»), що працював на Мелітопольському горілчаному заводі. До проводу увійшли і керівники міського підпілля: М. Вінтонів, І. Курило-Кримчак та М. Сливка¹²⁶.

¹¹⁷ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 15.

¹¹⁸ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7560. – Арк. 18.

¹¹⁹ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 75.

¹²⁰ Письмо Начальника Политотдела Высшего Военно-Педагогического Института им. М.И. Калинина полк. И. Веремеева Первому секретарю Запорожского обкома КПУ от 10.03.1955 г. // Архів Ю. Шура.

¹²¹ Спогади Василя Кука – «Юрія Леміша» // Архів Ю. Шура.

¹²² АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 161.

¹²³ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21837. – Арк. 15зв.-17.

¹²⁴ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19583. – Арк. 4.

¹²⁵ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 165-166.

¹²⁶ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 159; Молодій І. Писковичі, Писковичі... моя любов, моє горе... – С. 79.

Оунівцям вдалося створити підрайонний провід у с. Новомиколаївці на чолі з І. Молодієм. До складу цього під району входило два сільських осередки: у с. Константинівці (на чолі з агрономом О. Шевченком) та у с. Новомиколаївці (на чолі із І. Ротанчуком)¹²⁷. Осередки ОУН існували також у с. Семенівці (вчитель С. Гармаш) та с. Великій Іванівці (агроном Романенко)¹²⁸.

За допомогою І. Курила-Кримчака члени похідної групи вирішили провести кілька зборів учителів Мелітопольщини. Такі заходи мали подвійну мету: з одного боку – переведення діяльності шкіл на роботу в українському руслі, з іншого – залучення до ОУН-р нових кадрів¹²⁹. Наприкінці жовтня 1941 р. було проведено збори у школі № 4 м. Мелітополя, у листопаді – у школі № 5 с. Вознесенки, у грудні – у кабінеті старости сільуправи (І. Курила-Кримчака) с. Вознесенка. Загальна кількість учасників склала близько 30 осіб, частина із яких була залучена до ОУН-р. Також зусиллями оунівців у Вознесенці було створено український хоровий гурток, репертуар якого в значній кількості складали патріотичні пісні¹³⁰.

Однією із прерогатив діяльності оунівців у рамках культурницько-пропагандистського напрямку було поширення літератури. На Мелітопольщині оунівці розповсюджували такі книги: «Славні побратими» А. Кащенко, «Хто ворог українського народу», «Малий Робінзон»¹³¹, «Наші традиції» Д. Донцова, «Христос Воскрес» та «Пролом»¹³².

Є дані про нелегальне поширення листівок двох видів у 1942 р., ймовірно, надрукованих Проводом ОУН Центральноукраїнських земель, з інформацією про загибель у Києві провідника Д. Мирона («Орлика») та закликом до боротьби на два фронти: з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом¹³³.

Більш предметною була акція проти примусового вивозу молоді до Німеччини. В рамках цієї акції було поширено звернення до українського народу всіма можливими засобами не допустити вивозу молоді. Інше звернення було адресоване до працівників поліції, яким пропонувалося сприяти молоді уникати вивезення до Німеччини¹³⁴.

І.П. Курило-Кримчак

¹²⁷ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 160.

¹²⁸ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе... – С. 53, 68.

¹²⁹ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 156.

¹³⁰ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-19907. – Арк. 46, 50зв.-51зв.

¹³¹ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 179.

¹³² Архів Мелітопольського краєзнавчого музею. – Спр. 527. – Арк. 25, 31.

¹³³ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 78.

¹³⁴ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 8729. – Арк. 31-32.

М. Береславський – учасник націоналістичного підпілля у Бердянську

Ще одна група оунівців із шести осіб на чолі з В. Федисівим була направлена В. Пастушенком до Бердянська для організації осередків у південно-східній частині Запорізької області¹³⁵. Ймовірно, що саме ця група спричинилася до створення мережі ОУН-р у Токмацькому районі. На початку листопада 1941 р. місцевий житель К. Кордюков мав зустріч із трьома оунівцями, які прямували маршрутом Бердянськ-Маріуполь-Пологи-Оріхів для проведення оргроботи. К. Кордюков настановив оунівців та агітаційний матеріал передав шкільному інспектору П. Чухрію¹³⁶. Останній зайнявся організацією підпілля в Токмаці та районі. Зокрема, одними із перших до ОУН-р були залучені вчитель П. Соломко, інспектор шкіл з профосвіти І. Козак, завідувач зеленгоспу Г. Палій та директор заводу Федоров¹³⁷.

У Бердянську (на той час – Осипенко) група Федисіва (який у матеріалах радянських спецслужб виступає як «Тодосєв») провела збори з приводу створення районної управи. На зборах визначилися із кандидатурами: на посаду голови управи – П. Клименко, вчитель, колишній директор музею; заступник голови управи – П. Мусієнко; керівник райспоживспілки – Х. Книш, учитель залізничної школи; заступник керівника райспоживспілки – Г. Федорцов, колишній січовий стрілець, заступник керівника райзбуту. За наслідками засідання, з дозволу німецької влади, районна управа була організована.

Паралельно із цим, почалося створення міської та районної оунівської мережі. Відповідальним за розбудову ОУН-р на цих територіях був призначений П. Клименко. Він орієнтував перших членів організації, що не варто проводити широкомасштабні «мобілізаційні» процеси, оскільки це може привести до провалу перед німецькими спецслужбами. Вербовці до ОУН-р підлягали лише «перевірені українці», яких також треба було ангажувати до роботи на керівних посадах на рівні міста й району. Крім того, рекомендувалося створювати резерв для поповнення лав організації: кожному члену ОУН-р необхідно було підготувати мережу симпатиків, яких плавно підводити до ідеї боротьби за українську самостійність¹³⁸.

Один із членів підгрупи Поліщук створив і очолив націоналістичне під-

¹³⁵ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 153.

¹³⁶ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19384. – Т.1. – Арк. 31.

¹³⁷ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-13150. – Т.1. – Арк. 12.

¹³⁸ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19487. – Т. 1. – Арк. 96, 98, 111-112.

пілля у с. Осипенко Бердянського району, де працював учителем. Сільський осередок було викрито поліцією, Поліщука розстріляли, а інші члени організації були відправлені до концтабору Графенгайнхен у Німеччині¹³⁹.

За завданням Бердянського районного проводу організацією націоналістичного підпілля й культурницького товариства «Просвіта» в Приморському районі займався агроном колгоспу «Вільний» П. Капленко¹⁴⁰.

На території теперішнього Оріхівського району перший осередок ОУН-р було закладено в смт Комишуваха (на той час – районний центр) вже у жовтні 1941 р. Двома членами похідної групи, які із Запоріжжя направлялися до Маріуполя, до організації було залучено місцевого жителя А. Головка. Останній організував збори громадськості, на яких виступали оунівці та було зачитано «Маніфест ОУН». Він же очолив Комишуваський (селищний та районний) осередок і допоміг організувати аналогічні структури в с. Хитрівці (тепер у межах смт Комишуваха) на чолі із Р. Байраком й Новоіванівці, яку очолив учитель Є. Чаленко. Крім того, оунівцями була організована робота Комишуваської сільської управи¹⁴¹.

У с. Хитрівці було проведено аналогічні збори громадськості, на яких пропагувалися ідеї ОУН-р. На цьому заході, крім членів похідних груп, виступали місцеві жителі: староста сільуправи Р. Байрак та вчитель, пізніше – начальник поліції, М. Сингур¹⁴².

Зв'язковим між Комишувахою та Запоріжжям по лінії ОУН-р був Р. Байрак, який привозив пропагандистську літературу та листівки. Зокрема, брошури «Що таке націоналізм» та «Хід боротьби ОУН за утворення самостійної України»¹⁴³.

Для створення оунівської мережі в Оріхові до міста прибули три члени похідної групи, серед яких був місцевий житель М. Федоренко. Останній у 1940 р. як працівник комітету заготівель Оріхівського району був відраджений до Львівської області працювати за фахом. На початку німецько-радянської війни у Львові був залучений до ОУН-р і у складі похідних груп відправлений до Запорізької області. Він же був призначений керівником ОУН-р в Оріхівському районі.

В Оріхові, у приватному помешканні А. Нескромного (родич М. Федоренка), відбулися збори громадськості, ініційовані оунівцями. Основне питання, що обговорювалося на зборах, полягало в інтеграції осіб, наближених до ОУН-р, в оріхівські органи самоуправління. За результатами зборів для німецької влади було підготовлено звернення, в якому, посилаючись на

¹³⁹ Новосела Т., Новосела Р. Правозахисна діяльність М.О. Береславського // Мій рідний край. – Запоріжжя: Матеріали відкритої обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді. – Запоріжжя: Поліграф, 2006. – С. 37.

¹⁴⁰ Архів Прокуратури Запорізької області (далі – АПЗО). – Висновки про реабілітацію (далі – ВПР). – Т. 29. – Арк. 107.

¹⁴¹ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21118. – Арк. 19, 24-24зв., 26-27, 32.

¹⁴² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 95. – Спр. 49. – Т. 1. – Арк. 106-107.

¹⁴³ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21118. – Арк. 34.

добру обізнаність із місцевими реаліями життя та громадою, учасники заходу прохали дати їм можливість нормалізувати життя Оріхова. Подібну роботу оунівці також намагалися провести у с. Мала Токмачка¹⁴⁴.

У Гуляйполі, ймовірно, створення осередків ОУН-р відбувалося з двох «джерел». Сюди прибули 2 члени похідних груп після проведення організаційної роботи в Оріхові¹⁴⁵. Крім того, майбутній керівник мережі ОУН-р у Гуляйпольському р-ні, шеф району М. Зінченко, тримав зв'язок із рідним братом О. Зінченком, який був провідником ОУН-р Мар'їнського району Донецької області. Зв'язок між гуляйпільськими оунівцями та запорізьким керівництвом й оріхівським осередком ОУН-р восени 1941 р. здійснювали І. Шишура та Процюк¹⁴⁶.

Паралельно зі створенням мережі ОУН-р на території Запорізької області, налагоджувалася діяльність зв'язкових ліній. Одна з них, найкоротша, пов'язувала Запоріжжя з Дніпропетровськом як центром ОУН-р на Півдні України¹⁴⁷. Про інші дві лінії, спираючись на оунівські звіти, писав Л. Шанковський. Лінія «Запоріжжя – Донбас (Донецьк)» пролягала по маршруту: Запоріжжя – Червоноармійський (Вільнянський) – Оріхівський – Куйбишевський (разом із Розівським) райони на Донбас. Лінія «Запоріжжя – Маріуполь»: Запоріжжя – Василівський – Велико-Токмацький (Токмацький) – Андріївський (Бердянський) райони – Маріуполь Донецької області. У другому маршруті згадується Вільнянський район, але даних про осередки ОУН-р у цьому районі на сьогодні не виявлено. Л. Шанковський же подав інформацію, що в усіх районах, де проходили зв'язкові лінії, існували підпільні осередки¹⁴⁸.

У своїй діяльності члени похідних груп ОУН-р важливу роль відводили агітації та пропаганді. Вже в перші дні «походу на Схід» провідник південної групи Т. Семчишин, звітуючи Проводу ОУН, вказував, що інформація про політичну ситуацію, друковані інструкції для державного будівництва викликають жвавий інтерес у наддніпрянців і цього матеріалу треба якнайбільше. Він же критикував постулат Проводу «щадити пропагандивний матеріал», з огляду на те, що «голод на ці речі є прямо неймовірний»¹⁴⁹.

На території Запорізької області в перші місяці діяльності оунівців найбільшого поширення отримав «Маніфест» ОУН-р. Розтиражований у формі листівки він роздавався під час проведення масових заходів та розклеювалися на видних місцях у населених пунктах¹⁵⁰. Крім того, поширювалися

¹⁴⁴ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп.3. – Спр. 7840. – Арк. 14, 68, 283, 293.

¹⁴⁵ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп.3. – Спр. 7840. – Арк. 13.

¹⁴⁶ АУСБУ 30. – АКС 7056.

¹⁴⁷ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21837. – Арк. 15зв.

¹⁴⁸ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – С. 160-161.

¹⁴⁹ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). – Ф. ЗЧ ОУН м. Нью Йорк. – Од. зб. 8. – Арк. 3.

¹⁵⁰ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-17864. – Арк. 43зв.; ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7840. – Арк. 14.

друковані копії Акту відновлення Української Держави, проголошеного ОУН-р у Львові 30 червня 1941 р.¹⁵¹

Поширення Акта, де містився пункт щодо співпраці відновленої Української Держави із «Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації»¹⁵² інколи призводило до «курйозних» випадків. У Чернігівському районі Запорізької області членами похідної групи ОУН-р було залишено кілька екземплярів листівок, одна з яких потрапила до вчителя с. Сисикулаку (тепер в межах смт Чернігівка) П. Коржа. Останній перейнявся ідеями «спільної боротьби з більшовизмом» й зайнявся створенням української націонал-соціалістичної організації на території району. П. Коржу вдалося розгорнути бурхливу діяльність й закласти осередки своєї організації в селах Новополтаці, Новогригорівці, Сисикулаку, Токмачанах, Низянах (останні три населені пункти нині в межах смт Чернігівка), Стульневе, Салтичії й Обіточному. В основному до організації записувалися працівники органів місцевого самоуправління, ймовірно вважаючи це однією з умов працевлаштування. На початку діяльності організації її толерував комендант Великотокомацької орсткомендатури, від якого П. Корж отримав завдання взяти участь у зборі подарунків для німецької армії. Сисикулацька сільська управа, в свою чергу, надала для організації приміщення¹⁵³.

«Ідеологічні блукання» П. Коржа отримали своє продовження влітку 1942 р., коли він познайомився із членами підпілля ОУН-р м. Маріуполя, зокрема із директором типографії Я. Жежурою та секретарем «Просвіти» Ф. Лящинським. Налагодивши зв'язок із маріупольським підпіллям, П. Корж почав отримувати різного роду друковану продукцію та значки із національною символікою. Зокрема, влітку 1942 р. в Чернігівський район було привезено близько 50 екземплярів книги «Україна в боротьбі» та «Історію України» І. Крип'якевича, яка була надрукована у 1941 р. в оунівській типографії Кривого Рогу. До Чернігівки з Маріуполя в червні 1942 р. з метою вербування молоді до Українського визвольного війська приїжджав член ОУН-р Величко.

Таким чином, маємо усі підстави вважати, що від літа 1942 р. діяльність ОУН-р у Чернігівському районі координувалася із Маріуполя і структурно належала до Донецького обласного проводу ОУН-р¹⁵⁴.

¹⁵¹ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-20920. – Арк. 14.

¹⁵² Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан. – Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – С. 123. *(Тут варто нагадати, що Акт відновлення Української Держави проголошувався в умовах, коли нацисти ще відкрито не проявили свого негативного ставлення до українського національно-визвольного руху і не переслідували оунівців, які сподівалися на хвилі зіткнення двох тоталітарних режимів відновити державність. Саме тому в акті міститься фраза про співпрацю з Німеччиною під керівництвом Гітлера).*

¹⁵³ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-20207. – Т.1. – Арк. 15, 20-24, 90зв.

¹⁵⁴ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-20207. – Т.1. – Арк. 51-52, 59; Т.2. – Арк. 321-321зв.

Під впливом Донецького обласного проводу ОУН-р перебували осередки в Куйбишевському (під час окупації – Царекостянтинівському) районі. Організація тут діяла в умовах найглибшого підпілля, оскільки була «запасною базою» для керівництва маріупольського підпілля. Зокрема, у Куйбишевському районі місцевими підпільниками проводилися збір й magazинування зброї для забезпечення потреб майбутнього повстанського відділу. Куратором діяльності місцевого підпілля від ОУН-р Маріуполя був Т. Лічман¹⁵⁵. Зазначимо, що саме до Куйбишева після початку німецьких репресій проти маріупольських націоналістів у 1943 р. виїхав колишній священник, утримувач явочної квартири ОУН-р у Маріуполі Ф. Синіцин¹⁵⁶.

Одним із цікавих епізодів діяльності ОУН на території Запорізької області є співпраця націоналістичного та комуністичного підпілля у боротьбі із спільним ворогом – нацистами. З початком відступу німецької армії на Східному фронті, у Мелітопольському районі починаються спроби налагодження взаємовідносин між обома підпіллями. З ініціативи члена окружного проводу ОУН-р І. Курила-Кримчака, керівник оунівського осередку с. Костянтинівки О. Шевченко вийшов на зв'язок з радянськими партизанськими групами, було проведено попередні перемовини. Найбільшу зацікавленість у цьому питанні виявив керівник одного із загонів О. Ліхнін. Він же брав участь у спільній нараді, що відбулася у с. Вознесенка, ймовірно у помешканні І. Курила-Кримчака. План взаємодії був простий: скориставшись ситуацією на фронті, здійснити повстання в Мелітополі й навколишніх селах, щоб відволікти на себе німецькі військові з'єднання й полегшити наступ частинам Червоної армії (досі не зрозуміло, який зиск від цього був оунівцям, але факт залишається фактом). Зазначимо, що забезпечення партизанських загонів зброєю брали на себе націоналісти. Із оунівцями також співпрацювали загоони П. Івненка та Халаміди із Якимівського району.

На заваді втіленню задуманого став один із лідерів більшовиків Мелітопольщини Шестопьоров, який заборонив усім керівникам прорадянських партизанських загонів вступати у контакт з націоналістами. Він же, за старою більшовицькою традицією, «злив» усю інформацію про мелітопольських оунівців «СМЕРШу». Радянські спецслужби ж зайнялися не лише «розробкою» націоналістів, але й до купи заарештували партизанів, які співпрацювали з ОУН¹⁵⁷.

Активність оунівців на окупованих нацистами територіях викликала сильну занепокоєність спецслужб Третього Рейху. Налагодження націоналістами підпільної мережі на Наддніпрянщині було для німецької влади несподіваним. Німці були переконані, що протягом більш як двадцятирічного радянського панування в українського населення було знищено будь-які

¹⁵⁵ Архів Управління СБУ в Донецькій області. – Спр. 36824-ПФ. – Арк. 52-66зв.

¹⁵⁶ Інформація О. Добровольського (м. Слов'янськ, Донецька область).

¹⁵⁷ Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. 2: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. – С. 156-158.

національні почуття й будь-який потяг до незалежності та політичної ініціативи. 14 серпня 1941 р. німецькі органи влади з тривогою зазначали, що похідні групи ОУН-р інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь «створення незалежної і соборної Української держави» в центрі України. Щоб перешкодити цій діяльності, німецька влада переслідувала всіх членів похідних груп й спочатку силою повертала їх до Львова¹⁵⁸.

Зрозумівши, що такі дії не вирішують проблеми, восени 1941 р. німецька розвідка, з метою покласти край намірам українських націоналістів, звернулася до командування армії з проханням дозволити «прибрати цих людей до рук»¹⁵⁹. В інструкції 44-го армійського корпусу вермахту групи армій «Південь» від 9 листопада 1941 р. наказувалося: «Надалі вважати небажаними особами українських політичних агентів руху Бандери, за якими проводити спостереження і у випадку здійснення політичної діяльності – заарештовувати». Невдовзі, 19 листопада, філіям німецької поліції безпеки і служби безпеки (СП та СД) в Україні була розіслана директива, що закликала не допускати в органи місцевого самоуправління прибічників ОУН-р¹⁶⁰.

25 листопада 1941 р. Айнзацкоманда С/5 СД видала більш радикальний наказ № 12432/41, в якому йшлося про підготовку ОУН-р повстання у Рейхскомісаріаті «Україна» з метою створення незалежної України. Щоб не допустити цього, всі члени ОУН-р повинні бути «негайно заарештовані й після ґрунтового допиту таємно ліквідовані як грабіжники»¹⁶¹.

Німецькі спецслужби не оминули увагою й громадські організації, які були для націоналістів легальною базою й прикриттям. Наприкінці 1941 р. було посилено нагляд за всіма українськими товариствами й заборонено будь-які публічні зібрання, за винятком попередньо дозволених службових завдань, заборонялося створення будь-яких нових національних товариств. Усі громадські організації, від Українського червоного хреста до спортивних клубів, переслідувалися, а в кінцевому результаті були розпущені¹⁶². Зокрема, в Оріхові Запорізької області створена оунівцями «Просвіта» (голова – І. Коба), яка повинна була займатися організацією драматичних, хорових гуртків, бібліотек та кінопоказів, проіснувала два тижні до заборони окупаційною владою¹⁶³. Аналогічно склалася ситуація в Бердянську. Пропозиція оунівського активіста, колишнього петлюрівця, вчителя історії Г. Власенка про відкриття місцевого осередку товариства «Просвіта» не

¹⁵⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1993. – С. 127, 137-139.

¹⁵⁹ Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України // Визвольний шлях. – 1995. – № 8. – С. 966.

¹⁶⁰ Боляновський А. Німецька окупаційна адміністрація і національний рух Опору України у 1941-1944 роках // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів: Видавництво НТШ у Львові, 1999. – Т. 238 (ССXXXVIII). – С. 356.

¹⁶¹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. – С. 435.

¹⁶² Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині. – С. 208.

¹⁶³ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7840. – Арк. 16, 54.

отримала підтримки окупаційної влади. Проти діяльності товариства рішуче виступив відділ пропаганди¹⁶⁴.

На території Наддніпрянщини прокотилася нова, більш цілеспрямована, хвиля арештів членів і симпатиків ОУН. Найбільшого погрому зазнало підпілля в індустріальних районах Східної України. У Запоріжжі, зокрема, на хвилі репресій проти націоналістів бургомістром Вібе було надано розпорядження прибрати із громадських місць українську національну символіку (тризуби) та вислати членів ОУН-р із міста¹⁶⁵.

Створені в перші тижні окупації українські органи самоврядування в ряді сіл і селищ Запорізької області, після прибуття окупаційної цивільної адміністрації, були або ліквідовані, або повністю інтегровані у німецьку схему управління. Так, створена за участі членів похідної групи, Бердянська районна управа у січні 1942 р. за розпорядженням німецької сільськогосподарської комендатури була ліквідована, а частина її співробітників переведена на роботу до міської управи¹⁶⁶.

Проблемі протидії репресіям окупаційної влади була присвячена нарада, яку провів керівник обласного проводу В. Пастушенко на одній із конспіративних квартир (імовірно, по вул. Інженерній, 5). Цій події передував обшук гестапо, проведений на головній квартирі запорізької ОУН (вул. Олександрівська, 18), під час якого було вилучено агітаційні матеріали (листівки, відозви і книжки) та наказано присутнім там оунівцям протягом 24 годин залишити місто. На нараді було прийнято рішення змінити місця проживання, вжити глибшої конспірації та продовжувати діяльність¹⁶⁷. Залишити місто і виїхати на Західну Україну були змушені, зокрема, І. Клим¹⁶⁸ та О. Ващук¹⁶⁹. За інформацією Української інформаційної служби, у цей час (кін. 1941 – поч. 1942 рр.) у Запоріжжі був розстріляний член ОУН-р Н. Вірлик («Михайло Бурій»), а заарештований в обласному центрі за підозрою у підготовці повстання інженер Михайлів у листопаді-грудні 1942 р. у в'язниці перерізав собі вени¹⁷⁰.

Наприкінці жовтня 1941 р., на вимогу німецької сільськогосподарської комендатури Бердянська, територію міста й району були змушені залишити члени підгрупи М. Федисіва («Тодосева»)¹⁷¹. У листопаді, за підозрою у належності до ОУН, також було репресовано одного з керівників місцевого самоуправління м. Оріхів Пилипенка. Під час обшуку у його помешканні німецькою жандармерією було знайдено й вилучено оунівську літературу,

¹⁶⁴ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19487. – Т. 1. – Арк. 114.

¹⁶⁵ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21562. – Арк. 62.

¹⁶⁶ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19487. – Т. 1. – Арк. 114.

¹⁶⁷ О.І.М. ОУНр в Запоріжжі (Один день ОУНр) // Альманах «Гомону України» на 1987 рік. – Торонто: Гомін України, 1987. – С. 76-77.

¹⁶⁸ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – С. 160.

¹⁶⁹ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-20920. – Арк. 27.

¹⁷⁰ Вісник Української інформаційної служби. – 1943. – № 9. – С. 9, 33.

¹⁷¹ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-19487. – Т.1. – Арк. 112.

зокрема «Маніфест»¹⁷². Незважаючи на відверто проницьку орієнтацію, під заборону потрапила і націонал-соціалістична організація П. Коржа в Чернігівському районі¹⁷³.

Керівництво обласного проводу виїхало із Запоріжжя. В. Пастушенко переїхав до смт Михайлівка, де влаштувався на роботу директором клубу. Б. Мовчан працював агрономом у Бердянському районному земельному відділі, Б. Крижан – перекладачем на сінопункті станції Пришиб Михайлівського району. Всі вони, за необхідності, періодично приїздили до Запоріжжя¹⁷⁴.

Активна діяльність оунівців Запоріжжя в площині поширення агітаційних матеріалів призвела до нових арештів. Керівник одного з осередків М. Буйненко, поширюючи листівки, був заарештований СД. Поступово були заарештовані й інші активісти¹⁷⁵. На другу половину березня 1943 р. у в'язниці СД у м. Запоріжжя опинилося кілька десятків членів ОУН.

У Запоріжжі були заарештовані:

1. М. Буйненко, керівник осередку на 6-му селищі, робітник Дніпрогесу;
2. І. Мишастий, житель 8-го селища;
3. І. Малий, житель с. Павло-Кічкас;
4. В. Савченко;
5. М. Левченко;
6. Г. Гребенюк, керівник Запорізького районного проводу;
7. П. Мороз, утримувач квартири ОУН-р по вул. Броневій, працівник Обласної контори «Заготзерно»¹⁷⁶;
8. Грищенко, член осередку на 6-му селищі, працівник буфету;
9. Г. Могильний, член осередку на 6-му селищі, артист театру на Дніпрогесі;
10. Барсук, староста общини с. Павло-Кічкас;
11. М. Риженко, житель старої частини міста, працював артистом на Дніпрогесі;
12. Боєвець, бухгалтер алюмінієвого комбінату;
13. П. Бірковський¹⁷⁷.

Крім Запоріжжя, арешти було проведено й у низових ланках Михайлівського та Великобілозерського районів. По першому району за участь в ОУН-р заарештовані:

1. Г. Ільченко, житель Михайлівки, комендант дільниці. Перебував у в'язниці СД м. Запоріжжя, з-під варти звільнений;
2. Пилипенко, житель Михайлівки, заступник завідувача відділу народної освіти. З-під варти звільнений;
3. М. Коломоєць, житель с. Михайлівки, заступник шефа Михайлівської районної управи;
4. Ф. Любченко, житель ст. Пришиб, завідувачий елеватором. З під варти звільнений;
5. В. Хрущ, староста с. Вовківки¹⁷⁸.

Згідно з інформацією радянських підпільників, М. Коломоєць через два дні після арешту повісився у в'язниці Михайлівки¹⁷⁹. У Великобілозерському

¹⁷² АУСБУ 30. – АКС 7056.

¹⁷³ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-20207. – Т. 1. – Арк. 24.

¹⁷⁴ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-5626. – Арк. 20, 44зв., 45зв.

¹⁷⁵ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-5626. – Арк. 51зв.

¹⁷⁶ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-5626. – Арк. 24зв.-25, 51-51зв.

¹⁷⁷ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 98.

¹⁷⁸ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 29зв.-30зв., 48.

¹⁷⁹ Запорізький архів. Народна війна. – С. 346.

районі відомо про арешт старости сільгоспобщини «Запорожець» Борисенка¹⁸⁰.

Крім подання звітів про репресії нацистів по відношенню до членів ОУН-р, запорізькі націоналісти також інформували вище керівництво про терор окупантів проти цивільного населення¹⁸¹.

Не залишилась непомітною для німецьких спецслужб і діяльність мелітопольського націоналістичного підпілля. На початку квітня 1943 р. у перестрілці з мелітопольським СД загинули підпільники, які були присутні на нараді у с. Константи́нівка: члени обласного проводу Б. Мовчан та Б. Крицан, О. Шевченко, його син й одна донька. Тоді ж важко поранено М. Вінтоніва, який через кілька днів загинув у німецькій в'язниці від тортур. М. Фоменко й М. Сливка були заарештовані по дорозі на нараду. Під постійним наглядом німецьких карних органів перебував І. Курило-Кримчак¹⁸².

Гуляйпільська ОУН-р зазнала репресій гестапо протягом 1942 р. Серед заарештованих у цей час: шеф району Й. Зінченко, бургомістр Г. Чайка, завідувач відділу народної освіти Г. Качан, Кізіленко, Розсоха, брати Жовніренки з с. Успенівки й Залізний з Красногорівки. Частина підпільників була розстріляна¹⁸³. У в'язниці СД м. Запоріжжя у 1943 р. перебували І. Шишура, брати Качан, Гніденко та Зінченко. Пізніше Шишура з-під варти був звільнений, Зінченко й Качан відвезені до концтабору «Дахау», звідки звільнені американськими військами й залишились в американській зоні окупації¹⁸⁴.

* * *

Отже, під час Другої світової війни в Запорізькій області діяло підпілля ОУН-р. Створене за допомогою членів похідних груп, у своїй масі воно складалося з місцевих членів, питома вага яких була більше 85%. Узагальнюючи діяльність запорізького націоналістичного підпілля, можемо виокремити його основні напрями: організаційно-мобілізаційний, культурницько-просвітницький та терористично-бойовий. У рамках першого відбувалося створення осередків ОУН по області й розширення їх кількісного і якісного складу, організація органів місцевого самоврядування, або ж інтеграція туди своїх членів тощо. Культурницько-просвітницький напрям отримав найбільшого поширення. В рамках роботи з українізації громадського й політичного життя створювалися осередки товариства «Просвіта», поширювався агітаційний матеріал, зокрема листівки, газети й книги націоналістичного спрямування. Терористично-бойовий напрям, з огляду на невідповідні умови степової частини, не отримав поширення.

¹⁸⁰ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 15.

¹⁸¹ АЦВР. – Ф. М. Лебеда. – Од. зб. 169. – Арк. 1, 3.

¹⁸² Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... моя любов, моє горе... – С. 91-92.

¹⁸³ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – Київ: УВ «Пульсари», 2002. – С. 53.

¹⁸⁴ АУСБУ ЗО. – ФПС. – Спр. П-21120. – Арк. 15, 26зв., 30-30зв.

Сутність діяльності зводилася до індивідуального терору проти представників німецької адміністрації, збройних й каральних сил та накопичення зброї.

Активність націоналістичного підпілля однаковою мірою турбувала як німецьку, так і радянську владу. Через це спецслужби обох країн з підвищеною увагою ставилися до питання ліквідації ОУН у Запоріжжі. Розпочаті гестапо й СД арешти були продовжені НКВС і на кінець 1945 р. було ліквідовано більшість осередків націоналістичного підпілля в області. Але це не значило, що 1945 рік став верхньою хронологічною межею діяльності ОУН на території Запорізької області. Проблема націоналістичного руху в Запоріжжі в повоєнні роки – тема, яка вимагає окремого повномасштабного дослідження. Наразі ж відзначимо, що до початку 1950-х рр. радянські органи держбезпеки не збавляли обертів у боротьбі з українським націоналістичним рухом. Заспокоїтися їм не давали підстав і лідери ОУН. Принагідно зауважимо, що останній відомий випадок арешту емісара ОУН-р у Запорізькій області зафіксований 4 листопада 1950 р. у м. Приморську, коли до рук органів держбезпеки потрапив учасник підпілля ОУН-р Підгаєцького району Тернопільщини М. Брановський («Бом»)¹⁸⁵.

¹⁸⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 29. – Арк. 289.

3. Позаполітичний спротив

Численні випадки протидії запоріжців політиці нацистів не піддаються поділу за політико-ідеологічною класифікацією. Їх не можна чітко віднести ані до радянської, ані до національної течії. Вони склали позаполітичний опір «новому порядку». Він ґрунтувався на релігійній моралі і загальнолюдських цінностях, які не могли витравити з людської свідомості ні більшовицький, ні нацистський режими. Уміння залишитися людиною у вирі насилля та несправедливості, простягти руку допомоги як рідним, так і зовсім чужим людям – вимагало героїзму, причому особливої проби.

Реконструкція особливостей і масштабів цього напрямку ускладнюється специфікою його джерельної бази. Абсолютна більшість його проявів – діяльність окремих людей, інколи невеликих і нестабільних груп, які не створювали спеціальних підпільних організацій. Тож з архівних документів найбільше стануть у нагоді хронологічні довідки найважливіших подій, що відбувалися на території Запорізької області в період окупації¹⁸⁶. Написані переважно у 1943-1945 рр. представниками місцевих рад, вони фіксували усі відомі їм факти непокори нацистам. У поле зору комісій з вивчення партизанських документів представники аполітичного опору потрапляють відносно пізно – у 1960–1970-х рр., на які припадає апогей гонитви за кількістю партизан на території УРСР¹⁸⁷. За чорно-білою схемою – «якщо проти німців, значить за нас» – до радянських патріотів автоматично зараховували всіх, хто не сприймав реалії окупації і не був націоналістом.

Вкрай цінними для вивчення повсякденного неполітичного опору нацизму на Запоріжжі є джерела особового походження (спогади, щоденники та особисте листування жителів області), а також усна історія.

Як вказувалося в розділі про становище області напередодні 1941 р., політика сталінського режиму була спрямована на практично повне винищення соціально активної частини суспільства, перетворення жителів Запоріжжя на масу контрольованих індивідів. Тож концентрація на власному виживанні (стратегія виживання) та долі своєї родини була характерною рисою настроїв більшості населення регіону. Не довіряючи радянській пропаганді та не маючи інших альтернатив, у своєму житті основна частина запоріжців керувалася своїми інтересами та моральними настановами, а не політичними ідеями. Описуючи життя під час окупації, мешканці краю рідко використовують щодо представників радянської та німецької влади політичні терміни. Для них старости, поліцаї, солдати вермахту були «хорошими» чи «поганими», «співчутливими» чи «безсоромними», «кмітливими» чи «тупуватими». Так само, як і радянські солдати, голови колгоспів, компартійні працівники. Вторгнення до їхнього повсякдення тоталітарних режимів – чи радянського, чи нацистського – викликало цілком природну зворотну реакцію людей.

¹⁸⁶ ДАЗО. – Ф. Р-1675.

¹⁸⁷ ДАЗО. – Ф. П-6595.

Великий вплив на поведінку жителів окупованих територій мала мобілізація їхніх близьких до Червоної армії. Допмагаючи німцям, вони могли погіршити їхнє фронтове становище, і ця обставина часто була вагомшою за будь-які ідеологічні міркування. Житель м. Мелітополя Давид Гордон детально описав у спогадах вагання свого батька. Учасник Першої світової війни, який побував у німецькому полоні, він досить спокійно ставився до загрози окупації та не збирався евакуюватися. На пропозиції виїхати відповідав: *«Ну хто я такий? Керівник, начальник? Навіщо я здався німцям? Кому я потрібен? Я простий ремісник і на шматок хліба для своєї родини завжди зароблю»*. Однак на аргумент, що він працюватиме на німців, а його старший син з ними воюватиме, відповіді знайти не міг¹⁸⁸.

Значно простіше, але не менш сильно, схожу думку висловила селянка із с. Біленького Запорізького району Віра Паталах, яка зустрічала 1941 р. уже цілком дорослою 19-річною дівчиною. *«А так, у кожного, то чоловік, то син, то брат на війні, – роздумувала вона про мотиви підтримки комуністів та нацистів. – Кожен плаче. Ну, що? Поб'ють, та й всьо»*¹⁸⁹. Подібні переживання поділяли тисячі мешканців запорізького краю. Загроза життю рідних та друзів турбувала їх значно більше, ніж доля імперії Сталіна.

Неполітичний опір проявлявся в різних формах.

Однією з найбільш поширених була допомога військовополоненим та пораненим. Найчастіше цим займалися жінки, які збирали продукти, одяг і передавали їх до таборів. Називаючи своїми рідними абсолютно чужих людей, вони допомагали витягнути їх на волю. Жительки с. Біленьке Запорізького району Мотря Куліш та її знайома врятували від розстрілу двох хлопців – Антона Тюпу та його брата Віктора, що ховалися в окопах і були схоплені як партизани. Назвавши їх своїми дітьми, вони змогли переконати охоронців відпустити їх. Іншим разом М. Куліш намагалася передати полоненим сухарів, за що отримала удар батою і була відправлена на риття окопів. *«Всігда мама лізла, хотіла шось комусь допомогти, – згадувала її дочка Марія 1929 р.н., – така була»*¹⁹⁰. У Мелітополі Віра Земцева та Дар'я Тютюнник, відвідуючи лазарет і табір для полонених, передавали їм продукти харчування. Як відзначалося в довідці Мелітопольського міськкому 1946 р., їхня група виникла стихійно й не помічала «глибоких коренів у своїй роботі»¹⁹¹. Пізніше діяльність цієї групи значно політизується.

Жительки с. Широке Василівського району Анастасія та Марія Щербак (1911 та 1912 р.н.) свідчили про неодноразову допомогу полоненим табору поблизу Василівки. *«Люди возили, шо було, – згадували вони. – то картошку зварять, то сала кусочок наріжуть. Не підпускали близько, так*

¹⁸⁸ Гордон Д.И. Это было в Мелитополе. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – С. 116-117.

¹⁸⁹ Гордон Д.И. Это было в Мелитополе. – С. 116-117.

¹⁸⁹ Усна історія Степової України. – Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 77.

¹⁹⁰ Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 50-51.

¹⁹¹ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 322.

кидали отако-о... [Полонені – Авт.] біжать, падають одне наверх одного, слабі, давлять одне одного». Невдовзі їм вдалося визволити з табору свого брата Дмитра та сусідського хлопця Миколу Семеренка¹⁹². Масштаби підтримки полонених з боку місцевих жителів привернули увагу військової адміністрації, яка 23 грудня 1942 р. під загрозою ув'язнення чи розстрілу заборонила надавати полоненим-втікачам будь-яку допомогу¹⁹³. Але заборона часто порушувалася.

Цинічне винищення нацистами євреїв викликало осуд та обурення запоріжців. Незважаючи на великий ризик (у випадку викриття їм та їхній родині загрожував розстріл), окремі жителі краю допомагали переховуватися євреям. Станом на січень 2013 р. щонайменше 24 жителям Запорізької області було присвоєно звання «праведник світу»¹⁹⁴. За документами меморіалу «Яд Вашем», під час окупації у м. Запоріжжі допомогу євреям-втікачам надавали родини Єльникивих та Збориків, у Мелітопольському районі – Земцевих та Панкратових, у Пологівському – Носенків та Алексєєвих, у Гуляй-Полі – Костенків, у Бердянському районі – Нимичів, у Веселівському – Голобородьків та інші. Історії їхнього співчуття до переслідуваних можна знайти у базі даних меморіалу «Яд Вашем»¹⁹⁵.

Це перелік людей, які потрапили до поля зору ізраїльських дослідників. Імовірно, їх було ще більше. Знаючи, що в СРСР тривалий час проблема Голокосту не визнавалася, а національна політика після війни швидко набула рис антисемітизму, багато рятівників мовчало про свої справи.

Особливо негативну реакцію жителів запорізького краю викликало примусове вивезення на роботу до Німеччини. Спогади про ухилення відправки до Німеччини та допомогу іншим є одними з найбільш поширених в усній історії Запоріжжя в роки війни. Зважаючи, що з області німці відправили на захід десятки тисяч людей, спротив цій складовій «нового

**Жителька м. Запоріжжя
Єлизавета Єльникива, яка
врятувала від загибелі
Сару Сас у березні 1942 р.
(дата знімку – 1941 р.)**

¹⁹² Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 190.

¹⁹³ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – С. 82-83.

¹⁹⁴ Звання «праведник світу» присвоюється спеціальною комісією Верховного Суду Ізраїлю людям, які, свідомо ризикуючи життям, не давали знищувати євреїв під час Голокосту.

¹⁹⁵ База даних Праведников народов мира стран бывшего СССР // <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html>

порядку» набув дійсно масових розмірів. У ньому брали участь самі призначені до вивезення; їхні близькі, які допомагали переховуватися; медпрацівники, що видавали фіктивні довідки про погане здоров'я; окремі співробітники окупаційної адміністрації, що попереджали про набори та облави, підробляли документи. Жителі с. Широкого Василівського району Надія Амелькіна (1925 р.н.), Олександра Бабаченко (1923 р.н.), Григорій Демченко (1922 р.н.) та інші навели непоодинокі приклади по своєму селу, коли молодь ховалася, тікала під час перегону на залізничну станцію, ранила себе, щоб уникнути вивезення. Вони також відзначили, що певна кількість місцевих виїжджали добровільно. Але їх було небагато й подібні кроки, як правило, не зустрічали розуміння в односельців¹⁹⁶.

У випадку, коли на боці місцевих виступали старости, поліцаї, лікарі, це суттєво зменшувало число вивезених. За спогадами селянок з Малої Білозерки Василівського району Уляни Чмир (1904 р.н.) та її доньки Катерини (1926 р.н.) призначений староста Росик не виявляв ентузіазму на службі в нацистів. З початком масового вивезення молоді до Німеччини він оповістив селян про небезпеку та видавав фальшиві документи з неправильними роками народження. Тим же, хто не зміг уникнути направлення на комісію, допомагав лікар Крижанівський, який «бракував» майже усіх. Тому з села, як відзначала його жителька Марія Головенко (1913 р.н.), забрали мало людей¹⁹⁷. Вивезення остарбайтерів викликало опір навіть тих, хто вітав німців при захопленні області¹⁹⁸.

Ще однією важливою формою ослаблення тиску окупаційного режиму на суспільство був саботаж німецьких наказів. Під різними приводами запоріжці намагалися ухилитися від повинностей, накладених нацистською владою. Так, за відмову від роботи у 1942-1943 рр. було покарано запорізьких робітників з присудженням їм термінів ув'язнення від 2 до 5 років. Юхима Курельного, який не просто відмовлявся від праці, але й виступив із критикою окупантів, 8 лютого 1942 р. було розстріляно¹⁹⁹. Запорізькі селяни, мобілізовані для підвозу військового спорядження або на риття окопів, неодноразово тікали додому. Такі випадки мали місце в селах Рівнопілля та Яблукове Гуляйпільського району, Пришиб Михайлівського, Біленьке Запорізького²⁰⁰.

Щоб вижити, люди приховували від німецьких реквізицій худобу й зерно, розділяли між собою колишні колгоспні запаси. «Як красні виступили, якраз зерна вороха лежали – намолотили і не вспіли його ніде одправить,

¹⁹⁶ Усна історія Степової України. – Т. 1. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 9, 17, 30.

¹⁹⁷ Усна історія Степової України. – Т. 2. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 41, 130-131.

¹⁹⁸ Усна історія Степової України. – Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – С. 110.

¹⁹⁹ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 16-18.

²⁰⁰ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області. – С. 210, 353.

ніде не прибрать, – згадувала жителька с. Значкове Вільнянського району Ольга Основа (1922 р.н.). – Так його люди розгребли, носили, хто скільки хотів. А тоді як німці вступили, хотіли забирать, но хто вже ж їм...»²⁰¹.

Специфічною формою опору було зведення до мінімуму контактів із німцями. Найбільшого поширення набула симуляція хвороб, які відлякували солдатів та офіцерів вермахту. На входних дверях писали німецькою «krank» («хворий»). Для імітації корости в приміщенні спалювали сірку, що створювала важкий запах сірчаної мазі. Найбільш часто в спогадах старожилів згадується імітація туберкульозу за допомогою частого кашлю²⁰². Його німці, як згадують старожили, боялися особливо сильно і одразу припиняли розмови й виходили з оселі.

Неполітичному спротиву запоріжців під час нацистської окупації були притаманні риси, що відрізняли його від радянської та національної течій. По-перше, він був стихійний і не мав чіткої організаційної структури. Більшість людей, які опиралися «новому порядку», не мали плану на майбутнє та стратегії опору. Це було його слабким місцем. У випадках, коли місцеві жителі діяли консолідовано, як наприклад, у Малій Білозерці, їм вдавалося звести наслідки окупації до мінімуму.

По-друге, головні форми його протидії були пасивними, що мали на меті не нанести безпосередню шкоду окупантам, а захистити людину та її оточуючих від тиску тоталітарного режиму.

Сьогодні важко вести мову про масштаби стихійного неполітичного опору запоріжців у 1941-1944 рр. Наявні джерела дозволяють говорити, що він, на відміну від політичних течій, був дійсно масовим, у якому брали участь тисячі людей. Сотні свідчень в усіх районах області показують, що інертні до ідеологічних гасел мешканці області не залишалися байдужими тоді, коли руйнувався світ їхнього повсякдення.

Виміряти у цифровому значенні його результати не менш складно. Наразі з упевненістю можна окреслити сфери, де спротив жителів Запорізької області не дозволив нацистам повною мірою реалізувати свої наміри:

- 1) тотальне винищення євреїв та циган;
- 2) ослаблення голодом військовополонених;
- 3) максимальне використання підневільної праці жителів краю;
- 4) вивезення продовольства та природних ресурсів;
- 5) перетворення регіону на пустелю при відступі 1943-1944 рр.

²⁰¹ Інтерв'ю О.Д. Основи, 1922 р.н., зап. І.М. Спудкою, О.Ф. Штейнле. 04 червня 2013 р. – Частина 2. – 32 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф. – Хв. 14-15.

²⁰² Усна історія Степової України. – Т. 4. – С. 100, 110, 151.

* * *

Політика нацистів на окупованому Запоріжжі, спрямована на перетворення його в частину майбутньої колонії, викликала незадоволення й опір населення краю. Як і в усіх захоплених Третім Рейхом країнах, запорізький Рух Опору не був монолітним. Радянську течію намагалася сформувати і контролювати з-за лінії фронту евакуйовані партійні комітети та створені штаби партизанського руху. Гасла національного визволення, створення незалежної України висували представники груп революційної ОУН та їм співчуваючі. Але основна частина запоріжців не була готова до сприйняття політичних мотивів боротьби з нацистами. Тому як радянська, так і національна течії спротиву мобілізували на боротьбу з нацизмом по кілька сотень осіб. Натомість найбільш відповідною настроям наших земляків виявилася стихійна неполітична боротьба з тиском гітлерівського тоталітаризму. Вона набула дійсно масового характеру. Захищаючи власне життя та свої родини від окупантів, запоріжці наближали завершення кровопролиття Великої війни.

Вигнання окупантів

1. Розвідка боєм

Визволенню від німецьких окупантів Запоріжжя і області восени 1943 – на початку 1944 рр. передували дві спроби зробити це раніше. Кожна з них була пов'язана з наступальними діями Червоної армії після Московської і Сталінградської битв. Обидві спроби завершилися невдачею, бо базувалися на викликаній ейфорією від перемог переоцінці власних можливостей і недооцінці сил противника.

Це особливо стосувалося початку 1942 р., коли після Московської битви радянське командування вирішило завдати потужного удару на Півдні. Планувалося, що війська Південно-Західного і Південного фронтів розгорнуть наступ від Харкова на Запоріжжя, вийдуть у тил донбаського угруповання ворога, притиснуть його до моря й знищать. Але в січні в ході здійснюваної силами шести армій Барвенково-Лозівської наступальної операції вдалося лише захопити вузлову залізничну станцію Лозова і створити виступ фронту глибиною до 90 км. Наступ захлинувся, а у травні 1942 р. обернувся оточенням радянських військ. Було багато вбитих, а 240 тис. солдатів і командирів потрапили в полон. Частина з них була жителями Запорізької області.

Німецький наступ було зупинено під Сталінградом, де пізньої осені 1942 р. була оточена 6-а армія під командуванням фельдмаршала Паулюса. Рішення, спрямовані на спробу деблокувати оточені війська, приймалися в Запоріжжі, куди 3 грудня 1942 р. на літаку зі своєї штаб-квартири в Растенбурзі (Східна Пруссія) прилетів А. Гітлер.

Це був його перший візит до Запоріжжя. Мета візиту – нарада з фельдмаршалом Е. Манштейном, на той час командувачем групи армій «Дон». Штаб-квартира Манштейна знаходилася в Таганрозі – далеко від лінії фронту. Але Гітлер не полетів у Таганрог. Він вирішив зупинитися в «спокійному» Запоріжжі, куди викликав фельдмаршала. На нараді мала обговорюватися операція «Зимова буря», мета якої полягала в прориві радянського кільця навколо 6-ої армії ззовні. Нарада тривала кілька годин, й наприкінці дня 3 грудня Гітлер вилетів назад. Було прийняте рішення почати наступ 8 грудня, та через складні погодні умови довелося відкласти початок до 12 грудня¹. Але, як відомо, «Зимова буря» провалилася, і контрнаступ радянських військ продовжувався. Наприкінці грудня 1942 р. радянські війська вступили на територію України.

Як пізніше згадував начальник напрямку Оперативного управління Генерального штабу С. Штеменко, поведінку німецьких військ на початку 1943 р. Ставка і багато які командувачі фронтами оцінювали як втечу за Дніпро. Вважалося малоімовірним, щоб ворог вдався до скільки-небудь значних контрдій на Лівобережній Україні². Виходячи з цього, розробили

¹ Перепада В. Гітлер у Запоріжжі: спроба реконструкції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 146.

² Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни. – Київ: Політвидав України, 1968. – С. 93.

операцію «Стрибок», план якої практично повністю збігався із завданнями Барвенково-Лозівської операції. Передбачалося силами мобільної групи в складі декількох танкових корпусів Південно-Західного фронту «відрізати всю територію Донбасу, оточити й знищити війська противника»³. Вже на сьомий день наступу намічалось вийти в район Маріуполя. До того часу висунуті з резерву фронту з'єднання повинні були захопити основні переправи через Дніпро в Запоріжжі і Дніпропетровську.

Операція почалася 29 січня 1943 р. атакою 6-ої армії, яку очолював сумнозвісний командарм Ф. Харитонов⁴. Здавалося, зима 1943 р. – не осінь 1941 р. Але мабуть, злий рок супроводжував військовий шлях цього генерала. Ввірену йому армію чекало, по суті, повторення долі його дивізій, що потрапили в оточення в запорізькому Приазов'ї. Й самому Харитонову залишалося жити чотири місяці.

Однак у перші тижні наступу, рухаючись по величезному, не прикритому німцями коридору – розриву між силами ворога в Донбасі (група армій «Південь») і його частинами на захід від Харкова, 6-а армія, долаючи щодобово в середньому 15 км швидко наближалася до Дніпра. 17 лютого стрілецькі дивізії армії досягли Краснограда, Новомосковська, а сусідня 1-а гвардійська армія звільнила Павлоград.

У рамках другого етапу наступу 18-19 лютого армія Харитонова розпочала виконання амбітного наказу, яким, зокрема, передбачалося оволодіння Запоріжжям і створення передовими частинами плацдарму на правому березі в районі Хортиці, Канцерівки, Бабурки⁵. Армію підсилили стрілецькими і, головне, двома танковими корпусами, що прибули з резерву фронту в район Павлограду. Один із танкових корпусів спрямували на Дніпропетровськ, інший, 25-й, на Синельникове-Запоріжжя.

Штатна чисельність і озброєння радянського танкового корпусу зразка початку 1943 р. (три танкові і одна мотострілецька бригади) складала 7,8 тис. особового складу, 168 танків і САУ, 56 артилерійських (польових і протитанкових) та зенітних гармат, 871 автомобіль. Оскільки корпус, що йшов на Запоріжжя, ввели в дію з резерву, він був укомплектований повністю. У ситуації, коли перед ним не було суцільного фронту оборони, танкісти цілком здатні були виконати завдання досягти Дніпра. При двох обов'язкових умовах: безперебійне забезпечення паливом і боєприпасами, своєчасна підтримка піхотою. Багато що, якщо не все, у ті дні залежало й від рішень, які приймав противник. Переконаність, що німці не здатні до опору, була

³ Русский Архив. Великая Отечественная. Прелюдия Курской битвы: Документы и материалы. – Т. 15(4–3). – Москва: Терра, 1997. – С. 189.

⁴ *Невиправна тяга багатьох авторів до псевдопатріотичних штампів. В одній із книг з історії краю у роки війни вже у наш час читаємо, що Ф. Харитонов, виявляється, герой оборони Запорізької області у 1941 р.* (Див.: Героїв славних імена. 65-літтю Великої Перемоги посвячається / Н.И. Кузьменко (автор-составитель). – Запорожье: АА Тандем, 2010 – С. 65).

⁵ Текст наказу див.: Исаев А.В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали. – Москва: Яуза: ЭКСМО, 2005. – С. 403.

хибною. Насправді вони готувалися до контрудару. Особлива надія ними покладалася на танковий корпус СС⁶.

17 лютого 1943 р. в ті години, коли 25-й корпус завершував розгортання поблизу Лозової для марш-кидка на вістрі 6-ї армії, у штабі групи армій «Південь» у Запоріжжі з'явився А. Гітлер. Це був його другий візит до Запоріжжя. Обговорювалося питання про напрямок запланованого контрнаступу. Гітлер і командувач вказаної групи армій Е. Манштейн по-різному оцінювали ситуацію. Для першого головною була політично-пропагандистська складова проблеми. Тому він прилетів з готовим наказом завдати негайного удару в напрямку Харкова з метою найшвидшого повернення п'ятого за величиною міста Радянського Союзу. Манштейн, як військовий, виходив із стратегічних міркувань і наполягав на необхідності спочатку зупинити радянський рух до Дніпра.

Операція «Стрибок»

Переконати Гітлера змінити рішення «допоміг» 25-й корпус. Як вважають деякі дослідники, Манштейн спеціально затягував перебування свого головнокомандувача в Запоріжжі і навіть надмірно драматизував ситуацію навколо просування радянських танків. Відголосок цієї драматизації знаходимо і

⁶ У період, що нами розглядається, за чисельністю особового складу й озброєнням німецькі танкові корпуси, що склалися з двох дивізій, переважали радянські вчетверо, з трьох – шестеро. Танковий корпус СС мав у своєму складі три дивізії.

в спогадах Манштейна. Він писав: «Для охорони ми мали в Запоріжжі окрім нашої караульної роти лише декілька зенітних підрозділів. У найближчий час ворожі танки повинні були підійти настільки близько до міста, щоб вони могли обстрілювати аеродром, розташований на схід від Дніпра»⁷. Це про день, коли, як ми вже відзначали, 25-й корпус лише готувався до руху.

Наступного дня його танки були за 100 км від Запоріжжя. При цьому не йшлося про весь корпус. Відірвавшись від фронту, танкісти зіштовхнулися з гострою проблемою забезпечення паливом і боєприпасами. Їх вони, по суті, не отримували від самого початку рейду. Через відсутність палива майже одразу зупинилася одна із танкових бригад.

19 лютого корпус частиною сил досяг Синельникового. У Манштейна читаємо: «Противник ... стояв уже за 60 км від нашого штабу, в якому знаходився фюрер третьої імперії. Жодної частини не було між нами і нашим ворогом! Я тому дуже заспокоївся, коли Гітлер ввечері того дня вилетів у свою ставку. Можна було очікувати, що наступного дня ворожі танки зроблять неможливим використання аеродрому»⁸.

Нагнітання обстановки справило на Гітлера потрібне враження. 19 лютого Манштейн отримав дозвіл замість контратаки на Харків зрізати ударне угруповання 6-ої армії. Доля її піхотних і танкових корпусів була вирішена. З півночі у фланг радянських частин, що глибоко вклинилися в німецьку оборону, завдав удару згаданий уже корпус СС. Назустріч йому з Донбасу йшов інший танковий корпус.

Харитонов сподівався зупинити цю атаку й одночасно продовжував наступ. Ситуація дуже нагадувала обстановку дій 9-ої і 18-ої армій в кінці вересня – на початку жовтня 1941 р., коли наступ не припинявся попри очевидну загрозу з тилу. Зокрема, 25-й корпус ще і 21 лютого продовжував рух до Запоріжжя. Однак, саме в цей день німці з півночі і півдня ввійшли в Павлоград і замкнули кільце оточення силами семи танкових і моторизованих дивізій.

Знову звернемося до Манштейна: «Для нас уже не було великою небезпекою, що одна невелика танкова група противника підійшла до Запоріжжя. Вона зупинилася за 20 км від міста (окремі передові машини були помічені на відстані 10–12 км від східної околиці Запоріжжя – Авт.) внаслідок нестачі пального й нам вдалося в подальшому розчленувати її на дрібні групи і знищити»⁹.

6-а армія Ф. Харитонова була розірвана на декілька частин і більшістю сил вела бої в оточенні. З нього вдалося вийти небагатьом. Зрозуміло, що для

⁷ Манштейн Э. Утерянные победы. – Москва: АСТ, СПб.: Terra Fantastica, 1999. – С. 466-467.

⁸ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 470-471. *Обслуга фюрера пропонувала ще драматичніші описи. Його особистий пілот згадував: «У нас не було ні артилерії, ні протитанкових гвинтівок. Зі східної сторони льотного поля показалися росіяни. Ми бачили 22 танки. Якраз у цей момент прибув Гітлер. Наші три «Конкорди» з уже прогрітими двигунами піднялися в повітря» (Гітлер ледь не потрапив у полон у Запоріжжі // Країна. – 2013. – № 159).*

⁹ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 474.

25-го корпусу, який опинився в глибокому німецькому тилу, ситуація склалася особливо драматично. Надію дарувала лише та обставина, що німці замкнули оточення головним чином танковими дивізіями, які за відсутності піхоти не контролювали, особливо вночі, польове бездоріжжя. Поневіряння танкістів тривали до кінця березня. Перейшли лінію фронту 2063 бійці і офіцери¹⁰. Командир корпусу генерал-майор П. Павлов потрапив до рук ворога.

Саме в умовах успішного німецького контрнаступу 10 березня 1943 р. відбувся третій візит Гітлера до Запоріжжя. Він тривав одну добу. Атмосфера зустрічі різко відрізнялася від атмосфери лютого перебування – ситуація на фронті групи армій «Південь» змінилася на користь Вермахту, у Донбасі німці провели кілька вдалих контрударів й готувалися знову відбити в Червоної армії Харків. Одним словом, у штаб-квартирі Манштейна панувало піднесення й радісне передчуття близьких перемог. Приблизно в такій само ейфорії перебував, вочевидь, і Гітлер, тож візит мав майже парадний характер із врученням високих нагород й маніфестаціями захвату й відданості з боку солдат і офіцерів¹¹.

Адольф Гітлер у Запоріжжі. 10 березня 1943 р.

¹⁰ Исаев А.В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали. – С. 415.

¹¹ Перепада В. Гітлер у Запоріжжі: спроба реконструкції. – С. 147.

2. Початок визволення від нацистів

Ситуація докорінно змінилася за наступні півроку. На кінець літа 1943 р. радянська сторона уже остаточно захопила у війні стратегічну ініціативу. На момент вирішальних боїв на Дніпрі війська трьох фронтів (Степового, Південно-Західного, Південного), які виходили до ріки від Кременчука на північному фланзі наступу до її пониззя на південному, нараховували у своєму складі понад 1 млн 550 тис. бійців, 24 437 гармат і мінометів, 1160 танків і САУ, 2 тис. бойових літаків. Їм протистояло угруповання противника в 770 тис. осіб, яке мало на озброєнні близько 8 тис. гармат і мінометів, до 800 танків і штурмових гармат, до 1 тис. бойових літаків¹².

Насправді співвідношення сил було ще більш вражаючим. Радянські оцінки противника виходили зі штатного розпису особового складу і озброєння німецьких частин. До того ж, після Курської битви вони були знекровлені наполовину. Можливості для достатнього поповнення військ Німеччина практично вичерпала, в СРСР вони все ще були безмежними. Очевидно, дещо перебільшуючи, але вже в іншу сторону, Манштейн оцінював співвідношення сил на початок вересня як 7:1 на користь Червоної армії¹³.

Генерал армії Р. Малиновський відтворив пізніше переконливу картину величезної сили ввіреного йому Південно-Західного фронту і сусіднього Південного: «Якщо б хто-небудь міг охопити поглядом гігантську панораму боїв і битв за звільнення розшматованої України, перед ним постала б все змітаюча лавина радянських військ, оснащених найдосконалішою на той час бойовою технікою – тисячами, десятками тисяч гармат усіх систем і калібрів, потужних танків, швидкісних літаків, всіма іншими видами і типами озброєнь»¹⁴.

Конфігурація фронту на кінець серпня дуже нагадувала ту, що була на початок 1942 і, особливо, 1943 рр. Німецькі війська на Півдні утримували не лише Донбас, а й Таманський півострів. Визволивши Харків, Червона армія отримала чудову нагоду реалізувати план, який не вдалося втілити в життя двічі. Принципово нове співвідношення сил, здавалося, гарантувало успіх. Але натомість була віддана перевага звичному фронтальному витісненню ворога. До 1944 р. оточення 6-ої армії під Сталінградом так і залишалося єдиним успішним прикладом застосування іншої тактики ведення бойових дій.

Зазначимо, що свого часу на цю проблему звернув увагу відомий дослідник битви на Дніпрі Г. Уткін. Він вказував, що становище військ Південно-Західного фронту було сприятливим для удару в південно-західному напрямку (Дніпропетровськ, Запоріжжя), і це дозволяло відрізати шляхи відходу німців з Донбасу і разом з Південним фронтом розгромити їх. Але потрібного для виконання такого завдання підсилення фронт не отримав.

¹² История Второй мировой войны. 1939–1945. Т. 7: Завершение коренного перелома в войне. – Москва: Воениздат, 1976. – С. 265.

¹³ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 521.

¹⁴ Малиновский Р.Я. В боях за освобождение Советской Украины // В большом наступлении. – Москва: Воениздат, 1964. – С. 25.

Ставка першочергово забезпечувала силами і засобами Центральний, Воронезький і Степовий фронти, які просто видавлювали противника перед собою, а також Південний фронт, що діяв проти донбаського угруповання ворога аналогічними методами¹⁵.

Атаки ворога виключно «в лоб» були пов'язані зі значно більшими втратами. Але оцінкою перемоги з урахуванням покладених на її досягнення жертв ніхто не переймався. Гарматного м'яса було вдосталь. Психологічна налаштованість командирів усіх рівнів на застосування переважно однієї тактики, відмова від врахування чинника втрат при виборі того чи іншого варіанту здійснення операції і проведення окремого бою істотно зменшували можливості використання величезного досвіду, набутого Червоною армією за роки війни. Цей факт визнавався навіть в оперативних документах того часу. Щоправда, винними часто призначалися лише «стрілочники» – командири молодшої і середньої ланки.

Пошлемося на один із таких документів – зведення узагальнених висновків з досвіду бойових дій Південного фронту за вересень 1943 р. Це був місяць, коли переслідуючи ворога, який відходив з Донбасу на р. Молочну, війська фронту вели бої на території Запорізької області. У висновках констатувалося: «Деяка частина піхотних офіцерів все ще несміливо йде на маневр, нерішуче застосовує й обходи, дотримується тактики лобових атак, що призводило до значних втрат у живій силі й часто до безкарного відходу ворога. При швидкому просуванні вперед багато командирів батальйонів і полків недостатньо енергійно діяли, щоб тягнути за собою придану артилерію, легко мирилися з її відставанням і в силу чого часто позбавляли себе артилерійської підтримки в перших і часто вирішальних боях з ворогом»¹⁶. Підкреслювалося, що не використовувалося 30–40% вогневих можливостей полкової і дивізійної артилерії. Говорилося в зведенні й про погану організацію атак піхоти, беспорядність в подоланні інженерних перепон, відсутність належної взаємодії з танками¹⁷.

Вищевказане вело до невиправдано великих втрат, але при тотальній перевазі Червоної армії в живій силі і техніці певний час мало позначитися на темпах просування військ.

Саме в цей час, 8 вересня 1943 р., відбувся четвертий і останній візит Гітлера до Запоріжжя. Він дуже важливий для розуміння загальної стратегічної ситуації на фронті. На зустріч прибули вищі чини групи армій «Центр», зокрема, фельдмаршал фон Клейст та генерал-полковник Руофф. Візит тривав лише кілька годин. Ситуація на фронті була безнадійною, окрім закликів до стійкості, Гітлер не мав чим допомогти своїм військам. Головне, про що домовились – це відвід німецьких військ із Кубанського плацдарму та

¹⁵ Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – Москва: Воениздат, 1967. – С. 270.

¹⁶ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 28. – Москва: Воениздат, 1956. – С. 86.

¹⁷ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 28. – С. 86-87.

перехід до маневреної оборони й організованого відходу на рубіж Мелітополь-Запоріжжя-Дніпропетровськ. Фюрер обіцяв перекинути на допомогу під Запоріжжя корпус з чотирьох дивізій, але обіцянка не була виконана.

Це було останнє перебування Гітлера на Східному фронті, більше він ніколи не залишав території Рейху¹⁸.

Через тиждень після візиту Гітлера, 15 вересня німецьке командування віддало наказ про загальне відведення групи армій «Південь» на лінію Мелітополь, Дніпро. Згідно з наказом ця група займала рубіж «Вотан» (був частиною так званого «Східного валу» й проходив від Азовського моря (Молочний лиман) по р. Молочній до дніпровських плавнів у районі Василівки), а також правий берег Дніпра зі збереженням плацдарму в Запоріжжі. Перші населені пункти Запорізької області, які межували з Донбасом, радянські війська визволили 14 вересня. 21 вересня частини Південного фронту вийшли на р. Молочна. Наступного дня Південно-Західний фронт досяг запорізького плацдарму.

По завершенню війни потужність «Східного валу» по-різному оцінювалася як сторонами протистояння, так і в історіографії. Радянські історики трактували цю перепону як суцільну, майже нездоланну, насичену капітальними інженерними об'єктами глибоко ешелоновану оборону. При цьому посилалися й на Гітлера, котрий говорив про «Східний вал» як про стратегічний рубіж, об який розіб'ється радянський наступ. Іншої думки дотримувалися представники західної історіографії і безпосередні учасники подій зі сторони, що програла.

Зокрема, Манштейн підкреслював, що «Східний вал» був лише витвором пропагандистської кампанії і рубіж Дніпра так і не підготували до оборони належним чином. За його версією, командування групи «Південь» ще взимку 1942–1943 рр. наполягало на якнайшвидшому обладнанні цієї лінії. Але Гітлер не погодився, бо вважав, що будівництво оборонних об'єктів глибоко в тилу деморалізує вплине на війська. У подальшому ж матеріальні ресурси спрямовувалися, в першу чергу, на спорудження «Атлантичного валу». Тому оборона готувалася силами групи «Південь». Вдалося створити лише легкі позиції польового типу.

Наводячи протилежні оцінки, ми не беремо на себе функції арбітра. Лише погодимося з Манштейном, який писав, що й не ідеальна оборонна система мала б ефект, якби її вдалося зайняти достатньо значними силами. Але їх не виявилось, й тому апіорі було зрозуміло, що протриматися скільки-небудь довго німцям не вдасться. Оцінюючи співвідношення сил сторін, з цим неможливо не погодитися.

Наступальна операція з подолання німецької оборони в межах запорізьких Придніпров'я і Приазов'я стала частиною Нижньодніпровської стратегічної. Вона тривала з 26 вересня по 20 грудня 1943 р. У її рамках силами двох фронтів були проведені Запорізька й Мелітопольська операції.

¹⁸ Див.: Перепада В. Гітлер у Запоріжжі: спроба реконструкції. – С. 147; Manstein E. Verlorene Siege. – Bernard & Graefe, 2009. – 668 s.

3. Бої за Запоріжжя

Ліквідувати запорізький плацдарм і звільнити Запоріжжя належало Південно-Західному фронту. Плацдарм був досить великим за площею – 40 км по фронту і 20 км у глибину. Його прикривала оборонна система – на відстані 14 км від міста зовнішній обвід протяжністю до 60 км та внутрішній на східних околицях Запоріжжя. Між цими обводами на відстані 6–8 км від передової лінії оборони був ще й полегшений проміжний рубіж. Систему складали протитанкові рови, доти і дзоти, траншеї, які з'єднувалися розгалуженою мережею ходів сполучення, дротяні загородження і мінні поля.

Плацдарм утримувала 1-а танкова армія, яка відходила за Дніпро в широкій смузі від Запоріжжя до Кременчука. Попри назву армії у Запоріжжі розквартирувалися переважно піхотні дивізії її механізованого корпусу. На зовнішньому рубежі діяло п'ять таких дивізій, на внутрішньому – піхотна і танкова.

Здолати їхній опір повинні були значно переважаючі радянські сили – дві армії – 12-а (командувач – генерал-майор, після успішних дій на Дніпрі генерал-лейтенант О. Данилов) і 3-я гвардійська (командувач – генерал-лейтенант Д. Лелюшенко), які підсилили двома корпусами – 23-ім танковим (командувач – генерал-лейтенант Ю. Пушкін) і 1-им гвардійським механізованим (командувач – генерал-лейтенант І. Руссіянов). Але атака з ходу не вдалася. Війська зупинилися в очікуванні підкріплення. Воно було істотним.

*Генерали Д. Лелюшенко, І. Руссіянов, Ю. Пушкін
у період боїв за визволення м. Запоріжжя*

23 вересня до названих вище долучилась введена в дію з резерву ще одна армія – 8-а гвардійська (командувач – генерал-лейтенант, після запорізької операції генерал-полковник В. Чуйков). Три армії, які сумарно мали 17 дивізій, а також два окремі корпуси, отримали потужну авіаційну підтримку – 17-у повітряну армію (командувач – генерал-лейтенант В. Судець, в юності робітник на запорізьких заводах, війну зустрів командиром авіаз'єднання на Запоріжжі). Німецька сторона для підсилення оборони спромоглася «нашкребти по засіках» танковий корпус у складі двох танкових, однієї моторизованої і однієї кавалерійської дивізій.

Співвідношення сил протистояння перед Запоріжжям становило в особовому складі і артилерії 2,3:1, танках і САУ 1,6:1, кулеметах 1,7:1¹⁹. Звичайно, на користь Червоної армії. І це за радянськими оцінками, в яких виходили зі штатного розпису підрозділів. Але, як уже вказувалося, до штатного наповнення німецькі частини не спроможні були дотягувати. Визнання цього знаходимо і в радянських джерелах. В. Чуйков, даючи інформацію про три німецькі дивізії, які зустріли його підрозділи в перший день атаки на плацдарм, указував, що разом у них нараховувалося заледве 25 тис. осіб²⁰. У повному складі вони повинні були б мати за 50 тис.

Осінь 1943 р. стала зворотнім відзеркаленням осені 1941 р. Тоді значною мірою знекровлені три радянські армії тримали фронт з-під Дніпропетровська на півночі до Херсона на півдні. Через два роки повністю укомплектовані три армії долали опір ослаблених німецьких підрозділів у смузі оборони одного-єдиного міста.

З появою під Запоріжжям 8-ої армії їй відвели головну роль у подоланні опору ворога. У складі армії було вісім стрілецьких дивізій, що повинні були атакувати місто широким фронтом зі сходу в загальному напрямку на станцію Мокра. Чотири дивізії 12-ої армії і п'ять дивізій 3-ої завдавали допоміжних ударів. 3-я армія діяла на лівому фланзі й спрямовувалася на селище Південне. 12-а на правому рухалась у напрямку на Вознесенку.

Початок широкомасштабного наступу на плацдарм спробували синхронізувати з наступом Південного фронту під Мелітополем. 25 вересня командувач Південно-Західного фронту отримав директиву начальника Генштабу маршала О. Василевського, який, як представник Ставки, узгоджував дії двох фронтів. Директивою ставилося завдання, з метою забезпечення з півночі наступальної операції Південного фронту (починалася 26 вересня), не пізніше 27 вересня очистити від противника район Запоріжжя й вийти до Дніпра²¹.

¹⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – Київ: Політвидав України, 1968. – С. 304.

²⁰ Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – Київ: Політвидав України, 1982. – С. 380.

²¹ Василевский А.М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Битва за Днепр // История СССР. – 1970. – № 3. – С. 28.

Однак виконання директиви зірвала активна оборона німців, які 26 вересня неодноразово контратакували. Зокрема, кинувши в бій до 100 танків з мотопіхотою, підтриманих масованим вогнем артилерії та авіації, вони прорвали оборону 243-ої стрілецької дивізії 3-ої армії. Локалізувати прорив і змусити противника відійти на висхідні позиції вдалося наступного дня після введення в бій резерву – танкістів 1-го гвардійського механізованого корпусу²².

28 вересня з'явилася директива Ставки командувачам чотирьох фронтів, що вийшли до Дніпра. Ставка наказувала «найближчим часом ліквідувати всі плацдарми, які знаходяться в руках ворога на лівому березі ріки»²³. Запоріжжю в директиві відводився окремий рядок: «Командувачу Південно-Західним фронтом у першу чергу повністю очистити від противника запорізький плацдарм»²⁴.

На підготовку нового наступу пішло два дні. Він повинен був здійснюватись, головним чином, силами 8-ої і 3-ої армій. 1 жовтня, у день початку наступу, вийшла директива Ставки, якою війська вкотре націлювали на якнайшвидше визволення Запоріжжя. Цього разу вимагалось ліквідувати плацдарм не пізніше 3 жовтня. Щоб Південно-Західний фронт міг максимально зосередитися на Запоріжжі цією ж директивою йому від сусідів – Степового фронту – передавалася 46-я армія у складі шести дивізій²⁵. Армія займала позиції на правому фланзі фронту, що дозволяло зняти звідти підрозділи для дій проти запорізького плацдарму.

Наступу передувала потужна артпідготовка. На німецькі позиції обрушився шквал вогню з усіх видів гармат з реактивними мінометами включно. «Перший артилерійський удар був спланований могутньо і концентровано», – згадував В. Чуйков²⁶. Вогонь спрямовувався то на першу лінію оборони, то переносився в її глибину, і це повторювалося неодноразово протягом години. Мета, здавалося, була досягнута. Той же Чуйков писав: «Зі спостережного пункту було видно, як здіймаються разом із землею бруствери і перекриття від укріплень противника, як вибухи викидають разом із землею броньовані ковпаки при вдалому попаданні гаубичних снарядів»²⁷.

Але результати виявилися скромними. Німців вибили з першого ряду траншей. Під прикриттям танків наступаючі увірвалися в окремі опорні пункти противника. Однак у середині дня, оговтавшись, гітлерівці почали переходити в контратаки, й під вечір все повернулося на висхідні позиції. Наступ відновили 2 жовтня. Цього разу німці його відбили, ввівши в дію з

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 2. – С. 302.

²³ Битва за Дніпр в документах / Состав. И. Ярошенко, В. Ковалев // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 10. – С. 35.

²⁴ Битва за Дніпр в документах. – С. 36.

²⁵ Василевский А. М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Битва за Дніпр. – С. 31.

²⁶ Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – С. 381.

²⁷ Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – С. 381.

резерву згаданий нами раніше танковий корпус. Увечері Р. Малиновський, за погодженням з О. Василевським, з яким у той день побував у розташуванні 8-ої і 3-ої армій, наказав припинити наступ й перейти до оборони.

Невдачу пояснювали нестачею снарядів для артилерії, що далось взнаки вже в перший день. Дефіцит боєприпасів не дозволив артилеристам належно підтримати піхоту і танки. Пояснення, а воно було офіційним і озвучувалося на рівні О. Василевського, видається не зовсім переконливим. Наступ не був спонтанним, готувався заздалегідь. Тож або командувачі армій не мали мужності заявити про проблему в ситуації, коли до того не вдалося виконати попередні накази на негайне взяття Запоріжжя, або вважали, що для подолання спротиву ворога достатньо початкового артилерійського удару. Пізніше в невдалому дводенному наступі знайшли й позитив. У бій було втягнуто танковий корпус німців, що не дозволило своєчасно, як ними планувалося, вивільнити його для ліквідації радянського плацдарму між Дніпропетровськом і Кременчуком.

До речі, на правому березі північніше Запоріжжя на кінець вересня було вже декілька плацдармів. Зокрема 6-а і 12-а армії захопили й розширювали плацдарм за 40 км від міста. Між Дніпропетровськом і Дніпродзержинськом великий плацдарм створила 46-а армія. Ці плацдарми мали стратегічне значення. У радянській історіографії зустрічаємо їх відповідні оцінки. Підкреслювалося, що війська названих армій з плацдармів нависали над угрупованням ворога, який оборонявся на схід від Запоріжжя²².

Але, очевидно, через табу на критичну оцінку ведення бойових дій часів переможного наступу питання «Чому ж перевага плацдармів не використовувалася?» не порушувалося. Хоча наступ із плацдармів у тил ворога по території, яка ним заздалегідь не готувалася до оборони, мав великий шанс на успіх, й Запоріжжя швидше за все вдалося б взяти без бою, так, як це зробили німці на початку жовтня 1941 р. Але, як ми зазначали, восени 1943 р. радянське командування застосовувало лише одну тактику ведення бойових дій – фронтальний лобовий наступ. Це тягнуло за собою величезні втрати. Зате просто, звично й зрозуміло, не треба мудрувати.

Після невдалого наступу було прийнято рішення почекати 5–6 днів поки нагромадиться потрібний комплект боєприпасів. Одночасно під Запоріжжям ціною відмови від активних дій на правому березі нарощувалась й так більш ніж солідна перевага над противником. Ударне угруповання посилювалося піхотою й артилерією за рахунок частин 12-ої армії, які знімалися з правобережного плацдарму. Там залишалось лише чотири стрілецькі дивізії 6-ої армії, що повинні були перейти до оборони. Відмовлялися від запланованого форсування ріки під Дніпропетровськом 1-ю гвардійською армією. В цієї армії також забирали дивізії в резерв фронту перед запорізьким плацдармом.

²² Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – С. 272.

Говорячи про нестачу снарядів, як причину невдачі попереднього наступу, О. Василевський, Р. Малиновський, командувачі армій мовчали про інше, про те, що поклало відповідальність за неуспіх безпосередньо на них. Війська виявилися не готовими до ефективних дій щодо подолання укріплень противника. Пов'язані з цим втрати, очевидно, їх не дуже турбували. Але слабка підготовка штурмових підрозділів могла знову поставити під сумнів успіх, що вже не вдалося б списати на об'єктивні обставини. Адже були задоволені усі заявки на підсилення армій як особовим складом, так і технікою та боеприпасами.

Тому за рішенням Військової ради фронту в частинах і з'єднаннях провели інтенсивне навчання, яке тривало і вдень, і вночі. У тилу військ побудували навчальні містечка, які відтворювали оборону німців. Бійці вчилися наступати безпосередньо за вогневим валом артилерії, швидко долати відкриті ділянки, блокувати й знищувати доти й дзоти, робити проходи в дротяних загородженнях і мінних полях. Частина, які знаходилися в першому ешелоні, по чергово змінювалися, виводилися в найближчий тил й посилено навчались пересуватися в темряві в заданих напрямках, без затримок проходити різноманітні перепони.

Інженерні підрозділи готували засоби, які дозволяли піхоті долати проти-танкові рови й дротяні перепони. У нічних навчаннях брали участь усі роди військ, на місцевості відпрацьовувалась їхня взаємодія. Особливу увагу приділяли підготовці танкістів до керування машинами вночі за світовими сигналами. Шкода, що таку підготовку здійснили лише після фіаско 1-2 жовтня.

Перед відновленням наступу Р. Малиновський провів нараду в штабі 8-ої армії, на яку прибули й командувачі 3-ої, 12-ої та 17-ої повітряної армій. На нараді підтвердили, що головного удару завдаватиме 8-а армія. Їй додавались великі засоби підсилення. За правим флангом армії поставили 1-й гвардійський механізований корпус, за лівим – 23-й танковий. Обидва в готовності розвинути наступ. Інші дві армії, як і у попередньому випадку, завдавали допоміжного удару. До штурмового угруповання включили й декілька менших самостійних підрозділів – окрему танкову бригаду, чотири танкових полки²⁹.

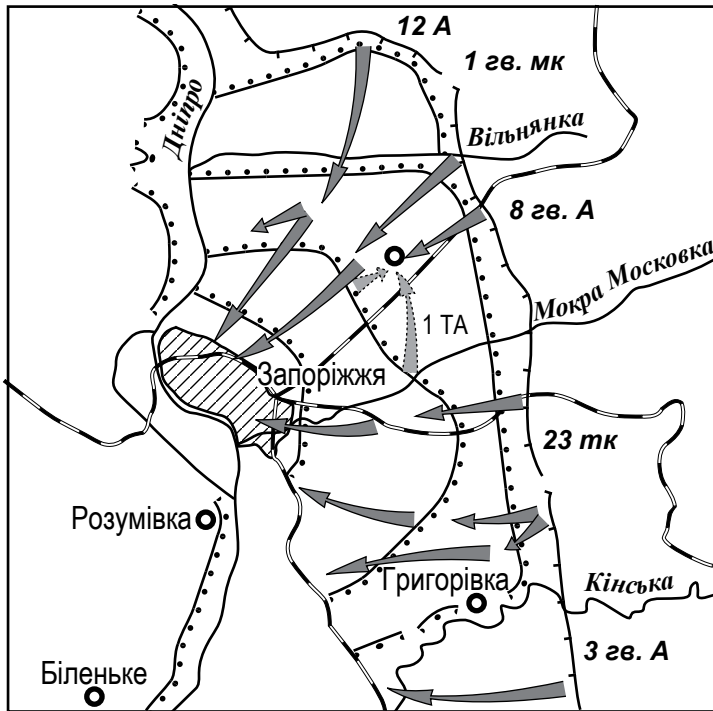
Про початок наступу після сьомої години ранку 10 жовтня сповістила традиційна артилерійська підготовка. Щільність вогню забезпечували 180 гармат на кожний кілометр прориву³⁰. Манштейн свідчив, що війська Вермахту, принаймні підпорядковані йому частини, вперше наразилися на таку інтенсивність вогню і вважав, що Червона армія застосувала, знову таки вперше, спеціалізовані артилерійські дивізії³¹. З повітря артилерійський удар посилювався масованою атакою штурмовиків і бомбардувальників.

²⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6 т. – Москва: Воениздат, 1961. – Т. 3. – С. 345.

³⁰ Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага. Записки командарма. – Москва: Наука, 1987. – С. 199.

³¹ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 561.

Але оборона проявила надзвичайну живучість. Коли в атаку пішли танкові підрозділи й з окопів піднялася піхота, вони зустріли сильний опір. Зав'язався бій, часто на зустрічних курсах. Німці не лише захищалися, а й переходили в контратаки.

**Запорізька наступальна операція
10-14 жовтня 1943 р.**

Особливо запеклі бої точилися в смузі наступу 8-ої армії, що діяла на напрямку головного удару. Протягом дня було зафіксовано 11 контратак силами від батальйону до полку, в яких противник спирався на важкі танки свого танкового корпусу. Їх зупинили, застосувавши безпосередньо в бойових порядках протитанкову артилерію й завдаючи ударів пікіруючими бомбардувальниками³².

За перший день війська трьох армій вклинилися в смугу оборони на глибину від 1 до 3 км. У наступні два дні напружені бої тривали. Ворог продовжував стійко оборонятися, а атакуючі повільно, але неухильно, просувалися вперед. 11 жовтня 8-а армія зачепилася за залізничну станцію Янцево, яку німці перетворили на сильно укріплений вузол оборони. 3-я армія прорвала зовнішній обвід на двох ділянках і пройшла 6-8 км. У другий день наступу найбільшого успіху досягла 12-а армія. До полудня 12 жовтня її дивізії закріпилися на панівних висотах за 10 км північніше Запоріжжя. Це

³² История Великой Отечественной войны Советского Союза. – Т. 3 – С. 346; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу. – Т. 2. – С. 305.

змусило німців ввести там у бій додатково дві дивізії, які армією були міцно скуті.

Бойові дії, хоча й менш інтенсивні, продовжувалися й в ніч на 13 жовтня. На ранок на основних напрямках було завершено прорив зовнішнього обводу оборони. На цей час найближче до мети наблизилася вже 3-я армія. Подолавши 12–13 жовтня значний опорний пункт у с. Веселянка, на шосейній дорозі до Запоріжжя армія вийшла на південні околиці міста й перебрала залізницю на Мелітополь.

У підсумку чотириденних боїв війська радянських армій розікли зовнішній обвід оборони на три ізольовані частини. Німці прийняли рішення відійти на проміжний рубіж, але там їм не дали закріпитися й змусили головними силами відступити за внутрішній обвід. Відштовхуючись від позитивних результатів боїв у попередню ніч, командування фронту узгодило рішення про нічний штурм Запоріжжя.

Хоча основною силою наступу залишалася 8-а армія, у вирішальному ударі чільну роль відвели частинам інших армій. Особливо 3-й. Функції своєрідного «джокера» поклалися на мобільні з'єднання 23-го танкового та 1-го механізованого корпусів. Перший 13 жовтня з лівого флангу 8-ої армії змістився в порядки 3-ої армії. Такий же маневр на іншому фланзі здійснив 1 механізований корпус. Обидва корпуси у взаємодії зі стрілецькими дивізіями йшли в бій зустрічними курсами з південного і північного сходу. У штурмі задіяли 270 танків і 48 САУ³³.

Наступ розпочався о 22-й годині й особливо стрімко розвивався з півдня. 23-ій корпус взаємодіяв з 59-ою гвардійською дивізією 3-ої армії, десант якої мав на броні своїх танків. У другому ешелоні успіх закріплювали два стрілецькі корпуси.

Зруйнований міст через р. Московка

³³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 2. – С. 306.

Хроніку наступу дозволяє відтворити бойове донесення командира танкового корпусу, надіслане в розпал бою о 5 годині ранку. Ю. Пушкін доповідав, що на підступах до Запоріжжя ворог у районі р. Мокрої Московки мав два протитанкові рови, які прикривалися протитанковою артилерією й мінними полями. На східній і південній околицях селища Південне на наступаючих чекала протитанкова артилерія. Можливості маневру обмежували заміновані узбіччя дороги на селище. Попри це на другу годину ночі корпус увірвався до Південного й до четвертої години разом з 59-ою стрілецькою дивізією й 34-им стрілецьким корпусом оволодів ним. Станом на п'яту ранку корпус з десантом подолав рубіж р. Мокра Московка. Дорога до історичного центру Запоріжжя (старе місто) була відкрита. Декілька годин бою обійшлися корпусу втратою трьох «Т-34», які згоріли від артилерійського вогню, й 10-ти, що підірвалися на мінах³⁴.

Активні дії 23-го танкового корпусу й стрілецьких з'єднань 3 армії відтягнули значні сили, які оборонялися перед 12-ою армією й 1-м механізованим корпусом, й полегшили їм досягнення успіху. На ранок 14 жовтня 12-а армія оволоділа декількома опорними пунктами в районі заводів і робітничих селищ.

Вранці штурм міста розпочала 8-а армія, й у першій половині дня три армії об'єднаними зусиллями завершили ліквідацію запорізького плацдарму. Запоріжжя стало найбільшим містом, яким у роки радянсько-німецької війни оволоділи в результаті нічного наступу великого угруповання.

Учасники боїв за Запоріжжя були відзначені численними нагородами. У жовтні 1943 р. встановили орден Богдана Хмельницького. Цей орден за № 1 отримав командувач 12-ої армії О. Данилов. 31-му з'єднанню й частині присвоїли найменування «Запорізьких». Символом-обличчям визволителів став командир танкового взводу 23-го корпусу лейтенант Микола Яценко. 13 жовтня на напрямку запланованого для корпусу удару він провів розвідку боєм, яка змусила німців розкрити розташування вогневих точок, особливо протитанкових. У ході нічного марш-кидка танк Яценка першим здолав міст через Мокру Московку. Яценко був двічі поранений, але поле бою не залишив. Невдовзі він загинув, отримав посмертно звання Героя Радянського Союзу. У 1960 р. в Запоріжжі встановили танк-монумент з іменами екіпажу М. Яценка.

Нагороди і звання це чудово. Але якою ціною дісталася визволення Запоріжжя? У радянській літературі обов'язково називалися втрати ворога. Так, на запорізькому плацдармі вони сягнули близько 23 тис. солдат і офіцерів, 160 танків і САУ, 430 артилерійських гармат і мінометів тощо³⁵. В. Чуйков у мемуарах двічі наводив конкретні цифри німецьких втрат – за підсумками 10 жовтня і загалом за час боїв. Однак про власні не прохопився жодним словом. Максимум, що дозволялося в радянській історіографії, це їх аб-

³⁴ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 25. – Москва: Воениздат, 1955. – С. 53-54.

³⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 2. – С. 308.

страктне визнання³⁶. «Обидві сторони зазнали великих втрат» – читаємо в шеститомній історії Великої Вітчизняної війни про бої 10 жовтня³⁷.

Показовим є згадане вище донесення Ю. Пушкіна. Він, як ми вказали, повідомляв про втрачені танки. І тільки. Але танки несли десант і мали екіпажі. Хай десант з «чужої» дивізії, але ж танкісти свої. Про їх долю нічого. Життя бійця було безцінним, у тому розумінні, що нічого не вартим. Єдине, що крім техніки цікавило тих, кому призначався рапорт – це втрати ворога. Тож Пушкін доповідав: «Втрати противника уточнюються»³⁸.

У пострадянську добу ситуація почала змінюватися. Але не радикально. Можливо й тому, що багато даних вже, швидше за все, втрачено назавжди. Зокрема, Запорізьку операцію ми не знаходимо в списку тих, яких опублікована відповідна інформація. Тож поки що про масштаби втрат можемо лише здогадуватися, виходячи з картини розмаху кривавої важкої битви. Червоній армії доводилося долати ешелоновану оборону часто без належної вогневої підтримки. Ми вказували, що неуспіх наступу 1-2 жовтня пояснювали саме цим. Але й надалі проблему остаточно не розв'язали. Вона знову постала вже на другий день нового наступу. У Чуйкова читаємо: «Вранці 11 жовтня о 8.00 заговорила артилерія всього фронту. Недовго ми могли вести цього разу артпідготовку. Боєприпаси! Знову боєприпаси!»³⁹.

Непрямо про втрати можна судити, відштовхуючись від німецьких даних. Непрямо, бо вони, як і радянські, очевидно, суб'єктивні. Зробити відповідний зріз спробуємо на підставі звіту 335-ої піхотної дивізії німців про бойові дії на запорізькому плацдармі з 20 вересня по 14 жовтня. Дивізія перебувала на шляху наступу 3-ої армії, тобто, якщо не брати до уваги останній день оборони, на не найнапруженішому напрямку. Наведемо уривок зі звіту.

«21 вересня о 8.00 16 танків ворога просунулися на наші бойові позиції. В результаті бою... було підбито вісім та пошкоджено три танки, решта ворожих танків відступила під натиском наших «Тигрів»; 27 вересня – «Ворог зазнає значних втрат, які орієнтовно у 10 разів переважають наші...; 10 жовтня – «Наші втрати не

³⁶ Оцінка значення нагород і звань у радянські часи вражає своїм лицемірством. Так, командир 203-ої стрілецької дивізії 12 армії полковник Г. Зданович у виданих у 1980 р. спогадах згадував важкі бої на правобережному плацдармі під Дніпропетровськом. Після повернення дивізії 5 жовтня на лівий берег залишилося в строю менше половини її штатного складу. Передбачалося, що дивізія матиме час для поповнення й формування по суті нових підрозділів. Але наступного дня було отримано наказ йти під Запоріжжя. Процитуємо відповідний уривок: «Успішне виконання поставленого завдання підкреслив він (командарм 12 – Авт.) – принесе дивізії почесне найменування Запорізької... Ми... постаралися, щоб слова генерала стали відомі всім. З яким тріумфом сприйняли воїни це повідомлення» (Зданович Г.С. Идем в наступление. – Москва: Воениздат, 1980. – С. 102). Це, нагадаємо, про бійців, яким щойно поталанило вийти якимось дивом живими з пекла і які замість перепочинку отримали «радісну» новину про зваблиту нагороду.

³⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза. – Т. 3. – С. 346.

³⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 25. – С. 54.

³⁹ Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – С. 389.

становлять й 10 частини втрат ворога»; 11 жовтня – «Втрати ворога дуже значні, але й наші втрати живої сили та кулеметів даються взнаки». І підсумок: «Втрати дивізії: 187 полеглих, 620 поранених, 83 зниклих безвісти (включно з втратами наших частин, що були передані у розпорядження інших дивізій). За нашими оцінками та згідно зі свідченнями полонених, втрати ворога становлять 2500–3000 бійців вбитими. Взято в полон 86 бійців та 19 перебіжчиків. Підбито 22 танки, пошкоджено 5 танків. Збито 7 літаків. Трофеї дивізії: 19 кулеметів, 10 протитанкових гранатометів, 10 автоматів та 22 гармати»⁴⁰.

У будь-якому випадку, виходячи з характеру боїв (до сказаного раніше додамо: наступ у відкритому степу, фортифікаційні споруди ворога), втрати трьох армій не могли бути меншими, ніж озвучені радянською стороною німецькі. Напевно вони були більшими. Візьмемо на себе сміливість стверджувати – значно більшими. Тож питання залишається відкритим.

14 жовтня вважається днем завершення Запорізької операції. Після ліквідації плацдарму велика концентрація сил у Запоріжжі була вже не потрібна. Південному фронту (з 20 жовтня 4-й Український, Південно-Західний – 3-й Український) передавалася 3-я армія. 8-а армія 19 жовтня почала передислокацію під Дніпропетровськ. У Запоріжжі залишалася 12-а армія. Але вона 30 жовтня взагалі була розформована. Її підрозділи частково ввійшли до складу 6 армії (командувач генерал-лейтенант І. Шльомін).

Зруйнований німцями Дніпрогес. 1943 р.

⁴⁰ Gefechtsbericht der 335. Infanterie-Division über die Kämpfe im Brückenkopf Saporoschje vom 20. September bis 14. Oktober 1943 // <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/Heer/Gefechtsbericht335-R.htm>

Саме ця армія продовжувала протистояння з противником на лінії Запоріжжя. До речі, Червона армія мала вже настільки переконливу перевагу перед Вермахтом, що її з'єднанням було тісно на фронті й вони зіштовхувалися з приємною проблемою надлишку сил. 1-й механізований корпус у листопаді вивели в резерв Ставки, і він більше року стояв у Полтаві. Лише в січні 1945 р. корпус з'явився на фронті і взяв участь у фінішних боях в Угорщині та Австрії.

Ворог залишався на Хортиці й правому березі. Одним із першочергових було завдання зберегти тіло Дніпровської ГЕС, яку німці підготували до підриву. Нагадаємо, після 18 серпня 1941 р. ГЕС перестала виконувати навіть функції греблі. Але окупанти її відновили. Залишаючи Запоріжжя, вони підірвали шлюз, міст через нього, зруйнували в декількох місцях верхню частину греблі.

Зберегти греблю, оволодіти нею й охороняти її наказали 203-й стрілецькій дивізії⁴¹. Стверджується, що це завдання вона виконала⁴². Силами розвідників і водолазів інженерного підрозділу вдалося перерізати електричний дріт до закладеної вибухівки. А потужність її була солідною. Розмінування станції почалося 13 січня 1944 р. й тривало до серпня. Було знешкоджено 66 т бомб і вибухових речовин, 26 тис. одиниць мін, снарядів і гранат⁴³.

Однак, знеструмили підведений до вибухівки кабель лише через декілька днів після взяття міста. 14 жовтня 203-а дивізія ще вела бої на Павло-Кічкасі. У той день вона вийшла до Дніпра в одному кілометрі північніше станції. Наказ захопити її й правобережний кінець греблі в дивізії отримали 16 жовтня, а виконувати почали ще через 10 днів.

Отже, у розпорядженні німців було більше ніж достатньо часу, щоб реалізувати задум. Але вони цього не зробили. Не виключено, що це пов'язано з бажанням повторити радянський сценарій 1941р. Щоправда, після руйнування верхньої частини греблі різниця між верхнім і нижнім б'єфом

⁴¹ Після війни й інші учасники боїв за Запоріжжя приписували собі заслуги порятунку Дніпрогесу. Так, за версією І. Руссіянова, такий наказ виконували його танкісти. В напрямку греблі рухався батальйон під командуванням майора Анісимова. Наведемо колоритний уривок з мемуарів генерала. «Танкісти Анісимова впоралися із завданням... Вони раптово з'явилися в тилу ворожих батарей, знищили їх – і ось уже тридцять четвірки мчаться до Дніпрогесу. Першим на греблю ввірвався танк гвардії молодшого лейтенанта Суворова й стрімко понісся на протилежну сторону. «Проскочити, лише б проскочити, не дати підірвати!... По танку Суворова з протилежного берега відкрила вогонь протитанкова артилерія. Але Т-34 мчався вперед. І раптом гухнув важкий вибух. У середині греблі піднявся величезний стовп диму і полум'я. Акт вандалізму попередити не вдалося. І все ж гітлерівці не змогли повністю здійснити свій план. Стрімкість нашого наступу завадила їм підірвати всю греблю цілком» (Руссиянов І.Н. В боях рожденная. – Москва: Воениздат, 1982. – С. 182). Не вдаючись у деталі, зазначимо, що цей епізод не міг мати місця хоча б тому, що вихід на греблю був зруйнований й недоступний не лише для проходження танків, але навіть піхотинців.

⁴² Уткин Г.М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – С. 301.

⁴³ Морин А. Разминирование Днепровской гидроэлектростанции имени В.И. Ленина // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 9. – С. 107.

складала 19 м, вдвічі менша звичайного. Проте й це немало. В «Історії Української РСР у Великій Вітчизняній війні» читаємо: «Гітлерівське командування передбачало висадити в повітря греблю в момент, коли радянські війська почнуть переправу, розраховуючи знищити їх раптовою дніпровською повінню»⁴⁴.

Можливо й так. Але форсувати Дніпро почали вище Дніпрогесу й лише частиною сил атакували Хортицю. З 25 по 26 жовтня в кілометрі вище греблі через ріку переправився полк, у наступні дві ночі решта частин 203-ої дивізії. Водночас висадилася на Хортиці 60-а стрілецька дивізія. У ніч на 1 листопада на правий берег почали перекидати ще одну дивізію – 244-у. У підсумку десятиденних боїв захопили плацдарм шириною 1,5 км й глибиною до 800 м.

Але для того, щоб розвинути успіх, сил двох дивізій виявилось замало. Німці перед плацдармом почувалися досить упевнено. Почалися пошуки іншого варіанту й вирішили зупинитися на підготовці до форсування ріки південніше Запоріжжя. Поповнення на плацдарм вже не надсиляли. Після ж початку переправи через Дніпро в районі с. Розумівка з Хортиці евакуювали всі підрозділи, з правого берега частину. 30 листопада з плацдарму пішла 244-а дивізія, 2 грудня полк 203-ої. У наступні дні там тримали лише два полки 203-ої дивізії, кожен без одного батальйону. Спроби розширити плацдарм, зрозуміло, припинили й перейшли до оборони. 11 грудня, через 46 днів після виходу на плацдарм, його залишили повністю. А завдання, яке 203-я дивізія отримала 16 жовтня, виконати так і не вдалося. Г. Зданович визнавав: «Що ж стосується будівлі електростанції, то її не змогли взяти ні армійський загін, ні 203-я, ні 244-а стрілецька дивізія, яка прийшла там на допомогу»⁴⁵.

⁴⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу. – Т. 2. – С. 307.

⁴⁵ Зданович Г.С. Идем в наступление. – С. 124.

4. Лінія «Вотан»

Повернемося в кінець вересня й розглянемо перебіг іншої масштабної наступальної операції на території області, здійснюваної військами Південного фронту (командувач – генерал армії Ф. Толбухін) – Мелітопольської. Лінію «Вотан», як і в аналогічному випадку із запорізьким плацдармом, намагалися здолати з наскоку. Об'єктивні передумови для цього були. Рубіж р. Молочної захищала 6-а армія, яка відійшла з Донбасу. Ця армія була спадкоємицею тієї, що не вийшла з оточення під Сталінградом. Але й нове формування вже зазнало дуже відчутних втрат. Її дивізії, за визначенням О. Василевського, були «сильно пошарпані»⁴⁶. Тож йшлося швидше не про армію, а її залишки. Оборону німці намагалися зміцнити, спішно перекинувши з Криму дві дивізії, теж уже биті.

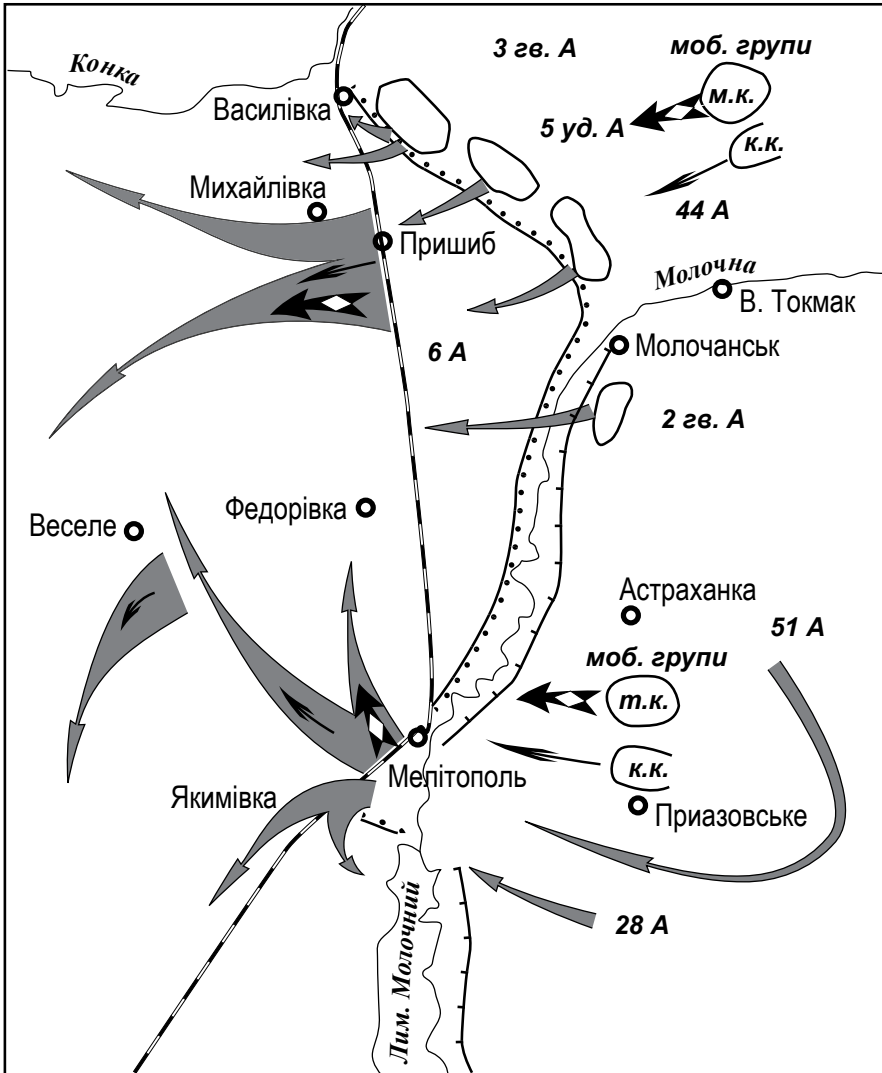
Здавалося, проблем не буде й дві радянські армії, 5-а і 2-а гвардійська, вийшовши до Молочної 21 вересня, вже наступного дня спробували здолати ворога. Проте не вийшло й Південний фронт взяв кількадечну перерву на підготовку наступу.

Була здійснена потужна концентрація сил. Одну німецьку армію (12 дивізій) збиралися атакувати силами п'яти польових армій – 2-ї гвардійської (командувач генерал-лейтенант Г. Захаров), 5-ї ударної (генерал-полковник В. Цвітаєв), 28-ої (генерал-лейтенант В. Герасименко), 44-ої (генерал-лейтенант В. Хоменко), 51-ї (генерал-лейтенант Я. Крейзер). З повітря наступ підтримувала 8-а армія (генерал-лейтенант авіації Т. Хрюнін). До бою підготувалися 19 корпусів, 46 дивізій, 51 бригада, 68 окремих полків, 37 окремих батальйонів і дивізіонів. Ударне угруповання нараховувало 525 тис. бійців, мало 667 танків, 2478 польових і 744 зенітних гармат, 270 установок реактивних мінометів, 1110 бойових літаків. Співвідношення сил становило на користь Червоної армії в особовому складі 2,5:1, гарматах і мінометах (навіть без врахування реактивної і зенітної артилерії) 3,5:1, літаках 1,6:1⁴⁷. При цьому, як і у випадку з протистоянням під Запоріжжям, співвідношення виводили із розрахунку штатного розпису чисельності й озброєння німецьких підрозділів, про який вони вже могли хіба що мріяти.

Передбачалося, що головного удару в смузі 22 км у напрямку на Михайлівку – Веселе (оборонні укріплення німців там були слабшими), завдадуть 5-а, 44-а і 2-а гвардійські армії: 15 стрілецьких і 2 артилерійські дивізії, артилерійська бригада, 8 полків реактивних мінометів. Наступ трьох армій підтримувала вся авіація фронту. У тилу готувалися ввійти в прорив 51-а армія, танковий і кавалерійський корпуси. Допоміжного удару завдавала розміщена південніше Мелітополя 28-а армія. Її завдання полягало в тому, щоб зв'язати сили противника, не дати перекинути підкріплення для протидії радянському наступу на його основному напрямку.

⁴⁶ Василевский А. Дело всей жизни. – Москва: Политиздат, 1975. – С. 368.

⁴⁷ Казанцев В. Мелітопольская наступательная операция (в цифрах) // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 7. – С. 66-69.

Мелітопольська операція на завершальному етапі

Німецька оборонна смуга проходила по берегу р. Молочної і висотах західних відрогів Приазовської височини. Її складала мережа протитанкових ровів і дві-три лінії траншей на глибину від 3 до 6 км. Але цю лінію займала, як ми вже вказували, лише одна армія. Вона тримала оборону на фронті в 111 км. На одну її дивізію припадало 9,3 км⁴⁸. Тож вважалося, при такій розрідженій обороні навіть при наявності укріплень, німці не зможуть чинити скільки-небудь серйозний опір. У смузі прориву в 7–8 км йшло 15 дивізій, яких підтримували 2580 гармат і мінометів, 108 танків і САУ⁴⁹.

⁴⁸ Казанцев В. Мелітопольская наступательная операция (в цифрах). – С. 63.

⁴⁹ Казанцев В. Мелітопольская наступательная операция (в цифрах). – С. 68.

У наказі на наступ, який почали 26 вересня, ставилося завдання у перший день прорвати фронт на лінії Василівка – Мелітополь, далі за допомогою мобільних груп швидко очистити лівобережжя нижньої течії Дніпра й частиною сил ввірватися в Крим. На восьмий день операції 28-а армія повинна була бути вже в районі Сиваського, 12-й – Перекопського перешийків. Дві групи танкових, механізованих і кавалерійських корпусів на шостий-сьомий день зобов'язували захопити переправи на Дніпрі й плацдарм у районі Каховки – Цюрупинська, на сьомий-восьмий – Джанкой.

Ранок дня наступу розпочався з класичної інтенсивної годинної артпідготовки. Артилерійська щільність на ділянках прориву становила 100–150 стволів на 1 км⁵⁰. До артилерійського вогню додалися масовані бомбові удари авіації. Але німецькі підрозділи не були деморалізовані й демонстрували притаманну їм стійкість. Піхоту, яка піднялася в атаку, вони зустріли сильним кулеметним вогнем, до якого додавалися залпи далекобійної артилерії.

Ціною величезних втрат наступаючим вдалося просунути на окремих ділянках на 2–4 км. З другої половини дня розпочалися підтримані танками контратаки ворожої піхоти, які в ряді випадків дозволили їй повернути втрачені позиції.

Пізно ввечері в штабах армій підводили підсумки, шукали причини неуспіху. Так, у 2-й ударній армії, окрім звичного в таких випадках посилення на проблеми із забезпеченням боєприпасами, особливо великих калібрів, констатували й недоліки в діях військ. До них віднесли відсутність тактичної взаємодії наступаючих підрозділів з артилерією. Командувач артилерією армії окрім того відзначав, що піхота недостатньо ефективно використовувала власні артилерійські засоби, перш за все міномети⁵¹.

З нашої точки зору позначилася й практика берегти не людські життя, а техніку. Ми називали число задіяних у перший день танків і САУ. Всього ж у боєздатному стані на той момент їх було 778⁵². Величезна армада! Але вони притримувалися до часу, коли піхота прорве оборону й війська вийдуть на оперативний простір.

У зв'язку з провалом наступу частину танків все ж ввели в дію на фронті 44-ої армії. У бій додатково кинули танковий, механізований і кавалерійський корпуси. Однак, успіх все не приходив. Якщо під Запоріжжям після 1–2 жовтня взяли тижневу паузу й цей час використали для цілеспрямованого навчання військ методам долання насиченої оборони, то на лінії «Вотан» спроби прорвати її тривали безупинно п'ять днів.

1 жовтня з'явилася нова директива Ставки – подолати рубіж Молочної й наступати в загальному напрямку на Каховку і Херсон. Цього разу від конкретизації терміну виконання завдання вже утрималися. Але директивами битви не виграють. Нічого не змінилося в тактиці ведення наступу. Після

⁵⁰ Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). – С. 63.

⁵¹ В наступлении гвардия. Очерк о боевом пути 2-и гвардейской армии. – Москва: Воениздат, 1971. – С. 156–157.

⁵² Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). – С. 67.

Німецька штурмова гармата. Мелітополь, жовтень 1943 р.

його відновлення 9 жовтня замість того, щоб застосувати додаткові технічні можливості (артилерія, авіація, танки, яких було вдосталь), для придушення вогневих позицій ворога, піхоту продовжували невпинно вперто гнати під шквальний вогонь не знищених дотів і дзотів. Багатоденні безперервні атаки призвели до колосальних втрат. При цьому середньодобове просування 5-ої армії складало 400 метрів, інших трьох – 600⁵³.

Лише заваливши ворога горами своїх трупів, заливши його морем крові, 9 жовтня отримали перший невеликий тактичний успіх. Він прийшов до 28-ої армії, яка за планом завдавала допоміжного удару. Війська армії здолали оборону на фронті шириною 13 км, форсували таки р. Молочну, просунулися на 7 км й підійшли до південної околиці Мелітополя. Однак прорвати оборону на всю глибину не вдалося їм. На захопленому плацдармі розгорілися жорстокі бої, які тривали 5 діб.

Дещо парадоксально, але успіх 28-ої армії пояснювався в першу чергу тим, що вона не змогла виконати поставлене перед нею завдання своєю активністю утримати якнайбільше сил ворога й не дати перекинути їх на напрямок головного удару. Німці до 9 жовтня таки зняли з ділянки армії більшість підрозділів для підсилення оборони північніше Мелітополя.

Радянська сторона в цьому випадку зреагувала оперативно. Попередній план змінили й акценти наступу змістили. Здійснили перегрупування, 51-у армію, танкові і кавалерійські корпуси резерву, які раніше готували використати північніше Мелітополя, терміново перемістили в бойові порядки 28-ої армії. 13 жовтня 51-а армія ввірвалася в Мелітополь з півдня.

Здавалося, нарешті все закінчується. Після втрати німцями наступного дня Запоріжжя оголився лівий фланг їх 6-ої армії. На нього скерували удар 5-ої армії, яка взаємодіяла з переданою фронту підсиленою 23-им танковим

⁵³ Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). – С. 69.

Жінки і дитина вітають Червону армію. Мелітополь, жовтень 1943 р.

корпусом 3-ою армією. 3-ій армії поставили завдання прорватися понад берегом Дніпра через плавні й захопити Василівку.

Однак на ситуацію в Мелітополі це не вплинуло. Місто на 11 днів перетворилося на арену запеклих вуличних боїв. Бої йшли за кожен квартал, кожний будинок, які неодноразово переходили з рук в руки. Радянське інформбюро щодня передавало майже без змін одне і теж повідомлення: «Наші війська вели вперті вуличні бої в місті Мелітополі»⁵⁴. О. Василевський відчайдушну стійкість ворога пояснював просто: «Гітлер пообіцяв потрібний оклад»⁵⁵. Начальник штабу Південного фронту С. Бірюзов додавав до окладу ще й фактор медалі «За оборону мелітопольських позицій»⁵⁶. Навряд чи сьогодні ми готові сприйняти таке спрощене пояснення.

23 жовтня з'єднання 51-ої армії у взаємодії з частинами 28-ої армії нарешті звільнили Мелітополь. І це вже було дійсно все. На цей час війська правого крила фронту прорвали оборону противника й перерізали залізницю Запоріжжя – Мелітополь. Введені в прорив південніше Мелітополя мобільні з'єднання фронту при підтримці авіації швидко розвинули успіх, загрожували основним комунікаціям ворога. 24 жовтня німецькі війська були змушені розпочати загальний відступ.

Днем завершення Мелітопольської операції вважається 5 листопада. На цей час війська 4-го Українського фронту очистили від противника всю Північну Таврію, вийшли до нижньої течії Дніпра в широкій смузі від Горностаєвки, що північніше Каховки, до Чорного моря, ввірвалися на Перекоп і Сиваш.

Якою була ціна операції, що тривала без малого півтора місяці? Як і у випадку із Запоріжжям, радянська історіографія охоче повідомляла про

⁵⁴ Сообщения Советского информбюро: в 8 т. – Т. 5: Июль-декабрь 1943 года. – Москва: Издание Совинформбюро, 1944. – С. 175-199.

⁵⁵ Василевский А.М. Дело всей жизни. – С. 373.

⁵⁶ Бірюзов С.С. Когда гремели пушки. – Москва: Воениздат, 1961. – С. 210.

німецькі втрати. Наводилися узагальнюючі дані. З посиланням на спогади німецьких генералів пропонувалася інформація про катастрофічний стан окремих частин і підрозділів. Власних втрат як і не було.

Виділити їх сьогодні в цій окремо взятій операції ми не можемо. Лише констатуємо, що вони були величезними. Чи можна було їх зменшити? З огляду на те, про що розповідалося, запитання виглядає риторичним. Радянську тактику ведення наступу ми вже характеризували. Звернемо увагу на ще одну обставину. На день, коли звільнили Мелітополь, Червона армія на правому березі вже пройшла шлях від Дніпропетровська до Кривого Рогу й Кіровограда. Угрупування німців у південній частині Запорізької області опинилося в глибокому радянському тилу й від оточення могло рятуватися хіба що відступом у Крим. То ж чи був, як і в історії із запорізьким плацдармом, лобовий штурм лінії «Вотан» безальтернативним?

5. Протистояння на Нікопольському плацдармі

Завершення Мелітопольської операції ще не означало повного звільнення області. Після визволення Мелітополя мобільне з'єднання – 4-й гвардійський кавалерійський корпус – здійснило 30 кілометровий марш у тил частин Вермахту, що тримали позиції в північному секторі лінії «Вотан». Перед корпусом стояло завдання перехопити шляхи відступу противника до Каховки. Завдання виконали 28 жовтня, коли взяли Веселе.

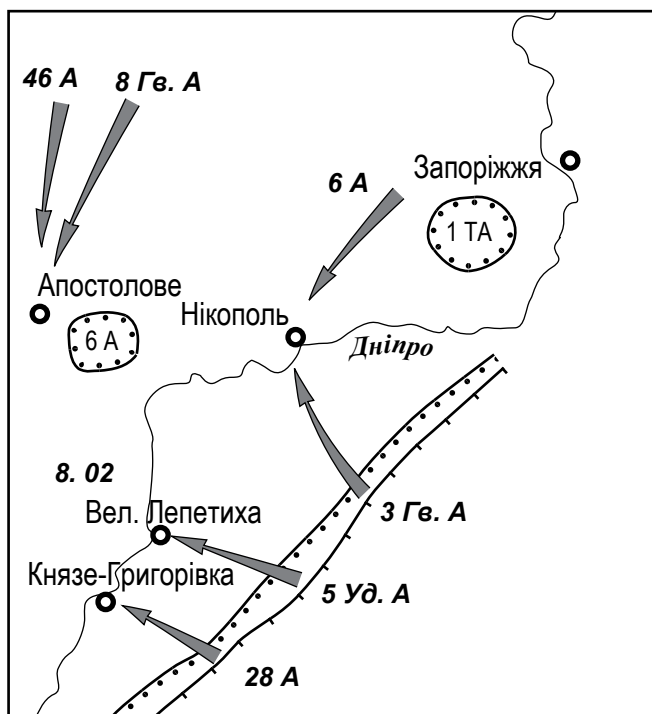
Однак успіх мав неоднозначні наслідки. Підрозділи, яким закрили шлях на південний захід, відійшли в напрямку Кам'янки на Дніпрі. Тим самим отримали підсилення частини, які мали наказ не залишати в цьому районі лівий берег. Оскільки на протилежному березі Дніпра знаходився Нікополь, ця смуга німецької оборони отримала назву Нікопольського плацдарму. Він мав в основі 120 км й простягався в глибину до 25–35 км.

Те, що німці на нікопольському плацдармі не збираються відходити за Дніпро, стало зрозумілим у кінці жовтня. Після початку відступу з лінії «Вотан» 3-ої і 5-ої армії, що оперували на цьому напрямку, просувалися досить успішно. 27 жовтня вони пройшли 28–32 км і звільнили 31 населений пункт. Серед звільнених великі або важливі своїм розміщенням на залізничних магістралях Василівка, Михайлівка, Орлянка, Бурчак, Любимівка, Пришиб. Цей, здавалося б, переможний рух уперед теж коштував чималої крові. Німці відступали з боєм. Учасник визволення Василівки О. Ленко згадував: *«І досі пам'ятаю її такою, якою вона була на світанку в жовтні 1943 р. Того ранку наш батальйон наступав зі сторони села Лісне. На самій околиці Василівки мене важко поранило... Тяжкий бій у Таврійському селищі запам'ятався назавжди, і досі болить серце, як згадаєш ту околицю Василівки, густо политу кров'ю моїх бойових товаришів. Мені здається, що після того бою від усього батальйону я один залишився в живих»*⁵⁷. Але сподівалися, що ці втрати будуть останніми на лівому березі Дніпра. Наступного дня дві армії повинні були взяти прилеглі до ріки території, а 3-я армія надалі захопити переправи на Нікополь.

Натомість армії наштотувалися на жорстку оборону і зупинилися. Тоді й заговорили про плацдарм. О. Василевський у ніч на 2 листопада доповідав Й. Сталіну: *«Наявність цього плацдарму в противника створює постійну загрозу основним силам фронту і серйозно ускладнює виконання поставленого Вами завдання стосовно Дніпра. Тому ліквідація вказаного плацдарму є одним з основних завдань фронту, яке повинно бути розв'язане в найближчі дні. Вирішення цього завдання покладено на Лелюшенка і Цвітаєва, для чого вони значно посилюються артилерією і боєприпасами»*⁵⁸.

⁵⁷ Гречук А. Цена освобождения Василівки // Время выбрало нас: Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. – Запорожье: Дикое Поле, 2005. – С. 242.

⁵⁸ Василевський А.М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Борьба за Днепр. – С. 38.

Ліквідація нікопольського плацдарму

Ситуація з ліквідацією нікопольського плацдарму нагадувала попередні, ті, що склалися на початку боротьби за Запоріжжя і на лінії «Вотан». Співвідношення сил було таким, що вселяло впевненість у швидкому успіху. Плацдарм у перші дні протистояння на ньому німці тримали лише силами однієї танкової і кількох піхотних дивізій. Але йшли дні, а радянські армії продовжували вперті, малоуспішні бої.

О. Василевський згадував, що за наполяганням Сталіна 2 листопада віддав командарма Цвітаєва й особисто передав вказівку Сталіна ліквідувати плацдарм якнайшвидше й форсувати Дніпро в районі Великої Лепетихи, селища навпроти якого закінчувалися лівобережні позиції ворога. Проте справи не зрушили з місця. 5 листопада з'явилася чергова директива Ставки, якою 4-ому Українському фронту наказувалося спрямувати головні сили на ліквідацію нікопольського (в документі кам'янського – Авт.) плацдарму й форсування Дніпра на ділянці Нікополь, Велика Лепетиха⁵⁹. Така, аж здається надмірна, увага плацдарму пояснювалася тим, що в Ставці вважали – з нього німці збираються завдати контрудару в кримському напрямку.

Тоді ж вжили заходи до подальшого підсилення угруповання, що намагалося вибити ворога з лівого берега. Бойові порядки 3-ої армії ущільнили, передавши ділянку Велика Білозірка – Верхній Рогачик 28-ої армії. Позиції

⁵⁹ Василевський А.М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Борьба за Днепр. – С. 41.

5-ої армії посилили підрозділами 44-ої. Чотири армії мали два дні на підготовку ліквідації плацдарму. У своє розпорядження вони отримали основну частину фронтової артилерії й авіації. Перед плацдармом була справжня тіснява, тому 3-я і 28-а армії по дві дивізії відвели в резерв у другий ешелон наступу.

Але в ті ж дні Вермахт спробував перехопити ініціативу й за рахунок декількох переміщених із Західної Європи дивізій контратакував під Кривим Рогом. Метою контрнаступу було повернення до Дніпра в його нижній течії й деблокування Криму. Підкріплення отримали й оборонці плацдарму. На нього переправилась свіжа танкова дивізія. 6 листопада ворог завдав основного удару в районі Верхнього Рогачика проти 5-ої і 28-ої армій, й це відволікло їхні сили від плацдарму. Запланований на 8 листопада наступ відтермінували.

Через тиждень, 15 листопада, О. Василевський доповідав у Ставку: «3-я гв., 5-а уд. і 28-а армії приступили до підготовки активних дій з метою ліквідації нікопольського плацдарму противника з подальшим форсуванням р. Дніпро в бік Апостолове. Початок операції – після підходу полків самохідної артилерії, танкових полків «КВ» і протитанкових винищувальних артбригад, орієнтовно 19–20 листопада»⁶⁰.

Тобто відбувалося чергове підсилення ударного угруповання, що концентрувалося перед плацдармом. У цьому ж документі згадувалися й 200 танків, які Ставка виділяла для штурму плацдарму і які проте до початку операції підійти не встигали.

Однак, у наступні дні до ідеї негайної ліквідації плацдарму охололи. Позначилися як загальна установка на припинення до кінця року активних наступальних дій на Дніпрі, так і те, що зник страх щодо можливості німецького удару з плацдарму. У тій же доповідній Василевського від 15 листопада повідомлялося, що за розвідувальними даними німці відмовилися від прориву з нікопольського плацдарму в Крим й частину призначених для цього сил – дві танкові дивізії розвернули на північний захід.

Водночас припинення широкомасштабних боїв не означало зупинку взагалі бойових дій. Виступаючи з позиції сили, радянські частини «тихою сапою» покращували позиції, досягали тактичних успіхів. Так було і під Запоріжжям. Війська 8-ої армії розширювали плацдарм між Дніпропетровськом і Запоріжжям. У другій половині листопада вони просунулися по правому берегу в бік Запоріжжя на 20 км. У подальшому бої в цьому напрямку 8-а армія, а разом з нею й 46-а, відновили в другій половині грудня.

Нижче Хортиці в районі правобережного селища Розумівка в ніч на 26 листопада переправу через Дніпро розпочали полки двох стрілецьких дивізій. Їм довелося долати серйозну водну перепону. Ширина ріки в місці переправи сягала 700–1500 м, глибина декілька метрів, швидкість течії –

⁶⁰ Василевський А.М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Борьба за Днепр. – С. 44.

0,6 м/сек. На протилежному березі необхідно було зламати опір піхотної дивізії, яка спиралася на легкі польові укріплення – траншеї з кулеметними гніздами, протитанковий рів, у глибині оборони – дзоти.

Використовуючи фактор раптовості, атакуючі частини до ранку захопили дві лінії траншей і започаткували плацдарм. Протягом дня на правий берег переправились основні сили, включно з дивізійною артилерією. Вони відбили неодноразові атаки німців, які ті здійснювали силами від роти до батальйону при підтримці декількох танків.

Наступної ночі ворог перекинув до плацдарму два полки з Хортиці й продовжив спроби його ліквідувати. Становище захисників ускладнювала відсутність у них танків і САУ. Ворожій бронетехніці доводилося протидіяти лише засобами артилерії й самопожертвою піхотинців. Бої тривали до 30 жовтня й завершилися тим, що німців у цьому районі відсунули від ріки на декілька кілометрів.

Невеликий Розумівський плацдарм відіграв свою роль через місяць, коли 6-а армія розгорнула з нього наступ. У ніч з 29 на 30 грудня німці залишили Хортицю й правобережні околиці Запоріжжя. Новий рік місто зустрічало вже не як фронтове. В ті дні 6-а армія у взаємодії з 8-ою відкинула німецькі з'єднання на 20–30 км північніше Марганця.

Форсування Дніпра в районі Розумівки

1944 рік започаткував декілька операцій Червоної армії, завданням яких був розгром противника на Правобережній Україні. Власне на початок року чотири українські фронти на значній протяжності Дніпра вже пройшли досить далеко на захід від ріки. Вермахт мав доступ до Дніпра лише південніше Києва (канівський виступ) і в його нижній течії (нікопольсько-криворізьке угруповання ворога). Причому в останньому випадку німці зберігали єдиний на Дніпрі лівобережний плацдарм. Не поталанило запоріжцям. Він був у межах їхньої області.

В умовах, коли Червона армія північніше Запоріжжя істотно просунулася вглиб Правобережжя, його утримання німцями не мало логічного пояснення. Плацдарм через практично повне вичерпання гітлерівцями наступального ресурсу вже не відігравав жодної військово-стратегічної, та, навіть, тактичної ролі. При цьому нікопольсько-криворізькому угрупованню реально загрожувало оточення. Що вже говорити про його підрозділи за Дніпром.

Тому радянське командування ще в листопаді вважало найвірогіднішим варіант, коли противник сам залишить лівий берег. Тоді дві армії 3-го Українського фронту – 8-а і 46-а, рухалися від Дніпропетровська на Кривий Ріг. 8-а армія мала за мету визволення селища Апостолове, що по суті означало б, як мінімум, напівоточення німецьких з'єднань біля Дніпра.

В. Чуйков писав: *«Взриватися з фронту в оборону нікопольського плацдарму було неможливо... Лобовим наступом ми не досягли б успіху. Виходом на Апостолове ми ставили противника в катастрофічне становище – нікопольський гарнізон, війська на плацдармі втрачали комунікації, потрапляли в оточення... Але цілком можна було чекати, що німецьке верховне командування прийме рішення про відведення 6-ї і 1-ї танкових армій з нікопольського плацдарму»⁶¹.*

У листопаді 8-а армія Апостолове не взяла. Але це не міняло суті справи. Плануючи післяноворічні дії 29 грудня, О. Василевський, Ф. Толбухін і Р. Малиновський дійшли висновку: в ситуації, яка склалася, мало ймовірно, щоб противник продовжував чинити серйозний опір у вигині Дніпра й на нікопольському плацдармі. Вважалося, що ворог сам залишить не лише плацдарм, а й простір від Нікополя до Кривого Рога⁶².

Проте цього не трапилося. У своїх прогнозах радянська сторона не врахувала феномен Гітлера. В період, що розглядається, він послідовно повторював Сталіна зразка 1941 р. Всупереч одностайній думці командування Вермахту, фюрер не дозволяв відступати від Дніпра. Це коштувало німцям оточення в районі Корсунь-Шевченківського, яке стало наслідком впертого утримування канівського виступу. Подібне загрожувало й нікопольсько-криворізькому угрупованню.

Тож взагалі не варто було чіпати нікопольський плацдарм. Чим довше німці на ньому затримувалися, тим важчими були для них наслідки. Це було зрозуміло радянському військовому керівництву. Всім, окрім одного. Сталін продовжував достойно конкурувати з німецьким очільником.

Після війни О. Василевський в приватній бесіді з К. Симоновим розповідав: *«Я так само, як і командуючі фронтами, не вважав, що плацдарм становить для нас безпосередню загрозу й вважав необхідним вирішувати подальший результат справи на західному березі Дніпра – завдаючи удари вглибину, через Дніпро, значно північніше плацдарму. Ми вважали, що тим самим примусимо німців самих піти з цього плацдарму.*

⁶¹ Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна. – С. 401.

⁶² Василевский А. Дело всей жизни. – С. 389.

Саме так ми доповідали Сталіну і доповідали не один раз. Але він у цьому випадку вперся... Жодні наші умовляння на нього не діяли, і він вимагав від нас будь-що відняти у німців цей плацдарм. І скільки ми поклали людей у безуспішних атаках на цей плацдарм, один бог знає! Декілька разів наполягали на скасуванні наказу, мотивуючи невигідністю для нас лобових ударів по цьому плацдарму – ніщо не допомогло!»⁶³.

На початку січня в боротьбу з нікопольсько-криворізьким угрупованням ворога включилися війська трьох фронтів. 5 січня 2-й Український повів наступ на Кіровоград. Взявши місто, його війська почали обходити Кривий Ріг з заходу. Безпосередньо на нікопольському напрямку діяли дві армії 3-го Українського фронту. 10 січня вони перейшли в наступ, завдаючи головного удару на Апостолове. Наступного дня бої на нікопольському плацдармі почали три армії 4-го Українського фронту. На 3-ю і 5-у армії поклали основний тягар наступу. 28-а армія на лівому фланзі, там, де плацдарм закінчувався, завдавала допоміжного удару.

Якби оборонці плацдарму не були ворогами, їм можна було б поспівчувати. А заодно висловити захоплення їхньою мужністю. Мало того, що перед ними знаходилися значно переважаючі сили Червоної армії (5-а армія отримала ще й підкріплення за рахунок уведених у бій з резерву Ставки 4-го гвардійського механізованого корпусу і 19-го танкового), так за спиною по інший бік Дніпра вимальовувалась перспектива оточення. Проте все це жодним чином не вплинуло на боєздатність німецьких дивізій.

Покажемо епізод п'ятого дня боїв очима Д. Лелюшенка: «Коли повз нашого спостережного пункту, на якому ми знаходилися разом із маршалом О. В. Василевським, провели до 4 тис. полонених ворожих солдат і офіцерів, Олександр Михайлович сказав: «Це розгром, тим більше, що поранених і вбитих у противника, треба вважати, рази в 4 більше». Проте, запеклий опір тривав. Зі спостережного пункту було добре видно бій на плацдармі. «Не можу зрозуміти, чому така впертість?», – подосадував маршал. Мене хвилювало те саме питання»⁶⁴.

П'ять днів боїв успіху так і не принесли. За шість днів на правому березі лише на декілька кілометрів просунулась і 8-а армія. Наступ зупинили.

Зауважимо, черговий наступ на плацдарм німці змогли відбити відносно обмеженими силами. В історіографії досить часто вказувалося, що оборону тримали вісім дивізій, об'єднаних у групу «Шернер». Але чи всі вони були безпосередньо на плацдармі? У літературі змішували поняття «нікопольське угруповання» і «нікопольський плацдарм». Сили угруповання розміщувалися по обидва боки Дніпра, і їх не можна автоматично зараховувати до оборонців плацдарму.

⁶³ Симонов К.М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – Москва: Изд-во Агентства Печати Новости, 1988. – С. 461.

⁶⁴ Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага. Записки командарма. – С. 206.

Показово, що безпосередні учасники подій наводили більш реальні дані. На О. Василевського ми вже посилалися. Д. Лелюшенко називав, вказуючи їх номери, чотири піхотні дивізії, якими ворог зустрів початок наступу 11 січня. Лише згодом німці отримали підкріплення – танкову і моторизовану дивізії⁶⁵. Але цих сил виявилось досить, щоб відбивати наступ трьох армій, у якому інша сторона намагалася задавити своєю чисельністю.

При плануванні наступної спроби ліквідувати плацдарм все ж таки зробили наголос на очевидному. Доля плацдарму вирішувалася на правому березі. З позицій перед плацдармом знімали й перекидали в бойові порядки 3-го Українського фронту згадані вище 4-й механізований і 19-й танковий корпуси. 30 січня армії цього фронту відновили наступ на Апостолове, й там нарешті намітився успіх. Уже в цей день противник почав спішно перекидати частини з плацдарму в район Нікополя.

Наступного дня 4-й Український фронт відновив штурм плацдарму. Хоча знову ж таки можна було просто спокійно чекати. Але ні, ще декілька днів гнали на німецьку оборону, по суті, смертників. 5 лютого радянські війська звільнили Апостолове й розчленували 6-у армію на дві частини – нікопольську і криворізьку. Уникаючи оточення, нікопольське угруповання почало відходити на південний захід у коридорі, який ще залишався в плавнях Дніпра. Знявшись із позицій, до відступаючих приєднувалися й підрозділи з плацдарму. 8 лютого повідомили, що «лівий берег очистили від ворожих військ». Хоча визначення «очищення» мало підходить до ситуації, коли ворог сам залишав плацдарм. Що ще раз підтвердило безглуздість жертв, принесених задля його ліквідації.

⁶⁵ Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлін – Прага. Записки командарма. – С. 206-207.

6. Трагічна ціна перемоги

Битва в Запорізькому Придніпров'ї в лютому 1944 р. закінчилася. Але й досі, як ми вже відзначали, залишається відкритим питання її ціни. Який урожай збрала смерть у запорізьких степах і на вулицях міст і сіл області?

Ми вказували на відсутність даних окремо по кожній із двох основних операцій, Мелітопольській і Запорізькій. Однак вони все ж є й заховані в статистиці Нижньодніпровської стратегічної операції. Окрім Запорізької, вона здійснювалась й на частині території Дніпропетровської і Кіровоградської областей. Але лише на Запоріжжі Червоній армії довелося долати насичену глибокоошелоновану оборону. Під Запоріжжям, і, особливо, Мелітополем відбувалися багатотижневі криваві бої. Нічого схожого не було в наших сусідів. Тож можемо твердо констатувати – левова частка втрат у цій операції – це плата за визволення Запорізького краю.

Два фронти нараховували у своєму складі 1 млн 43 тис. солдат і офіцерів. За час проведення операції Південно-Західний (3-й Український) фронт втратив майже 35 тис. вбитими і більше 132 тис. пораненими. За добу в середньому вибувало близько 2 тис. Набагато більше втратив Південний (4-й Український) фронт. Позначилася лінія «Вотан». Число вбитих сягнуло 61 тис., поранених 223 тис. Середньодобові втрати становили 3,3 тис. Разом майже 100 тис. загиблих і понад 350 тис. поранених. У сумі близько півмільйона⁶⁶. Втричі більше ніж у боях на цій території у 1941 р. Левову частку втрат першого року війни складала полонені. Без їх врахування – більше на порядок! І це без нікопольського плацдарму.

Масштаби втрат на плацдармі проілюструємо мемуарними записами М. Шматова, командира роти в 28-ій армії, що діяла під Великою Лепетиною: *«Всі ми знали, що на цьому самому місці топталася вже декілька наших дивізій. Знекровлені, вони змінювали одна одну. А тепер ось ми... Наша 24-а гвардійська дивізія вела активні бої з кінця 1943 р. і в січні 1944 р. За цей час дивізія була серйозно знекровлена. У наших полках були вибиті цілком роти, батальйони. Стікаючи кров'ю, ті, що залишилися в живих, отримували все нові і нові накази: «В атаку – вперед!» Наказ є наказ, його треба виконувати. Й ми знову піднімалися назустріч щільному вогню ворога. Безрезультатність наших, нічим не виправданих атак, була очевидна всім. На момент виведення з боїв у кінці січня 1944 р. у моїй 8-й роті залишилося всього 2 солдати, а в батальйоні із 3-х стрілецьких рот залишилося 17 солдат і жодного командира взводу, жодного, окрім мене, командира роти»⁶⁷.*

⁶⁶ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь [Кривошеев Г.Ф., Андроников В.М., Буриков П.Д., Гуркин В.В.]. – Москва: Вече, 2009. – С. 135.

⁶⁷ Шматов М. Це було під Великою Лепетиною (грудень 1943 – січень 1944 р.). – Запоріжжя, 2010. – С. 22-23, 43. *Як разуче така окопна правда війни відрізняється від радянської парадної. Для порівняння пошлемося на книгу спогадів і нарисів «У стен Запорожья» (Дніпропетровськ: Промінь, 1978 – 327 с.) про бої на плацдармах: запорізькому, нікопольському, розумівському, хортицькому, правобережному біля Дніпрогесу – і жодного слова про власні втрати. Лише переможне «ура».*

Наведене вище – типова ситуація для всіх частин і з'єднань, які штурмували плацдарм. Вони були повністю знекровлені. О. Василевський визнавав, що після тих втрат 3-й і 4-й Українські фронти запросили значну кількість сил і засобів, без яких подальший наступ був під питанням⁶⁸.

Про нікопольський плацдарм дещо знаходимо й у матеріалах інтернет-сайтів. У Вікіпедії пропонується розділ про втрати сторін. Але якщо німецькі виписані скрупульозно, то стосовно радянських лаконічно зазначається: «Дані відсутні». Проте наштовхуємося на публікацію М. Жуковського, заступника директора Нікопольського краєзнавчого музею з науки, якій посилається на витяги з документів Центрального архіву Міністерства оборони Росії та дані Запорізької обласної інспекції охорони пам'яток історії і культури. Згідно з даними Жуковського лише в лобових атаках на Кам'янку на Дніпрі загинуло до 10 тис. бійців і командирів. Їх пізніше поховали в братській могилі. 28-а армія за дев'ять днів наступу втратила чотири тисячі вбитими, 5-а – 3 000, 3-а – 14 600. Якщо враховувати, що на кожного вбитого в середньому припадало три поранених, то втрати армії Лелюшенка склали близько 60 тис.⁶⁹

Приведене вище стосується втрат стройових частин. Але були й інші, пов'язані зі специфікою призову в армію на звільненій території України. Молодих українців, що досягли призовного віку, а також тих наших земляків, які в умовах стрімкого відступу 1941 р. не встигли потрапити до війська чи опинилися в оточенні або пройшли німецькі концтабори, через неофіційні польові військкомати у більшості своїй зводили у безбройні загони «чорних свиток».

У 1943–1944 рр. Червона армія вже мала достатньо людських ресурсів, щоб безболісно забезпечувати початкову підготовку поповнення, перш ніж кидати його в бій. Але України це не стосувалося. З точки зору влади всі, хто був в окупації, завинили. Відповідне ставлення до себе запам'ятали багато запоріжців. Так, К. Чигрин з Василівського району згадувала: «Як вже у 1943 р. прийшли наші русаки, вони нам хуже робили, як ті німці. Кажуть: «Ви, хохли, здали німцям, продали свою Україну. Ваші сиділи дома. І в плену були. А тепер ми повинні кров проливати, вас визволять... І крали у нас все підряд»⁷⁰.

У цивільному одязі, без зброї «чорносвитників» гнали на німецькі кулемети, на мінні поля, використовували для «розвідки боєм» і виявлення вогневої системи ворога. Вони опинилися в гіршій ситуації, ніж бійці штрафних частин. Останні мали зброю, бойовий досвід і після першого ж поранення переходили до звичайних підрозділів Червоної армії. «Чорні свитки» були дуже вигідні, оскільки їх у військових частинах не ставили

⁶⁸ Симонов К.М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине. – С. 461.

⁶⁹ Жуковский М.П. Орден командарма, или Почему была расформирована армия, освободившая Никополь. Тайны военной истории // <http://www.ukrainica.org.ua/ukr/content/2757>

⁷⁰ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т. 3. – С. 30.

на облік. Вони нібито і не існували. Жертвуючи їхнім життям, зменшували показники втрат у боях.

Більшість з них одразу після призову гинули десь неподалік рідної оселі. Наведемо свідчення мешканців лише з одного згаданого вище Василівського району.

Н. Карнаух із с. Широке: *«Як наші прийшли, так хлопців 25 – 27-го брали на фронт... Їх за селом побили страшно, позагортали за селом. А тоді батьки визнавали, викопували, позабирали. Хіба можна дітей на передову? Вони в своїй одежі були»*⁷¹.

К. Ушакова з с. Грозове: *«А ось тіки ослобонили, так і позабирали. Із нашого хутора хто при німцях був, всіх потім під Василівкою побито. Наш Іван і ружжя не міг держать. Кричав: «Ой, мамочка!» Тіки фронт пройшов, зразу всіх позабирали. Він з 1925-го году. Це у 1943-му 18 год було. Тут убило, ось у Скельці»*⁷².

Д. Лютий з Малої Білозірки: *«Тут яка дуристіка була. Тут багато по-оставалося таких у 43-му (загинули – Авт.). Я це самий менший, а двадцять шостий, двадцять п'ятий зразу підгребли, і тих мужиків, що попали в плен, були в концлагерях – забрали і під Цветкову (село неподалік – Авт.) на фронт. Ночью, значить, під конвоем послали голими руками проти автоматів і пулеметів!»*⁷³.

А ось спогади О. Акімова, одного з небагатьох, кому тоді поталанило залишитися в живих. *«Зібрали нас, молодих, з Василівки, Попово та ближніх хуторів, видали зброю, частково обмундирували. Вийшло десь із батальйон. Василівка знаходилася на високій горі. А внизу гола рівнина – луки та протіка річечка. Погнали нас в атаку, а бігти десь метрів сімсот, отам всіх нас німці і покляли. Уцілили одиниці»*⁷⁴.

Таких свідчень безліч. Горе прийшло тоді до багатьох сімей. Але скільки тих, що, не будучи, по суті, солдатами загинули на Запорізькій землі? Швидше за все, встановити це вже ніколи не вдасться. Як ми вказували, їх не було у списках військових частин. Не залишилося й матеріалів призову, бо він здійснювався через польові військкомати, які формальностями не переймалися. Але все ж є документ, який показує масштаб використання армією людських ресурсів визволених районів нашого краю. Член Військової Ради Південного фронту й колишній заступник наркома оборони з кадрів Ю. Щаденко 6 жовтня 1943 р. повідомляв члену ДКО Г. Маленкову, що за вересень на місцях безпосередньо в частини призвали 115 тис. осіб⁷⁵. Де оперував у вересні 1943 р. Південний фронт нагадувати не варто.

⁷¹ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 57.

⁷² Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 165.

⁷³ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 2. – С. 236.

⁷⁴ Василенко І. «Чорнорубашечники» // Спокута. Часопис обласної редакційної колегії з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією». – 2001. – № 4. – С. 152.

⁷⁵ Соколов Б.В. Безвозвратные потери Красной Армии и Вермахта в 1939 – 1945 гг. // http://www.dokst.ru/main/sites/default/files/dateien/texte/Sokolov_ru.pdf

Переможний рік обірвав життя і багатьох мирних мешканців краю. Вони стали невинними жертвами тривалих інтенсивних боїв. У цьому плані рік визволення значно випередив 1941-й – рік поразок. Знову звернемося до спогадів.

Н. Амелькіна з с. Широке розповідає про трагедію жінки з дитиною, якій не було й року: *«Ось як зачали снаряди летіть... а Ніна (мати – Авт.) носить... тоже ж ховається, із дитиною носить. А снаряд біля шовковиці... розірвався. Дивимося – дитина ну крикнула, ніде нічого, а нависку – цівка, так кров тече ото... Насмерть, і не стрепенулося дитя оте»*⁷⁶. Г. Набіюліна, с. Мала Білозірка: *«І тут тільки наші увійшли... налетіли самольоти, і, осколком убило брата... На radoщах вибігли... і осколком убило»*⁷⁷.

Бої в Придніпров'ї ілюстрували й породжену системою гірку морально-етичну проблему. Нехтуючи життям солдата, тим більше не відзначалися шанобливим ставленням до полеглих.

Ось як М. Шматов згадував новорічний ранок. *«Виглядаю з траншеї. На снігу – трупи, багато трупів тих, хто вчора разом з нами піднявся в атаку. Декілька годин не дожили до Нового 1944 р., засіявши своїми остиглими тілами цю непривітну засніжену придніпровську рівнину. Задумуюсь, чому наше командування, і особливо працівники політorganів, не звертають увагу на таку ось «дрібницю»: трупи наших солдат тижнями, місяцями валяються, прикуті до мерзлої землі? Невже не доходить до їхньої свідомості, що ця сумна картина аж ніяк не сприяє бойовому духу наших воїнів?»*⁷⁸.

Як не прикро визнавати, але цієї проблеми не було у ворога. Хоча це загальновідомо, все ж наведемо одне із свідчень, яке демонструє різну ментальність сторін протистояння.

Н. Детюк, с. Широке: *«Німці своїх пошти всіх забирали. Ото у Сиротській балці лежало не знаю скільки – не встигли вони їх забрати. А так німці – вони не бросали своїх, вони їх увозили... Наші – лежали... От у Гаю, як ми доїхали, так там і танки по ним їздили, по трупах по німецьких, уже наших. А в Гай приїхали, так там наших лежало – як ото снопів розкидано... Поскидали тоді ж наших, вилами, вилами... ввозили розводами... і там довго була братська могила, а тоді розорали і бугра не видно. Там вони і осталися, хто там їх переносив. Може який сюда в братську могилу (в селі), так туточки їх половина. Дуже їх багато там, на горі, там багато. Там розорали – не видно і місцини, оце б і не нашла б уже, де й воно, там була така гора здоровезна, а тепер нема нічого»*⁷⁹.

Прошло вже відтоді 70 років, а пошукові (недержавні!) загопи, що працюють на аматорських засадах, все знаходять і знаходять останки сотень і тисяч тих, кого свого часу позбавили права бути хоча б похованими. Владі за барабанним боєм щорічних офіційних урочистостей якось не до цього.

⁷⁶ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1 – С. 8.

⁷⁷ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 2. – С. 147.

⁷⁸ Шматов М. Це було під Великою Лепетихою (грудень 1943 – січень 1944 р.) – С. 38-39.

⁷⁹ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 40-41.

Великим ударом по жителях краю стала й застосована німцями при відступі тактика «випаленої землі». У розділі про 1941 рік йшлося про такі ж дії, які вище радянське керівництво зобов'язувало здійснювати Червону армію. Але в умовах драматичної ситуації на фронті і швидкого й часто некерованого відступу відповідна директива виконувалася неповно.

Те, що не вдалося Червоній армії два роки потому, намагалася реалізувати німецька сторона. Е. Манштейн згадував: *«В зоні 20-30 км перед Дніпром було зруйновано, знищено або вивезено в тил все, що могло допомогти противнику негайно продовжити свій наступ на широкому фронті по той бік ріки, тобто все, що могло стати для нього при зосередженні сил перед нашими дніпровськими позиціями укриттям чи місцем розквартирування, і все, що могло полегшити його постачання, особливо продовольче постачання його військ»*⁸⁰.

Тотальній зачистці ще раніше піддали населені пункти, що потрапили в зону оборони запорізького плацдарму і, особливо, лінії «Вотан». У цьому випадку акцію виселення можна було б вважати навіть до певної міри гуманною. Адже виселяли з території, яка невдовзі стала ареною масштабних багатотижневих боїв. Можна було б, якби переміщали на десяток – другий кілометрів, а не змушували йти за Дніпро⁸¹. Примусово евакуйовані зобов'язані були обов'язково забирати з собою худобу. Йшли пішки, їхали на підводах з нехитрим домашнім скарбом.

Особлива увага приділялася ворогом евакуації юнаків. З літа 1943 р. забирали всіх підлітків 1926–1927 рр. народження. Як заявлялося, «для запобігання прямого посилення військової сили противника й зниження його біологічної сили в перспективі»⁸². Окрім примусово виселених, домівки за власною ініціативою полишали й ті, хто в роки окупації перебував в органах місцевого самоврядування чи поліції.

Порятунком для тих, хто хотів залишитися вдома, стали обмежені можливості дніпровських переправ. Переправи, зрозуміло, служили, перш за все, потребам Вермахту. Оскільки виселені не мали щільного німецького супроводу, зникали і з колон по ходу їх руху.

Пошлемося на типовий спогад Н. Детюк, у 1943 р. 14 річного підлітка: *«Приїхали матацикли три, сагнали нас і гнали аж до великої Ляпятихи, в Білозьорке. А в Ляпятихе – переправа. Там був пункт... Там согнали люду – страшно повно, та у кожного утра перекличка. Кусочок хліба і якоїсь катлетки давали на душу, а тоді кажуть, будуть гнать через переправу... А*

⁸⁰ Манштейн Э. Утерянные победы. – С. 552.

⁸¹ Заради об'єктивності вкажемо, що лише частину виселяли із зони боїв. О. Недоруєв із с. Широке: *«Добре, що нас вивезли з села... Німці повивозили туди подальше од бою, од передової. Вони вивезли і кажуть: «Ідіть, куди хочете»... Так ми не пішли до людей, бо думали ж будуть стрілять і по хатам. У кукурудзі сиділи... Як приїхали додому – а хата розбита. Снаряд попав якраз. Багато було порозбиваних хат»* (Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 8).

⁸² Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 302.

Виселення на правий берег Дніпра

скот забрали – хто із скотом ішов – скот забрали, вперед погнали... А ми так і не переправилися. Бо ночью через два дні, на утро нас должны переправить, а ночью ми втекли, уже знали, хто постарше, що тікайте – уже руські нагонять»⁸³.

Зауважимо, з багатьма із тих, хто, як їм здавалося врятувалися, доля повелася жорстоко. Їх чекали польові військкомати й смерть біля рідного обійстя.

У нас відсутні радянські дані про кількість виселених з нижнього Подніпров'я. Е. Манштейн стверджував, що їх число, вірогідно, сягало декількох сотень тисяч. Очевидно, реальна цифра була на порядок меншою. Більшість насильно евакуйованих у ході триваючого наступу Червоної армії повернулася з районів, що визволялися, додому. Але у будь-якому випадку виселення, а також знищення житла, реквізиція худоби, матеріальних цінностей стали черговим потрясінням, принесли жителям області додаткові страждання. Так з радістю, зі сльозами на очах, на Запоріжжя прийшла свобода від нацистської окупації. Вал війни покотився на Захід.

⁸³ Усна історія Степової України. Запорізький край. – Т. 1. – С. 39-40.

1. Відновлення політичного контролю

Першою реакцією місцевих жителів на появу підрозділів Червоної армії була радість. «...Як закричать усі: "Ой, наші, наші!!!". Ну, ми пішли з папкою туди. – розказував житель с. Мала Білозірка Василівського району Микола Євтушенко 1929 р.н. – *Тож наших прийшло дев'ять чоловік, розвідка. Вобщем, младший лейтенантик, сержантик, а то – рядові. Замурзани, забризкані, бідненькі! Їм хто яблуко, хто булочку, хто кружку молока несе, всі плачуть, всі радіють, всі обнімаються – наші прийшли*»¹. Поява червоноармійців давала надію побачити своїх рідних та знайомих, мобілізованих 1941 р., та підкріплювала сподівання на швидке закінчення війни. До того ж, значна частина населення вірила у пом'якшення сталінського режиму після війни.

Повернення радянської влади до Запорізької області відбувалося в надзвичайно складних умовах. Війна zdeформувала суспільство. Звичайне для мирного часу статеve і соціальне співвідношення населення краю було створене трагічними реаліями часу. Перебуваючи під владою двох тоталітарних режимів, запоріжці потрапили під удар як радянських (депортації німців і поляків 1939-1941 рр.), так і нацистських репресій (геноцид євреїв та циган, розстріли активних прибічників більшовизму, вивезення остарбайтерів тощо). Негативно вплинули на становище населення й складові військового часу: мобілізації до Червоної армії, хвороби, зниження народжуваності, евакуації 1941 та 1943 рр. тощо.

Станом на 1 січня 1944 р. населення Запорізької області нараховувало 917 тис. 712 осіб, з яких абсолютну більшість (76%) склали сільські жителі. Протягом 1944 р. населення області зросло на 10%. На 1 грудня 1944 р. воно становило 1 014 090 осіб, що складало 63% від чисельності довоєнного рівня². Найбільше скоротилося міське населення. Якщо у Запоріжжі на 1 липня 1941 р. мешкало 289,2 тис. осіб, то на 1 січня 1943 р. (за окупаційною статистикою) 120 тис.³

Одним з демографічних наслідків тривалої війни безумовно стало значне зменшення чоловічого населення області. На початку 1944 р. у селах області чоловіки становили трохи більше третини жителів – 38% (напередодні 1941 р. – 48%). У містах диспропорція була ще глибшою – 27% чоловіків та 73% жінок (у 1939 р. – 49% та 51%)⁴. Тягар подолання повоєнної розрухи лягав, у першу чергу, на жіночі плечі.

З поверненням Червоної армії була ліквідована окупаційна адміністрація області й натомість відновлювалася радянська система управлінських

* При підготовці підрозділу використано матеріали к.і.н. Шура Ю. І. (с. 347-349)

¹ Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т. 1. – С. 48.

² Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 5.

³ Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ: Критика, 2011. – С. 318.

⁴ ДАЗО. – Ф. Р-2515. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 5 (дані 1944 р.); Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – Москва: Наука, 1992. – С. 25 (дані 1939 р.)

структур. У 1943 р. на момент звільнення область включала 22 райони. Чергові зміни в адміністративно-територіальному устрої Запорізької області відбулися 30 березня 1944 р. у зв'язку з утворенням Херсонської області. Із її складу вийшли: Іванівський, Нижньосірогозький, Сиваський, Великолепетиський та Новотроїцький райони, а в 1945 р. було утворено три нових райони: Верхньохортицький, Комишуваський та Новокерменчикський й ліквідовано Запорізький сільський та Новозлатопільський⁵.

Восени 1941 р., напередодні нацистської окупації, більшість довоєнної партійно-радянської номенклатури регіону спішно евакуювалася. На 1942 р. основна частина запорізьких керівників увійшла до складу оперативної групи при військовій раді Південного фронту або його політуправління (відповідальні працівники обкому – Ф. Матюшин, А. Дейнеко, М. Мойсеєнко, О. Куцевол, П. Резник, М. Насупа, І. Пустовойт; з облвиконкому – З. Дорофеєв, В. Пономаренко, А. Мінаков, В. Вознюк, К. Гражданов, Г. Бондаренко, Ф. Ламакін; редактори обласних газет – О. Шабалін та В. Войник; з міськкомів – Марков та К. Лимаченко). Інші ж відправилися на схід СРСР⁶.

З наближенням фронту до меж області у 1943 р. на них було покладено завдання відновити систему управління в регіоні. Одним з перших розпочав діяльність Ленінський райком КП(б)У, на посаду 1-го секретаря якого було 2 вересня 1943 р. призначено В. Шамовського. Запорізький обком відновив свою роботу наприкінці вересня 1943 р. у м. Пологи⁷. Партійні комітети стали центрами, в яких приймалися найважливіші рішення на місцевому рівні. Ретранслювати директиви радянської влади безпосередньо у трудових колективах повинні були первинні партійні організації. На 1 січня 1945 р. у регіоні діяли вже 574 осередки КП(б)У чисельністю 7403 членів та кандидатів⁸.

Відновлення обласної номенклатури відбувалося на основі кількох принципів, які засвідчили насторожене ставлення центральної влади до визволених територій. По-перше, основну масу управлінців становили реєвакуйовані керівники та спеціалісти. За повідомленням секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, від 6 листопада 1943 р. до Запорізької області було надіслано 804 партійних, радянських, господарських та комсомольських працівників⁹. Факт перебування на окупованій території й неучасті у підпільному русі став тавром, яке означало кінець подальшої політичної кар'єри.

По-друге, зберігалася існуюче ще з 1939 р. протиставлення різних гілок місцевої влади. Вихідцям із Запоріжжя та Дніпропетровська дозволяли

⁵ Державний архів Запорізької області: Короткий довідник. – Запоріжжя, 1999. – С. 217.

⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 573. – Арк. 25-30.

⁷ Шиханов Р.Б. Ленінський район міста Запоріжжя (1928-2008 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя, 2008. – С. 100.

⁸ Запорожская область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов. – Запорожье, 1959. – С. 322.

⁹ Запорожская область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов. – С. 221.

працювати в радянському апараті (обл-, міськ- і райвиконкомах) та громадських організаціях (комсомолі та профспілках), тоді як перші посади у партійних органах і силових структурах віддавалися «варягам» – керівникам, надісланим з інших регіонів. Радянську вертикаль у 1943-1945 рр. представляли З. Дорофеєв, В. Пономаренко, Я. Сокирченко, М. Астахов, життя і трудова діяльність яких була тісно пов'язана із запорізьким краєм¹⁰. Натомість секретарі обкому та Запорізького міськкому КП(б)У Ф. Матюшин, А. Кириленко, Л. Ключник, П. Комаров з'явилися в регіоні напередодні його виокремлення в область 1939 р. або були направлені зі східних областей СРСР в 1943-1945 рр. Те ж саме стосувалося й начальників обласних УНКВС (С. Роговцев), УНКДБ (А. Голубев), прокуратури (П. Добротін), міліції (С. Козаков)¹¹. Подібний поділ забезпечував кращу контрольованість місцевого керівництва.

По-третє, всередині номенклатури стимулювалося використання жорстких командних методів управління, якими намагалися компенсувати недоліки самої системи. Приклади подавали перші особи номенклатурної ієрархії. М. Хрущов повчав: «Навіщо витискувати з себе аргументи, переконувати опонента, коли є влада і становище. Я – генерал, ти – полковник. Молодший повинен підкорятися старшому за званням, полковник не може бути розумнішим за генерала, не має на це права, повинен більше служити і менше говорити»¹². При знятті з посади першого секретаря Запорізького обкому Ф. Матюшина у 1946 р. одним із головних звинувачень, висунутих на його адресу, була манера спокійно спілкуватися з підлеглими. Його «мирний розговор» та відсутність «розгонів» сприймалися в номенклатурному середовищі 1943-1945 рр. як ненормальність. Натомість підносився приклад другого секретаря обкому А. Кириленка, до якого боялися ходити відвідувачі¹³. Для тогочасного керівника було типовим вимагати виконання свого рішення від підлеглих, незважаючи на об'єктивні фактори й можливості. В одному з рішень Василівського райкому та райвиконкому в перші ж місяці після визволення невиконання хлібозаготівель прирівнювалося до зради¹⁴. Адміністративний тиск, за відсутності економічного заохочення та конкуренції, виступав стимулом до функціонування системи. З арсеналом подібних методів відновлена обласна номенклатура приступи-

¹⁰ Шиханов Р.Б. Керівники Запорізької області (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – Запоріжжя, 2000. – С. 13-14; Шиханов Р.Б. Керівники м. Запоріжжя (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – Запоріжжя, 2000. – С. 17-18.

¹¹ Рев'якін С. Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009. – С. 199-201; Біографії прокурорів Запорізької області (1939-1973 рр.) // http://www.zar.gr.gov.ua/ua/info.html?_m=publications&_t=rec&id=102873&s=print

¹² Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. – Кн. 1. – Москва: Московские Новости, 1999. – С. 460-461.

¹³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 49-51.

¹⁴ ДАЗО. – Ф. 215. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 3.

ла до наведення радянських порядків у регіоні.

Порядки ж ці, по суті своїй, ніяк не змінилися. Відбувалося повернення до звичного способу життя, що став нормою за двадцять років комуністичної влади: поділ населення на категорії за класовою ознакою і старі методи оцінки суспільної вартості праці робітників, селян, службовців, номенклатури, а з ними й пайки з картковою системою.

Номенклатура залишалася кастою керівників, відокремленою від народу частоколом привілеїв. Виконуючи наказ наркома торгівлі СРСР від 17 липня 1943 р. щодо забезпечення керівних робітників партійних, комсомольських, господарських й профспілкових робітників, 20 листопада 1943 р. Запорізький виконком облради прийняв відповідну постанову, за якою з грудня 1943 р. передбачалося створити особливий режим забезпечення продовольством і промисловими товарами працівників партійних, радянських, комсомольських, господарських й профспілкових організацій. Для таких осіб до 1 грудня 1943 р. передбачалося створити мережу закритих магазинів та їдалень¹⁵.

Забезпечення номенклатурних працівників промтоварами і продуктами харчування відбувалося в межах встановлених контингентів з віднесенням кожної категорії працівників до певної групи. Всього було визначено три таких групи¹⁶. До їх складу були включені всі керівники обласного, міського і районного рівнів – до інструкторів міських райкомів і відповідних категорій працівників інших управлінських структур.

Для задоволення потреб керівництва в 1944 р. була утворена спеціальна система магазинів та ресторанів «Особторг». «...У нас вся торгівля проходить за лінією закритих розподільників, як продуктових, так і промислових товарів, – констатував заступник голови РНК УРСР К. Караваєв. – У першу чергу забезпечується найбільш важливий контингент працівників, який має вирішальне та провідне значення у нашій державі»¹⁷. «Особторг» завжди був у центрі уваги республіканського керівництва. Лише протягом 1944–1945 рр. його проблемам було присвячено, як мінімум, п'ять нарад у заступника голови РНК УРСР.

Доступ до магазинів «Особторгу» та спецресторанів за лімітними книжками дозволяв купувати дефіцитні товари за зниженими цінами. Досить, наприклад, порівняти наведені в таблиці ціни «Особторгу» для лімітників та для всіх інших покупців¹⁸.

¹⁵ ДАЗО. – Ф. 1335. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 1-4.

¹⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 621. – Арк. 56.

¹⁷ ЦДАВО. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 836. – Арк. 2.

¹⁸ Підраховано за: ЦДАВО. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4097. – Арк. 19-21.

Продукт	Ціна в «Особторзі» (крб.)	Комерційна ціна (крб.)
Риба свіжа (кг)	6	130
Ікра (кг)	80	347
Молоко (л)	3	34
Сир (кг)	19	327
Яловичина (кг)	12	110
Свинина (кг)	14	150
Птиця (кг)	11	177
Ковбаса варена (кг)	18	320
Консерви м'ясні (не вказ.)	6	91
Цукор (кг)	5,25	183
Чай (кг)	70	685
Яйця (дес.)	6	60
Шоколад (кг)	87	766
Хліб (не вказ.)	1	25
Крупа (кг)	4	73
Горілка (л)	130	160
Тютюн (кг)	180	639
Морозиво (не вказ.)	4	40

Таким чином, володіння лімітною книжкою дозволяло купувати життєво необхідні та дефіцитні товари у 4-30 разів дешевше, порівняно з комерційними цінами. Окрім того, воно не лише давало доступ до знижених цін, але й право на додаткові знижки. Особливо відчутними ці знижки були для армійської верхівки¹⁹.

У мережі «Особторгу» можна було знайти не лише продукти, але й товари широкого вжитку – одяг, взуття, засоби гігієни. У 1945 р. до цієї мережі були прикріплені найкращі ательє та майстерні індивідуального пошиття для виготовлення якісного одягу та взуття²⁰. Тож товари легкої промисловості, які отримували привілейовані особторгівські покупці, були не лише дешевими, але й значно якіснішими за товари для більшості населення – «ширпотребу».

«Підгодовуючи» представників владних структур, режим розгорнув звичну з довоєнних часів репресивну практику управління суспільством.

Одним із перших заходів відновленої влади була мобілізація придатного до військової служби населення. Як зазначалося вище, мобілізовані та кинуті у бій без підготовки жителі області гинули неподалік своїх домівок. За влучним висловом В. Гриневича, радянська військова мобілізація у

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1661. – Арк. 30-31.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4104. – Арк. 111-121.

проведеній в Україні формі виступала певною формою помсти сталінського режиму тим, хто залишився під ворожою окупацією²¹.

Наступним кроком у відновленні довоєнного статус-кво стали чистки і репресії проти ненадійних, з точки зору влади, громадян. Під цю категорію потрапляли всі, хто залишився на окупованій території і не вів підпільної боротьби проти нацистів. Інакше кажучи, до неблагонадійних записали 1 млн уцілілих жителів області. У документах 1940-х рр. винахідливі номенклатурщики їх називали «трофейними людьми», «фашистськими слугами», «зрадниками батьківщини»²². Подібні ярлики не вщували нічого доброго.

Зачисткою звільненої від нацистів території мала займатися реорганізована система силових органів, головними складовими якої стали НКВС, НКДБ та «СМЕРШ». У квітні 1943 р. з ініціативи Сталіна зі складу НКВС відродили Народний комісаріат державної безпеки. У його відання передали боротьбу з антирадянськими настроями, діяльністю іноземних розвідок серед цивільного населення та охорону представників номенклатури. Схожі функції – боротьба з противниками влади, діяльністю іноземних розвідок, – але в середовищі червоноармійців, передали управлінню контррозвідки «СМЕРШ», яке підпорядковувалося безпосередньо наркомату оборони²³. Для НКВС поле роботи обмежили кримінальними справами, розшуком та табірною системою.

Запорізька область протягом 1943-1944 рр. була прифронтовою, тож на її території знайшовся простір для всіх силових структур. Органи НКВС у тилу діючої армії розгорнули приймально-пересильні, а згодом стаціонарні концтабори для солдат противника. Найбільшим із них став табір № 100 з лімітом у 21 тис. полонених, організований 13 листопада 1943 р. у складі 13 табірних відділень. Розташований табір був в районі робітничого селища № 10 м. Запоріжжя. Його мешканці працювали на відбудовах практично усіх великих підприємств міста й області аж до 1950 р. Їхньою роботою, побутом, настроями займалося організоване відділення у справах військовополонених та інтернованих при обласному УНКВС²⁴.

Управління міліції НКВС Запорізької області почало формуватися із звільненням м. Пологи 17 вересня 1943 р. До його складу увійшли співробітники міліції, які були в діючій Червоній армії або прибули сюди за вказівкою НКВС республіки. Датою фактичного створення цього органу слід вважати 28 листопада 1943 р., коли Запорізький обком КП(б)У затвердив

²¹ Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. / Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій. – Т. 2: Радянський проект для України / Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 197.

²² Лисенко О.Є., Першина Т.С. Відродження державного управління в УРСР // Нариси історії державної служби в Україні. – Київ: Ніка-Центр, 2009. – С. 425.

²³ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Автори-сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – Москва, 2003. – С. 622–626.

²⁴ Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954): організація, дислокація, структура // http://www.npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/iio_kdsd_radyanskui_viiskovui_polon_v_Ykraini

С. Роговцева начальником УНКВС по Запорізькій області, а С. Козакова – його заступником – начальником Управління міліції²⁵.

Новостворені підрозділи міліції займалися вирішенням першочергових завдань: виявляти дезертирів Червоної армії, поліцаїв, «фольксдойче» та подібних до них «зрадників батьківщини» та передавати їх службі НКВС; розшукувати та притягувати до кримінальної відповідальності бандитів, розбійників, грабіжників, злодіїв; спекулянтів та розкрадачів державного майна тощо. Вже на початку 1944 р. міліція звітувала про результати своєї роботи. У спецзаписці «Про ліквідацію груп та кримінально-злочинного елементу», направленої 3 лютого 1944 р. секретареві Запорізького міськкому КП(б)У зазначалося: «За січень місяць 1944 р. відділом Карного розшуку розкриті і ліквідовані чотири групи кримінальників, які активізували свою злочинну діяльність, займалися кваліфікованими крадіжками, роз'їжджали по залізничних станціях міст, які були визволені від німецьких окупантів. 29 січня 1944 р. на підставі відомостей, одержаних відділом карного розшуку, заарештовано шість чоловік кримінальників, котрі дезертирували з військової частини 224...». Також у «спецзаписці» перераховується ще цілий ряд дезертирів Червоної армії, які в м. Запоріжжі займалися різними крадіжками²⁶.

У частинах Червоної армії, що брали участь у звільненні Запорізької області, працювали співробітники Головного управління контррозвідки Наркомату оборони «СМЕРШ». Ними стали, у першу чергу, колишні працівники особливих відділів НКВС (рос. – «особисты») та спеціально відібрані в армії військовослужбовці. Південний фронт, що брав участь у звільненні Мелітополя, обслуговували понад 2 тис. смершівців²⁷. Судячи з наявних документів, під час боїв за Запорізьку область (вересень 1943 – лютий 1944 рр.) представники управлінь контррозвідки активно працювали в регіоні²⁸.

Крім боротьби з ворожими розвідниками та диверсантами, їх особливу увагу привертала призовники з числа жителів окупованих територій та колишні військовополонені. Представники цих категорій проходили перевірку на предмет політичної благонадійності, поведінки при німцях та можливість використання в агентурній роботі. За наявності компрометуючих матеріалів підозрюваних мали направляти на перевірку до спецтаборів НКВС, за відсутності підозри – до діючої армії. Згідно з довідкою від 1 жовтня 1944 р., із 354 592 осіб, що пройшли через спецтабори в грудні 1941 – жовтні 1944 рр., було заарештовано або спрямовано в штрафбати всього майже 30 тис. осіб. Інші ж відправилися на фронт чи на виробни-

²⁵ Рев'якін С. Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр. – С. 199-202.

²⁶ Рев'якін С. Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр. – С. 208-209.

²⁷ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Москва: Кучково поле, 2007. – Т. 5. – Кн. 1: Вперед на запад (1 января – 30 июня 1944 г.). – С. 73.

²⁸ Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Велічко, І.В. Козлова. – Запоріжжя, Прем'єр, 2005. – С. 76-77, 232-233.

цтво²⁹. Це загальні цифри по СРСР. Досить часто вони використовуються для створення хибного уявлення про ліберальне ставлення сталінського режиму до своїх громадян, що потрапили в полон чи жили на окупованій території. Адже цифри досить показові – лише 12% в'язнів спецтаборів отримали покарання, інші ж були виправдані.

Та оцінку цих даних не можна виривати із загального контексту політики радянської влади на щойно звільнених територіях. По-перше, маса людей, що перевірялися, була на порядок вищою. Згідно зі спецдонесеннями Л. Берії протягом 1943 р. на звільнених територіях СРСР було затримано для перевірки 931 549 осіб, протягом квітня-червня 1944 рр. – ще 267 141³⁰. Ці дані далеко неповні, але й вони показують, що фільтрація окупованих земель була значно ретельнішою. За цими ж даними, до спецтаборів направлялася відносно невелика частина затриманих. Інші ж передавалися безпосередньо територіальним відділам НКВС і НКДБ, міліції, прокуратурі. По-друге, сам факт направлення до діючої армії не означав повноцінного виправдання в очах влади. На момент звільнення від нацистів Запорізької області існувала практика зведення новоприбулого поповнення в окремі військові підрозділи – батальйони й полки³¹. Приклади їх використання як штурмових (по суті, штрафних) уже наводилися вище. Це позбавляло необхідності ретельно перевіряти маси новоприбулих і давало «гарматне м'ясо» для майбутніх наступальних операцій.

З віддаленням фронту на захід боротьба з політичними противниками влади в області стала, в основному, прерогативою органів держбезпеки та відділів боротьби з бандитизмом НКВС.

Недобрим знаком для всіх, хто потрапляв під уважний погляд каральних органів, стало розширення в роки війни повноважень Особливої наради при НКВС СРСР. З листопада 1941 р. вона отримала право засуджувати до вищої міри покарання – розстрілу. За ще довоєнною практикою на розгляд цього органу передавалися, у першу чергу, справи, по яких не було достатньої доказової бази. Іншими словами, Особлива нарада стала механізмом покарання людей, вину яких довести було неможливо. Саме через неї оформлялися вирoki дійсним та уявним членам українського визвольного руху, етнічним німцям, болгарам, кримським татарам та представникам інших опальних народів³².

Звісно ж, у першу чергу, увагу працівників НКВС та НКДБ привертали

²⁹ Земсков В. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10-27; № 7. – С. 3-16.

³⁰ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – Москва: МФД, Материк, 2006. – С. 406-409, 438-440.

³¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Москва: Русь, 2008. – Т. 4. – Кн. 2: Великий перелом» (01 июля 1943 – 31 декабря 1943). – С. 420-421.

³² Див., наприклад: Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол.) та ін.; обл. ред. кол.: Стрюк А.І. (гол.) та ін. – Кн. 4. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – С. 15, 17, 19, 21, 24-26, 30.

особи, які в будь-який спосіб співпрацювали з окупаційною владою. Їхній нейтралізації був присвячений цілий комплекс документів, створений ще до визволення України: інструкція начальника Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючою Червоною армією від 29 квітня 1942 р., директива НКВС СРСР від 30 травня 1942 р. і постанова ДКО від 24 червня 1942 р. Відповідно до них підлягали арешту й заслання до віддалених місць СРСР особи, у т.ч. «за перехід на бік ворога, за службу в каральних або адміністративних органах німецьких окупантів на захопленій ними території, за спробу зради батьківщини і зрадницькі наміри, за добровільний відхід з окупаційними військами при звільненні захопленої супротивником території»³³. На жаль, матеріали Державного архіву Запорізької області не дають можливості відтворити загальну кількість засуджених на території Запорізької області у 1943-1945 рр. Але найпоширенішою була стаття 54-1а КК УРСР, у якій йшлося також про «...зраду: батьківщині, тобто за дії, зроблені громадянами Союзу СРСР ... як-то: шпигунство, видачі військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон». Мірою покарання передбачалися розстріл «...а при пом'якшуючих обставинах – позбавлення волі строком на 10 років з конфіскацією усього майна». Також є відомості щодо засуджених за інші контрреволюційні злочини: пропаганду, агітацію, надання допомоги ворогу – міжнародній буржуазії, за терористичні акти, будь-яку іншу організаційну діяльність, спрямовану на підготовку до повалення радянської влади тощо.

Головним у призначенні покарання був сам факт роботи в окупаційній адміністрації. Добровільний чи примусовий характер співпраці з нацистами, ставлення до місцевого населення до уваги бралися вкрай рідко. У цьому плані показова історія запорізьких фольксдойчів родини Оленбург з с. Біленьке (нині Запорізького району) – Роберта, Йосипа та Ельзи. Перший у роки окупації став старостою в с. Мар'ївка того ж району, другий зайняв схожу посаду в с. Біленьке. Під час окупації брати Оленбург активно допомагали мар'ївцям та білянам. У Мар'ївці нацисти зібрали близько 20 комуністів для розстрілу, однак староста умовив відпустити людей. Також він не давав військовим відбирати у місцевих продукти та худобу. У Біленькому Йосип та Ельза попереджали про набори до Німеччини, врятували від розстрілу місцевих жителів³⁴. Десятки людей в обох селах із вдячністю відгукувалися про їхню роботу під час окупації. Однак на вирок після визволення це не вплинуло – 10 років за роботу старостами.

Від переслідувань не були застраховані й учасники радянського підпілля під час окупації області. У випадку, якщо підтвердження їхнього спротиву нацистам не надавалося.

³³ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). – Москва: Кучково поле, 2006. – С. 228.

³⁴ Інтерв'ю П.В. Чугуєнка 1928 р.н., зап. Штейнле О., Шакурою Є. 2 липня 2005 р. // Особистий архів Штейнле О.Ф.; Усна історія Степової України. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – Т. 4. – С. 215.

Однією із «розстрільних» категорій були жінки, що мали інтимні контакти з німцями. Коли скрізь вони зазнавали громадського осуду (у Франції, наприклад, це виражалося у тому, що їм голили голови і відпускали), в Україні їх, як правило, просто розстрілювали. Зокрема, залишилися документи щодо розстрілу групи таких жінок під Мелітополем восени 1943 р.³⁵

Особливо прискіпливо оцінювалася діяльність під час нацистської окупації членів КП(б)У. Справами таких осіб займалися партійні колеги, що приймали рішення щодо їх виключення з партії або передавали справи до НКВС. Так, у довідці партколегії при Запорізькому обкомі партії щодо розгляду персональних справ комуністів, які залишилися на окупованій території, за 1944 р. вказувалося, що за результатами розгляду 715 персональних справ з партії було виключено 687 осіб³⁶. До того ж, з цих комуністів, справи яких було розглянуто протягом 1944 р., 410 реєструвались у поліції, що фактично прирівнювалось до співпраці з нацистами. Подібні тенденції спостерігались протягом 1945 р. Так, з 925 розглянутих справ – 890 закінчились виключенням з партії³⁷. Окрім позбавлення партійного квитка, однією з форм відповідальності стала догана з занесенням до особової справи. Причиною її була втрата документів³⁸. Втрата партійного членства автоматично закривала можливість працювати на більш-менш вагомих посадах і робила людину потенційною жертвою органів НКВС.

Вкрай делікатним питанням серед багатьох інших проблем, що радянська влада вирішувала традиційними для неї методами, стало національне. Під пильною увагою опинилися будь-які вияви української самобутності. Жорстоких переслідувань зазнав національний Рух Опору, представлений середками ОУН-р.

На відміну від своїх німецьких «колег», радянські слідчі підійшли до цього питання з більшою завзятістю: арешту підлягали не лише члени ОУН, але й симпатизи, члени сімей, інколи – просто знайомі націоналістів. Робота радянських спецслужб спрямовувалася на повне викорінення наслідків націоналістичної діяльності, зокрема агітації. У Запорізькій окрузі перші арешти було проведено у Василівському районі восени 1943 р. Тут було заарештовано О. Кабаченка (1 листопада) та О. Ломейка (15 листопада)³⁹. Не минули репресії й сім'ї василівських націоналістів: родини Кабаченка й Ломейка було вислано до Талди-Курганської й Джамбульської областей Казахстану⁴⁰.

³⁵ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – Київ, 2004. – С. 372.

³⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1252. – Арк. 16.

³⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 956. – Арк. 17.

³⁸ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 2. – Спр. 353. – Арк. 5.

³⁹ Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АУСБУ 30). – АКС17878. – Арк. 2; АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-17864. – Арк. 91.

⁴⁰ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 5850. – Арк. 19; ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 4692. – Арк. 10.

На початку листопада 1943 р. було заарештовано членів михайлівської ОУН Фесенка та Пилипенка⁴¹. Незважаючи на тривале ув'язнення в концтаборі «Дахау», не уникнув розправ і П. Письмений. Повернувшись після фільтраційного табору, він був заарештований 31 жовтня 1945 р.⁴²

За підтримку програмних засад українських націоналістів 29 квітня 1945 р. були заарештовані жителі с. Нове Запоріжжя Запорізького району Ф. Власенко та У. Макогон⁴³.

Боротьба з оунівцями розгорнулася й в обласному центрі. У відділі боротьби з бандитизмом (ББ) станом на лютий 1944 р. розроблялася справа-формуляр на колишнього викладача Запорізького машинобудівного інституту Є. Демчука, який проживав у Запоріжжі під час німецької окупації. Його звинуватили в належності до українських націоналістів й агітації за створення самостійної України.

Крім того, відділ ББ отримав дані на начальника транспортного відділу Облзаготзерна Хмару, який під час окупації також виступав за створення незалежної України⁴⁴. Протягом 1944-1945 рр. були ув'язнені активні оунівці П. Мороз, М. Буйненко, М. Левченко, Савченко⁴⁵. Не минули арешти й жіночий актив запорізької ОУН. До січня 1945 р. були ув'язнені: П. Шевченко, Н. Железна та М. Страусова⁴⁶. 17 серпня 1949 р. у Львові був заарештований один із лідерів запорізької районної ОУН Г. Гребенюк⁴⁷.

Матеріал про діяльність націоналістичного підпілля на Мелітопольщині радянським органам держбезпеки було надано керівниками більшовицького підпілля⁴⁸. Протягом 1943-1948 рр. було заарештовано майже всіх керівників місцевої ОУН-р, зокрема Л. Фоменка, І. Молодія, А. Ніколаєнко та І. Курило-Кримчака.

Протягом 1943-1945 рр. органи держбезпеки заарештували близько 20-ти членів підпілля в осередках Бердянської ОУН⁴⁹. Наприкінці 1943 р. було викрито Токмацьке націоналістичне підпілля, внаслідок чого заарештовано 8 провідних членів ОУН-р, у тому числі й керівника міського проводу П. Соломко⁵⁰.

У Токмацькому районі також здійснювалися заходи з реалізації орієнтування Управління ББ НКВС УРСР від 29 серпня 1944 р. з пошуку бійців УПА – уродженців Запорізької області⁵¹. Інформацію про 4-х упівців із

⁴¹ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 7560. – Арк. 5, 85.

⁴² Архів Прокуратури Запорізької області (далі – АПЗО). – ВПР. – Т. 33. – Арк. 272.

⁴³ АПЗО. – ВПР. – Т. 33. – Арк. 41, 197.

⁴⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 93. – Спр. 26. – Арк. 23-24.

⁴⁵ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-19583. – Арк. 2-3.

⁴⁶ АПЗО. – ВПР. – Т. 33. – Арк. 401; АПЗО. – ВПР. – Т. 34. – Арк. 80, 197.

⁴⁷ АУСБУ 30. – ФПС. – Спр. П-19704. – Арк. 8.

⁴⁸ ДАЗО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 21.

⁴⁹ АПЗО. – ВПР. – Т. 33. – Арк. 208.

⁵⁰ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 4692. – Арк. 1-2.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 94. – Спр. 6. – Арк. 4.

Запорізької області радянські органи держбезпеки отримали із захоплених документів Військової округи «Богун» групи УПА-Північ⁵².

Не зважаючи на те, що Чернігівське підпілля особливою активністю не відрізнялося, у перші ж дні після повернення радянської влади, органами НКВС було заарештовано не лише згаданого раніше П. Коржа, а й усіх запідозрених у націоналістичній діяльності⁵³. За зв'язок з ОУН-р під час німецької окупації, у 1950 р. заарештовано бухгалтера Гуляйпільської районної заготівельної контори В. Семенюту⁵⁴.

Дослідник І. Білас подав інформацію, що органами НКВС після відновлення радянської влади в Запорізькій області було викрито 30 осередків ОУН, виявлено 187 членів націоналістичного підпілля, з яких заарештовано 53⁵⁵. Аналіз конкретних архівно-кримінальних справ членів ОУН у Запорізькій області свідчить, що загалом виявлених і заарештованих оунівців було більше.

Крім учасників націоналістичного підпілля, які діяли на території Запорізької області під час окупації, відділ ББ пильно стежив за переселенцями із Західної України та українських земель, які перебували в складі Польщі. Спеціально для цього була створена агентурна мережа. Так, на виконання січневих вказівок НКВС УРСР, за перше півріччя 1945 р. запорізьким ББ серед переселенців було завербовано 19 агентів. В основному, вербування відбувалося на базі компрометуючих матеріалів, серед яких – участь в ОУН або УПА на західноукраїнських землях⁵⁶.

Для боротьби із наслідками агітації членів ОУН компартія вдавалася до контрагітації, зокрема проведення антинаціоналістичних лекцій. Завідувач відділу пропаганди й агітації Запорізького сільського райкому КП(б)У Кравець у звіті за червень 1944 р. вказував, що для партійного активу було прочитано лекцію на тему «Контрреволюційна діяльність українсько-німецьких націоналістів у тимчасово окупованих областях України». Подібна лекція «Про українсько-німецьких націоналістів» була прочитана громадськості Бердянська в квітні того ж року⁵⁷. Зі звіту секретаря Запорізького обкому КП(б)У з пропаганди Л. Ключника про агітаційно-пропагандистську роботу обкому за січень-квітень 1945 р. дізнаємося, що в цей час проведено 56 публічних платних лекцій, де присутніми були 17734 особи. В тематиці лекцій переважали певні теми, зокрема «Україно-німецькі націоналісти – найлютіші вороги радянського народу»⁵⁸.

⁵² Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Вип. 6. – С. 111; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1996. – С. 429.

⁵³ ДАЗО. – Ф. Р-5747. – Оп. 3. – Спр. 9665. – Арк. 2.

⁵⁴ АПЗО. – ВПР. – Т. 29. – Арк. 241.

⁵⁵ Білас І. Репресивно-каральна в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Київ: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 367.

⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 94. – Спр. 6. – Арк. 82, 84.

⁵⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 899. – Арк. 32, 99.

⁵⁸ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1162. – Арк. 3.

Знищенням політичних противників сталінського режиму справа не обмежувалася. Боротьба з націоналізмом розумілася представниками номенклатури дуже широко і виливалася на практиці у придушення всього українського.

Трагічною реальністю перших місяців і років після відновлення радянської влади було те, що націоналістичним, а значить ворожим, фашистське, таврувалося все українське. Згадувався, звичайно, український народ дуже часто, але сама мова цього народу, його культура, традиції в умовах викликаної перемогою великодержавної ейфорії, по суті, опинилися поза законом. Нагніталася великоруська істерія. На Запоріжжі бучно відзначалося 100-річчя від дня смерті байкаря Крилова, якого називали «геніальним», читалися безкінечні лекції про Суворова та Кутузова, про взяття росіянами Берліна 1760 р., героїзм російського народу взагалі, який, як витікало з усього, єдиний проявив себе гідно у Вітчизняній війні. З українців згадувався лише Б. Хмельницький як «возз'єднувач».

Що ж до української мови, то вона також опинилася під підозрою. Всі документи, навіть у сільській глибинці, готувалися виключно російською мовою. Наведемо характерний приклад. Куйбишевський РК КП(б)У склав для Запоріжжя довідку про свою роботу російською мовою, але «ворожі» вислови мешканців району цитувалися в ній мовою «оригіналу», тобто українською⁵⁹.

Підозра в симпатії до чогось українського переважала все інше при оцінці людини. Зберігся показовий протокол партійних зборів комуністів Кам'янсько-Дніпровського району, що відбулися у травні 1944 р. Розглядалася персональна справа жінки-педагога, українки за національністю, яка до війни була директором школи, а після вигнання німців стала заступником директора дитячого будинку з навчально-виховної роботи. Перебуваючи в окупації, вона поширювала радянські листівки, слухала зведення Радінформбюро і передавала їх зміст знайомим, допомогла радянському льотчику перейти лінію фронту, нарешті, двічі арештовувалася поліцією. Але при цьому... «припустилася непоправної помилки». Вона працювала акторкою театру, який мав, як визначили збори, «яскраво-націоналістичний» характер. Цього було досить, щоб виключити жінку з партії, як таку, що не викликає довіри⁶⁰.

Сенсу атаки на українське слово іноді не розуміли навіть ортодоксальні комуністи. У Запоріжжі в травні 1944 р. проходила нарада секретарів з ідеології та завідувачів відділів агітації й пропаганди райкомів партії, яка велася, звичайно ж, російською. Вже наприкінці не витримав редактор обласної газети «Червоне Запоріжжя» Шабалін. Він закинув присутнім комуністам нерозуміння того, що враховували вороги, які вели агітацію українською мовою і мали успіх. Люди тепер хочуть чути українську мову. Шабалін закликав партійних ідеологів не ігнорувати її. Тим більше, що всі попередні

⁵⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1172. – Арк. 80.

⁶⁰ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 31.

виступаючі народилися на Запоріжжі, розмовляли українською мовою, деякі закінчили українські виші.

Цікава реакція на цей виступ. Без будь-яких коментарів головуючий секретар обкому КП(б)У тут же оголосив наступного виступаючого російською мовою, і все стало зрозуміло⁶¹.

Крім українців, під пильну увагу контролюючих органів потрапили, цілком природно, етнічні німці, які з різних причин залишилися в місцях свого мешкання після відступу Вермахту. Арешти по Запорізькій області та засудження Особливою Народою при НКВС СРСР мали місце у 1944-1947 рр. Відомо, що восени 1943 – навесні 1944 рр. окупанти евакуювали більшість менонітського населення України, зокрема й Запорізької області, у Вартегау⁶², де вони отримали німецьке підданство. Наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. близько 35 тис. менонітів вирушило на Захід. 12 тис. з них виїхали до Канади та Південної Америки. Але переважна більшість етнічних німців, евакуйованих окупантами, була повернута в СРСР і примусово відряджена в східні райони до місць спецпоселень або до трудових⁶³. Їхня доля була вирішена одним розчерком Сталіна – «Усіх заарештувати, тримати в спецконцтаборі під особливим наглядом і використовувати для роботи»⁶⁴.

Відповідно до інформації, що надав архів Управління режимно-секретного і документального забезпечення ГУМВС в Запорізькій області, у ньому зберігається 26084 справи «громадян, які в 1943-1945 рр. були евакуйовані на примусову працю в країні Європи, або вивезені в ці країни, як «фольксдойче», а по закінченню ВВВ повернуті в місця колишнього проживання на Україні, або відразу після звільнення у 1945 р. направлені на спецпоселення у віддалені місцевості колишнього СРСР, де знаходилися до звільнення за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 р.»⁶⁵

Подібна доля спіткала й таврійських болгар, які також визнавалися потенційними зрадниками, оскільки Болгарія була союзницею Німеччини. Про становище болгарської спільноти під час окупації дає можливість скласти уявлення лист мешканців с. Інзовка до болгарського царя Бориса III у квітні 1942 р. У ньому вони просять дозволу на переселення до Болгарії або ж направлення до регіону консула, який став би представником їхніх інтересів у спілкуванні з німцями⁶⁶. Лист засвідчує, що болгарська спільнота Приазов'я

⁶¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 861. – Арк. 69; Мороко В.М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. II. – С. 162.

⁶² *Вартегау* – назва Західної Польщі після її анексії Третім Рейхом. Нацисти планували перетворити її на регіон, заселений чистокровними німцями.

⁶³ Живи и помни... История менонитских колоний Екатеринославщины / под. ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – С. 53.

⁶⁴ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – Москва: МФД, Материк, 2006. – С. 405.

⁶⁵ Відповідь на запит Управління режимно-секретного та документального забезпечення Міністерства внутрішніх справ України в Запорізькій області № 1/1-38 від 28.02.2013 р. // Особистий архів І.М. Спудки.

⁶⁶ Хаджийски М. Българи в Таврия. – София: Българско Дело, 1943. – С. 3-5.

не мала особливих привілеїв, незважаючи на союзницькі відносини їх пра-
батьківщини з Третім Рейхом.

Однак, попри це, з кінця вересня 1943 р. у таврійських селах почалися арешти болгар, які не тільки співпрацювали з німцями (старости й полі-
цаї), але й тих осіб, які при німцях були бригадирами в державних госпо-
дарствах або виконували обов'язки квартальних (десяцьких). Решта болгар
(чоловіче населення віком від 17 до 50 років), оскільки вони не підлягали
призову до діючої армії, мобілізувалася для виконання примусової трудо-
вої повинності. З вересня 1943 р. усе чоловіче населення було задіяне на
будівництві протитанкових ровів під Мелітополем, а в листопаді 1943 р. зі
станції Комиш-Зоря розпочалася їх відправка на схід до м. Гур'єва (Казах-
стан) на будівництво нафтоперегінного заводу. Жіноча ж частина громади
залучалася до відбудовних робіт у Запоріжжі, причому на досить важких
ділянках.

Болгари, які на початку вересня 1943 р. виїхали з Таврії на прабатьків-
щину, за погодженням з міністерством іноземних справ Болгарії й особисто
Борисом III (близько 2,5 тис. осіб) вже на початку березня 1945 р. були ви-
слані назад до СРСР та як спецпоселенці розміщені в Таджикистані, у Вахш-
ській долині⁶⁷. У пам'яті болгарської спільноти відбудовчий процес став
однією зі складових зручнень радянської влади і логічним продовженням
політики 1930-х рр.⁶⁸

Отже, репресивні методи застосовувались фактично до всіх груп і ка-
тегорій населення Запорізької області, що ніяк не сприяло покращенню
загальної атмосфери в суспільстві. Насаджувалася підозрілість, постійний
пошук «внутрішніх ворогів». Найчастіше жертви репресій опинялися в ГУ-
ЛАГу, нерідко їх позбавляли життя. Тож демократизації суспільного життя,
на яке сподівалося населення, не відбулось, хоча факт вигнання нацистів
розглядався, безумовно, як позитивний.

«Загвинчування гайок» викликало незадоволення запоріжців, яке поси-
лював крах ілюзій на поступки режиму. Українське селянство з насторогою
ставилося до відродження старої колгоспної системи. Так, у звітах Запо-
різького обкому партії (сектор парторганізацій) відзначалося: «Одночасно
з величезним політичним та трудовим підйомом, що спостерігається під час
кампанії збору врожаю, серед окремих осіб усіх прошарків населення спо-
стерігаються нездорові настрої, що виражаються в різних розмовах, ухи-
ленні від виконання трудових обов'язків, порушенні трудової дисципліни і
т.п.»⁶⁹ Звіти компартійних структур і чекістів ґрунтувалися на переконанні,

⁶⁷ Митков В.В. Голгофа болгар Таврії: анатомія репресій (1920–1940-е годы). – Запо-
рожьє, Тандем-У, 2009. – С. 120–145.

⁶⁸ Іріюглу Ю.О. Друга Світова війна в усних історіях болгар Північного Приазов'я // Схід/
Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних
студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Харків: ТОВ
«НТМТ», 2008. – С. 233.

⁶⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1174. – Арк. 11.

що суспільство переповнене «ворогами народу». Хто ж був цими «ворогами», які поширювали «нездорові настрої»? Звернемося до фактів.

Зі спогадів П. Сергієвої зі с. Скельки Василівського району довідуємося: «...А тоді, вже як красні заступили, ми вернулись (з німецької евакуації. – Авт.). І в нас зразу коні позабирали. Корови були... Це ж було, як евакуїровались... Наші позабирали. Наші. Ми приїхали подводами, бросили, а вони зразу коні, воли позабирали. Наші. [А німці]... Тоді ж вони ланки ділили. І оце люди содержували. А тоді, як верталися, наші – забирали...»⁷⁰.

Подібною була ситуація по районах Запорізької області. Зокрема, в Кам'янко-Дніпровському районі знаходимо інформацію про такі висловлювання селян у 1945 р.: «...Радянський устрій себе не виправдовує, за індивідуального устрою жити краще, легше і можна (було) більше мати для себе особисто». Висновки відповідних органів теж були характерними: «такі настрої за недостатньої політико-виховної роботи сприяють тому, що окремі колгоспники ухляють від роботи, займаються спекуляцією та крадіжками»⁷¹. Місцеве керівництво такі настрої «окремих осіб» пов'язувало з їх ... кримінальними нахилами. За повідомленням з того ж Кам'янсько-Дніпровського району в колгоспі ім. Калініна колгоспниця А. Капуста «... не виробила мінімум трудоднів, жила заможнo. Займалась крадіжками, спекуляцією й агітувала колгоспників не ходити на роботу. Говорила таке: «Скоро у всіх кишки повивертаються працювати на Червону Армію. Тому ходити на роботу не треба, бо весь хліб все одно забере держава»⁷².

В інформації Великотокмацького РК КП(б)У про настрої населення наводилися такі приклади: Г. Сечень із колгоспу «Червона Нива» говорив: «Як прийдуть фронтовики, то розженемо колгоспи, адже працюєш круглий рік, як проклятий і залишаєшся голодним, адже хліба не дадуть». Інший колгоспник цього ж господарства П. Тарасенко заявив: «Я працював 14 років у колгоспі, будь вони прокляті ці колгоспи, завжди босий, голий і голодний, спробую попрацювати ще на заводі». Також зазначалося, що «органи НКДБ і НКВС ведуть рішучу боротьбу, виявляючи і викриваючи цих агітаторів», яких у партійних документах називали «німецькими ставлениками»⁷³.

Мало чим відрізнялися настрої і в робітничому середовищі: «Для нас все однаково: грабували ті, експлуатують ці. Не можна запізнитися на жодну хвилину – засудять. Ми страждали при німцях, і зараз не краще»⁷⁴.

⁷⁰ Усна історія Степової України. – Запоріжжя, 2010. – Т. 9. – С. 212.

⁷¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1174. – Арк. 38.

⁷² ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1174. – Арк. 38.

⁷³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1172. – Арк. 36, 38.

⁷⁴ Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2006. – С. 36-37.

2. Початок відбудови господарства

Головним завданням радянської влади після визволення була, перш за все, форсована відбудова промислового потенціалу Запорізької області, на що й спрямовувалися основні зусилля управлінського апарату з застосуванням всіх можливих методів впливу. Керівництво СРСР турбувалося, щоб вийти з війни з Німеччиною, максимально відновивши індустрію на випадок конфлікту з тогочасними союзниками – США та Британією. Запорізький індустріальний комплекс відігравав у цих планах важливу роль.

Практично на всіх підприємствах, що відновлювали роботу, зберігся довоєнний директорський корпус і управлінський персонал.

Характерними рисами 1943-1944 рр. були короткотермінові військово-господарські плани, які зазнавали частих змін. Відповідно не існувало й чіткої перспективної програми забезпечення виробництва будівельними матеріалами, обладнанням, енергоносіями, сировиною, робочою силою. Серед перших рішень Запорізького міськвиконкому від 29 листопада 1943 р. стали: «Про постачання міста електроенергією», «Про водопостачання міста» та затвердження міськбюджету на 4 квартал 1943 р. Розподіл бюджетних коштів по районах міста планувався приблизно однаковий. Значна частина надходжень планувалась на освіту – 1000,0 тис. та охорону здоров'я – 900 тис., менша, на утримання органів управління відповідно виділялося 197,4 тис. крб., на інші видатки – 120 тис.⁷⁵

Відбудовчі процеси розпочалися на промислових підприємствах. На завершальному етапі війни фактично всі заводи повністю або частково підпорядкували свою діяльність інтересам фронту. Виробництво продукції відбувалося в прифронтових умовах.

Так, робітники заводу «Комунар» у відбудованих цехах виконували різні ремонтні роботи для фронту, а з першого кварталу 1944 р. налагодили випуск 10 видів боєприпасів і запчастин для зернових комбайнів. Пізніше почався випуск молотарок, інших сільськогосподарських машин і запасних частин до них⁷⁶. Колектив інструментального заводу ім. Войкова організував виробництво окопних плиток, яких у перші місяці 1944 р. виготовили 900. Випуском такої ж продукції у січні 1944 р. займався й Запорізький паровозоремонтний завод. Але вже наприкінці січня ЗПРЗ почав ремонтувати паровози⁷⁷.

У Запорізькій області приступили до роботи: механічний завод (м. Оріхів), в якому було налагоджено виробництво патронних гільз та інших необхідних фронту виробів. На початку 1945 р. вступили в дію Приазовське рудоуправління, завод «Коагулянт» у Пологах. У жовтні 1944 р. відновив роботу

⁷⁵ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 10, 21.

⁷⁶ Запорожский индустриальный комплекс. – Днепропетровск: Промінь, 1975. – С. 171; Запорожская область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов. – С. 319.

⁷⁷ Сатановский Б., Кириллова Л. Запорожский электровозоремонтный. Очерк истории завода. – Днепропетровск: Промінь, 1965. – С. 83-84.

завод ім. Т.Г. Шевченка в Червоноармійську (Вільнянську), у цехах якого виробляли запчастини для тракторів та інших сільськогосподарських машин. Також у короткий термін була відбудована перша черга дизелебудівного заводу в Мелітополі, де 29 серпня 1944 р. виготовили перший післявоєнний дизель. У тому ж році в Мелітополі вступили в дію станкобудівний, завод «Двигун», чавуноливарний, консервний, горілчаний, маслоекстраційний заводи, м'ясокомбінат⁷⁸.

19 жовтня 1943 р. нарком чорної металургії видав наказ про відбудову запорізьких заводів, у якому наголошувалося на необхідності відновлення діяльності «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», феросплавного та коксохімічного. На 20 жовтня 1943 р. на заводі «Запоріжсталь» нараховувалося 400 робітників, які повернулися з евакуації. 22 жовтня 1943 р. до міста прибула група відповідальних працівників чорної металургії на чолі з А. Барчуковим. Планомірне розгортання будівельних робіт на «Запоріжсталі» розпочалося після прийняття постанови Держкомітету оборони від 29 листопада 1944 р. «Про відбудову заводів чорної металургії Півдня». Наркомат будівництва, на який покладалася відповідальність за відбудову заводу «Запоріжсталь», створив будівельно-монтажний трест «Запоріжбуд». Його очолював відомий інженер-машинобудівник Г. Назаренко⁷⁹.

Одночасно з «Запоріжсталлю» з листопада 1943 р. розпочалась відбудова й феросплавного заводу. За 1944 р. до ладу стали ряд майстерень: механічна, модельна, енергомонтажна тощо, запрацювала карбідна піч, вагранка, відновлена мартенівська піч, налагоджений залізничний та автомобільний транспорт, здані в експлуатацію телефонний комутатор, трамвайний і залізничний мости, введена в дію перша черга трамваю, проводилась очистка цехів і територій для відбудовних робіт⁸⁰.

Відродження моторобудівного заводу фактично розпочалося після звільнення території Запоріжжя. Перша виготовлена продукція (болти, гайки, скоби) відразу була спрямована на фронт, на відбудову та будівництво мостів та переправ. У травні 1944 р. завод уже розпочав роботи з виробництва та ремонту авіаційних моторів з деталей, що надсилались з Омська. Значна допомога для відбудови заводу надходила зі споріднених підприємств. Директором заводу в грудні 1944 р. призначено О. Авраменка⁸¹. На початок 1945 р. була відновлена майже половина виробничих площ⁸². Фактично відбудовчі роботи проводилися власними зусиллями працівників заводу, які повернулися з евакуації, і за рахунок використання праці військовополонених.

⁷⁸ Запорожская область в годы Великой отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов. – С. 293-296; ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 68-75.

⁷⁹ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні в 1943-1945 рр. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 53.

⁸⁰ Запорожский индустриальный комплекс. – С. 114-116.

⁸¹ Беззубцев-Кондаков А.Е. Удачу нести на крыле: очерки истории ОАО «Мотор Сич». – Москва, 2007. – С. 63.

⁸² Коваль Е.Т., Филон Н.Н. Ровесник Октября. – Днепропетровск: Промінь, 1986. – С. 42-46.

Завдання відновити Дніпровську групу підприємств кольорової металургії покладалося на створений в квітні 1944 р. трест «Запоріжалюмінійбуд» («ЗАБ»)⁸³. Відновлювальні роботи на Дніпровському алюмінієвому заводі ускладнювалися відсутністю необхідного обладнання. Але навесні 1944 р. розчистили під'їзні колії, що засвідчило початок роботи заводу. 30 серпня 1945 р. ДКО прийняв рішення про заходи з прискорення реконструкції цього заводу⁸⁴.

Одним із найважливіших етапів відродження довоєнного промислового потенціалу Запорізької області стала відбудова Дніпрогесу за рішенням ДКО від 24 лютого 1944 р. У зазначений період одним із основних методів управління виробництвом були директивні адресні завдання, виконання яких покладалося на господарників, які керували окремими об'єктами. Працездатність керівників будь-якого рангу і виконавців підтримувалася постійно присутньою підсистемою страху: вдень і вночі вони могли стати підзвітними Сталіну, який особисто слідкував за темпами відбудовних робіт на ключових об'єктах промисловості. Колектив Дніпробуду очолили відомі господарники Ф. Логінов – начальник, який одночасно обіймав посаду заступника народного комісара електростанцій СРСР, та І. Кандалов – головний інженер, відомий гідробудівник⁸⁵.

Першими до Запоріжжя прибули 120 гідробудівників, в основному ті, хто будував Дніпрогес. Відновлювальні процеси на гідровузлі розпочалися з березня 1944 р. Одночасно з розчисткою завалів були споруджені бетонні й каменедробильні заводи, введені в дію механічний, кисневий заводи, опалубні та арматурні майстерні, компресорні, гаражі, відбудовані необхідні залізничні колії. До кінця 1944 р. завершився підготовчий етап відбудови, за який було розібрано 3 тис. кубометрів завалів, укладено 10 тис. кубометрів каменю в тіло захисної дамби (від весняного розливу Дніпра). Упродовж трьох місяців 1945 р. до відбудови Дніпробуду приєдналося близько 20 тис. осіб з різних міст та селищ⁸⁶.

До відбудовчих робіт в області широко залучали й міську молодь. Так, близько 900 дівчат і юнаків Сталінського району м. Запоріжжя було залучено до відбудови зруйнованих мостів. Звичайним явищем в містах і селах були масові недільники⁸⁷.

Але головним трудовим ресурсом відбудови було сільське населення. Підтвердженням цього є постанова Запорізького обкому КП(б)У і виконкому облради депутатів трудящих від 5 жовтня 1943 р. За нею передбачалося «...залучити для оборонних робіт 3000 осіб працездатного населення у віці: чоловіків від 16 до 55 років, жінок від 16 до 45 років по районах: Куйбишевському – 1000 осіб; Н.-Златопольському – 500; Г.-Польському – 500;

⁸³ Запорожский индустриальный комплекс. – С. 151-152.

⁸⁵ Рожденный Днепротрестом. – Днепропетровск: Промінь, 1983. – С. 61-63.

⁸⁶ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні в 1943-1945 рр. – С. 52.

⁸⁷ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні в 1943-1945 рр. – С. 97-102.

Пологівському – 500; Н.-Миколаївському – 500 осіб». Наголошувалося на тому, що «... Мобілізовані на оборонні роботи зобов'язані прибути до місця роботи з місячним запасом продуктів харчування, зі своїм інструментом з розрахунку лопата на людину, лом на кожні 5 осіб, сокира і поперечна пила на кожні 10 чоловік»⁸⁸.

Відновлення Дніпрогесу

Умови, в яких працювали робітники були дуже важкими. Зокрема, за спогадами одного з учасників відновлення Дніпрогесу: «Поселили нас в палату з двома ярусами дерев'яних нар, на яких не було ні матрасів, ні ковдр... Посередині палати стояли дві пічки, на яких готували їсти. Вони й обігрівали палату, де перебувало 200 осіб молодих підлітків 15-16 років... Перший тиждень працювали з 7 години ранку до 7 вечора, по 12 годин на добу... Норми виробітку були великими, і не дай Бог запізнитися на роботу на 5 хвилин. Судили, і за 5 хвилин давали 6 місяців по 25% від виробітку... Після роботи поверталися в палату... Кухарки готували нам сніданок і вечерю – картоплю «в мундирах» і кукурудзяну кашу, в обід ми отримували за місцем роботи: 300 гр. хліба, миску бульйону і чай»⁸⁹.

Окрім сільського населення, використовувалася праця військовопозбавлених, зосереджених в таборі № 100. На 10 квітня 1945 р. у таборі перебувало 11856 осіб, з яких на «Запоріжжяліюмінійбуд» направлено 3975 працівників. З метою підвищення ефективності трудового визиску іноземців в Україні створювалися окремі робочі батальйони (ОРБ) для цивільних німців, інтернованих із країн Центральної Європи. Зокрема, на «Дніпрогесі» та

⁸⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник документов. – С. 216.

⁸⁹ Завгородний П.И. Было такое слово «надо» // Перекур. – 2003. – 23 января.

заводах Запоріжжя станом на 1 травня 1945 р. було організовано 10 таких ОРБ⁹⁰. На думку місцевих робітників, умови роботи військовополонених були кращими, ніж у них. У бригадах Дніпробуду ремствували: «Чому ми працюємо 11 годин, а полонені німці – 8 годин, чому інтерновані німці отримують 700 грамів хліба, а наші окремі професії – 500 грамів?»⁹¹. Але, напевне, військовополонені вважали інакше. У період 1944-1945 рр. від хвороб і голоду померло і було поховано у спільних могилах по 50-60 чоловік неподалік від табору в районі робітничого селища № 10 близько 3000 чол.⁹²

Паралельно з промисловістю, але значно меншими темпами, налагоджувалося й сільськогосподарське виробництво. Робилося це виключно на радянській основі, що передбачало ліквідацію змін в системі господарювання і форм власності, які відбувалися в роки окупації.

Так, постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 вересня 1943 р. «Про заходи з відновлення колгоспного ладу в районах, визволених від німецької окупації» вимагала встановлення колгоспно-радгоспного землекористування в довоєнних масштабах, приведення розмірів присадибних ділянок до визначених статутами колгоспів довоєнних норм, повного знищення індивідуального господарювання⁹³. Ця постанова була підкріплена відповідними наказами наркомату землеробства і рішеннями місцевих державних структур. Особлива увага зверталася на повернення площ присадибних ділянок до розмірів довоєнного часу і вилучення худоби, реманенту, матеріальних цінностей, які до війни належали колгоспам і радгоспам, а під час війни опинилися в руках селян. Під час цієї акції в населення було вилучено більше майна, ніж це передбачали відповідні акти.

У 1944 р. в області відновили роботу 1236 колгоспів. У 1944 р. було опановано 55,3% (966640 га) усїєї орної землі, в 1945 р. – 65,7% (1145,6 тис. га). У колгоспах запроваджувалася жорстка дисципліна, яка нагадувала кріпацтво. Селян примушували виробляти обов'язковий мінімум трудоднів. Якщо комусь із якихось причин це не вдавалося, притягували до суду і відправляли на виправні роботи. Наприкінці 1943 р. селяни області здали державі 103408 т зерна. Але методи виконання плану нагадували продрозкладку часів «воєнного комунізму», коли вимітали все до останньої зернинки⁹⁴.

Тягар, покладений радянською владою на колгоспників, перевищував їхні можливості. Стверджувалися пророцтва противників радянської

⁹⁰ Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954): організація, дислокація, структура // http://www.npu.edu.ua/e-book/book/html/D/iio_kdsd_radyanskui_viiskovui_polon_v_Ukraini

⁹¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1169. – Арк. 12.

⁹² Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954): організація, дислокація, структура.

⁹³ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. – Т. 3. – Москва: Политиздат, 1968. – С. 121.

⁹⁴ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 48, 57-58; Червоне Запоріжжя. – 1944. – 16 квітня.

влади. Один з них із Куйбишевського району говорив перед вигнанням нацистів: «У нас держава весь хліб візьме, ми будемо голодні – мої слова опісля згадаєте». За вказівкою райкому КП(б)У цю людину заарештували і примусили зізнатися у «зраді Батьківщини»⁹⁵. Будь-які спроби протесту викликали репресії, підтвердженням чого стала уже згадувана вище постановою Василівського РК КП(б) та виконкому райради від 3 грудня 1943 р., в якій говорилося: «*Саботажники хлібозаготівель... є найлютіші вороги Батьківщини і по відношенню до них, як цього вимагає рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, повинні застосовуватися суворі репресії – виключення з партії, арешт, віддання до суду і ув'язнення в концентраційних таборах*»⁹⁶. У 1943-1945 рр. закладалися передумови для повоєнної трагедії українського народу – голоду 1946-1947 рр.

Зі значними труднощами відновлялось в області тваринництво, зокрема, ферми великої рогатої худоби. З 1 листопада 1943 р. до кінця 1944 р. в області було відбудовано 4570 тваринницьких ферм. На 1 січня 1946 р. вони вже були практично в усіх колгоспах⁹⁷.

Загалом, у Запорізькій області на початку 1944 р. були пущені в експлуатацію 64 підприємства союзного та 45 республіканського підпорядкування, на кінець 1945 р. в області вже працювало 90% підприємств союзного значення, а заводи республіканського підпорядкування збільшили випуск продукції на 4,5% порівняно з довоєнним рівнем.

Платою за швидкі темпи відновлення індустріальних потужностей став, як і у довоєнні роки, життєвий рівень населення. Державні інтереси однозначно домінували над людськими.

На момент закінчення воєнних дій фактично всі центральні райони міст були знищені: у Запоріжжі практично вщент було зруйновано нову частину міста (79,1%), у Бердянську – 80% житлових будинків, у Мелітополі – майже 70%)⁹⁸. Тому проблема налагодження хоча б якогось мінімального рівня комфорту для населення стало однією з найболючіших. Городяни змушені були облаштовувати під житло підвали, сараї, комори, кухні. На одну квартиру в кращому випадку припадало 1,5 родини, у гіршому – на одній житловій площі проживали разом до певного часу навіть зовсім чужі сім'ї. Останнє траплялося тому, що під час окупації та й одразу після визволення квартири займали або без дозволу, або за ордерами, нашвидкуруч виданими місцевою владою, незважаючи на бронювання житлової площі їхніми колишніми мешканцями перед евакуацією⁹⁹.

⁹⁵ Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю. 11 клас. – С. 38.

⁹⁶ ДАЗО. – Ф. 215. – Оп. 1. – Спр. 230. – Арк. 3.

⁹⁷ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. документов. – С. 346.

⁹⁸ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 1.

⁹⁹ Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволенних міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – Кн. 2. – Київ, 2011. – С. 632.

У порівнянні з виділеними коштами на освітню сферу та охорону здоров'я, розподіл асигнувань на відбудову житлофонду та комунальних підприємств за рішенням Запорізького облвиконкому від 5 грудня 1943 р. був значно меншим, зокрема: на Сталінський район – 50 тис. крб.; на Ленінський – 5 тис. крб., на Орджонікідзевський – 10 тис. крб.¹⁰⁰ У Мелітополі у 1944 р. на відновлення як житлового фонду, так й індивідуального будівництва використовувалося близько 60% запланованих коштів, у той час як на благоустрій за цільовим призначенням – 0,81% направлених фінансових ресурсів¹⁰¹.

Отже, влада прагнула частково вирішити житлову проблему шляхом стимулювання індивідуального будівництва. Але з часом з'ясувалося, що вжиті заходи не дали очікуваних результатів і призвели до того, що земельні ділянки, придатні для багатоповерхової забудови, були зайняті одноповерховими будівлями. В іншому становищі перебували робітники заводів, яким надавалося тимчасове помешкання в гуртожитках, кількість яких по м. Запоріжжя зростає з 81 у 1944 р. до 272 у 1945 р. Так, Дніпробуд мав 38 гуртожитків, у яких мешкало 2000 осіб; завод № 478 – 8, «Комунар» – 1 при заводі та близько 100 на приватних квартирах¹⁰². Умови життя в окремих з них вражали. У них мешкали по 40 і більше осіб у кожній з кімнат. Ліжка розміщувалися у 2-3 яруси. З верхніх ярусів прямо в обличчя тим, що відпочивали внизу, сипалися блошиці. Не маючи змоги відкрито висловити невдоволення, люди вигукували з натовпу: «Хай хоч сьогодні вода зносить вашу греблю. Ви створили нам умови гірші, ніж ми жили при німцях, перебуваючи в Німеччині». Для відбудовників «Запоріжсталі» винайшли оригінальний метод боротьби з масовою вошивістю. У робітників забирали постелі й вони спали одягненими на голих ліжках¹⁰³.

Але, незважаючи на капіталовкладення, що виділялися владою на відновлення житлового фонду, розгорнути в повному обсязі будівництво до кінця війни не вдалося через брак коштів, будматеріалів, фахівців, неналагоджену роботу, відсутність транспортних засобів тощо.

На фоні помітного відновлення промислового потенціалу Запорізької області неефективна робота влади з соціального забезпечення жителів краю стає особливо помітною. Аналізуючи звіт про виконання міського бюджету Запоріжжя за 1944 р., з'ясовуємо, що його видаткову частину закрили лише на 42,4%¹⁰⁴.

На жаль, наявні архівні документи не дозволяють зробити однозначні висновки щодо причин такої ситуації, оскільки у звітах про роботу відповідних

¹⁰⁰ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 78.

¹⁰¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1021. – Арк. 68.

¹⁰² ДАЗО. – Ф. Р-4620. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.

¹⁰³ Мороко В.М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – Київ, 2001. – Вип. 16. – С. 251.

¹⁰⁴ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 4.

фінансових відділів вказується на те, що вони погано проводять ревізію та перевірки фінансово-господарської діяльності бюджетних установ¹⁰⁵. Можна зробити припущення щодо наявності на місцях фінансових зловживань у зазначеній сфері. Ці факти зайвий раз демонструють низький рівень ефективності діяльності місцевої номенклатури в соціальній сфері та другорядний характер питань життєвого рівня населення краю для керівників області.

За відомостями, що містяться в бюджеті 1944 р., його наповнення відбувалося не в тому обсязі, як планувалося¹⁰⁶. Однією з головних причин такої ситуації стали мінімальні надходження від військового податку та на прибутки, що було пов'язано, як із загальним низьким рівнем доходів населення, так і з великою кількістю пільг. Причому це стосується не тільки міського, а й сільського населення. Так, у 1943 р. від сплати всіх державних і місцевих податків та зборів звільнялися члени сімей (господарства) військовослужбовців, громадян, які загинули або зникли безвісти під час окупації, якщо в сім'ї (господарстві) не залишилося працездатних, а також громадяни, в яких під час окупації було повністю знищене господарство¹⁰⁷. Така ситуація не сприяла наповненню місцевих бюджетів.

Одним із основних податків, який сплачували селяни у відбудовний період, став сільськогосподарський, система якого базувалася на тих самих засадах, що й у доокупаційний період війни. Водночас у чинний закон про сільськогосподарський податок Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. було внесено зміни, якими держава намагалася впорядкувати оподаткування колгоспників та одноосібників шляхом ліквідації невідповідності, що існувала на цей час між прибутками від продажу продуктів на базарі (у зв'язку зі зростанням цін), які збільшувалися, і податковим обкладанням. На початок 1943 р. в середньому по СРСР фактичний прибуток селянського господарства перевищував чинні норми прибутковості, за оцінкою держави, в 7-10 разів, а в деяких регіонах – і значно більше. Водночас ставки оподаткування залишалися на рівні 1939 р. Обов'язковим державним податком для селянства в зазначений період був воєнний (середньообласна ставка якого на 1944 р. для Запорізької області була встановлена на рівні 240 крб.) і податок на коней в одноосібних господарствах. З комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажі продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих речей, ставки якого за роки війни значно підвищилися у зв'язку з різким зростанням цін на сільськогосподарську продукцію.

До обов'язкового податку, який у післяокупаційний період сплачувала значна частина населення, був податок на неодружених, одиноких і малосімейних громадян (вперше його запровадили у 1941 р. для неодружених, одиноких та бездітних у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20-45 років).

¹⁰⁵ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 4.

¹⁰⁶ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 4.

¹⁰⁷ Перехрест О. Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943-1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. – Кн. 2. – Київ, 2011. – С. 603.

Особливістю цього податку у відбудовчий період стало розширення контингенту його платників за рахунок малосімейних громадян, котрі мали одну і дві дитини¹⁰⁸.

Після відновлення радянської влади проблема накопичення грошей для сплати податків була найболючішою для переважної більшості українських селян. Розраховувати на грошову частку від заробленого на трудодні в колгоспах вони не могли, адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів у кращому разі на рівні менше 10 %. Поряд із податками грошима колгоспи й селяни виконували зобов'язання щодо поставок сільськогосподарської продукції. Продукція здавалася не безкоштовно, а за певну винагороду – за твердими державними цінами (у кілька, а то й десятки разів нижчими від базарних)¹⁰⁹.

Крім того, на рівень доходів населення безпосередній вплив мав також важкий тягар численних всесоюзних, республіканських та регіональних кампаній відповідно до гасла: «Все для фронту, все для перемоги над ворогом!» Більшість таких кампаній проголошувалися як патріотичні рухи мас, але насправді організовувалися партійними та радянськими органами влади. Так, у другій половині 1943 р. на Запоріжжі, так само, як і в інших визволених регіонах колгоспників масово залучили до продажу державі для забезпечення потреб фронту так званих «залишків» хліба, насіння олійних культур, овочів по твердих, а отже низьких, заготівельних цінах. 1 січня 1944 р. газета «Червоне Запоріжжя» повідомила, що протягом осені 1943 р. колгоспники продали близько 4 млн. пудів хліба (64 тис. т) «зі своїх лишків і особистих запасів» (тобто без поставок колгоспів і радгоспів)¹¹⁰. На березень 1944 р. ця цифра збільшилася до 100 тис. т. Зазначалося, що це той хліб, «який від німця зберегли»¹¹¹.

«Від німця», виявляється, в селі «приховували» не лише хліб. «На трудові збереження» трудящих Запорізької області, передані державі, була побудована танкова колона «Запоріжці» і укомплектована літаками з надписом «Поліна Осипенко» гвардійська авіаційна частина. Зокрема, два штурмові літаки «Іл-2» були побудовані на кошти членів сільгоспартілі «Сигнал» Пологівського району, один – за кошти райспоживспілки міста Пологи, два – трудящих Оріхівського району, один – трудящих Гуляйпільського району, один – «літак Івана Кумінова» (!?), «ланка літаків (кількість не вказана. – Авт) була збудована за рахунок трудящих Запорізького сільського району» і т. д.¹¹². Всього у такий спосіб на зброю для Червоної армії в області було зібрано 47 млн. крб.¹¹³

¹⁰⁸ Перехрест О. Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943-1945 рр. – С. 604.

¹⁰⁹ Перехрест О. Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943-1945 рр. – С. 605.

¹¹⁰ Червоній армії і країні // Червоне Запоріжжя. – 1944. – 1 січня. – С. 3.

¹¹¹ Від трудящих Запорізької області Йосипу Віссаріоновичу Сталіну // Червоне Запоріжжя. – 1944. – 16 квітня. – С. 2.

¹¹² Літаки поведуть // Червоне Запоріжжя. – 1944. – 5 травня. – С. 3.

¹¹³ Червоне Запоріжжя. – 1944. – 16 квітня.

Дивно, але й після цього гроші в людей ще залишалися. Коли 4 травня 1944 р. Раднарком СРСР ухвалив рішення про випуск третьої державної воєнної позики, запорізька номенклатура відреагували майже блискавично. Наступного дня «Червоне Запоріжжя» опублікувала перші результати. Виявляється, вже о півночі 4 травня по Ново-Миколаївському району було реалізовано державної позики на суму 4 млн. 210 тис. карбованців. Характерно, що готівкою було внесено півтора мільйона карбованців. На заводі «Комунар» в Запоріжжі за одну годину у позику державі дали 200,4 тис. крб. В артїлі імені Стаханова Червоноармійського району колгоспниця Ковальчук підписалася на 30 тис. крб. і всі внесла готівкою, а голова колгоспу Молодик підписався на 10 тис. крб. і готівкою вніс 5 тис.¹¹⁴

Наступного дня було повідомлено про нові рекорди. Голова колгоспу ім. Сталіна Запорізького району Потапенко передплатив позики на 100 крб. і всю суму вніс готівкою. Колгоспник сільгоспартїлі ім. Димитрова Червоноармійського району Азарій Титаренко, дізнавшись про позику, вирішив позичити державі 100 тис. крб., з них 50 тис. крб. зразу ж вніс готівкою¹¹⁵.

Звідки у людей були на руках такі суми після майже трьох років війни і окупації, важко збагнути. Але «позичити» такі величезні суми державі могли лише окремі особи. Оскільки не підписуватися на «добровільну» позику не можна було, переважали дрібні суми – від декількох сотень до декількох тисяч карбованців. Це було співрозмірно з тодішньою заробітною платою, яка рідко перевищувала 500 крб. То ж доводилося підписуватися на всю поточну зарплату, а решту виплачувати наступні місяці.

Тож податковий прес і «добровільно-примусові» виплати у 1943-1945 рр. стали важким тягарем для пересічного трудівника, особливо сільського. Колгоспники практично перебували в становищі кріпаків, адже вони не мали змоги розпоряджатися результатами своєї праці навіть на десяту частину. Поставлені у безвихідь, селяни балансували на межі виживання.

Загалом, у перші два роки після вигнання нацистів заходи місцевої влади щодо налагодження мирного життя в області важко назвати задовільними. Пов'язано це, перш ж за все, з тим, що відбудовчі процеси проходили в умовах повної розрухи, спричиненої «тактикою випаленої землі» від комуністів, потім і від нацистів. Мирне життя відновлювалось на тлі продовження кровопролитної війни, яка забирала абсолютну більшість як матеріальних, так і людських ресурсів, в умовах обмеженого фінансування потреб населення з центру, браку кваліфікованих кадрів, обтяжливої для населення податкової політики.

¹¹⁴ Червоне Запоріжжя. – 1944. – 5 травня.

¹¹⁵ Червоне Запоріжжя. – 1944. – 6 травня.

3. Соціальне забезпечення та медицина

Як вже зазначалося вище, головним завданням радянської влади було форсоване відновлення промислового потенціалу області, тому влада, перш за все, вимагала від народу самопожертви, не надаючи питанням соціального забезпечення належної уваги. Виконком Запорізької обласної ради у звіті про виконання бюджету за 1944 р. констатував незадовільний стан використання тих коштів, що надходили до відповідних відділів для фінансування потреб освіти, охорони здоров'я та інших важливих питань соціального забезпечення населення¹¹⁶.

Розглядаючи соціальні наслідки війни та періоду окупації, не можна залишити поза увагою питання появи великої кількості бездоглядних і безпритульних. 1 грудня 1943 р. заступник начальника УНКВС С. Козаков надіслав листа секретарю Запорізького міського комітету з проханням розглянути питання про організацію дитячих кімнат на території кожного відділення міліції¹¹⁷. До цього листа був доданий розроблений міліцією проєкт постанови Запорізького міського комітету КП(б)У та виконкому міської ради депутатів трудящих «Про організацію та обладнання дитячих кімнат при міських відділеннях міліції», який був прийнятий до виконання.

НКВС та представники громадськості влаштовували рейди, під час яких з вулиць, вокзалів, горищ, підвальних приміщень вилучали дітей і відправляли їх до спеціально організованих приймальних пунктів, звідки згодом більшість безпритульних розподіляли по дитячих будинках різних типів. Кількість таких дітей була настільки великою, що держава не могла упоратися з проблемою забезпечення їх навіть мінімальним обсягом найнеобхідніших речей і продуктів харчування¹¹⁸. По Запорізькій області на 1 вересня 1944 р. дітей-сиріт нараховувалося 2607, з яких у дитячих будинках – 772, на патронаті – 1835¹¹⁹.

З метою попередження дитячої безпритульності виконком Запорізької міської ради рішенням від 19 квітня 1944 р. забороняв: індивідуальний продаж квитків й відвідування та перебування в кіно, театрах та інших видовищних закладах дітям та підліткам до 16 років без супроводу дорослих після 20 години; торгівлю тютюном, цигарками, насінням та іншими речами на вулицях та ринках. Передбачалося накладання штрафу до 200 крб. або притягнення до судової відповідальності у випадку порушення правил поведінки дітей та підлітків у громадських місцях та на вулицях¹²⁰.

Приміщення лікарень, поліклінік, амбулаторій, санепідемстанцій, дитячих ясел, садків, шкіл за часів окупації використовувалися нацистами

¹¹⁶ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 3.

¹¹⁷ ДАЗО. – Ф. П-157. – Оп. 1. – Спр. 1238. – Арк. 36зв.

¹¹⁸ Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.). – С. 635.

¹¹⁹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 1-3.

¹²⁰ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 209зв.

для своїх потреб і під час відступу, як правило, висаджувалися у повітря або спалювалися. У багатьох населених пунктах були зруйновані каналізація, мережа водопостачання, знищені очисні споруди і насосні станції, наслідком чого стало погіршення санітарно-епідеміологічного стану на звільненій території. На комунальні підприємства покладалося завдання відновити швидкими темпами пошкоджені об'єкти, але відбудова ускладнювалася через брак палива, води, засобів дезінфекції. На 1945 р. ситуація в м. Запоріжжі покращилася: водопостачання міста здійснювалося п'ятьма водопроводами, відремонтували 163 колонки у порівнянні з 42 у 1944 р. й у місті функціонувало 33 лазні¹²¹.

Погіршення ситуації на транспортних вузлах, де спостерігалось велике скупчення людей через масову реевакуацію населення, спричинило швидке поширення інфекційних хвороб. Таке становище було обумовлено зниженням імунітету людей, які після окупації були виснажені і психологічно, і фізично. Дослідженням інституту гігієни праці та профзахворювань Академії медичних наук СРСР було встановлено, що 15-річні юнаки в 1944 р. порівняно з ровесниками 1940 р. втратили 5% у зрості. Ще більш контрастною була ця різниця наступного року. У 16-річних дівчат в 1945 р. порівняно з однолітками довоєнного часу втрати у зрості становили 1,8%, у вазі – 7%. Дефіцит ваги юнаків різних вікових груп у 1945 р. порівняно з довоєнним часом становив 10,4 – 15%.

Становище також ускладнювалося санітарно-епідеміологічним станом і завошивленістю значної кількості дорослого населення та дітей у зв'язку з відсутністю найпримітивніших засобів особистої гігієни. У Запоріжжі функціонувало дві дезстанції¹²². Для такого великого міста це недостатньо.

Досить змістовними для розуміння ситуації по області до окупації та після звільнення є дані щодо наявності медичних закладів, що містяться в наведеній нижче таблиці¹²³.

Заклади	Одиниці виміру	1941 р.		1943 (4 квартал)		План на 1944 р.	
		К-ть закладів	Одиниці виміру	К-ть закладів	Одиниці виміру	К-ть закладів	Одиниці виміру
Лікарні в містах	ліжка	33	3449	20	1335	35	2395
Лікарні в селах	ліжка	55	1884	39	1022	50	1698
Поліклініки в містах	лікарські ставки	127	568	33	170	100	496
Лікарняні амбулаторії в селах	лікарські ставки	166	211	115	128	164	245

¹²¹ ДАЗО. – Ф. Р-4620. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-3.

¹²² ДАЗО. – Ф. Р-4620. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-3.

¹²³ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 13.

Фельдшерські та фельдшерсько-акушерські пункти	заклади	582	-	366	-	561	-
Дитячі ясла в містах	ліжка	70	5421	1	80	38	2450
Дитячі ясла в селах	ліжка	65	1703	-	-	65	1700
Будинок немовляти	ліжка	2	167	-	-	2	180
Санепідемстанції	заклади	36	-	25	-	35	-
Диттубсанаторії	ліжка	8	480	-	-	4	220
Молочні кухні	заклади	35	-	-	-	34	-

До головних недоліків медичної сфери у 1944 р. можна віднести: недостатню забезпеченість медикаментами та медичними кадрами; нестачу приміщень через той факт, що переважна більшість будівель зайнята іншими закладами; погане харчування, відсутність транспортних засобів.

Найпоширенішими захворюваннями серед підлітків та дітей стали такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, а також нефрит, цинга, туберкульоз тощо. Значно збільшилась летальність від кору, скарлатини, дифтерії, коклюшу. Серед дорослих надзвичайно поширились туберкульоз, серцево-судинні, інфекційні хвороби: захворювання на висипний та поворотний тиф, кишкові, венеричні та шкірні хвороби. З метою боротьби з венеричними хворобами 23 жовтня 1943 р. відкрили вендиспансер у Пологах, який був переведений до Запоріжжя, та у всіх районних центрах області. У Запоріжжі також був відкритий обласний тубдиспансер зі стаціонаром на 50 ліжок.

Для надання медичних послуг дітям влада відбудувала 8 дитячих консультацій й відкрила дитячу лікарню в м. Запоріжжі на 35 ліжок¹²⁴. У 1945 р. у Запоріжжі діяло п'ять жіночо-дитячих консультацій, відновив роботу й будинок немовляти¹²⁵. Загалом, на 1 січня 1946 р. в обласному центрі функціонувало 12 лікарень. Також у місті працювали три пункти швидкої медичної допомоги¹²⁶. У Мелітополі на кінець 1945 р. відновили роботу: міська та інфекційна лікарні, туберкульозний диспансер та стаціонар, вендиспансер та стаціонар й дитячі медичні заклади¹²⁷.

Разом із медичними закладами, під контролем відділу охорони здоров'я перебували харчові підприємства, крамниці, кіоски, ринки й об'єкти громадського харчування. Свою роботу розпочали: м'ясокомбінат, молочний та горілчаний заводи, завод газованих напоїв, карамельний цех, пірижковий

¹²⁴ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 7-12.

¹²⁵ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 23-24.

¹²⁶ ДАЗО. – Ф. Р-4620. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 17, 23.

¹²⁷ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1021. – Арк. 72.

цех м'ясокомбінату, завод № 20 з випікання хліба (з травня 1945 р.), 156 крамниць та кіосків, 11 ринків, 89 продуктових баз, овочесховищ та пунктів із соління. Збільшилася кількість об'єктів загального харчування з 94 у 1945 р. до 127 у 1946 р.

Характерною ознакою практично всіх міст України стала велика кількість інвалідів. На милицях, маленьких візках, відштовхуючись від землі дерев'яними «прасками», жебракували вони на вулицях, базарах, вокзалах, у «чайних» та вагонах поїздів. В Україні таких людей (з ампутованими кінцівками) налічувалося 16,3 % від загальної кількості інвалідів. Без рук, ніг, сліпі інваліди боялися стати тягарем для своїх родин і часто-густо не поверталися зі шпиталів до рідних домівок¹²⁸. Запоріжжя та область теж не стали виключенням із загальноукраїнських тенденцій. 1 лютого 1946 р. на обліку обласного відділу соціального забезпечення перебувало у статусі інвалідів Вітчизняної війни 17601 осіб, в тому числі за групами: I – 262 особи, з яких працевлаштовані – 20 чол. (7,6%); II – 7622 особи, з яких працювало – 4705 осіб. (61,7%); III групи – 9717 осіб, з яких працювало – 9202 (94,7%). Загалом, по області 80% інвалідів були працевлаштованими¹²⁹.

Якість роботи Запорізького обласного відділу соціального забезпечення була досить низькою не лише в місті, а й у відповідних відділах районів області. Підтвердженням цього факту є результати перевірки під час рейду, організованого військовим відділом обкому КП(б)У у 12-ти районах області. Зокрема, у Мелітополі були виявлені порушення у роботі відділу: не працювала постійно діюча міська комісія з працевлаштування та навчання; інваліди війни I групи не були закріплені за підприємствами і не встановлено шефство над ними; міський відділ соцзабезпечення загалом не займався питаннями надання інвалідам роботи на дому. Також відзначили недостатнє забезпечення інвалідів продуктами харчування та промисловими товарами¹³⁰. Подібна ситуація спостерігалась у Пологівському районі, де безвідповідально поставились до питання забезпечення інвалідів Вітчизняної війни паливом¹³¹. Констатувалися низькі зарплати інвалідів¹³².

Загалом, стан сфери соціального забезпечення та медичного обслуговування протягом останніх років війни, незважаючи на всі зусилля влади, залишався вкрай незадовільним. У відновлювальних роботах чітко проступали пріоритети сталінського режиму: на порядку денному стояли державні інтереси, потреби ж громадян приносилися їм у жертву. Додавала свою частку в формування соціальних проблем й низька якість роботи працівників цієї сфери.

¹²⁸ Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.). – С. 635.

¹²⁹ ДАЗО. – Ф. 2936. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 67.

¹³⁰ ДАЗО. – Ф. 2936. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.

¹³¹ ДАЗО. – Ф. 2936. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 13.

¹³² ДАЗО. – Ф. 2936. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15.

4. Освіта та культура. Релігійне життя

Повертаючись на звільнені від нацистів території, номенклатурні працівники значну увагу приділяли відновленню освітньо-культурної сфери. Освіта, мистецтво була засобами великого впливу на свідомість людей, і на них покладалися серйозні завдання з подолання морально-психологічних наслідків окупації. Не менш важливим був дефіцит кваліфікованих працівників, потрібних для відновлення індустріальної потужності Запоріжжя.

У роки окупації постраждала освітня мережа. На 1 жовтня 1941 р. у м. Запоріжжі нараховувалось 58 шкіл, у т.ч.: початкових – 14, неповних середніх – 10, середніх – 34¹³³. Рішенням від 29 листопада 1943 р. Запорізьким виконкомом була затверджена шкільна мережа по м. Запоріжжя: середніх – 10, неповних середніх – 14, початкових – 6¹³⁴. До квітня 1944 р. кількість навчальних закладів по м. Запоріжжю збільшується: початкових шкіл – 11, неповних середніх – 19, середніх шкіл – 13. Якщо порівняти дані щодо вчителів, які працювали в школах, та учнів, то виявиться тенденція до зниження кількості вчителів практично в три рази, учнів майже в 4 рази: вчителів у 1941 р. – 955, у 1944 р. – 357; учнів – 34618, у 1944 р. – 9150. Також зменшилася майже втричі кількість дитячих садків з контингентом дітей, які в них перебували: дитячі садки у 1941 р. – 68 з контингентом 5800, у 1944 р. – 22 з контингентом 1728¹³⁵.

У цілому, по Запорізькій області після її звільнення в 1943-1944 рр. функціонувало 1040 шкіл, у яких навчалось 93085 учнів: у 1-4 класах – 65016, 5-7 – 27125, 8-10 – 917. У 1943-1944 рр. у школах області працювало 5250 вчителів¹³⁶.

У 1944-1945 рр. у неповних середніх та середніх школах передбачалося запровадити роздільне навчання. У пояснювальній записці до проекту роздільного навчання по школах м. Запоріжжя пропонувалося три варіанти:

1. Створити чоловічі та жіночі школи з російською або українською чи змішаною мовами навчання. Школи подібного типу мали розташовуватися в центрі міста й під них необхідно виділяти окремі приміщення.

2. Створити чоловічі та жіночі школи з російською або українською чи змішаною мовами навчання, що мали розташовуватися переважно в робітничих селищах та окраїнах міста. Передбачалося проведення занять у декілька змін: перша зміна – для дівчат, друга зміна – для хлопців. Школи мали розташовуватися в одному приміщенні.

3. Передбачалося створити в школах окремі класи для дівчат та для хлопчиків¹³⁷.

Також у Запорізькій області відновили роботу 17 середніх професійних навчальних закладів – технікумів, що охоплювали навчанням 3206 осіб.

¹³³ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 39. – Арк. 10.

¹³⁴ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 3. – Арк. 35.

¹³⁵ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 39. – Арк. 10.

¹³⁶ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 17. – Арк. 194.

¹³⁷ ДАЗО. – Ф. Р-75. – Оп. 5. – Спр. 24. – Арк. 28.

За напрямком підготовки спеціалістів технікуми поділялися на: сільськогосподарські та фельдшерсько-акушерські, що обумовлювалося нестачею фахівців у відповідних сферах. Працювало п'ять сільськогосподарських технікумів (Федорівка, Осипенко, Оріхів, Ногайськ, Новомиколаївка) і Михайлівська школа механізації сільського господарства, а також три фельдшерсько-акушерські школи (Запоріжжя, Мелітополь, Осипенко)¹³⁸.

Незважаючи на складні умови, в яких опинилися навчальні заклади, (нестача приміщень, вчителів, матеріальна незабезпеченість учнів, що ускладнювало відвідування ними шкіл, недостатнє фінансування), все ж на кінець 1945 р. у Запорізькій області вдалося відновити роботу середньої ланки освітньої мережі.

На відміну від нацистів, комуністи були зацікавлені в розвитку вищої освіти в Україні. Становище вищих навчальних закладів було досить скрутним: не вистачало приміщень, навчальної літератури; студенти та викладачі голодували. За діючою картковою системою викладач вищого навчального закладу після окупації отримував на 1 особу на місяць 180 г м'яса, 400 г жиру, 400 г цукру, 1,2 кг круп і макаронів, а також 600 г хліба щодня. Продукти видавалися лише на нього, родинне становище не враховувалося. Навіть за умов стабільного постачання прожити на такий пайок було складно. У 1944-1945 рр. мали місце численні перебої, які ставили науково-педагогічних працівників на грань виживання¹³⁹. Та попри ці негаразди обласні виші відновлювали свою роботу.

Початком роботи Запорізького педагогічного інституту стало видання його директором І. Морозом першого наказу 27 жовтня 1943 р. На нараді колективу інституту 7 грудня було прийняте рішення розпочати заняття на першому курсі 10 грудня, на другому – 15 грудня 1943 р.¹⁴⁰

Окрім Запорізького педагогічного, наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. відновили роботу Мелітопольський педагогічний та Осипенківський учительський інституту, в яких навчався 1441 студент. Викладацький склад інститутів області становив 147 осіб, з яких 10 мали ступінь кандидатів наук, 7 – наукове звання доцентів¹⁴¹.

Відповідно до постанови Державного комітету оборони (ДКО) від 21 липня 1944 р. на базі довоєнного машинобудівного інституту було створено Запорізький автомеханічний інститут. На початок 1944/1945 навчального року в інституті вже працювало 11 викладачів, три з яких мали вчене звання доцентів та ступені кандидатів наук¹⁴².

¹³⁸ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 906. – Арк. 5.

¹³⁹ Див.: Бистра М. Науково-педагогічна інтелігенція УРСР в 1943-1945 рр.: життя та праця в умовах війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – Вип. 2. – С. 185.

¹⁴⁰ ДАЗО. – Ф. Р-2054. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 5

¹⁴¹ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1191. – Арк. 67-71.

¹⁴² Висоцька Н.І. Відновлення діяльності «Машинки» (сьогодні ЗНТУ) у повоєнний період // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 11/2. – С. 208-209.

Оскільки матеріально-технічна база педінституту виявилася практично повністю знищеною, закладу тимчасово надали два будинки: під навчальний корпус приміщення на розі проспекту Леніна та вул. Червоногвардійської, гуртожиток, їдальню, бібліотеку облаштували у будівлі по вул. Гоголя. Після занять викладачі і студенти працювали на відбудові першого навчального корпусу, ремонтували аудиторії, меблі тощо. Спільними зусиллями вдалося привести до ладу чотири великих аудиторії на 50-60 місць, десять менших, обладнати кілька кабінетів та аудиторій, встановити прилади та устаткування, які повернули з місця евакуації¹⁴³.

Відбудова супроводжувалася гучною ідеологічно-пропагандистською кампанією, на шпальтах газет інституту за результатами будівельно-ремонтних робіт діставали позитивну оцінку, але могли їм висловити й догану та осуд. Так, у жовтні 1944 р. на шпальтах газети «Червоне Запоріжжя» за підготовку до нового навчального року відзначалися колективи співробітників та студентів ЗДПІ, Мелітопольського інституту інженерів-механіків, Осипенківського вчительського інституту. Натомість докоряли Запорізькому автомеханічному та Мелітопольському педагогічному інститутам за недбалу підготовку до навчання. Виявилося, що в цих навчальних закладах напередодні нового навчального року не вистачало столів та стільців¹⁴⁴.

У перші повоєнні роки менше третини студентів педагогічних та вчительських інститутів України мали місця у гуртожитках. Запорізький та Осипенківський інституту взагалі не мали власних гуртожитків¹⁴⁵. Цілком зрозуміло, що відсутність житла перешкоджала виконанню завдання відновлення довоєнного контингенту студентів, зменшувала можливості навчання студентів із невеликих міст та сіл регіону.

На заваді відновленню довоєнної кількості школярів і студентів стало відновлення плати за навчання: у 8–10 класах середньої школи 200 крб. на рік у Києві, в інших містах та селищах України – 150. Платним було також навчання в училищах та інститутах. Наприклад, навчання в педагогічному інституті у Києві коштувало 400 крб. на рік, в інших містах та селищах – 300, а оплата заочної освіти дорівнювала половині вартості навчання денної форми¹⁴⁶. Розмір річної плати за навчання в непедагогічних вищих навчальних закладах дорівнював приблизно середньомісячній заробітній платні робітника невисокої кваліфікації відповідної галузі. Крім того, певні пільгові категорії громадян звільнялись від оплати¹⁴⁷.

¹⁴³ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга / Голова редакційної ради проф. С.М. Тимченко. – Запоріжжя, 2006. – С. 44.

¹⁴⁴ Червоне Запоріжжя. – 1943. – 4 жовтня.

¹⁴⁵ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 142. – Арк. 84.

¹⁴⁶ Про плату за навчання у вишах, технікумах і VIII-X класах середніх шкіл. Директивний лист №13-07 від 4 червня 1949 року // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1949. – №11. – С. 20.

¹⁴⁷ Кафтанов С.В. Забота советского государства о студенчестве // Советский студент. – 1946. – № 4/5. – С. 13-14.

У залежності від успіхів у навчанні студенти отримували державну стипендію. Так, за успішне навчання на I курсі студент міг розраховувати на стипендію в розмірі 140 крб., на II – 160 крб., на III – 185 крб., на IV – 185 крб., на V – 210 крб.¹⁴⁸

На перший курс зараховувалися студенти з закінченою середньою освітою (десятирічка, робфак, технікум, середня школа для дорослих, середня медична школа). На старші курси приймалися студенти з інших педагогічних та непедагогічних інститутів¹⁴⁹. 27 жовтня розпочав роботу заочний відділ Запорізького педагогічного інституту, у грудні відкрилися підготовчі курси, а з лютого 1944 р. відновив роботу учительський інститут у складі трьох факультетів: мови та літератури, фізико-математичного та природно-географічного. Термін навчання в педагогічному інституті складав чотири роки, в учительському – два¹⁵⁰.

Варто зазначити, що на вступних кампаніях перших повоєнних років зберігалася диспропорція у конкурсах у педагогічних та інших навчальних закладах. Як правило, кількість поданих заяв до педагогічних та вчительських інститутів не перевищувала вакантних місць, у той час коли в медичних, інженерних навчальних закладах кількість поданих заяв перевищувала наявні місця подекуди вдвічі¹⁵¹. Проблема з абітурієнтами, їх рівнем загальноосвітньої підготовки у поєднанні із низьким рівнем життя, зумовлювали високі показники плинності студентів та відрахувань. У 1948-49 навч. р. із заочного відділення ЗДПІ було відраховано 353 особи¹⁵².

Вищим навчальним закладам доводилося вирішувати також завдання із відновлення кількісного та якісного кадрового складу персоналу. Так, у перші місяці в ЗДПІ працювало 15 викладачів і навчалося 109 студентів. Через нестачу кваліфікованих викладачів деякі дисципліни не викладалися взагалі¹⁵³.

Відбулися значні зміни в мистецькому житті краю. Колектив театру імені М. Заньковецької, який працював у Запоріжжі з 1931 р., перевели до Львова, «поширювати соціалістичну культуру на Західній Україні». Натомість до Запоріжжя направили музично-драматичний театр імені М. Щорса, що до війни знаходився у Житомирі. Він прибув до міста в травні 1944 р. Акторами мелітопольського драматичного театру зміцнили трупу обласного театру Рівного.

¹⁴⁸ ЦДАВО. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 115. – Арк. 5.

¹⁴⁹ Червоне Запоріжжя. – 1943. – 14 грудня. – С. 2.

¹⁵⁰ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга. – С. 44; ДАЗО. – Ф. Р-2054. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 5-6.

¹⁵¹ В вузах України почалися вступні іспити // Молодь України. – 1945. – 9 серпня.

¹⁵² Про підсумки заочної педагогічної освіти за 1948/1949 навчальний рік та завдання на 1949/1950. Наказ №1089 від 2 листопада 1949 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства Української РСР. – 1949. – № 21-22. – С. 15.

¹⁵³ Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга. – С. 44.

Театр після звільнення Запоріжжя

Перші постановки колективу «щорсівців» на чолі з В. Магаром відбулися на літній сцені, а згодом у палаці культури імені А. Жданова (нині палац культури «АвтоЗАЗ»). Новий сезон відкривався гоголівською «Майською ніччю». На творчості артистів відбилися загрозливі тенденції у сфері культури, що з'явилися в останні роки війни. Поступки в національному питанні, зроблені керівництвом СРСР у 1941-1943 рр., почали згортатися. Тож протягом 1944 р. у нових постановках «щорсівців» не знайшлося місця для жодного твору українського автора або на українську тематику. Грали п'єси А. Чехова, К. Гольдони, братів Тур і Л. Шейніна. Перу останніх авторів належав сценарій спектаклю «Поєдинок», в якому розповідалося про «діяльність славних охоронців державної безпеки нашої Батьківщини». В інших творах, пізніше освоєних колективом під керівництвом В. Магара, – «На Україні милій» І. Чабаненка, «Партизани в степах України» О. Корнійчука тощо – одними з центральних стають сцени розправи з ворогами й торжества радянської влади¹⁵⁴. Якщо постановки періоду окупації орієнтувалися на класичний український репертуар (оскільки німці використовували його більше для імітації суспільної активності, а не пропаганди), то з відновленням сталінського режиму театральне мистецтво знову опиняється під пресом політики.

Практично одразу після визволення Запоріжжя почала відновлюватися обласна бібліотека. Перший наказ її в.о. директора Г. Панічевої датовано 18 жовтня 1943 р. За 2,5 місяці працівникам закладу вдалося знайти під

¹⁵⁴ Гайдабура В.М. Театр імені М.О. Щорса: Запорізький обласний український музично-драматичний театр імені М.О. Щорса. – Київ: Мистецтво, 1979. – С. 43-45, 113.

завалами та отримати від запоріжців 4 тис. екземплярів книг. Наступного року бібліотечний фонд нараховував уже близько 10 тис. примірників. Для їх розміщення було виділено 11 кімнат площею 208 м² у будинку №12 по вулиці Леппіка¹⁵⁵. У першому півріччі 1945 р. бібліотека обслуговувала 5100 постійних читачів¹⁵⁶. Також є відомості щодо функціонування міської та районних бібліотек у Мелітополі, Пологах та Якимівці.

У 1944 р. поновив свою роботу обласний історико-краєзнавчий музей, який до 1948 р. ділив приміщення у Мелітополі з місцевим музеєм. Під час окупації його довоєнні колекції були майже повністю втрачені. Збереглися лише дві корабельні гармати першої половини XVIII ст.¹⁵⁷ Тож повноцінно функціонувати він розпочав лише через кілька років.

Важливою ланкою у відновленні ідеологічного контролю над населенням області була преса. У жовтні 1943 р. поновився випуск головної обласної газети «Червоне Запоріжжя» – офіційного друкованого органу обкому, міськкому КП(б)У та облради. За своїм наповненням вона представляла собою регіональний варіант «Правди» і копіювала зовнішній вигляд та передруковувала значну частину її матеріалів. Центральні публікації «Червоного Запоріжжя» у 1943-1945 рр. присвячувалися виступам Сталіна, подіям на фронтах та міжнародному життю. Власне запорізьке життя було представлено на її сторінках закликами до здачі хліба державі, запевненнями у вірності Сталіну жителів області, хронікою відновлення зруйнованих об'єктів¹⁵⁸. Головним завданням радянської періодики було формування почуття причетності мешканців області до загальнодержавних процесів. Проблемам же місцевого життя на її сторінках відводилася другорядна роль. У цьому плані «Червоне Запоріжжя» мало відрізнялося від окупаційного «Нового Запоріжжя», яке регулярно публікувало накази й розпорядження міської влади за «нового порядку» та основну частину шпальт віддавало під пропагандистські матеріали. Лакована картина, яку пропонувала ця газета своїм читачам, різко контрастувала з реаліями 1943-1945 рр. У ній не знаходилося місця для відповідей на питання, що задавали жителі звільнених територій. Скласти уявлення про те, що їх хвилювало, дає змогу січнева (1944 р.) записка Управління агітації та пропаганди секретарю ЦК ВКП(б) Андрію Жданову. У ній наводився перелік запитань до членів пропагандистських груп в областях, звільнених від нацистської окупації. Серед усього переліку найбільше місця зайняли не міжнародне життя чи військова обстановка разом узяті, а облаштування життя їхнього краю після зміни влади. Люди виявляли інтерес до вкрай непростих проблем: «Чому беруть так багато хліба?», «Чи буде після війни чистка партії?», «Чи є обов'язковим відновлення колгоспів?», «Як ставитися до жінок, що мали

¹⁵⁵ Бібліотека, роки, люди, долі: збірка нарисів та фотодокументів. Вип. 3. – Запоріжжя: АА Тандем, 2012. – С. 84.

¹⁵⁶ ДАЗО. – Ф. П-102. – Оп. 1. – Спр. 1162. – Арк. 21.

¹⁵⁷ Запорізький обласний краєзнавчий музей. Історія музею // <http://zokm.jimdo.com>

¹⁵⁸ Див., наприклад: Червоне Запоріжжя. – 1944. – №№ 1-262 (січень-грудень).

контакти з німцями?», «Чому в бій посилають ненавчених червоноармійців?» та інших¹⁵⁹. На ці питання годі було сподіватися знайти відповіді на сторінках обласних газет. Перед ними стояло інше завдання – показувати приклад: чим потрібно цікавитися, про що і як говорити.

Відновлення радянської влади на території Запорізької області принесло нові тенденції державної політики щодо церкви, що вже були апробовані на території Ворошиловградської, Сталінської, Харківської областей. Ставлення до церкви стало будуватися на основі більшої терпимості і довіри. Проте його ідейний стрижень залишився незмінним. Це спричинило суперечливе і недовговічне примирення. Крім того, лібералізація політики щодо церкви передбачала вибірковість. Влада проявила поблажливе ставлення до тієї частини православних, яка орієнтувалася на Московську патріархію. До УАПЦ вона виявилася нетерпимою. Комуністично-державне керівництво прагнуло не тільки применшити, а й максимально винищити українські національні форми церковної організації. Оскільки незмінною залишилася негативна позиція радянської влади щодо українського визвольного руху, з яким вона продовжила збройну боротьбу, доля автокефальної церкви була прогнозованою. Її структуру піддали повній руйнації.

Ключовим у цьому відношенні став розгром органами НКДБ Дніпропетровського єпархіального управління УАПЦ. Після відступу окупантів його очолив протоієрей Максим Сурупа¹⁶⁰. Через рік – на осінь 1944 р. число парафій у єпархії скоротилося зі 150 до 11¹⁶¹. Керівників управління засудили. Двох – до вищої міри покарання, решту – до різних термінів ув'язнення.

Зазнав переслідувань колишній клір Свято-Троїцької церкви УАПЦ м. Запоріжжя: священник Венедикт Гладун, церковний староста В. Рачинський, секретар церковної ради А. Барахов. Їх також засудили на різні терміни ув'язнення. Священнослужителя автокефальної церкви с. Миколаївка Бердянського району Пилипа Мефодовського розстріляли за сукупність «злочинів», сумнівність яких очевидна: служитель культу, член ОУН, староста сільгоспобщини¹⁶². Священника Різдво-Богородичної церкви сел. Великий Луг Захарія Слюсарєва, якого радянські органи характеризували епітетами «переконаний релігійник, досвідчений церковний служитель», у 1945 р. засудили на 10 років ув'язнення за антирадянську діяльність¹⁶³. Безперечно,

¹⁵⁹ Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / авт.-сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – Москва: РОССПЭН, 2007. – С. 676-681.

¹⁶⁰ Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945–1953 рр.): зб. док. / [упоряд. та автор передм. А.Ю. Шевченко]. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2011. – Кн. 1. – С. 31.

¹⁶¹ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 116; Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква. – С. 19.

¹⁶² Алексєєва О., Щур Ю. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. – Запоріжжя, 2010. – С. 11, 12.

¹⁶³ ДАЗО. – Ф. Р-2555. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 27.

це далеко не повний перелік жертв сумління, які своїм життям платили за відданість церкві і народові.

Подібна вибірковість проявилася й у ставленні до протестантських спільнот, що згодом знайшло вияв у об'єднанні їх в один союз та забороні діяльності громад поза цим союзом.

На противагу неугодним, влада фаворизувала священиків, які після звільнення від окупантів продемонстрували патріотичну позицію, зокрема – організацією збору пожертв на допомогу Червоній армії. Тим паче, що прикладів такої позиції було достатньо. Вона була нормою для переважної більшості кліру і віруючих. Уповноважений ради у справах РПЦ по Запорізькій області Ситніков подав облвиконкому список чотирьох священиків до нагородження медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». При цьому він формулював своє подання не стільки показом винятковості заслуг, скільки дозволом вищого керівництва. Подання до нагородження починалося рядками: «У зв'язку з тим, що уряд Союзу РСР дозволив Раді у справах Руської православної церкви подати до нагороди...»¹⁶⁴.

Список нагороджених, затверджений 11 січня 1946 р. головою облвиконкому, відзначав працю священиків Володимира Чернігівського – настоятеля церкви Оріхова, Василя Попова – настоятеля собору Осипенко, Андрія Кретиніна – настоятеля церкви в Пологах і Георгія Константинівського – настоятеля собору м. Мелітополя. Зазначалося, що ці священики організували допомогу сім'ям радянських воїнів, сприяли проповідями збору коштів і продуктів для дітей-сиріт, вдів та «на патріотичні цілі». Настоятель собору в Осипенко попередньо був відзначений за таку діяльність подячною телеграмою Й. Сталіна.

Тож наприкінці війни стали помітними зміни в культурній політиці радянської влади. Ліберальні поступки 1941-1943 рр., які отримала евакуйована інтелігенція і які сіяли сподівання на пом'якшення режиму в разі перемоги, поступаються місцем відверто русифікаційному курсу. З нацистських «тортур культурою» жителі запорізького краю потрапляють на ідеологічну «дибу» сталінізму.

* * *

Отже, відновлення радянського режиму на території Запорізької області розпочалося одразу після звільнення її від нацистів. Керівництво СРСР у відбудовчих процесах орієнтувалося на довоєнні порядки: встановлення тотального контролю над усіма сферами життя людей, планову економіку, переважання важкої промисловості в місті, колгоспну систему на селі, відкладання проблем постачання та соціального забезпечення населення у «довгий ящик». Як і у 1930-х рр., державні інтереси знову взяли гору над людськими потребами.

¹⁶⁴ДАЗО. – Ф. Р-1335. – Оп. 13. – Спр. 28. – Арк. 15.

В очах більшості представників номенклатури, яка успішно пережила воєнні лихоліття в евакуації, жителі окупованих територій були потенційними зрадниками, які підлягали ретельній перевірці та очищенню. Крім явних колаборантів, репресії вдарили по громадянах, що контактували з німецькою владою або ж не вели підпільної боротьби з нацистами. 1943-1945 рр. приніс у національну політику комуністів новий термін – «народ-зрадник», яким влада намагалася прикрити відвертий геноцид німців, болгар та почасти українців. Переконати населення у правильності офіційної лінії мала система ідеологічного впливу через відновлені партійні організації, освіту та мистецтво.

У жителів області, знекровлених війною, повернення радянської влади викликало великі сподівання. Та чим більше наближався кінець війни, тим більш очевидним ставало те, що змін на краще не буде. На запоріжців чекало повернення до кінця 1930-х рр. з усіма принадами сталінського соціалізму. Тож досвід, здобутий як до, так і після 1941 р., став у нагоді. Попереду їх чекав час пізнього сталінізму – напружена праця на відбудовах, голодомор 1946-1947 рр., «жданівщина» – і все це в потоці запевнень про щасливе життя радянських громадян.

ПІСЛЯМОВА

Заключний фрагмент книги почнемо з нагадування, що її автори – професійні історики. Вони добре пам'ятають про своє суспільне призначення: шукати і писати правду про минуле. Це, здавалося б, просте завдання стає надзвичайно складним, коли мова заходить про участь України у Другій світовій війні.

У радянські часи був створений ідеологічний міф, який став своєрідною калькою для всіх, хто писав про війну. В контексті будь-якої розповіді про воєнні події належало нагадувати про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, морально-політичну єдність радянського суспільства, дружбу народів СРСР, керівну роль Комуністичної партії, талант радянських полководців і масовий героїзм рядових бійців.

Ці абстрактні фрази створювали глобальне полотно, увінчане сакральним словом: «Перемога». Те, що в нього не вписувалося – реальні і штучні труднощі війни, мільйони невинуватих жертв і трагедії цілих народів, варварське насильство комуністичної влади над власними громадянами і багато іншого, «незручного» – вважалося другорядним, випадковим, дрібним, не вартим особливої уваги. Головне – ми перемогли. Один з творців міфу про Велику вітчизняну війну начальник Головного політуправління Радянської армії Олексій Єпішев на заклик описувати правду війни різко відповів: «Кому нужна ваша правда, если она мешает нам жить?»¹.

І хоча держава, яка так боялася правди про війну, давно перестала існувати, це питання залишилося актуальним й для нас, громадян України початку XXI століття. Чи потрібна нам правда про Війну? Може, краще залишити в схованках історії бездарних воєначальників, недолугих організаторів підпілля, загублені без необхідності життя наших земляків? Чи треба нам знати про долі звичайних людей, яким судилося прожити життя, мало придатне для пригодницького фільму чи роману?

Пристаючи до роботи над книгою, автори виходили з переконання, що минуле треба приймати у всій його повноті і писати про нього так, як диктують історичні джерела і професійне сумління.

* * *

Кожен читач знає, що ще напередодні війни новостворена Запорізька область була одним із потужних індустріальних центрів СРСР, важливою ланкою його військово-промислового комплексу, всуціль колективізованим регіоном, краєм ліквідованої неписьменності. Все це стало результатом форсованої модернізації, яка відбувалася в роки довоєнних п'ятирічок. Про ці поступальні кроки розвитку краю охоче говорять, про них йдеться

¹ История войны еще не написана (Интервью генерал-лейтенанта Н.Г. Павленко, доктора исторических наук, бывшего редактора «Военно-исторического журнала») // Огонек. – 1989. – № 25. – С. 5.

і в нашій монографії. Однак, це лише один бік образу минулого. Є й інший бік. Радянська модернізація, що відбувалася в умовах репресивного більшовицького режиму, супроводжувалася небаченою раніше трагедією жителів краю. Радянська держава вважала людину знаряддям, яке використовується в ім'я досягнення поставленої компартією мети. Терор був засобом примусу до праці на державу в умовах, коли були ліквідовані економічні стимули. Для влади було цілком допустимо знищити мільйони людей заради створення важкої промисловості, колективізації сільського господарства і формування суспільства, яке вона вважала прогресивнішим, ніж капіталістичне. Ніхто, абсолютно ніхто не був застрахований від розправи. За найобережнішими підрахунками, протягом 1921-1941 рр. запорізька земля втратила понад 300 тис. своїх жителів. Кожен п'ятий запоріжець за ці 20 «мирних» міжвоєнних років помер насильницькою смертю від влади.

Однак, про це не вважають за необхідне згадувати. А даремно. І радянська модернізація, і терор – явища взаємопов'язані. Не можна зрозуміти, як були збудовані в Запоріжжі Дніпрогес та гіганти місцевої металургії, і водночас не знати, як функціонувало тоді суспільство, перетворене на масу розділених, добре контрольованих владою людських істот. Напередодні війни у зв'язку з товарним дефіцитом і продовольчою кризою умови життя людей помітно погіршилися. Запровадження «драконівського» трудового законодавства 1940 р. та «друга хвиля колективізації» ще більше поглибили прірву між владою і суспільством. Сталінське всевладдя – репресії, цензура, концтабори і жорстокий примус, з одного боку, і соціальна демагогія, з іншого, були суворою повсякденністю життя запоріжців. Після смерті Сталіна пройшло 60 років, але наслідки його деспотичного правління відчуються і сьогодні. Зовсім не випадково сучасне українське суспільство називають постгеноцидним і постголодоморним. І це про Запоріжжя також.

Звичайно, сталінізм у регіоні в довоєнний період мав свою опору. Симпатизували йому досить впливові й активні, хоча нечисленні, групи населення, зокрема, комунізована молодь великих міст, робітнича аристократія (стахановці), частина переселенців, які в умовах міжвоєнних голодоморів заповнили вилюдненні запорізькі села і новобудови п'ятирічок. Ці категорії людей, а також представники владних структур – партійно-державна номенклатура, командний склад армії, працівники силових органів та ін. – і становили соціальну базу режиму. Та рівень лояльності більшості населення регіону щодо цього режиму був значною мірою умовним. Відданість режиму, яка трималася на почутті страху, не могла бути міцною. «Морально-політична єдність радянського суспільства», яка формувалася на кривавій комуністичній заквасці, в запорізькому регіоні була фікцією. Це підтверджують факти, які наводяться в книзі і які незаангажований читач не може заперечити.

Як наслідок, початковий етап війни був зовсім не таким, яким його на підставі ретушованих споминів десятки років змальовували і продовжують змальовувати місцеві автори. Факти перших місяців війни, представлені в

книзі, свідчать не стільки про героїчну оборону Запоріжжя і пов'язаний з нею масовий подвиг військових і цивільних, скільки про серйозні прорахунки радянського командування і викликані ними невинуваті втрати, які ретельно приховувалися десятиліттями. В результаті оточення і розгрому 9-ої і 18-ої армій в Приазов'ї, підризу радянськими мінерами Дніпрогесу та інших об'єктів втрати військових і цивільних (полон, смерть, рани) становили близько 200 тис. осіб. В Україні втрати Червоної армії на початковому етапі війни значнішими були лише в київському «казані».

У цих умовах для більшості жителів регіону важливішою була проблема власного виживання та турбота за долю своєї родини, ніж сталінські заклики віддати життя за ідеали соціалістичної Вітчизни. Зрозумівши, що радянська влада залишає їх на голодну смерть, люди почали розбирати колгоспне майно, магазини, склади з продовольством і промисловими товарами, а не знищувати все це, до чого закликала влада. Місцеве населення своїми самочинними діями зірвало відомий наказ Й. Сталіна від 3 липня 1941 р., який освячував тактику «випаленої землі».

Якщо виходити з реальних фактів і не відводити очі від правди, то вже влітку-восени 1941 р. у народній свідомості на перший план виходить образ війни як величезного горя, яке викликає прагнення до самозбереження з абстрактними надіями на краще в умовах вже «нового порядку», а не до боротьби і подвигів в ім'я захисту сталінського режиму.

Ця картина ніяк не вписується в «героїчний канон» війни, який десятиліттями поширюється в регіоні. Виявилося, що насправді на початку війни в діях керівництва було занадто багато прорахунків, бездарних рішень, злочинної некомпетентності, боягузництва і паніки, які супроводжувалися невинуватими втратами, кров'ю і горем, – і мало гучних подвигів. Коли в повоєнні десятиліття виявився дефіцит реального героїзму початкового етапу війни – виникла необхідність його фабрикування. Так виникла «Легенда про Комбата» – авантюрна спроба місцевих «патентованих патріотів» створити міф про подвиг політрука Олексія Єременка, нашого земляка. Наведені в монографії факти не залишають каменя на камені від цієї незграбної витівки невігласів від історії та їх однодумців у місцевій владі.

Кажуть, що аморально порівнювати нацизм із сталінізмом. Навпаки, аморально приховувати їх явну схожість. Схід і Захід порівнювали завжди. Хіба не співставляли в 20–30-ті рр. XX ст. соціалізм з капіталізмом, щоб продемонструвати «переваги» першого? Нацистську і більшовицьку системи необхідно порівнювати не лише для того, щоб зрозуміти їх суть, як для того, щоб зрозуміти наші часи і самих себе. Нацисти оголосили про свої наміри створити рай для німців, а більшовики – рай для трудящих усього світу. Для дуже багатьох у цьому «раю» не було місця і їх нещадно знищували. Американський історик Тімоті Снайдер, досліджуючи історію масових вбивств у Центрально-Східній Європі, які здійснювалися в першій половині XX ст., у книзі «Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінім»,

відносить Україну 1932-1945 рр. до так званих «кривавих земель», де відбувалося масове людиноубивство, яке почергово здійснювали і Сталін, і Гітлер. Запорізький регіон перебував у межах «кривавих земель» чверть століття – з початку 1920-х рр., часів «червоного терору» і голоду 1921-1923 рр., до 1946-1947 рр., коли область опинилася в ареалі останнього штучного радянського голоду.

У результаті обрахунків виявилось, що в «мирних умовах» у Радянському Союзі було знищено в десятки разів більше громадян, ніж у нацистській Німеччині своїх. Коли прийшла війна, це співвідношення кількості жертв змінилося на «користь» Німеччини, яка на захоплених територіях в масовому порядку почала вимордовувати окремі категорії людей. Хіба це не привід для аналізу, який неможливий без порівняння?

Масовий терор в регіоні, серед жертв якого було особливо багато військовополонених і наших земляків-євреїв, створення системи управління з залученням місцевого населення, антирадянська пропагандистська кампанія тощо – мали кінцевою метою налагодження ефективної, з точки зору окупаційної влади, системи експлуатації захоплених територій. Питання про відтворення української державності, а, відповідно, і широкого залучення українців до державотворчих процесів, окупаційною владою відкидалося.

Факти свідчать, що становлення «нового порядку» на окупованих територіях супроводжувалося формуванням дивного адміністративного симбіозу: з одного боку, місцеві допоміжні управи виступали як низові структури нацистської політичної системи, з іншого, в умовах, коли ніяких інших не було – вони репрезентували населення конкретних регіонів окупованої країни. Наведені в книзі неспростовні факти свідчать, що радянська нормативна система, економічні відносини, соціальне забезпечення, система харчування і продовольчого забезпечення, охорона здоров'я, освіта, нехай і у спотвореному та хаотичному вигляді, але продовжували існувати і за окупаційного режиму. А що стосується релігійного життя, то є підстави говорити, що в умовах окупації воно переживало відродження. В книзі про це написано правдиво, переконливо і на підставі широкого кола різноманітних джерел.

У цілому, політика нацистів на окупованому Запоріжжі була спрямована на перетворення регіону в колонію з упокореним населенням, яке з рабським задоволенням приймає подачки нової влади (мінімальне продовольче забезпечення, яке дозволяло уникнути голодомору, соціальне і медичне обслуговування тощо) і слухняно працює на Третій Рейх. Але ця політика більшістю населення Запорізької області не була сприйнята і викликала його прихований і явний опір.

Як і на всіх інших територіях, запорізький Рух Опору не був монолітним. На базі численних архівних документів у книзі це переконливо доводиться. У ньому більш-менш чітко виділяється три течії, і це стане несподіванкою

для тих, хто антинацистський спротив сприймає виключно як радянський, прокомуністичний. Радянська течія була лише однією з трьох. Її намагалися сформувані на радянській території на початку війни і контролювати з-за лінії фронту евакуйовані партійні комітети та створені штаби партизанського руху. Друга течія висувала гасла національного визволення, створення незалежної України. Її репрезентували представники революційної ОУН та співчуваючі їм. Але після сталінського терору основна частина запоріжців не була готова до сприйняття політичних мотивів боротьби з нацистами. Тому як радянська, так і національна течії спротиву мобілізували на боротьбу з нацизмом порівняно невелику частину населення – по кілька сотень осіб. Натомість, у тій конкретно-історичній ситуації настроям наших земляків найбільше відповідала неполітична боротьба з нацистським тоталітаризмом, яка не мала організаційних центрів, була значною мірою стихійною і ґрунтувалася на засадах загальнолюдської і релігійної моралі. Ця третя течія набула дійсно масового характеру. Це й допомога приреченим на голодну смерть військовополоненим, і спроби врятування євреїв та циган, які підлягали тотальному винищенню, це саботаж вербуванню жителів краю на роботу в Німеччину, зрив планів перетворення регіону на пустелю в 1943-1944 рр. і багато іншого. Захищаючи власне життя та життя своїх близьких, своє майно і оселі, допомагаючи упослідженим і гнаним, запоріжці зробили свій внесок у наближення кінця кровопролиття Великої війни.

Контрнаступ радянських військ 1943 р. приніс населенню краю нові надії. Сподівалися, перш за все, що повернуться сини і чоловіки, скоро закінчиться війна, настане мирне життя. Але з надіями прийшли й нові випробування. Бої за визволення Запорізької області були надзвичайно тяжкі і кровопролитні. Сильний опір противника в умовах тактики, яку обрали радянські воєначальники, привела до величезних втрат солдатів і офіцерів, які становили майже 100 тис. вбитих і понад 350 тис. поранених. У сумі – близько півмільйона. Це майже втричі більше, ніж у боях на цій території 1941 р. Але, як пам'ятаємо, левову частку втрат першого року війни складала полонені, частина яких німцями була відпущена додому. Тепер поняття «втрати» означало смерть чи поранення.

Але все це без Нікопольського плацдарму. Тут втрати лише 3-ої армії – однієї з трьох атакуючих – становили близько 60 тис.

У цій кривавій битві було багато подвигів і героїзму. Про них уже написано. Але мало хто задумувався над тим, що дуже часто за геройським актом стояли і помилки недолугого командування, які своїми життями виправляли солдати. Командири не давали бійцям вибору: йти вперед і перемогти, або вмирати.

Наведене вище стосується втрат стройових частин. Але були й інші, пов'язані зі специфікою призову в армію на звільненій території України. Молодих запоріжців, що досягли призовного віку, а також тих наших

земляків, які в умовах стрімкого відступу у 1941 р. не встигли потрапити у військо чи опинилися в оточенні, або пройшли німецькі концтабори, через так звані «польові військкомати» у більшості своїй зводили у беззбройні загони «чорних свиток».

У цивільному одязі, без зброї «чорносвитників» гнали на німецькі кулемети і на мінні поля, використовували для «розвідки боєм», виявлення вогневої системи ворога. Вони опинилися в гіршій ситуації, ніж бійці штрафних частин. Останні мали зброю, бойовий досвід і після першого ж поранення переходили до звичайних підрозділів Червоної армії. «Чорні свитки» були дуже вигідні, оскільки їх у військових частинах не ставили на облік. Вони нібито і не існували. Жертвуючи їх життям, зменшували показники втрат у боях.

Така варварська тактика нав'язувалася зверху. Відомий український військовий історик В. Коваль наводить спогади офіцера з особливих доручень Ю. Коваленка, який був присутній на засіданні військової ради Першого українського фронту у вересні 1943 р. у с. Требухові, де у виступі Г. Жукова мова йшла про обмундирування та озброєння мобілізованої польовими військкоматами молоді та колишніх військовополонених. «Зачем мы здесь, друзья, головы морочим, – мовою наказу закінчив Жуков. – На хрена обмундируют и вооружат этих хохлов. Все они предатели! Чем больше в Днепре перетопим, тем меньше придется в Сибирь после войны ссылать»².

Одразу після звільнення території Запорізької області від нацистів почалося відновлення радянської влади. Керівництво СРСР у відбудовчих процесах орієнтувалося на довоєнні порядки: встановлення тотального контролю над усіма сферами життя людей, планову економіку, переважання важкої промисловості, колгоспну систему на селі, ігнорування проблем продовольчого забезпечення пересічних громадян і виділення в особливу, забезпечену усім необхідним, номенклатурну касту. Як і у 1930-х рр., державні інтереси знову взяли гору над потребами звичайної людини.

В очах більшості представників номенклатури, яка успішно пережила воєнні лихоліття в евакуації, жителі окупованих територій були потенційними зрадниками, які підлягали ретельній перевірці, очищенню та «перевихованню». Крім явних колаборантів та їх родичів, репресії вдарили по громадянах, що контактували в той чи інший спосіб з німецькою владою чи її допоміжними структурами. 1943-1945 рр. приніс у національну політику комуністів новий термін – «народ-зрадник», яким влада намагалася прикрити відвертий геноцид німців, болгар та почасти українців. Переконати населення у «правильності» офіційної лінії мала система ідеологічного впливу через відновлені партійні організації, засоби масової інформації, освіту та мистецтво.

² Див.: Коваль В.Ю. До проблеми про військові втрати українського та інших народів у роки Великої Вітчизняної війни // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. – Київ, 2006. – Вип. 83. – С. 61; Король В. Становище військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 105.

Чим скоріше наближався кінець війни, тим більш очевидним ставало, що змін на краще не буде. На запоріжців чекало повернення до довоєнного режиму з усіма принадами сталінського соціалізму. Тож досвід, здобутий як до, так і після 1941 р., став у нагоді. Попереду їх чекав час пізнього сталінізму – напружена праця на відбудовах, голодомор 1946-1947 рр., «жданівщина» і все це в потоці запевнень про щасливе життя радянських громадян.

* * *

Гортаючи сторінки архівних документів, читаючи спогади та листи воєнних років, слухаючи розповіді очевидців Великої війни, автори доторкнулися до унікального людського досвіду. Накопичений у тисячах доль наших земляків, він дає кілька дуже важливих уроків.

Урок перший. Багаття світового братовбивства, в якому загинули мільйони людей, розпалили тоталітарні режими – нацистський та сталінський. Покоління 1920–1930-х рр. розпочали свій скорботний шлях до Великої війни, допомагаючи або мовчки спостерігаючи за встановленням над суспільством необмеженої влади ідеологічних маніяків, які, здійснюючи масове вбивство «чужих», обіцяли рай на землі «для своїх». Необхідно пам'ятати очевидну істину: на крові одних не можна створити щастя для інших.

Урок другий. Війна нагадала, як цілковито несподівано та кардинально може змінитися ситуація. Учорашні «господарі життя», партійно-номенклатурна верхівка, всі ті, хто за радянського режиму чинили розправи над своїми односельчанами, в умовах окупації самі ставали об'єктом переслідування та відчували переживання своїх учорашніх жертв. Тепер вони всі разом виживали в нових умовах.

Урок третій. Навіть тоталітарні режими виявляються безсилими проти згуртованих громад. І комуністи, і нацисти доклали великих зусиль, щоб зруйнувати будь-які непідконтрольні їм спроби організації населення, «атомізувати» його. Значною мірою їм це вдалося. Але у випадках, коли запоріжці виявляли зразки колективної солідарності, що зараз прийнято називати «громадянським суспільством», тиск з боку режиму різко падав. Аби уникнути катастрофи, суспільство повинне об'єднуватися, щоб контролювати владу.

Урок четвертий. Велика війна не підтвердила надій тих запоріжців, що повірили в «Гітлера-визволителя». Так само зазнали краху сподівання прихильників «вождя народів» Сталіна. І перший, і другий були глибоко байдужі до проблем українського народу. Історія черговий раз довела марність очікування «доброго володаря» з-за кордону. Вкотре згадуємо Тараса Шевченка:

*Свою Україну любіть,
Любіть її,
Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть...*

ВІЙНА У РОДИННИХ ІСТОРІЯХ АВТОРІВ

Наприкінці автори цієї книги погодилися на своєрідний експеримент з метою визначити, наскільки відповідає написана ними історія Запорізького краю в роки Великої війни 1939-1945 рр. біографіям їх родичів (батьків і матерів, дідусів і бабусь, дядів і тіток та інших), яких торкнулася ця війна. Були використані матеріали сімейних архівів (фотографії, військові квитки, бойові нагороди, листи, довідки тощо) та усні історії.

Турченко Федір Григорович (1947 р. н.) – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Батько – Турченко Григорій Антонович (1910–1986) – народився у с. Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії (тепер Сумська область). Служив в РСЧА 1932-1935 рр. на Далекому Сході. До війни працював полеводом у колгоспі «Хвиля революції» с. Тимофіївка Краснопільського району Сумської обл. В червні 1941 р. був мобілізований до діючої армії. Попав в оточення під Києвом. У жовтні 1941 р. втік з концтабору. Перебував на окупованій території. З лютого 1943 р. знову на фронті. Гвардії рядовий. Брав участь у бойових діях на території України, Словаччини, Чехії. Поранений в серпні 1943 р. Нагороджений медаллю «За відвагу». Закінчив війну у Празі. Фото зроблене 1945 р.

Мати – Турченко Анна Федорівна (1909–1991) – народилася у с. Тимофіївка Сумського повіту Харківської губернії (тепер – Сумська область). До війни працювала у колгоспі «Хвиля революції» с. Тимофіївка Краснопільського району Сумської області. Під час німецької окупації перебувала у рідному селі, виховувала дочку Любу, 1940 р.н. Після визволення села у вересні 1943 р. знову працювала у тому самому колгоспі. Фото післявоєнних років.

Тесть – Гузь Іван Омелянович (1914–1971) – народився у с. Осоївка Курської губ. (тепер Сумська область). Закінчив у 1938 р. Лебединську педагогічну школу, працював учителем початкових класів. У листопаді 1939 р. був призваний на службу в Червону армію. Початок війни зустрів у Прибалтиці. Служив у складі 8-ої парашутно-десантної бригади до листопада 1941 р. Попав у полон, втік із концтабору. З листопада 1943 р. по липень 1944 р. був у партизанах в Білорусії. У травні 1944 р. тяжко поранений, лікувався на Великій Землі. Нагороджений медаллю «За відвагу» і Орденом Червоної Зірки (№ 710244, вручений 1961 р.). Після демобілізації працював в Осоївській середній школі Сумської області вчителем початкових класів. Фото післявоєнних років.

Ігнатуша Олександр Миколайович (1962 р. н.) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Запорізького національного університету

Дід – Ігнатуша Олександр Никифорович (1912–1984) – народився у с. Осоївка Суджанського повіту Курської губернії (тепер – Сумська область). До 1941 р. працював трактористом Миропільської МТС у рідному селі в артілі «Червоний партизан». 27 червня 1941 р. мобілізований у діючу армію. Рядовий. Кулеметник. 18 вересня 1941 р. потрапив у полон. Утримувався у нацистському таборі для військовополонених Дулаг №160 («Хорольська яма»). Після невдалої втечі, як партизана, відправлено до концтабору на територію Німеччини. Звільнений частинами американської армії 14 квітня 1945 р. Повернувся на територію, яка перебувала під радянським контролем. Проїшов перевірку. Продовжував службу в автороті у м. Брест до демобілізації у лютому 1946 р. Фото 1945 р.

Бабуся – Ігнатуша Марія Артемівна (1910–1994) – народилася у с. Осоївка Суджанського повіту Курської губернії (тепер – Сумська область). До війни працювала у колгоспі «Червоний партизан» Миропільського району Сумської області. Під час німецької окупації перебувала у рідному селі. Після його визволення у вересні 1943 р. знову працювала у колгоспі. На фото М.А. Ігнатуша з сином Миколою, 1935 р.н.

Орлянський Володимир Семенович (1962 р. н.) – доктор історичних наук, професор кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету

Батько – Орлянський Семен Федотович (1928–2013) – окупацію зустрів школярем у сел. Чертково Ростовської обл. За порадою шкільної вчительки батьки змінили національність з українця на росіянина. Перебував на окупованій території. Навчання після закінчення школи у 1943 р. продовжив у м. Ростов у артилерійському училищі Міністерства оборони СРСР. Був кадровим військовим. На маневрах в 1948 р. отримав травму і демобілізувався. Згодом закінчив Ростовський-на-Дону державний університет, захистив кандидатську дисертацію. У 1982-1983 рр. працював деканом історичного факультету Запорізького педагогічного інституту. Фото зроблене у 2000 р.

Дідусь дружини – Микитенко Григорій Юхимович (1906–1943) – до війни проживав у с. Буряківка Оріхівського району (колишній колгосп «Перебудова»). Після приходу Червоної армії одразу був мобілізований і потрапив у число «чорносвитників». Помер у госпіталі від ран, отриманих в боях за Мелітополь. За свідченнями власної дружини, був похований у домашньому одягу, не встигнувши навіть отримати військову форму. Фото довоєнних років.

Мороко Валерій Миколайович (1946 р. н.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізької державної інженерної академії

Мороко Владислав Валерійович (1973 р. н.) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Музею народної архітектури та побуту (с. Пирогів)

Батько й дід двох авторів – Мороко Микола Іванович (1912 р. н.) – війну зустрів директором школи в с. Андріївка Андріївського (нині Приморського) району. На початку жовтня 1941 р. був у числі тих небагатьох, що встигли вийти в Донбас до оточення. Фронтний шлях його був відносно коротким. Піхотинець-кулеметник на Північно-Західному фронті, у кінці лютого 1942 р. він був поранений в одному з боїв під час невдалих спроб фронту оволодіти Старою Руссою. Після госпіталю до завершення війни готував поповнення для фронту у школі старшин. Фото зроблене у день 80-річчя (1992 р.)

Мати й бабуся двох авторів – Мороко Надія Василівна (1920 р.н.) – фельдшер у с. Юр'ївка вже згадуваного Андріївського району. За два місяці до початку війни у рамках прихованого масового розгортання армії біля кордону була мобілізована для «перепідготовки» в армійську частину під Ковелем. Там вона, лейтенант медичної служби, і зустріла війну вже в її перший день. З Південно-Західним фронтом пройшла шлях відступу до оточення у вересні на Полтавщині. Звідти вже зайнятою ворогом територією повернулася до батьків в м. Оріхів Запорізької області. Працюючи в окупації в медустанові, багатьом землякам допомогла уникнути відправки на роботу в Німеччину. На фото – Надія Василівна у м. Ковель Волинської обл. 14 червня 1941 р. Остання мирна світлинка.

Дід Мороко В.В. – Пахолок Анатолій Данилович (1925 р. н.) – уродженець Київської області. Як учень ремісничого училища на початку війни був евакуйований до Слов'янська на Донеччині. Під час окупації залишився на Донбасі, де навчався у профшколі. Після звільнення солдатом-зв'язківцем пройшов шлях від України до Угорщини. Фото зроблене 9 травня 2005 р.

Князьков Юрій Петрович (1954 р. н.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

Батько – Князьков Петро Іванович (1909–1981) – закінчив артилерійське училище у м. Хабаровськ. Майор внутрішніх військ. Начальник майстерні з ремонту зброї у Хабаровську. Учасник війни з Японією. З початку 1960-х рр. – у відставці. Нагороджений орденами Червоного Прапора (№ 413517), Червоної Зірки (№ 3299617), медаллю «За перемогу над Японією». Фото повоєнних років.

Мати – Мірошникова Олена Захарівна (1918–2001) – закінчила у 1941 р. Хабаровський медичний інститут. Під час війни працювала у військовому госпіталі м. Хабаровськ. Капітан медичної служби. У шлюбі з 1943 р. 1944 р. народила дочку Ірину. 1973-1988 рр. – професор Запорізького обласного інституту вдосконалення лікарів. Фото зроблене у 1990-х рр.

Щупак Ігор Якович (1961 р. н.) – кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпропетровськ)

Дід – Нафтолін Михайло Григорович (1911–1979) народився в м. Рогачов (Білорусія). Навчався в ремісничому училищі та здобув професію кравця. Вступив до комсомолу. Одержав значок «Ворошиловського стрілка». Восени 1939 р. брав участь в операціях Червоної армії в Польщі, потім був демобілізований.

Після нападу Німеччини на СРСР у перший день війни пішов до військкомату. Отримав поранення в боях. Останню вісточку родина діда, моя мати та бабуся, яка тоді працювала на лісоповалі в Сибіру, отримали в грудні 1942 р. (нижче фото цієї листівки).

Під час боїв на Брянщині частина діда потрапила в оточення. Політрук, який зрізав свої військові відзнаки, сказав: «Ти єврей, і через тебе ми не хочемо загинути, якщо нас піймають німці. Йди сам». Вирішив йти до лінії фронту та по дорозі натрапив на партизанів. Дізнавшись, що він трохи володіє німецькою мовою (бо з дитинства знав ідиш), наполягали, щоб Михайло був у загоні. Проте дід вважав «справжньою війною» участь у війні у складі частин регулярної Червоної армії і наполіг, щоб партизани допомогли йому перетнути лінію фронту.

Діставшись до «своїх», відразу потрапив в руки «СМЕРШу». Перше, що він почув на допиті, було: «Як ти, червоноармієць, до того ж єврей, залишився живим на окупованій території? Живий – значить ти зрадник!». Був засуджений до 10 років ув'язнення. Його врятували природна фізична сила та «золоті руки». З табору дід вийшов 25 червня 1952 р. і вважав цей день своїм Днем народження. У 1954 р. діда реабілітували. У подальшому на свята військкомат вітав його як ветерана війни, він отримував ювілейні медалі.

У діда Михайла було чотири рідних брати. Одного з них закатували нацисти, а три інші загинули на фронті; останній з них – молодший брат Юлій – був вбитий у боях під Берліном у квітні 1945 р.

Попов Олександр Михайлович (1959 р. н.) – краєзнавець, навчався на історичному факультеті Запорізького держуніверситету

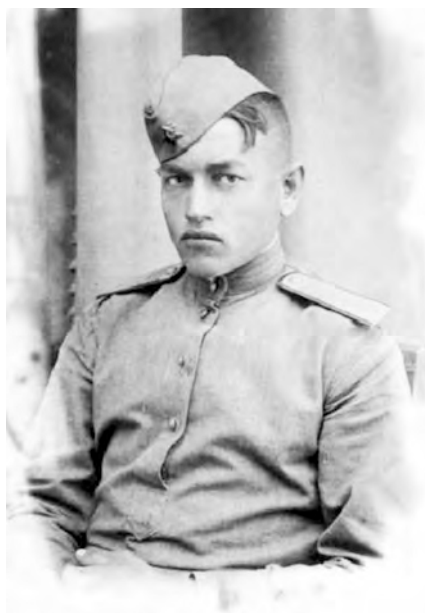
Дядько – Попов Іван Григорович (1918–1999) – народився і виріс у с. Нововасилівка сучасного Приазовського району Запорізької обл. Перед війною закінчив Ташкентське піхотне училище. Був кадровим військовим. Війна для нього розпочалася в обороні Москви, де він командував розвідувальним взводом. У 1942 р. його направляють на навчання по лінії розвідки східного напрямку (окрім власне розвідки вивчає японську та китайські мови). Потім командував розвідувальним батальйоном. На цій посаді був перекинутий на Далекий Схід, де брав участь у боях в Маньчжурії в 1945 р. Далі – війна в Кореї. З 1952 р. служив у Баку та Астрахані до «Хрущовської демобілізації» в 1958 р. Після повернення на Україну та оселився у Токмаку. Відзначений нагородами: орден Великої Вітчизняної війни, орден Червоної зірки, медаль «За бойові заслуги», медаль «За перемогу над Японією». Фото зроблене 13 жовтня 1943 р.

Бабуся – Попова Анастасія (? – 1946) – мешканка с. Нововасилівка однойменного району Запорізької обл. Під час окупації залишалася в рідному селі. Була вражена тим, як нововасилівська молодь була мобілізована у кінці вересня 1943 р., а в жовтні, зовсім поруч, їх викосили німецькі кулемети під Мелітополем. Рятуючи сина Михайла, мати записала його 1930-им роком народження. Померла за нез'ясованих обставин у 1946 р. Фото довоєнних років.

Спудка Ірина Миколаївна (1978 р. н.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету

Прабабуся – Кошева Надія Іванівна (1907–1988) – народилася в с. Новогупалівка (нині Вільнянського району). У період радянсько-німецької війни перебувала на окупованій території у смт. Червоноармійське (зараз м. Вільнянськ), працювала прибиральницею. Самотужки ростила єдину доньку Ніну, якій у 1941 р. виповнилося 12 років. Після війни заробляла на життя роботою по найму в інших родинах. Фото Н.І. Кошевої та її доньки Ніни зроблене у 1930-ті роки.

Дідусь – Зязев Анатолій Ілліч (1925–1970) – народився у м. Барнаул Алтайського краю РСФРР. Доля протягом 1943-1945 рр. невідома. Брав участь у радянсько-японській війні 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 вересня 1945 р. нагороджений медаллю «За перемогу над Японією». За свідченнями родичів, на початку 1950-х рр. за власним бажанням переїхав до м. Запоріжжя, де влаштувався робітником на «Дніпроспецсталі». Фото – не раніше 1945 р.

Лініков Володимир Анатолійович (1972 р. н.) – завідувачий відділом новітньої історії краю Запорізького обласного краєзнавчого музею

Дід – Іван Іванович Лінніков (1922 р. н., через орфографічну помилку друга літера «н» пізніше була втрачена) та бабуся – Лідія Карпівна Дегерменджиева (1921 р.н.) – одружилися 24 жовтня 1943 р. у Карасубазарі (нині Білогірськ). Коли Кримом оволоділа Червона Армія, дід був мобілізований. Поки він воював, бабуся, вагітна сином Анатолієм, була силоміць вивезена на заслання до Молотовської (зараз Пермської) області. Причиною було татарське прізвище. Коли дід повернувся з війни, він створив нову родину. Після реабілітації бабуся з батьком до Криму не доїхали та залишилися у м. Запоріжжя. На фото – весілля І.І. Ліннікова та Л.Д. Дегерменджиевої 24 жовтня 1943 р.

Дід – Самойленко Костянтин Германович (1914 р. н.), з Полтавської області. По закінченні залізничного технікуму приїхав працювати на станцію «Запоріжжя-1». Брав участь в евакуаційних заходах, а згодом і сам був евакуйований на Томську залізницю. Мотрона Федорівна Мозгова (1919 р.н.) місцева, зустріла війну студенткою Запорізького учительського інституту. Під час окупації продовжувала навчання в цьому ж інституті та закінчила його. Після закінчення інституту працювала на залізниці та на пошті. Після відновлення радянської влади влаштувалася до вагонного депо станції «Запоріжжя-1». Повернувся з евакуації дід. 19 жовтня 1943 р. він був призначений на посаду виконуючого обов'язки вагонного депо. З квітня 1944 р. обіймав посаду секретаря партійного комітету станції «Запоріжжя-1». Вони познайомилися на одному з суботників, одружилися у 1944 р. На фото – К.Г. Самойленко у парадній формі залізничника 9 листопада 1939 р.

Дід – Самойленко Костянтин Германович (1914 р. н.), з Полтавської області. По закінченні залізничного технікуму приїхав працювати на станцію «Запоріжжя-1». Брав участь в евакуаційних заходах, а згодом і сам був евакуйований на Томську залізницю. Мотрона Федорівна Мозгова (1919 р.н.) місцева, зустріла війну студенткою Запорізького учительського інституту. Під час окупації продовжувала навчання в цьому ж інституті та закінчила його. Після закінчення інституту працювала на залізниці та на пошті. Після відновлення радянської влади влаштувалася до вагонного депо станції «Запоріжжя-1». Повернувся з евакуації дід. 19 жовтня 1943 р. він був призначений на посаду виконуючого обов'язки вагонного депо. З квітня 1944 р. обіймав посаду секретаря партійного комітету станції «Запоріжжя-1». Вони познайомилися на одному з суботників, одружилися у 1944 р. На фото – К.Г. Самойленко у парадній формі залізничника 9 листопада 1939 р.

Винарчук Тетяна Валеріївна (1974 р. н.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Дід – Гончарук Федот Васильович (1924–2002) – проживав у с. Варварівка Новоград-Волинського району Житомирської області. Його, як і багатьох українських хлопців 19-20-річного віку, мобілізували. Дід був важко поранений 23 травня 1944 р. біля с. Дружба Радивилівського району Рівненської обл. Це село знаходиться неподалік Радивілова та Бродів, де навесні 1944 р. точилися бої, що передували Львівсько-Сандомирської стратегічній наступальній операції (липень-серпень 1944 р.). Сам він згадував, що втратив свідомість, але якось відчув, що санітари несли його до ями, де мали поховати разом із загиблими. Він не міг навіть

поворухнутися, але якось йому вдалося дати знак, що він живий. Поруч розірвався снаряд і санітара було вбито. З кишені діда випали документи, тому вбитого санітара випадково прийняли за мого діда. Його мати, моя прабабуся двічі отримала похоронку, в селі на пам'ятнику викарбовано його ім'я. На щастя, після тривалого лікування у госпіталі йому вдалося вижити. Фото повоєнних років.

Гончарук (Янчевська) Любов Олександрівна (1928–2010) – народилася в с. Лагульськ Новоград-Волинського району Житомирської області. Під час окупації перебувала у селі. Її старші сестри були вивезені на роботи до Німеччини. На час визволення території від окупації бабусі виповнилося 16 років і тому вона пішла працювати санітаркою до евакогоспіталю №4477. Завершення війни зустріла у польському місті Ченстохова. У серпні 1945 р. отримала подяку верховного головнокомандувача СРСР Маршала Й. Сталіна. Фото 2000-х рр.

Штейнле Олексій Федорович (1984 р. н.) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Прадід – Ковбаса Григорій Никифорович (1913–1987) – селянин з с. Дніпровка Вільнянського району Запорізької області. Наприкінці 1930-х рр. проходив військову службу в РСЧА. У 1941 р. – танкіст. Двічі потрапляв та тікав з полону. Тричі поранений (останній раз при звільненні Праги). Нагороджений медалями «За відвагу» та «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». Після закінчення війни повернувся до роботи в колгоспі. Фото довоєнних років.

Прабабуся – Штейнле Лідія Давидівна (1901 р. н.) – мешканка м. Камішин (нині Волгоградської області Російської Федерації). Її чоловіка розстріляли, як німця за національність, 30 травня 1938 р. У серпні 1941 р. Л.Д. Штейнле була репресована як «соціально небезпечна особа за національною ознакою» й направлена до тюрми. Меншого сина – 9-річного Федора силоміць віддали до дитячого будинку, з якого він утік та повернувся до матері. У порожньому матраці вона провезла його з собою на спецпоселення у Казахстан. Після війни – у 1956 р. – з родиною переїхала до с. Петро-Михайлівка Вільнянського району Запорізької області. Реабілітована в 1991 р. Фото повоєнних років.

Бондар Віталій Олександрович (1970 р. н.) – головний спеціаліст – керівник режимно-секретної служби Державного архіву Запорізької області

Дід – Калашник Мефодій Андрійович, народився в с. Преображенка Томаківського району Дніпропетровської обл. у 1907 р., безпартійний, працював завідувачим колгоспною фермою в рідному селі. За спогадами рідних, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. відслужив строкову службу в лавах РСЧА. За даними ОБД «Меморіал», був призваний до армії 09.06.1941 р., стрілець, письмовий зв'язок з ним обірвався 10.06.1941 р. Пропав безвісти у червні 1941 р. За спогадами родичів – пропав безвісти у січні 1944 р. До сих пір залишається невідомим, чому він був призваний до армії майже за два тижні до початку війни. Фото довоєнних років.

Бабуся – Калашник (Заєць) Векла Макарівна (1906–1947) – народилася в с. Преображенка Томаківського району Дніпропетровської обл. Працювала рядовою колгоспницею у рідному селі, де й перебувала в період окупації, піклуючись про своїх чотирьох дітей. На жаль, переживши окупацію, померла в період голоду у 1947 р. разом з найменшим сином. Інші діти: дві доньки та син були направлені до дитячого будинку. З допомогою рідної сестри батька, яка завжди намагалася хоч якось замінити дітям батьків, вони здобули середню освіту та створили власні сім'ї. Фото довоєнних років.

* * *

Формат видання не дозволив описати усіх, чиї долі виявилися опаленими полум'ям 1939-1945 рр. Наведені 25 коротеньких довідок аж ніяк не вичерпують родинний рахунок авторів книги Великій війні. Але уважний погляд може помітити у них не просто набір фактів, значущих лише для знайомих, а щось важливіше – долі цілих поколінь та націй.

Чоловіків, мобілізованих 1941 р., очікував полон – концтабір – втеча – знову фронт – поранення – госпіталь, або ж лаконічна «похоронка» додому

чи довідка «пропав безвісти». Не в кращому становищі виявилися й ті, хто з різних причин не були призвані до Червоної армії у 1941-1943 рр., перебували на окупованій території. Серед родичів авторів трапляються непоодинокі випадки «чорносвітників», до яких тоталітарний режим набував довіри лише після їх загибелі.

Разюча схожість вирізняє жіночі долі у роки війни. Залишені без чоловічої підтримки, вони несли хрест не менш, а то й значно важчий, ніж солдатський, – відповідальність за всю родину, не тільки за себе. Їхній мовчазний героїзм, вищою нагородою за який були збережені життя рідних та близьких, ще дуже мало досліджений та описаний.

Військове лихоліття не оминуло жодного народу. У родинних історіях авторського колективу сплелися долі українців Запоріжжя, Дніпропетровська, Сумщини, Житомира, Київщини, Полтави, Ростова. Для росіян зі сходу СРСР війна стала протиборством, перш за все, не з Третім Рейхом, а з Японією. Євреї воювали на фронті і працювали в радянському тилу, але коли хтось з них після оточення попадав до рук СМЕРШу, то мав багато шансів опинитися у сталінському ГУЛАГу. Кримські татари та етнічні німці сповна відчули на собі справжню ціну соціалістичного «інтернаціоналізму».

У глибинах родинної пам'яті збереглися й долі, які пересічними не назвеш. Це й історія звичайного запорізького хлопця, який став розвідником у Кореї і Китаї. Або життя сільського вчителя, який на початку війни був десантником-парашутистом, попав восени 1941 р. у полон, а після втечі з концтабору став партизаном у Білорусії і вже після війни його знайшла бойова нагорода – орден Червоної Зірки. Чи весілля двох кримчан, які вирішили поєднати свої долі, не оглядаючись на воєнне лихоліття.

Скільки ж типового та унікального людського досвіду Великої війни приховують родинні історії нинішніх жителів запорізького краю? Чи не тут треба шукати невикривлену Правду війни?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архіви

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО, м. Київ)
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО, м. Київ)
3. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ, м. Москва)
4. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО)
5. Державний архів Запорізької області (ДАЗО)
6. Державний архів Київської області (ДАКО)
7. Державний архів Полтавської області (ДАПО)
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ)
9. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО, м. Москва)
10. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (АУСБУ ЗО)
11. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (АУСБУ ДО)
12. Архів Управління Служби безпеки України в Донецькій області (АУСБУ ДонО)
13. Архів Прокуратури Запорізької області (АПЗО)
14. Архів Мелітопольського краєзнавчого музею
15. Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР, м. Львів)
16. Приватний архів І. Спудки
17. Приватний архів О. Штейнле
18. Приватний архів Ю. Щура

Опубліковані документи

19. Антология советской фотографии. 1941-1945. Т. 2. – М.: Планета, 1987. – 264 с.
20. Ярошенко И., Ковалев В. Битва за Днепр в документах // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 10. – С. 35-39.
21. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 20.
22. Великая Отечественная война 1941-1945 в фотографиях и кинодокументах. Т. 2. 1942. – М.: Планета, 1986. – 400 с.
23. Великий подвиг. Фотоальбом. – М.: ИПЛ, 1965. – 336 с.
24. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Институт российской истории. – М.: Наука, 1992. – 255 с.
25. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги: сборник документов и материалов / сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. – М.: РОССПЭН, 2007. – 318 с.
26. Гогун А. С. Черный PR Адольфа Гитлера: Документы и материалы. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
27. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1128 с.
28. Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма: исторические очерки. Документы и материалы. Т.2: Агрессия против СССР. Падение «третьей империи». 1941-1945 гг. – М.: Наука, 1973. – 664 с.

29. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945–1953 рр.): зб. док. / [упоряд. та автор передм. А.Ю. Шевченко]. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2011. – Кн. 1. – 384 с.
30. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 560 с.
31. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945: Сборник документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – 362 с.
32. Каганович Л. Речь на XVIII съезде ВКП(б) 14 марта 1939 г. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1939. – 48 с.
33. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – В 2-х т. – Т. 2: 1941-1976. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1977. – 1022 с.
34. Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.
35. Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий / Коллектив авт.-сост.: Замлинский В.А. (руководитель) и др. – К.: Украина, 1991. – 512 с.
36. Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, Материк, 2006. – 640 с.
37. Материалы февральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. – 1995. – № 12. – С. 3-26.
38. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т. – Т. 2. Начало. В 2 кн. – Кн. 2 (1 сентября – 31 декабря 1941 года). – М.: Издательство «Русь», 2000. – 724 с.
39. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов в 8 т. – Т. 3. – Кн. 2 (1 января – 30 июня 1942 года). – М.: Издательство «Русь», 2003. – 706 с.
40. От Буга до Кавказа: [сборник / пер. с нем.: Е. Первушина, К. Степанчиков; сост., коммент: В. Гончаров и др.]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 494 с.
41. Отчет о деятельности исполкома обласного Совета депутатов трудящихся за период 1940 – 1947 гг. – Запорожье, 1948. – 90 с.
42. Подвиг твой бессмертен. Фотоальбом. – К.: Мистецтво, 1985 – 272 с.
43. Преступные цели – преступные средства: Документы и материалы. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
44. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Сост.: А. Орлов, В. Зимонин, Г. Иваницкий. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.
45. Приказы командования Вермахта об обращении с гражданским населением // http://www.solonin.org/ru/doc_prikazyi-komandovaniya/print.
46. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України: / упоряд. В. Даниленко, С. Кокін; відп. ред. В. Даниленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 1311 с.
47. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). Т. 1. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – 640 с.

48. Русский Архив. Великая Отечественная. Т. 15 (4-3): Прелюдия Курской битвы: Документы и материалы. – М.: Терра, 1997. – 448 с.
49. Русский Архив: Великая Отечественная. Т. 16 (5-1): Ставка ВГК: Документы и материалы. 1941. – М.: Терра, 1996. – 368 с.
50. Русский Архив: Великая Отечественная. Т. 23 (12-1): Генштаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. 1941. – М.: Терра, 1997. – 236 с.
51. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 25. – М.: Воениздат, 1955. – 132 с.
52. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 28. – М.: Воениздат, 1956. – 119 с.
53. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 40. – М.: Воениздат, 1960. – 472 с.
54. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Вып. 42. – М.: Воениздат, 1960. – 352 с.
55. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 г. – ноябрь 1958 г.). – М.: Гос. издат. юр. лит., 1959. – 710 с.
56. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
57. Совершенно Секретно: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). Т. 8. Ч. 1. 1930 г. / отв. ред. А.Н. Сахаров, и др. сост. Н.Е. Быстрова, и др. – М.: Издат. центр Института российской истории РАН, 2008. – 863 с.
58. Сообщения Советского информбюро: в 8 т. Т. 5: Июль-декабрь 1943 г. – М.: Издание Совинформбюро, 1944. – 316 с.
59. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) [у 4 т.]. Т. 2. / упоряд. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; ЛДУ ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1998. – 384 с.
60. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан. – Львів; К.: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 594 с.

Мемуари, спогади, усна історія

61. Альперт М. Беспокойная профессия. – М.: Искусство, 1962. – 85 с.
62. Бирюзов С. С. Когда гремели пушки. – М.: Воениздат, 1961. – 140 с.
63. Богуслав И. Память израненного сердца // Запорожский плацдарм: очерки и воспоминания. – Запорожье: Интервал, 1999. – С. 36-51.
64. Борзенко С. А. Жизнь на войне. – М.: Правда, 1965. – 339 с.
65. Брежнев Л. И. Воспоминания. 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1983. – 318 с.
66. Василевский А. Дело всей жизни. – М.: Политиздат, 1975. – 607 с.
67. Война глазами подростков / сост. С.В. Шеремет. – Днепропетровск: Пороги, 1993 // <http://nikopolpage.ucoz.ua/publ/5-1-0-75>
68. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. В 3т. Т 2: От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941). – М.: Воениздат, 1969. – 328 с.
69. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального

штаба Сухопутних військ 1939-1942 гг. В 3 т. – Т.3. В 2 кн. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград. Кн. 1. – М.: Воениздат, 1971. – 366 с.

70. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. В 3 т. – Т.3. В 2 кн. От начала восточной кампании до наступления на Сталинград Кн. 2. – М.: Воениздат, 1971. – 404 с.

71. Гордон Д. И. Это было в Мелитополе. – Симферополь: АнтикВА, 2006. – 130 с.

72. Григоренко П. Г. Спогади: [пер. з рос.]. – К.: Україна, 2007. – 664 с.

73. Дневник Смольянинова (1941-1945 гг.) / Забытые мемуары. – Запорожье, 2010. – 36 с.

74. Зданович Г. С. Идем в наступление. – М.: Воениздат, 1980. – 181 с.

75. Интервью Малыка Виктора Фомича / запись Г. Малык 2005 г.; опубл. 25.04.2010 г. // <http://iremember.ru/grazhdanskie/malik-viktor-fomich.html>.

76. Интервью Прикот Сергея Яковлевича / интервью К. Чиркин, лит. обработка И. Жидов, О. Корыто; опубл. 11.12.2012 г. // <http://iremember.ru/krasnoflotsi/prikot-sergey-yakovlevich-2.html>

77. Інтерв'ю В. А. Мірошніченка, 1930 р.н., зап. Поповим О. М., Айбабіним С. С., Штейнле О. Ф. 10 грудня 2011 р. – Хв. 32-33 // Особистий архів Штейнле О. Ф.

78. Інтерв'ю М.І. Самсики, 1926 р.н., зап. Штейнле О. Ф. 12 січня 2012 р. – Частина 1. – 116 хв. // Особистий архів Штейнле О. Ф. – Хв.64-65.

79. Інтерв'ю П.В. Чугуєнка 1928 р.н., зап. Штейнле О., Шакурою Є. 2 липня 2005 р. // Особистий архів Штейнле О. Ф.

80. Котов Г. Ф. О первом дне войны и обороне Запорожья // <http://veteranovd.zr.ua/?p=3198>

81. Лелюшенко Д. Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага. Записки командарма. – М.: Наука, 1987. – 408 с.

82. Ляшенко В. Здравствуй комбат // Колхоз моя судьба. – Москва, Колос, 1979.

83. Малиновский Р. Я. В большом наступлении: воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943-1944 гг. – М.: Воениздат, 1964. – 494 с.

84. Манштейн Э. Утерянные победы. – М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 1999. – 896 с.

85. Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА Т. 3. / Підготував Б. Гук. – Варшава: Тирса, 1997. – 303 с.

86. Остен В. В. Встань над болью своей. – М.: Сов. писатель, 1989. – 376 с.

87. От Буга до Кавказа: [сборник / пер. с нем.: Е. Первушина, К. Степанчиков; сост., коммент: В. Гончаров и др.]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 494 с.

88. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.

89. Плотников И. Ф. Моя предвоенно-военная юность // Со святой верой в Победу: Сб. воспоминаний ветеранов Великой Отечественной войны. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 152 с.

90. Подвиг за порогами. 70-летию обороны Запорожья посвящается / В. И. Шевченко (автор-составитель), Л. Н.Малыхина, Т. К. Шевченко и др. – Запорожье: АА Тандем, 2011. – 224 с.

91. Покришкін О. Небо війни. – К.: Політвидав України, 1988. – 459 с.

92. Рябышев Д. И. Первый год войны. – М.: Воениздат, 1990. – 255 с.

93. Симонов К. М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине.

- М.: Изд-во Агенства Печати Новости, 1988. – 480 с.
94. Слесаренко М. Н. Дневник Великой Отечественной войны 1941-1943 года // Запорожцы на фронтах войны. – Запоріжжя: «Інтер-М», 2012. – С. 7-37.
95. Тараненко П. М. Мої спогади. – Б.м., б.р. – 150 с.
96. Тюленев И. В. Через три войны. – М.: Воениздат, 1972. – 240 с.
97. Усна історія степової України. Т. 1. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 516 с.
98. Усна історія Степової України. Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 474 с.
99. Усна історія Степової України. Т. 5. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – 460 с.
100. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: спогади / Передм. авт. – Торонто: Вид-во В. Поліщука, 1989. – 360 с.
101. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн. / Н.С. Хрущев. – Кн. 1. – М.: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. – 846 с.
102. Чуйков В. І. Від Сталінграда до Берліна. – К.: Політвидав України, 1982. – 702 с.
103. Шереметьева А. Г. 45 дней, 45 ночей // Гвардия тыла. – М.: Госполитиздат, 1962. – 448 с.
104. Шиленок З. А. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград // Военно-исторический архив. – 2007. – №8. – С. 86-102; №9. – С. 116-134; №10. – С. 131-151; №11. – С. 132-151.

Монографії, статті, довідникові видання

105. Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 595-644.
106. Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учёт этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (35). – Х.: Права людини, 2010. – С. 125-127.
107. Алексеева О., Щур Ю. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації. – Запоріжжя: Фірма «Стат і Ко», 2010. – 18 с.
108. Архиепископ Сергей (Охотенко) (1890–1971) Библиографический справочник // http://zarubezhje.narod.ru/rs/S_377.htm
109. Архиеп. Ігор (Ісиченко). Історія Христової Церкви в Україні. – Х.: Акта, 2008. – 471 с.
110. Архиеп. Ігор (Ісиченко). Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви // <http://www.uarc.org.ua/ua/?newsId=873>
111. Бабынин Е. Колосья у памятника // И первым поднялся в атаку. – К.: ИПЛ Укряны, 1989. – С. 92-99.
112. Бажан О. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (37). – С. 7-47.
113. Беззубцев-Кондаков А. Е. Удачу нести на крыле: очерки истории ОАО «Мотор Сич». – М.: Б. и., 2007. – 542 с.
114. Безрукова Л. Алексей Герман: свою историю надо выстрадать // Нева. – 2006. – №7 // <http://magazines.russ.ru/neva/2006/7/be20.html>

115. Беркоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
116. Бистра М. Науково-педагогічна інтелігенція УРСР в 1943-1945 рр.: життя та праця в умовах війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТНПУ, 2009. – Вип.2. – С. 183-188.
117. Бібліотека, роки, люди, долі: збірка нарисів та фотодокументів. Вип. 3. – Запоріжжя: АА Тандем, 2012. – 76 с.
118. Білас І. Репресивно-каральна в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
119. Біографії прокурорів Запорізької області (1939-1973 рр.) // <http://www.przo.zp.ukrtel.net/biografia39.htm>.
120. Боляновський А. Німецька окупаційна адміністрація і національний рух Опору України у 1941-1944 роках // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 238 (ССХХХVIII). – Львів: Видавництво НТШ у Львові, 1999. – С. 348-381.
121. Бондар В., Величко О., Козлова І. Запоріжжя під владою окупантів (за спогадами й свідченнями очевидців, учасників руху Опору на території області в 1941-1943 рр.) // Архіви України. – 2005. – №1-3 (256). – С. 262-286.
122. Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2009. – Вип. 7. – С. 226-227.
123. В наступлении гвардия. Очерк о боевом пути 2-и гвардейской армии. – М.: Воениздат, 1971. – 309 с.
124. Василевский А. М. Освобождение Донбасса и Левобережной Украины. Битва за Днепр // История СССР. – 1970. – № 3.
125. Василенко І. «Чорнорубашечники» // <http://www.prostoplus.zp.ua/article-230108-3.htm>
126. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
127. Великая Отечественная война. 1941-1945. Энциклопедия. – М.: СЭ, 1985 – 832 с.
128. Верезубчак В. Легендарний політкерівник // Запорізька Правда. – 1979. – 9 травня.
129. Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 446-475.
130. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
131. Вісник Української інформаційної служби. – 1943. – № 9 // <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-376-21-007.pdf>
132. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т. Т. 4. Кн. 2. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – 416 с
133. Военный энциклопедический словарь: В 2 т. / Редкол.: А.П. Горкин [и др.]. – М.: Большая Рос. Энцикл. Рипол Классик, 2001. Т 1. – 848 с; Т. 2. – 816 с.
134. Вознесенский Н. А. Избранные произведения. 1931-1947. – М.: Госполитиздат, 1979. – 613 с.
135. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941–1944 рр.): (ко-

роткий історичний довідник). – Полтава: Полтавський держ. ун-т ім. В.Г. Короленка; Укр. асоціація релігієзнавства., 1999. – 51 с.

136. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава: Полтавський держ. ін-т ім. В.Г. Короленка, 1997. – 126 с.

137. Время выбрало нас. Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. – Запорожье: Дикое Поле, 2005. – 384 с.

138. Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943-1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 631-661.

139. Гаєв Ю. Август 41-го: «Реве та стогне Дніпр широкий» – Запоріжжя: Поліграф, 2005.

140. Гайдабура В. М. Заложники історії // Запорізька Січ (Запоріжжя). – 1992. – 6 жовтня.

141. Гайдабура В. М. Радлов – раненое имя // Индустриальное Запорожье. – 1992.– 30 сентября.

142. Гайдабура В. М. Театр імені М.О. Щорса: Запорізький обласний український музично-драматичний театр імені М.О. Щорса. – К.: Мистецтво, 1979. – 128 с.

143. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944). – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.

144. Гайдабура В. М. Театральні есе журнального часу // Український театр. –1989. – № 5. – С. 28-31.

145. Гартимів М. Землею українською // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1994 – С. 145-178.

146. Геннадий (Шиприкевич) “Архиепископ” / А.В. Слесарев / Анти-раскол Информационно-справочный портал по расколоведению // <http://www.anti-raskol.ru/pages/461>.

147. Героев славных имена : 65-летию Великой Победы посвящается / [авт.-сост. и гл. ред. Наталья Кузьменко; авт. кол.: Валерий Чернолуцкий и др.]. – Запорожье: АА Тандем, 2010. – 224 с.

148. Гітлер ледь не потрапив у полон у Запоріжжі // Країна. – 2013. – № 159.

149. Главацький М. В. Діяльність органів окупаційної влади генеральної області «Київ» в 1941-1944 рр.: Правові норми та соціально-трудова сфера // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 120-125.

150. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 527 с.

151. Голованівський С. Это касается всех. – М.: Известия, 1959. – 239 с.

152. Голодомор 1932-1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.

153. Гончар О. Вибрані твори: У 4 т. Т.3: Людина і зброя. Чорний Яр. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – 320 с.

154. Гончаренко А. Случаи спасения евреев местными коллаборационистами // Корни: общественно-публицистический и культурно-просветительский журнал еврейских общин России, Украины и других стран СНГ. – 2005. – № 28. – С. 101-110.

155. Горбань Федор Григорьевич // Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник. – М.: Звенья, 1999 // <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/gb106.htm>

156. Горбик С. прот. Архієпископ Сергій (Охотенко) // Львівсько-Самбірська Єпархія

Української Автокефальної Православної Церкви // <http://www.uaoc-ls.com/2012/01/02/arhiepyskop-serhij-ohotenko-02-01-1890—02-10-1971>

157. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-112.

158. Гордієнко В. В. Убивство митрополита Олексія Громадського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – Вип. 91-93. – С. 82-84.

159. Гречук А. Цена освобождения Василівки // Время выбрало нас: Запорожцы на фронтах Великой Отечественной войны. – Запорожье: Дикое Поле, 2005. – 384 с.

160. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна та суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 508 с.

161. Гроссман В. С. Все течет... : повести, рассказы, очерки. – М.: Эксмо, 2010. – 640 с.

162. Грушева Т. В. Український п'ятидесятиницький рух під час Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – Вип. XV. – С. 154-160.

163. Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. Т. 2: Агрессия против СССР. Падение «третьей империи». 1941-1945 гг. – М.: Наука, 1973. – 663 с.

164. Димитрий (Маган) // Древо. Открытая православная энциклопедия // <http://drevo-info.ru/articles/6400.html>.

165. Димитрий // Православная энциклопедия. – М.: Церковно-научн. центр «Православная энциклопедия», 2007. – Т. XV. – С. 155-195.

166. Днепровские огни. Как из руин и пепла был поднят после войны Запорожский индустриальный комплекс. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 189 с.

167. Дубровин И. Подвиг Гудыменко не забыт // Индустриальное Запорожье. Панорама. – 2000. – 18 августа.

168. Дубровин И. Трагедия под Запорожьем: О гибели чекистов-десантников в годы Великой Отечественной войны. – Запорожье: Просвіта, 2007. – 264 с.

169. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / под. ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск, 2006. – 378 с.

170. Жуковский М. П. Орден командарма, или Почему была расформирована армия, освободившая Никополь. Тайны военной истории // <http://www.ukrainica.org.ua/ukr/content/2757>

171. З одного металу ллють медаль за бій, медаль за труд // http://www.zgia.zp.ua/gazeta/082011_56.pdf

172. Завгородний П. И. Было такое слово «надо» // Перекур. – 2003. – 23 января.

173. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР). – М.: Экономика, 1980. – 376 с.

174. Запорізький національний університет: історія і сучасність (1930-2005): Ювілейна книга. – Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – 248 с.

175. Запорожский комбат стал Героем Украины // Улица Заречная, 2012. – 19 июля.

176. Запорожсталь. Симфония Метала / Авт.-сост. Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запорожье: Тандем-У, 2003. – 448 с.

177. Запорожье в период ВОВ (Великой Отечественной войны) // <http://zabor.zp.ua/>

zaporozhye/istoria_zaporozhye.htm

178. Запорожье. 1941 // http://waffen.ucoz.ru/news/zaporozhe_1941/2009-09-14-2375 (інші джерела)

179. Земсков В. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – №6. – С. 10-27; № 7. – С. 3-16.

180. Иван Еременко. Жизнь – подвиг. – Запорожье: ООО «Издательско-полиграфическое объединение «Запорожье», 2007. – 128 с.

181. Иринархов Р. Непростительный 1941. «Чистое поражение» Красной армии. – М.: Яуза; Эксмо, 2012. – 544 с.

182. Исаев А. В. Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали. – М.: Яуза; ЭКСМО, 2005. – 480 с.

183. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2004. – 710 с.

184. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. В 6 т. Т. 3: Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. – М.: Воениздат, 1960 – 1965. – 495 с.

185. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Т. 2: Накануне войны. – М.: Воениздат, 1961. – 474 с.

186. История Второй мировой войны. 1939 – 1945. Т. 7: Завершение коренного перелома в войне. – М.: Воениздат, 1976. – 545 с.

187. История городов и сел Украинской ССР в 26 тт. Запорожская область. – К.: УСЭ, 1981. – 727 с.

188. История Запорожья. Часть 3 // <http://www.photoalbum.zp.ua/history/history/part3.htm>

189. Іріюглу Ю. О. Друга Світова війна в усних історіях болгар Північного Приазов'я // Схід / Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11-12: Спец. вип.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 224-235.

190. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 765 с.

191. Історія релігії в Україні: навч. посіб. / за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Т-во Знання, КОО, 1999. – 735 с.

192. Історія Української РСР. У 8 т. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945). – К.: Наукова думка, 1977. – 536 с.

193. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945–1954 рр. // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 225-252.

194. К убицтву митрополита Алексея // Мелитопольский край. – 1943. – 22 мая.

195. Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах) // Военно-исторический журнал. – 1977. – №7. – С. 66-69.

196. Кармен Р. Л. Макс Альперт. – М.: Планета, 1974. – 122 с.

197. Кириленко Андрей Павлович // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №7 (июль). – С. 100; Федоренко Аким Иванович // <http://www.knowbysight.info/FFF/08842.asp>.

198. Кирпичов Ю. Та війна... Коли воюють за батьківщину, штрафбати і загородзагони з кулеметами не потрібні // Дзеркало тижня. Україна – 2011. – 17-24 червня.

199. Книга Скорботи України. Запорізька область / Голова ред.кол.: І. О. Герасімов (керівник) та ін. – Запоріжжя: ВПК “Запоріжжя”, 2000. – 504 с.

200. Коваль Е. Т., Филон Н. Н. Ровесник Октября. – Днепропетровск: Промінь, 1986. – 119 с.
201. Коваль М. В., Медведок П. В. Фольсдойче в Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 15-28.
202. Корець Шевченко і релігія // Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 березня.
203. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 95-106.
204. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью Йорк; Львів: Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові, 1993. – 659 с.
205. Кравченко Г. С. Военная экономика СССР. 1941 – 1945. – М.: Воениздат, 1963. – 398 с.
206. Красное Запорожье. – 1926. – 11 липня.
207. Кривошей М. Ф. Сто лет в рабочем строю: Краткий очерк истории Бердянского Южного завода гидравлических машин им. 60-летия Советской Украины. – Днепропетровск: Промінь, 1985. – 101 с.
208. Кривчик П. Т. Запорожское подполье // Герои подполья. Вып. 2. – М.: Политиздат, 1970. – С. 217-252.
209. Кривчик П. Т. Запорожское подполье // Герои подполья. Выпуск второй. – М.: Политиздат, 1970. – С. 217-252.
210. Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941-1944 гг. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 376 с.
211. Куделя Д. Нові джерела до історії Організації Українських Націоналістів (ОУН): кримінальні справи з фондів архівів Служби безпеки України // Діяльність підпілля ОУН на Сході України. Збірка статей [Упоряд. Хобот П.В.]. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 5-37.
212. Куманев Г. А. Война и железнодорожный транспорт СССР. 1941 – 1945. – М.: Наука, 1988. – 368 с.
213. Куманев Г. А. Война и эвакуация в СССР. 1941 – 1942 годы // Новая и новейшая история. – 2006. – №6. – С. 7-27.
214. Куманев Г. А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938-1945. – М.: Наука, 1976. – 455 с.
215. Куманев Г. А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 321 с.
216. Куманев Г. А. Советские железнодорожники в первый период Великой Отечественной войны (1941 – 1942 гг.) // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 36-52.
217. Куранда О., Богуславський О. «Циганка Аза» не сходила зі сцени і під час німецької окупації // Субота плюс (Запоріжжя). – 2002. – 14 листопада.
218. Лайкин Константин Тимофеевич // База данных «Лидеры Прикамья» // <http://www.politarchive.perm.ru/leaders/index.php?id=752>.
219. Лебедев Б. Комбат // Наука и жизнь. – 1987. – №11. – С. 147-148.
220. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81-86.
221. Леонов Валентин Иванович // <http://www.knowbysight.info/LLL/12572.asp>
222. Лисенко О. Є. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 3-9.
223. Лисенко О. Є., Першина Т. С. Відродження державного управління в УРСР // Нариси історії державної служби в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 417-433.

224. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С. 77-81.
225. Лініков В. А. Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р. // Музейний вісник. – 2013. – № 12.
226. Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С. 152-171.
227. Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Авторы-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Международный фонд “Демократия” 2003. – 768 с.
228. Ляшенко В. Здравствуй комбат! // Колхоз – моя судьба: сборник очерков. – М.: Колос, 1979. – 223 с.
229. Мартирологія українських Церков: у 4 т. / [упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. – Т. I: Українська Православна Церква. Док., матер., християнський самвидав України, 1987. – 1207 с.
230. Мелітопольський край. – 1942. – липень.
231. Мессенджер Ч. Гладіатор Гітлера. Вторая мировая глазами глазами генерала СС. – Х., Белгород: Клуб семейного досуга, 2009. – 320 с.
232. Митков В. В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-1940-е годы). – Запорожье: Тандем-У, 2009. – 244 с.
233. Митрофанова А. В. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1942 гг.) // История СССР. – 1960. – №3. – С. 33–48.
234. Михайлюта О. Ложа преси. – К.: Журналіст України, 2007. – 256 с.
235. Мірчук П. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року: його генеза та політичне й історичне значення. – Нью Йорк: ГУ ООЧСУ, 1952. – 64 с.
236. Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.
237. Морин А. Разминирование Днепровской гидроэлектростанции имени В. И. Ленина // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 9.
238. Морозюк В. Червоні роси (Альманах пам'яті і Милосердя). – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2004. – 223 с.
239. Мороко В. М. Війна у правдивому вимірі (до 70-річчя оборони запорізького Придніпров'я) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 60-72.
240. Мороко В. М. Дніпрогес: чорний серпень 1941 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С. 197-202.
241. Мороко В. М. Запорізька область у радянсько-німецькій війні 1941 – 1945 рр. Ч.1. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – 34 с.
242. Мороко В. М. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. 2. – С. 156-158.
243. Мороко В. М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – 2001. – Вип.16. – С. 250-254.

244. Мороко В. М., Мороко В. В. Оборона Запоріжжя: епізод 3. Евакуація // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 243–252.
245. Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 224 с.
246. Мохов В. П. Элитизм и история: Проблемы изучения советских региональных элит. – Пермь: ПГТУ, 2000. – 204 с.
247. Мощанский И., Хохлов И. Южное направление. Оборонительная операция Южного фронта и отдельной Приморской армии 22 июня-16 октября 1941 года // Военная летопись. – 2005. – №3. – М.: ООО «БТВ-КНИГА», 2005. – 80 с.
248. На храмовому святі // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 жовтня.
249. Найдьонова Л. А. Голодомор: страждання, спричинені політичною технологією // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – 2009. – Вип.9. – С. 73-88.
250. Нариси історії Запорізької обласної партійної організації / [редкол.: О. С. Шерстюк (голов. ред.) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1968. – 356 с.
251. Народне господарство Запорізької області. Статистичний збірник. – Донецьк: Союзобліквидав, 1972. – 256 с.
252. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945 гг. Статистический сборник. – М.: Информационно-издательский центр Госкомстата СССР, 1990. – 118 с.
253. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Запорізька область: Наук. вид. / Український інститут національної пам'яті, Запорізька обласна державна адміністрація, Запорізький національний університет, Державний архів Запорізької області. – Запоріжжя: Дике поле, 2008. – 1080 с.
254. Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 131-146.
255. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
256. Новосела Т., Новосела Р. Правозахисна діяльність М.О. Береславського // Мій рідний край – Запоріжжя: Матеріали відкритої обласної краєзнавчої конференції учнівської молоді. – Запоріжжя: Поліграф, 2006.
257. Ночовный Н. В. Кто ты, комбат? // Нет безымянных героев. – Донецк: Донбасс, 1981. – С. 9-14.
258. О.І.М. ОУНр в Запоріжжі (Один день ОУНр) // Альманах «Гомону України» на 1987 рік. – Торонто: Гомін України, 1987. – С. 76-77.
259. Озеров В. Коммунисты вперед! // Их имена и подвиги не забыты. Пособие для учителей начальных классов. – М.: Просвещение, 1979. – 144 с.
260. Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: Росспэн, 2008. – 351 с.
261. Панихида по митрополите Алексее // Мелитопольский край. – 1943. – 26 мая.
262. Патриляк І. «Евденційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Вип.6. – С. 110-148.

263. Пелехова А. Мы взяли в каждую руку по узлу и направились к плотине // Индустриальное Запорожье. – 2012. – 22 июня
264. Перехрест О. Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943-1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 563-616.
265. Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні в 1943-1945 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 114 с.
266. Петрик В. Про лихо в плавнях мені розповів рідний дядько // Запорозька Січ. – 2002. – 1 жовтня.
267. Петров С. Мелитопольский контрудар // Военно-исторический журнал. – 1972. – № 2. – С. 84–87.
268. Підмішальський. Молитва за врожай // Нове Запоріжжя. – 1942. – 25 червня.
269. Повалий М. И., Плотноков Ю. В., Ананьев И. М. Восемнадцатая в сражениях за Родину: Боевой путь 18-й армии. – М.: Воениздат, 1982. – 528 с.
270. Попков М. Окупація. Комендант Кун // Запорізька правда. – 1998. – 7 жовтня.
271. Потильчак О. В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 36 с.
272. Престольный праздник // Мелитопольский край. – 1943. – 21 августа.
273. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / [Лыман И.И., Грибовский В.В., Стойчев В.М. и др.]; под ред. Высокопреосв. Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. – Запорожье: [б. в.], 2012. – 524 с.
274. Разрушение плотины: подрыв ДнепроГЭСа, 18 августа 1941 г. // http://www.sawater-info.net/review/dneproges_accident.htm
275. Реабілітовані історією. Запорізька область Кн.3. / Гол. ред. кол.: Тронько П.Т. (гол.) та ін. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. – 720 с.
276. Рев'якін С. Історія Запорізької міліції 1917-2007 рр. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2009. – 884 с.
277. Ревегук В. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2004. – 284 с.
278. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.
279. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.
280. Рожденный Днепрогэсом: Краткий очерк истории Днепр. ордена Ленина алюминиевого з-да им. С. М. Кирова – Днепропетровск: Промінь, 1983. – 128 с.
281. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. – М.: «Олма-пресс», 2001. – 608 с.
282. Румме А. В. Скажите людям правду // Социологические исследования. – 1990. – № 9.
283. Рунов В. Удар по Украине. – М.: Вече, 2011. – 381 с.
284. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: УВ «Пульсари», 2002. – 519 с.

285. Руссиянов И. Н. В боях рожденная. – М.: Воениздат, 1982. – 252 с.
286. Рязанов Р. История известной фотографии // Иван Еременко Жизнь – подвиг. – Запорожье: Запорожье, 2007. – 128 с
287. Самоедова С. Диверсия с именем Сталина // Московский комсомолец. – 2008. – 20 июня.
288. Сатановский Б., Кириллова Л. Запорожский электровозоремонтный. Очерк истории завода. – Днепропетровск: Промінь, 1965. – 140 с.
289. 70 лет на пути свершений. К 70-летию Запорожского завода ферросплавов. – Запорожье: [б.и.], 2003. – 166 с.
290. Сергійчук В. Діяльність підпілля ОУН на Сході України // Визвольний шлях. – 1995. – № 8. – С. 965-971.
291. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік). – Полтава: Скайтек, 2008. – 324 с.
292. Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. – 294 с.
293. Смага І. ДнепроГЭС: топи своих, чтобы чужие боялись // Газета по-киевски. – 2010. – 31 августа.
294. Смирнов А. І. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944. – К.: Смолоскип, 2008. – 326 с.
295. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінім. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.
296. Соборный хор // Мелитопольский край. – 1943. – 12 июня.
297. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / авт.-сост.: А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 806 с
298. Соколов Б. В. Безвозвратные потери Красной Армии и Вермахта в 1939–1945 гг. // http://www.dokst.ru/main/sites/default/files/dateien/texte/Sokolov_ru.pdf
299. Солонина Є. Хто такий Іван Гудименко // Запорозька Січ. – 2000. – 14 жовтня.
300. Сорокин П. А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М.: Academia & LVS, 2003. – 678 с.
301. Сосницький Л. Запорізькі «панфіловці»: 60 років історична наука мовчить // «Наша газета +» [Центральний орган СДПУ(О)]. – 2001. – 17 серпня.
302. Сосницький Л. Реквієм по батареї № 3 (Про оборону Запоріжжя 17 – 18 серпня 1941 р.) // Запорізька правда. – 2001. – 12 липня.
303. Спудка І. М. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 177-182.
304. Старко С. Слідами смерті // Самостійна Україна. – 1949. – № 7-8.
305. Сушко К. І. Острів Хортиця: Історико-публіцистична розвідка. – Запоріжжя: Дике Поле, 2001. – 200 с.
306. Тараненко С. В. Оборона Запорожья в августе – октябре 1941 года // Музейний вісник. – 2006. – №6. – С. 138-147.

307. Тесленко Д. Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього райху на окупованій Дніпропетровщині) // Друга світова війна та доля народів України: тези доповідей III всеукраїнської наукової конференції. – К.: Зовнішторг-видав України, 2008. – С. 25-27.
308. Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 778 с.
309. Ткаченко В. Г. Голодомори ХХ століття на теренах Запорізького краю // Голодомор 1932-1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 51-59.
310. Ткаченко В. Г. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – Вип. ХVІІІ. – С. 197-204.
311. Ткаченко В. Г. Трагедії, яких могло не бути // Спокута. Альманах. – № 8-9. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – С. 3-15.
312. Тощев Г. Н., Ельников М. В., Дровосекова О. В. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры). – Запорожье: ЗГУ, 2003. – 63 с.
313. Трегубенко Олександр Федорович // http://www.zounb.zp.ua/resource/ludy/tr_bio.html
314. У церкві // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 листопада.
315. Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / Авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – 542 с.
316. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси Кн. 2. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії). – К.: Наукова думка, 2011. – 943 с.
317. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т. 2: Радянський проєкт для України / Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.
318. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. ; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.
319. Українець І. В Вознесенівській церкві // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 травня.
320. Українська СРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.). – К.: Політвидав України, 1968. – 519 с.
321. Урочисте богослужіння // Нове Запоріжжя. – 1943. – 28 серпня.
322. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М.: Воениздат, 1967. – 464 с.
323. Участь запорізьких військ у ІІ Світовій війні. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4731>
324. Хаджийски М. Българи в Таврия. – София: Българско Дело, 1943. – 64 с.
325. Храмове свято в Миколаївській церкві // Нове Запоріжжя. – 1942. – 24 травня.
326. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – М.: Мысль, 1985. – 492 с.
327. Червоне Запоріжжя – 1936–1944

328. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
329. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. – Мюнхен: Український самостійник, 1958. – 370 с.
330. Шиханов Р. Б. Керівники міста Запоріжжя (1921-1939 роки). – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 136 с.
331. Шиханов Р. Б. Ленінський район міста Запоріжжя (1928-2008 роки): становлення та розвиток місцевих органів влади. – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2008. – 384 с.
332. Шиханов Р.Б. Керівники Запорізької області (1939-2000 рр.): Біографічний довідник. – Запоріжжя: Тандем-У, 2000. – 72 с.
333. Шматов М. Це було під Великою Лепетихою. (грудень 1943 – січень 1944 р.) / Упорядник В. Мільчев / Воєнні мемуари. Вип. 2 / Ред.: Г. Боряк, А. Бойко (науковий редактор), В. Брехуненко та ін. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2010. – 92 с.
334. Штейнле О. Ф. Керівна верхівка Запорізької області у 1939 – 1941 рр.: колективний портрет // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 73-78.
335. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. – К.: Політвидав України, 1968. – 479 с.
336. Щур Ю. І. Український націоналістичний рух 1920-1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. – 2011. – №11. – С. 185-193.
337. Щур Ю. І. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942-1943 рр.) // Український визвольний рух. – 2008. – №12. – С. 49-73.
338. Щур Ю. І. Осередок Організації українських націоналістів у 31 інженерно-протихімічному батальйоні м. Запоріжжя (1941 р.) // Музейний вісник. – 2009. – № 9. – С. 193-204.
339. Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941 – 1942 гг. [Сб. статей]. – М.: Наука, 1966. – 263 с.
340. Ягольник О. Комісарове поле // Радянська Україна. – 1984. – 21 жовтня.
341. Языком документальной фотографии // Правда. – 1965. – 15 марта.
342. Epp M. Moving Forward, Looking Backward: The «Great Trek» from the Soviet Union, 1943–1945 // Journal of Mennonite Studies. – Vol.16 1998. – P. 59-75.
343. Gefechtsbericht der 335. Infanterie-Division über die Kämpfe im Brückenkopf Saporoshje vom 20. September bis 14. Oktober 1943 // <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Zusatz/Heer/Gefechtsbericht335-R.htm>
344. Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. – Berkeley: University of California Press, 1997. – 639 p.
345. Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine / James E. Mace and Leonid Heretz, eds. – Washington: U.S. G.P.O., 1990. – 1734 p.

Автореферати дисертацій

346. Горбуров Є. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941-1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАНУ. – К., 2003. – 18 с.

347. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 20 с.

348. Жилиук В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства НАНУ. – Львів, 2008. – 20 с.

349. Міняйло С. А. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930-1939 рр.): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 20 с.

350. Мусієнко В. Є. Колгоспи України в 1934-1939 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2002. – 20 с.

351. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954): організація, дислокація, структура: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01; ІАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – 37 с.

352. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941-1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

353. Ходанович О. Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2006. – 19 с.

354. Черномаз Б. Національно-патріотичне підпілля Уманщини у Другій світовій війні (військово-політичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2005. – 22 с.

Науково-популярне видання

ЗАПОРІЗЬКИЙ РАХУНОК ВЕЛИКІЙ ВІЙНИ. 1939-1945

Коректор

О. О. Стадніченко

Художнє оформлення,
верстка і макетування

А. О. Стужук

Підписано до друку 10.07.2013. Формат 70x100¹/₁₆
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. др. арк. 25,6. Ум. фарбовідб. 26,08. Обл.-вид. арк. 34,65.
Наклад 600 прим. Замовл. № 2673.

Видавництво «Просвіта»
вул. Дзержинського, 114, офіс 27, м. Запоріжжя, 69095
Тел.: (061) 213-81-60

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи: ДК № 417 від 12.04.2001 р.

Друкарня ТОВ «Виробничо-комерційна фірма «АРТ-ПРЕС»
49010, м. Дніпропетровськ, Лоцманський узвіз, 10-А
Тел./факс (056) 370-20-27
www.art-press.com.ua

ISBN 978-966-653-349-7